

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΚΟΙΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ
20 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ
ΓΙΑ ΜΙΑ
ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ
ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΟ
ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ
ΦΥΛΑΚΗΣ

Η
«ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΗ»
ΕΚΡΗΞΗ

ΤΟ
ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΟ
ΠΡΟΒΛΗΜΑ

ΑΙΤΙΑ ΚΑΙ
ΑΙΤΗΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΕΞΕΓΕΡΣΗΣ
ΤΩΝ
ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ

ΒΑΣΙΚΕΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΣΩΦΡΟΝΙΣΤΙΚΗ
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Γράφουν οι: Ιωάννης Μανωλεδάκης
Στέργιος Αλεξιάδης
Νίκος Α. Παρασκευόπουλος
Γιάννης Απ. Πανούσης
Κώστας Μ. Σταμάτης
Γιώργος Σ. Π. Κατρούγκαλος
† Δ. Βαρβιτσιώτης
Γ. Συλίκος
Vladimir Toumanov
Winfried Hassemer
Michael Ende

19-20
ΔΙΠΛΟ
ΤΕΥΧΟΣ

παρατηρητής

ISSN 0253-5089

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Εκδίδεται τρεις φορές το χρόνο και διευθύνεται συλλογικά από τη συντακτική επιτροπή.

Εκδότης

Πέτρος Παπασαραντόπουλος

Συντακτική Επιτροπή

Γιάννης Κουκιάδης, Καθηγητής Παν/μίου
Αριστόβουλος Μάνεσης, Καθηγητής Παν/μίου
Ιωάννης Μανωλεδάκης, Καθηγητής Παν/μίου
Στέλιος Νέστωρ, Δικηγόρος
Δημήτρης Τσάτσος, Καθηγητής Παν/μίου
Αργύρης Φατούρος, Καθηγητής Παν/μίου

Γραμματεία: Γιώργος Αναστασιάδης
Ευάγγελος Βενιζέλος

Αλληλογραφία

Εκδόσεις «Παρατηρητής»
Αλ. Σταύρου 15, Θεσσαλονίκη 546 44
τηλ. 031 938427, τέλεξ 410749 PARA GR

Τιμή διπλού τεύχους 2.200 δρχ.

Συνδρομές:

Κανονική	5.000
Φοιτητική	3.800
Οργανισμών	9.000

LAW AND POLITICS

Published three times a year and collectively directed by the editorial committee.

Publisher

Petros Papassaradopoulos

Editorial Committee

Prof. J. Koukiadis
Prof. A. Manassis
Prof. I. Manoledakis
S. Nestor Barrister
Prof. D. Tsatsos
Prof. A. Fatouros

Secretary: G. Anastasiadis
E. Venizelos

Correspondence

«Paratiritis» Publishing House,
15, Al. Stavrou Str., Thessaloniki,
Tel. 031 938427, tlx 410749 PARA

Single copies \$ 20

Subscriptions:

Institutions Europe \$ 90
Institutions U.S.A. \$ 120.

Ένα ακόμη τεύχος του «Δίκαιο και Πολιτική» αφιερωμένο σε ένα εξαιρετικά επίκαιρο θέμα, το σωφρονιστικό πρόβλημα.

Μετά το αφιέρωμα του προηγούμενου τεύχους στους αντιρρησίες συνείδησης, ήλθε η «σωφρονιστική έκρηξη» όπως την περιγράφει με τον εύστοχο τίτλο του κειμένου του ο Ιωάννης Μανωλεδάκης. Οι εξεγέρσεις σε όλες σχεδόν τις φυλακές της χώρας κατέδειξαν την ανάγκη για μια σωφρονιστική μεταρρύθμιση στη χώρα μας.

Τις αφετηρίες, τα αίτια και τα αιτήματα της εξέγερσης των κρατουμένων αντιμετωπίζει στο κείμενό του ο Νίκος Παρασκευόπουλος, ενώ ο Στέργιος Αλεξιάδης περιγράφει τις βασικές κατευθύνσεις που είναι απαραίτητες για μια σύγχρονη σωφρονιστική μεταρρύθμιση. Το αφιέρωμα στο σωφρονιστικό πρόβλημα συμπληρώνεται με ένα πρωτότυπο κείμενο του Γιάννη Πανούση και με μια διακήρυξη επιστημόνων για τις βασικές αρχές που πρέπει να συγκροτούν μια ορθή σωφρονιστική μεταρρύθμιση.

Το παρόν τεύχος περιέχει αρκετά και σημαντικά κείμενα φιλοσοφίας του Δικαίου. Ο Κώστας Σταμάτης γράφει για το «φυσικό δίκαιο στο πλαίσιο της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη», ο Γιώργος Κατρούγκαλος για τη «νομική και ιδεολογική λειτουργία του γενικού συμφέροντος», ο Δημήτριος Βαρβιτσιώτης (που τόσο ξαφνικά έφυγε από ανάμεσά μας) ασχολείται με το «νομικό σχετικισμό» και ο Γιώργος Συλίκος για τη «γενεαλογία της ποινής από το Νίτσε στο Φουκό».

Υπάρχει επίσης ένα πολύ ενδιαφέρον και επίκαιρο κείμενο του ακαδημαϊκού Vladimir Toumanov με τίτλο «Υποτιμά ο μαρξισμός το δίκαιο;», ένα άρθρο του καθηγητή στο πανεπιστήμιο Goethe της Φρανκφούρτης Winfried Hassemer, το οποίο μετέφρασε ο Χαράλαμπος Παπαχαράλαμπος «σχετικά με την συνεκτίμηση των συνεπειών κατά την Ερμηνεία των Ποινικών Νόμων» και ένα κείμενο του καθηγητή Michael Ende για την «ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και την κρίση της Κανονικής Σχέσης Εργασίας».

Το τεύχος συμπληρώνεται με βιβλιοκριτικές και βιβλιοπαρουσιάσεις καθώς και με μια επιλογή βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας για τα μέσα μαζικής ενημέρωσης που επιμελήθηκε ο Γιώργος Αναστασιάδης.

Επί του πιεστηρίου έγινε γνωστό ότι ο υπουργός δικαιοσύνης, κ. Αθανάσιος Κανελλόπουλος, κατέθεσε στη Βουλή το νέο σωφρονιστικό κώδικα. Το γεγονός αυτό καθιστά το παρόν τεύχος χρήσιμο και απαραίτητο σε μια συζήτηση που κινδυνεύει να παραμείνει στις συνήθεις κραυγές της πολιτικής αντιπαράθεσης.

Ο ΕΚΔΟΤΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 5 *Ιωάννης Μανωλεδάκης*: Η «σωφρονιστική» έκρηξη
- 13 *Στέργιος Αλεξιάδης*: Βασικές κατευθύνσεις προς μια σύγχρονη σωφρονιστική μεταρρύθμιση
- 33 *Νίκος Α. Παρασκευόπουλος*: Σκέψεις για τα αίτια και τα αιτήματα της εξέγερσης των κρατουμένων
- 41 *Γιάννης Απ. Πανούσης*: Η πατρίδα
- 45 *Κώστας Μ. Σταμάτης*: Το φυσικό δίκαιο στο πλαίσιο της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη
- 71 *Γιώργος Σ. Π. Κατρούγκαλος*: Η νομική και ιδεολογική λειτουργία του γενικού συμφέροντος
- 91 *Δημήτριος Βαρβιτσιώτης*: Εισαγωγή στο νομικό σχετικισμό (Νομική σοφιστική ή νομική ρητορική)
- 163 *Γ. Συλίκος*: Η γενεαλογία της ποινής από το Νίτσε στο Φουκό
- 185 *Vladimir Toumanov*: Υποτιμά ο μαρξισμός το δίκαιο;
- 197 *Winfried Hassemer*: Σχετικά με την συνεκτίμηση των συνεπειών κατά την ερμηνεία των Ποινικών Νόμων
- 237 *Michael Ende*: Η ελαστικοποίηση του χρόνου και η κρίση της Κανονικής Σχέσης Εργασίας

267 20 *Επιστημόνων*: Κοινές θέσεις για μια εγκληματολογική παρέμβαση στο ζήτημα της φυλακής

271 ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

275 ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

283 ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

287 ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ-ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Η «σωφρονιστική» έκρηξη

Οι πρόσφατες εξεγέρσεις σχεδόν σε όλες τις φυλακές της χώρας φαίνεται να επιταχύνουν τις διαδικασίες για την αναθεώρηση του ν. 1851/1989 (Κώδικας Βασικών Κανόνων για τη Μεταχείριση των Κρατουμένων), που δεν πρόλαβε καλά καλά να ισχύσει, αφού η εφαρμογή βασικών διατάξεών του αναστέλλεται με το ν. 1868/1989 ως τις 31.12.1990, ενώ υφίσταται και μια τροποποίηση με το ν. 1877/1990¹. Παράλληλα με την επιτροπή που είχε συγκροτηθεί πριν από τις εξεγέρσεις για την τροποποίηση του Κώδικα αυτού και στην οποία μετέχουν οι καθηγητές Σ. Αλεξιάδης, του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ι. Πανούσης, του Πανεπιστημίου Θράκης και Ν. Κουράκης, του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι σύμβουλοι του Υπουργείου Δικαιοσύνης μελετούν και περιορισμένη τροποποίηση του Ποινικού Κώδικα και του

---

* Ι. Μανωλεδάκης, Καθηγητής Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
1. Βλ. Σ. Αλεξιάδη-Γ. Πανούση, Βασικοί κανόνες για τη μεταχείριση των κρατουμένων
—Κώδικες— 1990, σ. 20.

Κώδικα Ποινικής Δικονομίας με βασικό στόχο την αποσυμφόρηση των φυλακών, αφού όπως φαίνεται οι κρατούμενοι σ' αυτές υπερβαίνουν κατά πολύ τη χωρητικότητα τουλάχιστον στις μεγάλες φυλακές της χώρας.

Οι κρατούμενοι πληροφορήθηκαν, βέβαια, τις επικείμενες νομοθετικές ρυθμίσεις και εξεγέρθηκαν ελπίζοντας να πετύχουν αυτή τη φορά τη βελτίωση των συνθηκών κράτησής τους, οιοποίες στις κλειστές φυλακές κάθε άλλο παρά ανθρώπινες —με τις σύγχρονες τουλάχιστον αντιλήψεις— είναι. Κάτω από την πίεση των εξεγέρσεων και για να εκτονωθεί η κατάσταση, το Υπουργείο Δικαιοσύνης δέχεται να μετάσχουν σε συσκέψεις με τους συμβούλους του καθηγητές και δικηγόροι τους οποίους πρότειναν οι ίδιοι οι κρατούμενοι μέσω των δικηγόρων τους². Η εντολή για τις τροποποιήσεις που θα οδηγήσουν στην αποσυμφόρηση των φυλακών περιείχε και την προθεσμία περάτωσης του έργου που ήταν η 10η Νοεμβρίου. Παράλληλα, βέβαια, και στο θερμό αυτό κλίμα συνέχισε το έργο της και η Επιτροπή για την αναθεώρηση του Κώδικα των Βασικών Κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων, επιδιώκοντας να συντάξει ένα σύγχρονο, ρεαλιστικό αλλά και πρωτοποριακό σωφρονιστικό κώδικα³.

Ας σημειωθεί ότι παρόμοιες εξεγέρσεις φυλακισμένων είχαμε και το 1981 λίγο μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, με αποτέλεσμα, έπειτα από τη βίαιη καταστολή τους, να θεσπιστεί ο νόμος 1240/1982 που θέσπισε μια ειδική παραγραφή⁴ βάσει της οποίας επιτεύχθηκε η ποθητή

---

2. Οι κρατούμενοι είχαν προτείνει μέσω των δικηγόρων τους τους καθηγητές *Α. Μανιτάκη, Ι. Μανωλεδάκη, Ν. Παρασκευόπουλο*, τον πρόεδρο του Δ.Σ.Α. *Σ. Πολύδωρα* και τους δικηγόρους *Χ. Αργυρόπουλο, Κ. Ιατροπούλου* και *Α. Ρουπακιάτη*.

3. Βλ. τη δημοσιευόμενη στο τεύχος αυτό μελέτη του *Σ. Αλεξιάδη*, Βασικές κατευθύνσεις προς μια σύγχρονη σωφρονιστική μεταρρύθμιση. Ευχής έργο είναι να επιτύχει η Επιτροπή στην προσπάθειά της. Ωστόσο, όπως θα καταδειχθεί παρακάτω στο κείμενο, ο καλύτερος σωφρονιστικός κώδικας δεν είναι αρκετός για να λύσει το πρόβλημα. Αφ' ενός γιατί πέρα από το κείμενο του νόμου σημασία έχει η υλοποίηση των ρυθμίσεων στην πράξη, και αφ' ετέρου γιατί η σωφρονιστική νομοθεσία αποτελεί τη μια μόνο όψη (από τις τρεις) του φαινομένου της ποινικής καταστολής. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η προσπάθεια για τη σύνταξη ενός σύγχρονου σωφρονιστικού κώδικα είναι ήσσονος σημασίας, όπως δεν είναι ήσσονος σημασίας οι προσπάθειες για συρρίκνωση και ποιοτική βελτίωση της ποινικής νομοθεσίας ή για ελάφρυνση και ποιοτική βελτίωση του έργου της ποινικής δικαιοσύνης.

4. Για τη συνταγματικότητα του νόμου εκείνου υπήρξαν πολλές αντιρρήσεις: η Ολομ ΑΠ 672/1982, ΠοινΧρον 1982.308 τον έκρινε τελικά με ομόφωνη απόφαση της ως συνταγματικό. Βλ. σχετικά *Μάνεση-Μανωλεδάκη*, Η υπό όρους

αποσυμφόρηση των φυλακών που και τότε θεωρήθηκε βασικός στόχος για την αντιμετώπιση της κρίσης. Οι φυλακές όμως σε λίγα χρόνια ξαναγέμισαν, με αποτέλεσμα να επαναλαμβάνεται σήμερα η ιστορία και θα επαναληφθεί και στο μέλλον αν συνεχίσει η ίδια γενική κατασταλτική πολιτική του κράτους.

Βλέποντας κανείς την εξέλιξη των γεγονότων, την αντιμετώπισή τους από τους αρμόδιους, ακούγοντας τις εξαγγελίες του Υπουργείου πριν και μετά την εξέγερση, αλλά και τη διατύπωση των αιτημάτων των φυλακισμένων, λαμβάνοντας υπόψη την όλη εμφάνιση του φαινομένου της ποινικής καταστολής στη χώρα μας και αξιοποιώντας τη σχετική εμπειρία του παρελθόντος *δεν μπορεί να είναι αισιόδοξος* για το άμεσο μέλλον του «σωφρονιστικού» μας συστήματος. Οι λόγοι αυτοί της απαισιοδοξίας, που με οδήγησαν να αρνηθώ τη συμμετοχή μου στις σχετικές συσκέψεις του Υπουργείου⁵, είναι οι ακόλουθοι:

α) Η λογική της αποσυμφόρησης των φυλακών που, και το 1981 και σήμερα, και πριν από την εξέγερση και μετά, επικράτησε και επικρατεί στη λήψη των σχετικών μέτρων είναι εντελώς ακατάλληλη να οδηγήσει σε μακροπρόθεσμη λύση του προβλήματος. Με το να απολυθούν κάποιοι κρατούμενοι, ύστερα από αύξηση του ορίου μετατροπής της στερητικής της ελευθερίας ποινής σε χρηματική ή ύστερα από γενίκευση του ευεργετήματος της υπό όρους απόλυσης με την έκτιση των δύο τρίτων της ποινής ή από ευνοϊκότερο υπολογισμό του ελάχιστου ορίου ποινής στα ισόβια⁶, δεν βελτιώνεται το «σωφρονιστικό» σύστημα, αν δεν μεταβληθεί παράλληλα *στο σύνολό της* η κατασταλτική πολιτική του κράτους.

β) Οι ίδιοι οι κρατούμενοι έχουν παγιδευτεί σ' αυτή τη

παραγραφή εγκλημάτων είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα, εφημ. «Το Βήμα» 4.4.1982 (= *Ι. Μανωλεδάκη*, Μελέτες για εμβάθυνση στο Ποινικό Δίκαιο, 1978-1989, εκδ. Σάκκουλα 1990, σ. 271 επ.). Πρβλ. και αντίθετες θέσεις *Ν. Ανδρουλάκη*, Αμνηστία, κρυπτοαμνηστία, «ειδική παραγραφή» και «αντεγκληματική πολιτική», ΠοινΧρον 1982, σ. 577 επ. Βλ. την αναφορά σε όλες τις απόψεις που υποστηρίχτηκαν σχετικά στον *Μαργαρίτη-Παρασκευόπουλου*, Ποινολογία, έκδ. β' 1989, σ. 236 και σημ. 18 (*Μαργαρίτης*).

5. Οι λοιποί συνάδελφοι που μετείχαν τελικά στην επιτροπή (βλ. πιο πάνω τη σημ. 2) επιτέλεσαν ωστόσο αξιόλογο έργο που έγκειται κυρίως στην υπεύθυνη από μέρους τους ενημέρωση της κοινής γνώμης για τα ζητήματα που τέθηκαν και τη νομική τους διάσταση.

6. Κάτι που και *de lege lata* είχε υποδειχθεί ως ορθή ερμηνευτική κάλυψη του υπάρχοντος στο νόμο κενού· βλ. *Α. Μαργαρίτη*, Απόλυση με όρους —ισόβια κάθειρξη— ευεργετικός υπολογισμός ημερών εργασίας, ΠοινΧρον 1987, σ. 477 επ. Βλ. και *Μαργαρίτη-Παρασκευόπουλου*, ό.π., σ. 445 επ. (*Μαργαρίτης*).

λογική της αποσυμφόρησης των φυλακών, έτσι ώστε τα αιτήματά τους να εμφανίζονται στην πλειοψηφία τους αποκομμένα από το γενικότερο πρόβλημα της ποινικής καταστολής.

γ) Το «σωφρονιστικό» σύστημα δεν είναι αποκομμένο και ανεξάρτητο από το συνολικό σύστημα ποινικής καταστολής, ώστε να μπορεί αποτελεσματικά να αντιμετωπιστεί με μέτρα μεμονωμένα και αποσπασματικά. Και εξηγούμαι: η αντιμετώπιση του εγκλήματος από την πολιτεία και γενικότερα η κατασταλτική πολιτική του κράτους δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά εκφράζεται σε τρία επίπεδα διαλεκτικά συναρτημένα μεταξύ τους⁷. Σε γενικό και αφηρημένο επίπεδο με τους ποινικούς νόμους. Σε μερικό και συγκεκριμένο επίπεδο με τις ποινικές δικαστικές αποφάσεις. Σε ατομικό και εμπειρικό επίπεδο με την υλική έκτιση των ποινών από τον κάθε καταδικασμένο⁸.

Κανένα μέτρο βελτίωσης δεν μπορεί να αποδώσει αν περιορίζεται σε μια μόνο φάση του φαινομένου της ποινικής καταστολής και δεν συνδέεται με το σύνολό του. Αντίθετα, εμφανίζεται μακροπρόθεσμα αναποτελεσματικό αλλά και αντιφατικό. Δεν μπορεί δηλαδή από τη μια πλευρά να επιδιώκεται αποσυμφόρηση των φυλακών με αποσπασματικά μέτρα, όπως αυτά που αναφέρονται παραπάνω (στο στοιχείο α') και συζητούνται από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, και παράλληλα να γεμίζουν οι φυλακές με την αύξηση των ποινικών νόμων ή την ενίσχυση της τιμωρητικής νοοτροπίας των ποινικών δικαστηρίων. Όταν το κράτος εξακολουθεί να έχει και να καλλιεργεί κατασταλτική νοοτροπία σε όλα τα επίπεδα, δεν μπορεί να πείσει ότι επιδιώκει ουσιαστικά τη βελτίωση—δηλαδή την αποδυνάμωση— του ενός μόνο επιπέδου καταστολής, δηλαδή του «σωφρονιστικού» μόνο συστήματος. Όταν η πρώτη αντίδραση της πολιτικής εξουσίας σε κάθε κοινωνικό πρόβλημα είναι η απειλή ποινών⁹, η λεγόμενη «ποινικοποίηση» που επεκτείνεται ολοένα και περισσότερο σε

---

7. Βλ. *Μανωλεδάκη*, Ποινικό δίκαιο, επιτομή γενικού μέρους, έκδ. β' 1989, σ. 22-29, του ίδιου, Η κατάχρηση της ποινικής καταστολής (εν όψει των σκοπών της), *Μελέτες*, ό.π., σ. 89 επ.

8. Βλ. τη μελέτη μου «Η κατάχρηση της ποινικής καταστολής (εν όψει των σκοπών της), ό.α.π. Και στη γερμανική έκδοση *G. Bemmman-I. Manoledakis (Hrsg.)*, Probleme des staatlichen Strafens, Nomos Verl. 1989, σ. 9 επ.

9. Βλ. *I. Μανωλεδάκη*, Η εύκολη λύση της ποινής, εφημ. «Τα Νέα» 21.11.1986 (= Δίκαιο και Κοινωνία, έκδ. ΤΑ ΝΕΑ-Παρατηρητής, σ. 60-63). Βλ. και πιο κάτω στη σημ. 13 τις ορθότερες σκέψεις του *B. Παππά*.

όλο το χώρο της κοινωνικής ζωής, η ελάφρυνση της υλικής έκφρασης της τιμωρίας, δηλαδή η αποσυμφόρηση των φυλακών, αποτελεί μέτρο αντιφατικό και χωρίς προοπτική.

Η όποια μεταρρύθμιση για τη βελτίωση του ποινικού μας συστήματος πρέπει, λοιπόν, να ξεκινά σε επίπεδο νόμων. Εδώ και δέκα χρόνια με μελέτες και εισηγήσεις σε συνέδρια είχα υποδείξει με συγκεκριμένες προτάσεις την ανάγκη να καταργηθεί το πλήθος των ειδικών ποινικών νόμων που απειλούν ποινές για παραβάσεις διοικητικής φύσεως και να παραμείνουν ως εγκλήματα —ύστερα, βέβαια, από κάποια αναθεώρηση— οι σοβαρές περιπτώσεις προσβολής των εννόμων αγαθών του ατόμου και του συνόλου που προβλέπονται στον Ποινικό Κώδικα και σε ελάχιστους βασικούς ειδικούς ποινικούς νόμους¹⁰. Δεν είναι νοητό να στέλνονται στα ποινικά δικαστήρια άνθρωποι που παραβιάζουν το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων, ή τις υποχρεώσεις τους προς το Ι.Κ.Α., ή δεν καταβάλλουν εμπρόθεσμα τις οφειλές τους στο δημόσιο, ή δεν έχουν κολλημένη την πινακίδα στο εμπόρευμα που πωλούν κ.ο.κ. Δεν μπορεί ο ποινικός δικαστής να μετατρέπεται σε φοροεισπράκτορα ή σε εισπράκτορα των ασφαλιστικών εισφορών και να γεμίζουν τα πινάκια των ποινικών δικαστηρίων με διοικητικές υποθέσεις σε βάρος έτσι και της ποιότητας απονομής της ποινικής δικαιοσύνης για τις σοβαρές ποινικές υποθέσεις. Και να γεμίζουν οι φυλακές με παραβάτες διοικητικών νόμων, οι οποίοι αναγκαστικά συνυπάρχουν μέσα σ' αυτές με πεπειραμένους εγκληματίες των οργανωμένων εγκληματικών κυκλωμάτων. Τι είδους «σωφρονιστικό» σύστημα μπορεί να λειτουργήσει με τις συνθήκες αυτές;

Αλλά και σε επίπεδο απονομής της ποινικής δικαιοσύνης,

---

10. Βλ. τις εισηγήσεις μου: α) στο 10ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Διεθνούς Εταιρείας Κοινωνικής Αμύνης, το 1981, που δημοσιεύτηκε στα πρακτικά του συνεδρίου, «La ville et la criminalité», σ. 175 επ. (σ. 189) και στο «Νομικό Βήμα», 1981, σ. 1189 επ. (σ. 1199), β) στο 10ο Συνέδριο των Δικηγορικών Συλλόγων του Κράτους, το 1982, με τίτλο «Αναγκαίες τροποποιήσεις στον Ποινικό Κώδικα», που δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά του Συνεδρίου, 1983, σ. 395 επ. και στον «Αρμενόπουλο» 1982, σ. 556 επ. γ) στο γερμανοελληνικό συμπόσιο στην Κομοτηνή, το 1989, με τίτλο «Η κατάχρηση της ποινικής καταστολής (εν όψει των σκοπών της)», ό.π., (στη σημ. 8 πιο πάνω), καθώς και δ) τη διάλεξή μου στην Ελληνική Εταιρία Εγκληματολογίας το 1989, με θέμα «Η κατάχρηση της ποινικής καταστολής» («Το πρόβλημα του υπερβολικού αριθμού των ποινικοποιήσεων») που δημοσιεύεται στο περιοδικό «Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας» (αρ. 3-4/1989). Βλ. επίσης Ν. Κουράκη, Η «αποκλιμάκωση» της ποινικής καταστολής, ΜΝΗΜΗ Χωραφά, Γάφου, Γαρδικα, τ. Β', 1986, σ. 153 επ.

πρέπει να αναθεωρηθεί η νομοθεσία και η πρακτική εφαρμογής των ποινικών διατάξεων. Με την πληθώρα των ποινικών νόμων όχι μόνο επιβαρύνονται τα πινάκια των ποινικών δικαστηρίων, όπως είπαμε, με δυσμενείς επιπτώσεις στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης, αλλά δημιουργείται και ένα ψυχολογικό κλίμα καταστολής σε ορισμένους παράγοντες της δίκης, μια νοοτροπία ότι το δικαστήριο είναι για να «κόβει κεφάλια». Ωστόσο ο προορισμός του ποινικού δικαστή δεν είναι, βέβαια, να «κόβει κεφάλια», αλλά να συμβάλλει με τη σοφία του στη διατήρηση της κοινής ειρήνης¹¹. Για να το κάνει αυτό όμως, πρέπει να ασχολείται με τις πράξεις εκείνες που προσβάλλουν βάνουσα αυτή την κοινωνική ειρήνη και όχι με την είσπραξη των ασφαλιστικών εισφορών. Μια άλλη κάκιστη νοοτροπία, ιδίως των δικηγόρων, η οποία παρασύρει και τους μη πεπειραμένους δικαστές, είναι η λεγόμενη «ποινικοποίηση» των αστικών υποθέσεων. Πολύ εύκολα μια αστική διαφορά μπορεί να μετατραπεί σε ποινική υπόθεση¹² και να μεταβληθεί και πάλι ο ποινικός δικαστής σε φορέα αναγκαστικής εκτελέσεως των ιδιωτικών απαιτήσεων!

Τέλος, στον ίδιο τομέα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης πρέπει να επισημανθεί η εσφαλμένη πρακτική εφαρμογής των διατάξεων για την προσωρινή κράτηση (προφυλάκιση)¹³. Παρά

---

11. Πρβλ. *Μανωλεδάκη*, Σκέψεις για την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης, στην έκδοση της Εταιρίας Νομικών Βορείου Ελλάδος, «Προβλήματα ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης», 1988, σ. 51 επ. (σ. 59) (= Μελέτες, ό.π., σ. 426-427).

12. Με τη μετατροπή οφειλετών σε δράστες ιδίως απάτης (αρ. 386 ΠΚ) ή υπεξαίρεσης (αρ. 375 ΠΚ).

13. Βλ. *A. Καρρά*, Μαθήματα Ποινικού Δικονομικού Δικαίου, τ. Β', έκδ. γ' 1990, σ. 228 επ., *Γ.-Α. Μαγκάκη*, Η αναμόρφωση του θεσμού της προφυλάκισης, ΝοΒ 1980, σ. 1894 επ., *Β. Παππά*, Αναταραχή στο θεμέλιο της Ποινικής Δικαιοσύνης (ο νέος νόμος για την προσωρινή κράτηση), ΝοΒ 1981, σ. 649 επ., ο οποίος πολύ εύστοχα τονίζει (σ. 653-654): «Η ποινική καταστολή δεν είναι πανάκεια και δεν μπορεί να χρησιμοποιείται αβλαβώς σε οποιαδήποτε περίπτωση. Ο ποινικός νόμος δεν δικαιώνεται από μόνη την ύπαρξή του. Η εφαρμογή του δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά μέσο για τον κατευνασμό των κοινωνικών συγκρούσεων... Άξονας και βάρθρο του ποινικού συστήματος είναι ο άνθρωπος και τα δικαιώματά του, μεταξύ των οποίων και το της ελευθερίας. Όχι κάποια άλλη υπερβατική και αφηρημένη αξίωση... Ο παρατηρούμενος ποινικός πληθωρισμός και η εύκολη και άκριτη εξακόντιση τιμωριών με φυλακίσεις, αποτελεί «μπούμεραγκ» πρώτου μεγέθους. Αποτελεί απατηλή λύση πρακτικής ευκολίας, διανοητικής οκνηρίας και απλουστευτικής νοοτροπίας... Υποθέσεις που μπορούν να αντιμετωπιστούν με άλλα μέσα δεν είχαν θέση στο χώρο της ποινικής καταστολής. Μόνο σε πολύ σοβαρές περιπτώσεις και με ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να προσδίδεται αξιόποινος χαρακτήρας σε εκτροπές και παραβάσεις. Η αποποινικοποίηση μεγάλου μέρους της υπάρχουσας και δυσανάλογα συσσωρευθείσας ποινικής ύλης, είναι ένα από τα επείγοντα και πιο ενδιαφέροντα αιτήματα του παρόντος».

τη θέσπιση του ν. 1128/1981, οι ανακριτές και οι εισαγγελείς εξακολουθούν να χρησιμοποιούν το θεσμό της προσωρινής κράτησης (προφυλάκισης), που είναι ένα *έσχατο* μέσο, ως μέτρο γενικής προληψείας! Και να θεωρούν τον κάθε πολίτη ως «ύποπτο φυγής» αρκεί να διαθέτει το ποσό του αεροπορικού εισιτηρίου για οποιαδήποτε χώρα του εξωτερικού! Όμως ο ν. 1128/1981 είναι φανερό πως θεωρεί την προσωρινή κράτηση ως το *τελευταίο* εξασφαλιστικό μέτρο, όταν όλα τα άλλα που προβλέπει δεν μπορούν να αποδώσουν. Και την επιβάλλει μόνο σε εξαιρετικά επικίνδυνα άτομα¹⁴ και σε άτομα πράγματι ύποπτα φυγής, όπως είναι οι αλλοδαποί έμποροι ναρκωτικών, οι άνθρωποι χωρίς σταθερή κατοικία ή με διασυνδέσεις με εγκληματικά κυκλώματα του εξωτερικού. Οι φυλακές μας ωστόσο είναι γεμάτες με προφυλακισμένους Έλληνες πολίτες που χαρακτηρίστηκαν εντελώς αδικαιολόγητα ως ύποπτοι φυγής και παραμένουν στις φυλακές ώσπου να γίνει η δίκη τους μαζί με καταδικασμένους εγκληματίες. Ποιος θα αποκαταστήσει την τεράστια *ηθική* ζημιά αυτών των ανθρώπων, αν αποδειχθεί στη δίκη η αθωότητά τους; Είναι γνωστό ότι το *ένα τρίτο* των ευρισκομένων σήμερα στις φυλακές¹⁵ είναι προφυλακισμένοι (προσωρινά κρατούμενοι) που δεν έχουν δικαστεί ακόμα από το ποινικό δικαστήριο. Πώς είναι δυνατόν, λοιπόν, να προτείνεται

---

14. Οι προϋποθέσεις «να προληφθεί η τέλεση νέων κακουρηγμάτων ή πλημμελημάτων» και «ιδιαίτερα επικίνδυνος» (κατηγορούμενος) φαίνονται ταυτόσημες και γεννούν απορία γιατί περιλαμβάνονται και οι δύο στο κείμενο του αρ. 282 παρ. 1 ΚΠοινΔ, αφού ιδιαίτερα επικίνδυνος είναι εκείνος που πρέπει στο έγκλημα και προβλέπεται ότι θα διαπράξει νέα εγκλήματα στο μέλλον βλ. σχετικά μεταξύ άλλων *H. Αναγνωστόπουλου*, «Επικίνδυνος» κατηγορούμενοι και δικονομικά προληπτικά μέτρα, *ΠοινΧρον* 1983, σ. 769 επ. (σ. 772), *Θ. Λαφαζάνου*, Προβλήματα από την εφαρμογή του θεσμού της προσωρινής κρατήσεως, *ΠοινΧρον* 1982, σ. 449 επ. (σ. 451), όπου και παραπομπές σε σχετικές απόψεις για τη λύση της απορίας. Ορθότερο θεωρώ ότι με τον όρο «να προληφθεί η τέλεση νέων κακουρηγμάτων ή πλημμελημάτων» νοείται η *επικείμενη* βάσει ενδείξεων τέλεση εγκλημάτων από το δράστη ή άλλους με *συμμετοχή του*, ενώ με τον όρο «ιδιαίτερα επικίνδυνος» η *βέβαιη* πρόβλεψη ότι αν αφεθεί ελεύθερος ο κατηγορούμενος θα τελήσει *οπωσδήποτε* και άλλο έγκλημα. Σε καμιά όμως περίπτωση μόνη η βαρύτητα της πράξης που ήδη τέλεσε δεν πρέπει να δικαιολογεί το χαρακτηρισμό του επικίνδυνου. Ένας, λ.χ., δράστης δύο ανθρωποκτονιών (βαρύτεστη πράξη) που σκότωσε τη σύζυγό του και τον ερωμένο της σε έκρηξη ζήλιας, από πουθενά δεν προκύπτει ότι αν αφεθεί προσωρινά ελεύθερος θα τελήσει και άλλα εγκλήματα, ότι είναι δηλαδή *επικίνδυνος* με την τεχνική έννοια του όρου (βλ. ενδεικτικά ΕφΑΘ 1118/1989, *ΠοινΧρον* 1989.992 επ.). Βλ. και *N. Παρασκευόπουλου*, Φρόνημα και καταλογισμός στο Ποινικό Δίκαιο, 1987, σ. 166 επ.

15. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη στατιστική του έτους 1985, οι κατάδικοι στις φυλακές ανέρχονταν σε 6.198, οι προφυλακισμένοι σε 2.916 και οι κρατούμενοι για χρέη σε 518. Αναλογία προφυλακισμένων στο σύνολο: 30,3%.

ως λύση η αποσυμφόρηση των φυλακών από τους ήδη *καταδικασμένους*, με την υποχρεωτική απόλυσή τους μετά την έκτιση των δύο τρίτων της ποινής τους ή με το χάρισμα κάποιου μικρού υπολοίπου της ποινής τους, όταν ο υπερπληθυσμός των φυλακών οφείλεται στους προσωρινά κρατούμενους (προφυλακισμένους) καθώς και σε φυλακισμένους για χρέη; Από τη μια πλευρά δηλαδή γεμίζουν οι φυλακές με την πληθώρα των ποινικών νόμων (πρόσφατο παράδειγμα ο απαράδεκτος νόμος 1882/90 για την ποινικοποίηση των οφειλών προς το δημόσιο)¹⁶ και με την *καταχρηστική* εφαρμογή των διατάξεων για την προσωρινή κράτηση (προφυλάκιση), και από την άλλη πλευρά επιζητείται η αποσυμφόρηση των φυλακών με τη μείωση των ποινών που *επέβαλαν ήδη* δικαστικές αποφάσεις και μάλιστα χωρίς να ερευνάται η διαγωγή των φυλακισμένων προκειμένου να γίνει η μείωση.

Είναι φανερό πως όσο συνεχίζεται η *αντιφατική* αποσπασματική, ευκαιριακή και σπασμωδική πολιτική στον τομέα του «σωφρονιστικού» συστήματος, αντί για τη σφαιρική, συνολική και σε βάθος αντιμετώπιση του φαινομένου της ποινικής καταστολής και στα τρία επίπεδα της εμφάνισής του, δεν θα πρέπει να αναμένονται θετικά αποτελέσματα. Οι λύσεις δεν βρίσκονται στα επιμέρους δέντρα αλλά στο δάσος*.

---

16. Βλ. αρ. 25 ν. 1882/1990.

*Η παρούσα μελέτη δημοσιεύτηκε αρχικά στην εφημερίδα «Θεσσαλονίκη» της 19.11.1990. Αναδημοσιεύεται εδώ με κάποιες βελτιώσεις στο κείμενο και με την προσθήκη υποσημειώσεων.

*Βασικές κατευθύνσεις
προς μια σύγχρονη σωφρονιστική
μεταρρύθμιση*

Υποθετικό παράδειγμα: Σας δίνεται το κείμενο του ν. 1851 της 11/16ης Μαΐου 1989 «Κώδικας βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α', 122). Έχοντας υπόψη την υλικοτεχνική υποδομή και τη στελέχωση των σωφρονιστικών καταστημάτων, ποιες προτείνετε ως βασικές κατευθύνσεις μιας ενδεχόμενης σωφρονιστικής μεταρρύθμισης στη χώρα μας;

Για μια στοιχειωδώς εμπειριστατωμένη απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα θά 'ταν χρήσιμη μια σύντομη ιστορική αναδρομή, η οποία θα συνδέει στο αναγκαίο μέτρο το παρελθόν και το παρόν του σωφρονιστικού προβλήματος και θα δείξει την ύπαρξη ή όχι ανάγκης για μια σωφρονιστική μεταρρύθμιση στη χώρα μας (κατωτέρω παρ. 1). Είναι, βέβαια, εύκολα κατανοητό ότι για τον ίδιο πιο πάνω λόγο πρέπει να δοθεί επίσης μια συνοπτική εικόνα των πραγματικών διαστάσεων του προβλήματος (κα-

τωτέρω παρ. 2). Η περιορισμένη έκταση αυτού· εδώ του κειμένου επιβάλλει την υπόδειξη σε γενικές γραμμές μόνο των πιο βασικών κατευθύνσεων προς τις οποίες θα έπρεπε —κατά την άποψή μου— να στραφεί μια ενδεχόμενη σωφρονιστική μεταρρύθμιση στη χώρα μας· αναγκαστικά η περιγραφή τους δεν μπορεί να υπεισέλθει σε λεπτομέρειες (κατωτέρω παρ. 3). Ο επίλογος εξαντλείται στον προσδιορισμό της σχέσης που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των ρυθμίσεων ενός ελληνικού σωφρονιστικού κώδικα και των διαφόρων συστάσεων διεθνών κ.ά. οργανισμών για τη μεταχείριση των κρατουμένων (κατωτέρω παρ. 4).

§ 1. Σύντομη αναδρομή

Ο ελληνικός ποινικός κώδικας, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ την 1 Ιανουαρίου 1951, προβλέπει στο άρθρ. 56 ότι ο τρόπος της εκτέλεσης των ποινών και των μέτρων ασφαλείας κανονίζεται με ιδιαίτερους νόμους. Σύμφωνα, λοιπόν, με το εν λόγω άρθρο συστήθηκε (1952) στο Υπουργείο Δικαιοσύνης πενταμελής Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή, για τη σύνταξη «Σχεδίου Σωφρονιστικού Κώδικα εκτελέσεως ποινών και ασφαλιστικών μέτρων», η οποία άρχισε τις εργασίες της το 1953. Μετά από εννιά χρόνια (1962) δημοσιεύτηκε ένα τμήμα του Σχεδίου, συνοδευόμενο από αιτιολογική έκθεση και μετά την αποπεράτωση και του υπολοίπου έγινε ριζική αναθεώρηση ολόκληρου του Σχεδίου, το οποίο δόθηκε στη δημοσιότητα μαζί με ολοκληρωμένη εισηγητική έκθεση («Σχέδιον Σωφρονιστικού Κώδικος εκτελέσεως ποινών και ασφαλιστικών μέτρων» της 26ης Νοεμβρίου 1966, Εισηγητική έκθεσις κ.λπ.» της 25ης Νοεμβρίου 1966: Σωφρ. Επιθ. Κ', 1967, σ. 33-116).

Το εν λόγω Σχέδιο Σωφρ. Κ. έγινε τελικά —με ελάχιστες διαφοροποιήσεις— ο αν. ν. 125 της 24 Αυγ./4 Σεπτ. 1967 «Σωφρονιστικός Κώδιξ εκτελέσεως ποινών και ασφαλιστικών μέτρων». Η ισχύς του άρχισε έξι μήνες μετά τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Το πώς συνέβηκε μόλις τέσσερις μήνες μετά την επιβολή της δικτατορίας να υπογραφεί εσπευσμένα ο αν. ν. 125 της 24ης Αυγούστου 1967, που κύρωσε το πιο πάνω Σχέδιο Σωφρ. Κ., ίσως δε θα 'πρεπε να μας απασχολήσει εδώ. Για να μη γίνουν παρανοήσεις, ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί σε συντομία ότι μετά τρία χρόνια (1971) αποφασίστηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης η ολοκληρωτική αντικατάσταση του Σωφρ. Κ. και συστήθηκε Επιτροπή, η οποία κατάρτισε «Σχέδιο Νομοθετικού Διατάγματος περί Σωφρονιστικού Κώδικος» με χρονολογία 9 Μαρτίου 1972 και αντίστοιχη

Εισηγητική Έκθεση. Στην Έκθεση εκείνη ως κυριότεροι λόγοι της αντικατάστασης του αν. ν. 125/1967 προβάλλονταν: αφ' ενός ότι «βασικαί τινές διατάξεις δεν ηδύναντο να εφαρμοσθούν ελλείψει των αναγκαίων διά την εφαρμογήν των προϋποθέσεων»· αφ' ετέρου ότι «παραλλήλως ο Κώδιξ περιείχεν εις ωρισμένα κεφάλαια λεπτομερείας, αίτινες εδέσμευον υπερμέτρως την Διοίκησιν και παρεκώλυον την ομαλήν διεξαγωγήν της υπηρεσίας». Εν όψει τέτοιων παρατηρήσεων «απεφασίσθη η ταχύτερα δυνατή αναθεώρησις του Σωφρονιστικού Κώδικος και η κατάρτισις ενός νόμου πλαισίου, ο οποίος να περιέχει μεν τας βασικάς διατάξεις λειτουργίας των φυλακών και των σωφρονιστικών καταστημάτων, να παρέχη δε την ευχέρειαν εις την Διοίκησιν της επί μέρους ρυθμίσεως λεπτομερειών διά κανονισμών, αποφάσεων και εγκυκλίων». Τόσο η πιο πάνω Εισηγητική Έκθεση, όσο και οι επιμέρους ρυθμίσεις του Σχεδίου δεν θα σχολιαστούν περισσότερο, γιατί ευτυχώς παρέμειναν σχέδια μέχρι την πτώση της δικτατορίας.

Έτσι, ο Σωφρ. Κ. συνέχισε να ισχύει. Σημειώνουμε να «ισχύει» κι όχι να «εφαρμόζεται», διότι εδώ συμβαίνει το περίεργο φαινόμενο ο αν. ν. 125/1967 για το Σωφρ. Κ. να έχει τεθεί τυπικά σε ισχύ από την 4η Μαρτίου 1968 χωρίς να έχουν εκδοθεί καθ' όλη τη διάρκεια της «ισχύος» του τα ειδικά νομοθετικά διατάγματα, που προβλέπονταν στον ίδιο το Σωφρ. Κ. (άρθρ. 159-163) για να μπορούν να τεθούν σε εφαρμογή είτε το καθιερούμενο σ' αυτόν προοδευτικό σωφρονιστικό σύστημα είτε οι πρόβλεπόμενοι ειδικοί κανόνες μεταχείρισης των διαφόρων κατηγοριών κρατουμένων.

Εν όψει αυτής της κατάστασης, στις 16 Ιουνίου 1982 ανακοινώθηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης ότι κινήθηκε η διαδικασία για τη σύνταξη νέου Σωφρονιστικού Κώδικα. Ακολούθησε στις 16 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου η κατάθεση στη Βουλή νομοσχεδίου «για τη σύσταση νομοπαρασκευαστικών επιτροπών» (μεταξύ τούτων και «νομοπαρασκευαστικής επιτροπής για τη σύνταξη Σχεδίου Σωφρονιστικού Κώδικα»). Στις 22 Φεβρουαρίου 1983 ανακοινώθηκε στον ημερήσιο τύπο ότι συστήθηκε «ομάδα εργασίας» για τη σύνταξη σχεδίου νόμου για την τροποποίηση του σωφρονιστικού κώδικα και της εισηγητικής του έκθεσης¹. Μετά από κάποιες αλλαγές στη

---

1. Με διάθεση να συμβάλω στην προσπάθεια που άρχισε τότε δημοσίευσα τη μελέτη μου, Προς αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος, σειρά Ποινικά αρ. 16, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1983.

σύνθεσή της η εν λόγω «ομάδα» ετοίμασε ένα συναφές σχέδιο νόμου κι έτσι στις 12 Μαΐου 1987 σε δημόσια συνέντευξη τύπου ο τότε Υπουργός Δικαιοσύνης με τον πρόεδρο της ομάδας εργασίας έδωσαν στη δημοσιότητα ένα «Σχέδιο Κώδικα Βασικών Κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων», ενώ σε επιστημονικό περιοδικό δημοσιεύτηκε και αντίστοιχη «Εισηγητική Έκθεση». Το Σχέδιο τούτο στάλθηκε στις τρεις Νομικές Σχολές της χώρας και σε άλλους επιστημονικούς φορείς για το σχολιασμό και την υποβολή παρατηρήσεων, αλλά, καθόσο μου είναι γνωστό, η ανταπόκριση του επιστημονικού κόσμου υπήρξε κάπως περιορισμένη².

Εξάλλου, η Ελληνική Εταιρία Ποινικού Δικαίου και η Ελληνική Εταιρία Εγκληματολογίας διοργάνωσαν δύο δημόσιες συναντήσεις (15 Ιανουαρίου και 12 Φεβρουαρίου 1988) με αντικείμενο την κριτική του εν λόγω Σχεδίου και με εισηγητές μέλη τους και μέλη της Εισηγητικής Επιτροπής· κάποια πορίσματα που προέκυψαν στάλθηκαν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης³.

Μετά τη δημοσιότητα που δόθηκε, τις συζητήσεις που έγιναν και την κριτική που ασκήθηκε, είναι αλήθεια ότι αρκετές επικρίσεις ελήφθησαν υπόψη (κυρίως ως προς τα λάθη, λιγότερες επί της ουσίας) κι έτσι το αρχικό σχέδιο της 12ης Μαΐου 1987 υπογράφηκε από τον Υπουργό Δικαιοσύνης στις 9 Μαΐου 1988 και διαβιβάστηκε προς επεξεργασία του στη Γενική Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή της Βουλής. Παρά το προχωρημένο σημείο της διαδικασίας προώθησής του, έγινε μια προσπάθεια βελτίωσης του εν λόγω σχεδίου του 1988, με πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Δικαιοσύνης Β. Ρώτη (Απόφαση αρ. πρωτ. 60023/13 Δεκ. 1988), η οποία όμως δεν ευδοκίμησε.

Οδηγηθήκαμε έτσι στο ν. 1851/1989 που κύρωσε τον «Κώδικα Βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων», όπως αναφέρθηκε στην αρχή, η έναρξη της ισχύος του οποίου τοποθετήθηκε από τον ίδιο στην 1η Ιανουαρίου 1990.

Για λόγους, ωστόσο, που θα γίνουν φανεροί στη συνέχεια, με τους νόμους 1868 της 10ης/10ης Οκτ. 1989 (άρθρ. 22 παρ. 2β) και 1877 της 9ης Μαρτίου 1990 (άρθρ. 1) ανεστάλη εν μέρει η

---

2. Το Τμήμα Νομικής του Α.Π.Θ. διαβίβασε έγκαιρα στο Υπουργείο Δικαιοσύνης την προσωπική μου έκθεση παρατηρήσεων (έγγραφο Αριθμ. Πρωτ. 351/1.12.1987).

3. Βλ. το κοινό δημοσίευμα Σ. Αλεξιάδη-Χ. Μπάκα-Θ. Λαφαζάνου-Δ. Ευαγγελάτου, Σχέδιο Κώδικα βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων, σειρά Ποινικά αρ. 27, εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα 1988.

εφαρμογή των διατάξεων του ν. 1851/1989 και διατηρήθηκε εν μέρει σε ισχύ ο αν. ν. 125/1967 Σωφρ. Κ⁴. Μετά τις εν λόγω νομοθετικές παρεμβάσεις την 31 Δεκεμβρίου 1990 λήγει η αναστολή εφαρμογής των διατάξεων του ν. 1851 (πλην της παρ. 2 άρθρ. 99), που περιγράφονται σ' αυτές, παύει η διατήρηση σε ισχύ των αντίστοιχων διατάξεων του (καταργημένου) αν. ν. 125/1967, και ανακύπτει, βέβαια, το ζήτημα της παράτασης των αναστολών ή της εντελούς εφαρμογής του ν. 1851/1989 για τον «Κώδικα βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων». Δεδομένου ότι το τελευταίο τούτο εξακολουθεί να παραμένει αδύνατο, οι μόνες διέξοδοι, ως λύσεις εναλλακτικές αντί νέας αναστολής του ν. 1851/1989, δεν απομένουν παρά η μερική τροποποίησή του ή η αντικατάστασή του από ένα νέο κώδικα.

§ 2. Οι διαστάσεις του προβλήματος

Για τη διευκόλυνση της επιλογής της γενικής κατεύθυνσης προς την οποία πρέπει να στραφεί το ενδιαφέρον και των επιμέρους λύσεων που θα 'πρεπε να υιοθετηθούν σε μια ενδεχόμενη μεταρρύθμιση, κρίνεται σκόπιμο να δοθεί μια συνοπτική εικόνα της κατάστασης και του τρόπου λειτουργίας των λοιπών (δηλ. εκτός του νομοθετικού πλαισίου) στοιχείων του σωφρονιστικού μας συστήματος.

Στο μέτρο που αυτή καθ' αυτή η ύπαρξη αλλά και η έκταση του σωφρονιστικού συστήματος μιας χώρας εξαρτάται από την ύπαρξη και την έκταση της εγκληματικότητας σ' αυτή, γίνεται φανερό ότι μια σύντομη θεώρηση της έκτασης και της εξέλιξης της εγκληματικότητας στην Ελλάδα είναι χρήσιμη.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α΄

Χρόνος	Καταδικασθέντες	Κρατούμενοι*	%	Υπόδικοι
1965	73.059	10.909	15 %	5.245
1970	72.393	12.565	17 %	4.841
1975	114.063	9.650	8,5%	3.260
1980	122.828	8.186	6,6%	3.916
1985	108.011	6.198	5,7%	3.426
1989		4.900		

*Ποσοστό κυμαινόμενο κατ' έτος μεταξύ 25-30% ήταν κρατούμενοι που παρέμειναν από τον προηγούμενο χρόνο (ισοβίτες, κατάδικοι με ποινές κάθειρξης κ.ά.).

4. Βλ. ειδικότερα τη μελέτη μου, Die Strafvollzugsreform in Griechenland: Eine verlorene Chance, ZfStrVo 4/1989, σ. 206 επ., και την εισαγωγή στον τόμο Σ.

Σύμφωνα με τον πίνακα Α' προκύπτει ότι η κίνηση της (δικαστικής) εγκληματικότητας στη χώρα μας είναι σε αδρές γραμμές ποσοτικά αυξητική, σε ποσοστό κατά την τελευταία εικοσαετία περίπου 80%.⁵ Αντίθετα, ωστόσο, προς την κίνηση αυτή, ο απόλυτος αριθμός των κατ' έτος κρατουμένων εμφανίζεται συνεχώς μειούμενος, με αποτέλεσμα η αναλογία μεταξύ καταδικαζομένων και κρατουμένων να έχει μειωθεί στο ίδιο χρονικό διάστημα περίπου στο 1/3 (από 15% σε 5,5%). Το κατ' αρχήν περίεργο αυτό φαινόμενο μπορεί εύκολα να εξηγηθεί από το γεγονός ότι στο ίδιο χρονικό διάστημα (από το 1965 και μετέπειτα) ένας σημαντικός αριθμός σωφρονιστικών καταστημάτων έπαψαν να λειτουργούν λόγω ακαταλληλότητάς τους (όπως οι φυλακές Αβέρωφ, Καρδίτσας, Κοζάνης, Λευκάδας, Ρόδου, Επταπυργίου Θεσσαλονίκης ως εγκληματικές, Δικαστική Θεσσαλονίκης, Επταπυργίου ως Δικαστική, Καλαμίου, Πτυχίας, Αίγινας, Κομοτηνής). Βέβαια, στο ίδιο πάντα χρονικό διάστημα κτίστηκαν νέα καταστήματα, τα οποία ήταν μικρότερης δυναμικότητας (λ.χ. συγκρότημα Κορυδαλλού: Δικαστική ανδρών, Κεντρική γυναικών, Σ. Κ. Ανηλίκων, Ψυχιατρείο, Νοσοκομείο κρατουμένων).

Εκείνο, ωστόσο, που αξίζει να υπογραμμιστεί είναι ότι παρά το εμφανές γεγονός της συνεχούς μείωσης του ποσοστού εισαγομένων στα σωφρονιστικά καταστήματα σε σχέση προς τον αριθμό των καταδικαζομένων, λόγω της συνεχούς μείωσης της δυναμικότητάς τους, η αντίστοιχη τακτική του Έλληνα νομοθέτη υπήρξε συνειδητή επιλογή (λ.χ. κανένα από τα «παλαιά» καταστήματα δεν συνέχισε να λειτουργεί παράλληλα προς το «νέο» σωφρονιστικό κατάστημα).

Έτσι, το στόχο τον οποίο σταθερά επιδιώκουν σήμερα οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες, δηλ. τη μείωση του αριθμού των ατόμων που εκτίουν τις ποινές κατά της ελευθερίας χωρίς διαρκή παραμονή τους στα σωφρονιστικά καταστήματα, με προσφυγή σε διάφορα εναλλακτικά μέτρα ή υποκατάστατα των ποινών κατά της ελευθερίας, ο Έλληνας νομοθέτης τον πέτυχε εξωθώντας σε άμετρη προσφυγή στα μέτρα της υπό όρους αναστολής της έκτισης της ποινής και της μετατροπής της ποινής κατά της ελευθερίας σε χρηματική. Το γεγονός αυτό έφερε την Ελλάδα —και τούτο γράφεται χωρίς ειρωνική

Αλεξιάδη-Γ. Πανούση, Βασικοί κανόνες για τη μεταχείριση των κρατουμένων. Κώδικες, έκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 11 επ.

5. Δυστυχώς τα επίσημα στοιχεία σταματούν στο 1985, έτος του τελευταίου τεύχους της «Στατιστικής της Δικαιοσύνης» (Ε.Σ.Υ.Ε., Αθήνα 1988).

διάθεση— στη ζηλευτή 18η θέση μεταξύ 22 χωρών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης (επί 100.000 κατοίκων την 1η Φεβρουαρίου 1988 η συχνότητα κράτησης ήταν σε άτομα: Β. Ιρλανδία 125.2, Σκοτία 106.2, Λουξεμβούργο 103.4, Ενωμένο Βασίλειο 98.2, Αυστρία 96.0, Γαλλία 92.0, Τουρκία 90.2, Δ. Γερμανία 86.7, Πορτογαλία 84.0, Ελβετία 77.6, Βέλγιο 70.5, Ισπανία 69.2, Δανία 69.0, Ιταλία 62.0, Σουηδία 61.0, Ιρλανδία 56.0, Νορβηγία 47.0, ΕΛΛΑΔΑ 42.9, Κύπρος 42.0, Ισλανδία 41.3, Ολλανδία 36.0, Μάλτα 19,7, —επίσης Φιλανδία 93.0, Καναδάς 111.0 άτομα⁶· για την Ελλάδα η κατάσταση δεν άλλαξε ούτε την 1η Σεπτ. 1988⁷). Το ίδιο γεγονός όμως κατέστησε το σοφρωνιστικό της σύστημα σχεδόν εντελώς αναποτελεσματικό, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο επέτρεψε απλώς τη λειτουργία σε καταχρηστικό βαθμό δικλείδων διαφυγής από την επήρεια του σωφρονιστικού συστήματος υπερβολικά μεγάλου αριθμού καταδικαζομένων. Πραγματικά, αν υπολογιστεί ότι η έκταση της γνωστής στις δικωτικές αρχές εγκληματικότητας ξεπερνά κάθε χρόνο τις 300.000 σοβαρά εγκλήματα (δηλ. εξαιρούνται τα πταίσματα) (βλ. πίνακα Β'), φτάνει ο ερευνητής στην εκπληκτική διαπίστωση ότι μόλις 1,5 με 2,0% των ατόμων που τελικά καταδικάζονται γι' αυτά οδηγούνται στις φυλακές. Στις λοιπές περιπτώσεις (από τις 300.000), με εξαίρεση τις ελάχιστες ψευδείς καταμηνύσεις, είτε δεν αποκαλύπτεται ο δράστης είτε ο δράστης αποκαλύπτεται, αλλά υπάρχουν νομικά εμπόδια για τη δίωξή του (λ.χ. παραγραφή, έλλειψη έγκλησης κ.ά.) ή δεν συγκεντρώνονται ικανά αποδεικτικά στοιχεία σε βάρος του ώστε να καταδικαστεί είτε καταδικάζεται αλλά αναστέλλεται η έκτιση της ποινής του με μόνο όρο να μην εγκληματήσει πάλι στο σύντομο μέλλον ή πληρώνει το ποσό της ποινής του αν είναι χρηματική ποινή ή έχει μετατραπεί σε χρηματική ποινή.

---

6. Βλ. σημείωμα του P. Tournier, στο *Συμβουλίου της Ευρώπης, Prison Information Bulletin*, No 11/1988, σ. 20.

7. Βλ. σημείωμα του P. Tournier, στο *Σ.Ε., Prison Inf. Bull.* 12/1988, σ. 22.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β΄

Χρόνος	Σύνολο σοβα- ρών εγκλημά- των	Καταδικα- σθέντες	Σύνολο κρατούμενων*	Ποινικός πληθυσμός: 7 ετών και άνω
1980	295.353	122.828	8.186	8.646.000
1981	309.267	137.576	7.200	8.734.000
1982	335.170	139.433	6.417	8.850.000
1983	393.506	120.991	7.043	8.862.000
1984	352.488	113.988	7.214	8.928.000
1985	291.355	108.011	6.198	8.987.000
1989			4.900	

*Ποσοστό κυμαινόμενο κατ' έτος μεταξύ 25-30% ήταν κρατούμενοι που παρέμειναν από τον προηγούμενο χρόνο.

Οι προηγούμενες παρατηρήσεις οδηγούν στην απαισιό-δοξη διαπίστωση ότι, με τόσο ελάχιστο ποσοστό «παρέμβασης» του σωφρονιστικού συστήματος στην αντεγκληματική προσπάθεια, οποιαδήποτε ελπίδα αποτελεσματικής επίδρασής του προς περιστολή της εγκληματικότητας είναι μάταιη, άσχετα αν η εν λόγω παρέμβαση κατευθύνεται σε ηθική, σε παιδαγωγική, σε επαγγελματική ή σε κοινωνική «αναπροσαρμογή», «επανε-νταξη», «επανακοινωνικοποίηση», «αναμόρφωση» ή όποια άλλη «ανα...» ή «επανα...» των καταδίκων που διέρχονται μέσα από τους μηχανισμούς του.

Ένας από τους στόχους μιας ενδεχόμενης σωφρονιστικής μεταρρύθμισης είναι να προλάβει το ερώτημα που ήδη πλανιέται, αν δηλ. αξίζει τον κόπο εν όψει του κόστους λειτουργίας του, των αρνητικών και των άλλων δυσμενών συνεπειών του, να διατηρείται σε λειτουργία ένα σωφρονιστικό σύστημα με τόσο μικρή δυνατότητα παρέμβασης.

§ 3. Βασικές κατευθύνσεις προς αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος

Εν όψει των παραπάνω, η σωστή αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος της χώρας μας θα 'πρεπε να εκτείνεται σ' όλα τα στοιχεία που το συνθέτουν, δηλ. στο νομοθετικό πλαίσιο, την υλικοτεχνική υποδομή, το σωφρονιστικό προσωπικό και τον ανθρώπινο παράγοντα του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Η δυνατότητά της, ωστόσο, να προσφέρει

προς βελτίωση των τριών τελευταίων στοιχείων πέρα από το νομοθετικό πλαίσιο είναι προφανώς μηδαμινή. Η γνώση άλλωστε του επιπέδου στο οποίο βρίσκεται σήμερα τόσο η υλικοτεχνική υποδομή του σωφρονιστικού μας συστήματος, όσο και της ανεπάρκειας του προσωπικού που το στελεχώνει, αποκαλύπτει ένα πρόβλημα που συχνά διαφεύγει από την προσοχή των ενδιαφερομένων για τη βελτίωση του σωφρονιστικού μας συστήματος. Πρόκειται δηλ. για τη μεγάλη απόσταση που χωρίζει την ποιότητα της υλικοτεχνικής υποδομής και του προσωπικού από τη μια μεριά, της κύριας νομοθετικής επένδυσής τους όπως αυτή καταστρώνεται στους σωφρονιστικούς μας κώδικες (ισχύοντα και προϊσχύσαντα) από την άλλη μεριά. Έτσι, ενώ η ανανέωση, βελτίωση, επέκταση της μιας μεριάς (υλικοτεχνικής υποδομής-προσωπικού) γινόταν ως σήμερα —για λόγους που δεν κρίνεται σκόπιμο ούτε αναγκαίο να ελεγχθούν εδώ— με «βήμα σημειωτόν», από την άλλη μεριά το νομοθετικό πλαίσιο έκανε τεράστια άλματα προς τα εμπρός, εύκολα (παρα-)συρόμενο από τα αντίστοιχα κείμενα «μεταχείρισης των κρατουμένων» των διεθνών οργανισμών (Κ.τ.Ε., Ο.Η.Ε., Συμβουλίου της Ευρώπης). Η εικόνα μιας ξυλάμαξας πάνω στην οποία τοποθετήθηκε μια σύγχρονη βενζινοκίνητη μηχανή θα μπορούσε να αποδώσει κάπως το πρόβλημα του σωφρονιστικού μας συστήματος: όσο άψογα κι αν λειτουργεί η μηχανή, η άμαξα θα παραμένει ακίνητη για την ώθηση του όλου κατάσκευάσματος προς τα εμπρός θα πρέπει είτε να αλλάξει η άμαξα είτε να αντικατασταθεί η μηχανή. Η απάντηση, λοιπόν, στο πρόβλημα που τίθεται εδώ θα προσδιορίσει και την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να στραφεί το ενδιαφέρον της Επιτροπής. Αν πρέπει να αντικατασταθεί (η μηχανή: διαγράφονται δύο λέξεις) το νομοθετικό πλαίσιο, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η αρμονική λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος με τη δεδομένη σήμερα υλικοτεχνική υποδομή και το υπάρχον προσωπικό, ενόψει και των βελτιώσεών τους που διαφαίνεται ότι είναι δυνατές στο άμεσο μέλλον, η αναμόρφωση του νομοθετικού πλαισίου του σωφρονιστικού μας συστήματος φαίνεται αναγκαία. Αλλ' αυτή η διαπίστωση ούτε προς στιγμή δεν θα 'πρεπε να ερμηνευτεί ότι θέτει θέμα νομοθετικής «οπισθοδρόμησης», ώστε το νομοθετικό πλαίσιο να συναντήσει βαδίζοντας προς τα πίσω τα καθυστερημένα στοιχεία του σωφρονιστικού μας συστήματος. Αντίθετα, σε μια ρεαλιστική αντιμετώπιση του προβλήματος της μορφής και του περιεχομένου της αναμόρφωσης που θα 'πρεπε να επιχειρηθεί υποδεικνύονται οι ακόλουθες βασικές κατευθύνσεις:

Α. Ως προς την έκταση και τη μορφή της αναμόρφωσης: Η μεγάλη έκταση των επεμβάσεων που —κατά τη γνώμη μου— επιβάλλονται δεν κάνει σκόπιμη την τροποποίηση απλώς συγκεκριμένων άρθρων του «Κώδικα βασικών κανόνων για τη μεταχείριση των κρατουμένων» που ισχύει σήμερα. Έτσι, η αναμόρφωση θα 'πρεπε να γίνει με απλή αντικατάσταση του πρώτου άρθρου του κυρωτικού νόμου 1851/1989, ώστε να αλλάξει το σύνολο του κώδικα και να ψηφιστεί ένα νέο κείμενο κατά τη διαδικασία των κωδίκων. Η λύση αυτή είναι η μόνη επιστημονικά ενδεδειγμένη, διότι η αναμόρφωση δεν πρέπει να περιοριστεί, όπως αναφέρθηκε, σε βελτίωση ή αντικατάσταση μικρότερου ή μεγαλύτερου αριθμού άρθρων του ισχύοντος κώδικα, αλλά πρέπει να υπαγορεύεται από νοοτροπία και επιστημονικές θέσεις διάφορες εκείνων που δικαιολόγησαν τις σημερινές ρυθμίσεις του. Άλλωστε, ένας κώδικας συντάσσεται και εκφράζει πάντοτε συγκεκριμένη θεωρητική νοοτροπία, η οποία βλάπτεται και ο κώδικας γίνεται αναποτελεσματικός, όταν επιχειρούνται αποσπασματικές-εμβλωματικές επιμέρους τροποποιήσεις του.

Β. Ουσιαστικές διαφορές από τον ισχύοντα «Κώδικα βασικών κανόνων μεταχείρισης των κρατουμένων»: Το νέο κείμενο που θα 'πρεπε να καταρτιστεί επιβάλλεται —νομίζω— να εγκαταλείπει ορισμένες θεωρητικές τοποθετήσεις του ισχύοντος Κώδικα ή κάποιες ξεπερασμένες από την εξέλιξη θέσεις του και να προσθέτει νέα ύλη, όπως συνοπτικά περιγράφεται στη συνέχεια. Σταθερό στόχο πρέπει να αποτελεί η διαμόρφωση ενός κειμένου, το οποίο θα πλησιάζει στο μέτρο του δυνατού για τη χώρα μας τις σύγχρονες σωφρονιστικές θέσεις, δεν θα απομακρύνεται από την ελληνική πραγματικότητα και, κυρίως, θα βρίσκεται πιο κοντά στον κρατούμενο αλλοδαπό ή Έλληνα πολίτη. Ειδικότερα:

ι) Πρέπει να εγκαταλειφθούν, επιτέλους, οι ωφελμιστικού χαρακτήρα θεωρητικές διακηρύξεις, όπως εκείνες του σκοπού της εκτέλεσης των ποινών και της μεταχείρισης των κρατουμένων (άρθρ. 1: αγωγή των κρατουμένων και κοινωνική τους επανένταξη, άρθρ. 39: σκοπός της αγωγής η επανένταξη στο κοινωνικό περιβάλλον κ.ά.). Παρόμοιες διακηρύξεις ενέχουν πολλούς κινδύνους, όπως: α) αφήνουν εκτεθειμένη την ίδια την Πολιτεία, η οποία πολλά υπόσχεται και ελάχιστα ή τίποτε δεν πραγματοποιεί, γεγονός το οποίο πλήττει το κύρος της και αναιρεί την εμπιστοσύνη των πολιτών στο σωφρονιστικό σύστημα· β) καθιστούν ευάλωτο και κοινωνικά άδικο το ίδιο

το σωφρονιστικό σύστημα, το οποίο κατ' αυτόν τον τρόπο διαχωρίζει τους πολίτες σε δύο κατηγορίες, εκείνους που έχουν ανάγκη «αγωγής», «βελτίωσης», «επανένταξης» και γι' αυτό οδηγούνται στις φυλακές και εκείνους που δεν έχουν τέτοιες ανάγκες και κατά συνέπεια —κι αν καταδικαστούν για κάποιο έγκλημα— η εκτέλεση της ποινής δεν έχει νόημα γι' αυτούς, το σωφρονιστικό σύστημα δεν τους αφορά κι έτσι στέλνονται στα σπίτια τους· γ) συνιστούν νομοθετική καθήλωση της επιστήμης εφόσον ουσιαστικά επιβάλλουν την απλοποιημένη άποψη ότι το έγκλημα οφείλεται σε έλλειψη αγωγής, από χαμηλού επιπέδου, αμόρφωτο, ανεπάγγελτο, μη ενταγμένο κοινωνικά άτομο, για το οποίο η συνταγή της ποινής καθορίζει τις δόσεις προς συμπλήρωση των στοιχείων που του λείπουν μέσα από το σωφρονιστικό σύστημα.

ii) Ακόμη πρέπει να εγκαταλειφθεί επίσης ο πατερναλισμός —προστατευτικός χαρακτήρας— της παρέμβασης της Πολιτείας στην προσωπικότητα του κρατούμενου, ο οποίος διακηρύσσεται μέσα από τους στόχους της «επανένταξης» ή «επανακοινωνικοποίησης». Τούτο δεν σημαίνει τίποτε άλλο, παρά ότι, όταν το συγκεκριμένο άτομο ήλθε σ' αυτόν τον κόσμο, η κοινωνία ή η Πολιτεία φρόντισαν για την ομαλή «ένταξη» ή «κοινωνικοποίησή» του (άρα έκαναν το καθήκον τους), στη συνέχεια το άτομο «αποεντάχθηκε» ή «αποκοινωνικοποιήθηκε» και γι' αυτό διέπραξε το έγκλημα (άρα η ευθύνη είναι δική του) και ήδη η Πολιτεία σκύβει πάνω του με στοργή και με την ποινή που του επιβάλλει στοχεύει στην «επαν-ένταξη», «ανα-μόρφωση», «επανα-κοινωνικοποίησή» του⁸. Έτσι, ενώ κατά το Σύνταγμα και τον ποινικό κώδικα η ποινή κατά της ελευθερίας ως κρατική απάντηση στο έγκλημα εξ ορισμού δεν μπορεί να θίγει κανένα άλλο αγαθό ή δικαίωμα εκτός από την προσωπική ελευθερία (δηλ. την ελευθερία του ατόμου για φυσική μετακίνησή του στο χώρο και στο χρόνο⁹, τελικά καθίσταται δυσπρόστατη, εφόσον η φυλακή δεν θεωρείται απλώς τόπος έκτισης της ποινής κατά της ελευθερίας, αλλά μεταβάλλεται (αντίθετα προς το Σύνταγμα), σ' ένα δεύτερο στάδιο, σε τόπο τιμωρίας ή ανταπόδοσης του «κακού» της ποινής, δηλ. σε τόπο σωματικής και ψυχικής ταλαιπωρίας μέσα από την οποία ο κατάδικος θα «υποφέρει» το «κακό» που έκανε με το έγκλημά του. Σ' έναν εκσυγχρονισμένο σωφρονι-

---

8. Βλ. ειδικότερα Σ. Αλεξιάδη, Η μεταχείριση των κρατούμενων και ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, Δελτίο Εγκλ. Ενημ. Α', τ. 5-6, 1986, σ. 3 επ.

9. Βλ. τη μελέτη μου, Προς αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος, σ. 36.

στικό κώδικα η «φυλακή» —σ' όποια μορφή της— θα πρέπει να αντιμετωπίζεται αποκλειστικά και μόνο ως τόπος έκτισης της ποινής που επιβλήθηκε, αν και όταν αυτή η έκτιση δεν μπορεί να αποφευχθεί. Βεβαίως, θα πρέπει ταυτόχρονα να προβλέπεται η παροχή στον κρατούμενο αγωγής, αν του λείπει, εργασίας για την απασχόληση και συντήρηση του ίδιου και της οικογένειάς του, ψυχαγωγικά και άλλα προγράμματα· αλλά για κάθε περίπτωση πρέπει να καταβάλλεται ιδιαίτερη προσοχή, ώστε όλα τα προηγούμενα να μη φέρουν χαρακτήρα στοιχείων ή συνεπειών της ποινής αλλά μόνο προσφορές της Πολιτείας στο πλαίσιο της γενικότερης κοινωνικής πολιτικής της, όπως θα συνέβαινε για κάθε πολίτη, η αποδοχή των οποίων εξαρτάται αποκλειστικά από τον ίδιο τον κρατούμενο/ενδιαφερόμενο.

iii) Σημαντική μεταβολή, ενδεικτική του πνεύματος της προτεινόμενης νομοθετικής αλλαγής, θα 'πρεπε να αποτελεί η εγκατάλειψη του χαρακτηρισμού των ποινών κατά της ελευθερίας ως «στερητικών» (χαρακτηρισμός που δίνεται ήδη από τον ποινικό κώδικα, άρθρο 51: «Ποινές στερητικές της ελευθερίας», τον οποίο υιοθετεί ο ισχύων «κώδικας για τη μεταχείριση των κρατούμενων» στα άρθρ. 10, 14, τίτλος Κεφ. δου, 59 κ.ά.). Σε παλιότερες εποχές οι ποινές κατά της ελευθερίας ήταν πραγματικά «στερητικές», γι' αυτό και εκτελούνταν με αλυσόδεση του καταδίκου στον τοίχο του κελιού του. Κάτι τέτοιο όμως —έστω και χωρίς αλυσόδεση— σήμερα θεωρείται βάσανος και απάνθρωπη μεταχείριση, που απαγορεύεται τόσο από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 3) (λ.χ. ο διαρκής εγκλεισμός σε «πειθαρχικά» κελιά), όσο και από το ελληνικό Σύνταγμα του 1975/1986 (άρθρο 7 παράγραφος 2). Σήμερα επιβάλλεται όχι μόνο η δυνατότητα καθημερινής (περιορισμένης έστω) κυκλοφορίας του κρατούμενου έξω από το κελί του σε φυσικό υπαίθριο περιβάλλον αλλά και το άνοιγμα της πόρτας της φυλακής για κυκλοφορία τούτου στο εξωτερικό κοινωνικό περιβάλλον (με τους θεσμούς των αδειών και της ημιελεύθερης διαβίωσης¹⁰). Δεδομένου ότι το επίθετο «στερητικός» δεν επιδέχεται διαβαθμίσεις, η τυχόν διατήρηση του χαρακτηρισμού των ποινών κατά της ελευθερίας ως «στερητικών» θα δημιουργεί κλίμα και νοοτροπία (μέσα κι έξω από τη φυλακή) αντίθετη προς τους νέους θεσμούς. (΄Αλλωστε, κι ο νέος

---

10. Βλ. ειδικότερα για τους εν λόγω θεσμούς τις μελέτες μου, Οι άδειες των κρατούμενων που εκτίουν μακρόχρονες ποινές, *Αρμεν.* 38: 1984, σ. 1 επ., και Η έκτιση της βραχύχρονης ποινής υπό καθεστώς ημιελευθερίας, *Επιστ. Επετ. Δ.Σ.Θ.* 5: 1984, σ. 87 επ.

ιταλικός ποινικός κώδικας υιοθετεί ανάλογο χαρακτηρισμό, άρθρο 18: «pena restrittiva della libertà personale» —«ποινή περιοριστική της ελευθερίας»). Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι κι αυτός ο ποινικός μας κώδικας, στο άρθρο 51 για τις «ποινές στερητικές της ελευθερίας», όταν αναφέρεται στον ποινικό σωφρονισμό, μιλά για «περιορισμό σε σωφρονιστικό κατάστημα», ενώ οι συνθήκες εγκλεισμού σ' αυτό είναι όμοιες με εκείνες των λοιπών φυλακών. Αλλά και ο κώδικας ποινικής δικονομίας, σε μια ανεξήγητη (;) διάκριση, όταν αναφέρεται (άρθρ. 549) στην εκτέλεση καταδικαστικών αποφάσεων κατά στρατιωτικών ξηράς, αέρα, θάλασσας ή αστυνομικών, κάνει λόγο τότε για «εκτέλεση απόφασης με την οποία επιβλήθηκε ποινή περιοριστική της ελευθερίας». Η αναφορά εφεξής στις εν λόγω ποινές με τον απλό χαρακτηρισμό «ποινές κατά της ελευθερίας» (όπως λ.χ. απαντά στην παρ. 1 γερμ. Σωφρ. Κ: «Freiheitsstrafe») ούτε οδηγεί σε ανεπίτρεπτες διακρίσεις ούτε μπορεί να προκαλεί άλλες θεωρητικές αντιρρήσεις.

iv) Μια εκσυγχρονισμένη αναμόρφωση του σωφρονιστικού μας συστήματος θα πρέπει να διευρύνει τα αντικείμενά του με προσθήκη νέας ύλης, ώστε τούτο να ανταποκρίνεται σε μεγαλύτερο βαθμό στις κοινωνικοπολιτικές απαιτήσεις της εποχής μας. Τέτοιες προσθήκες θα ήταν, λ.χ., στο κεφάλαιο για την εργασία των κρατουμένων ειδικού τμήματος, για την κοινωνική ασφάλιση τούτων, καθώς και των προσώπων που προστατεύονται από αυτούς, νέων διατάξεων, που θα στοχεύουν στην ενίσχυση των οικογενειακών δεσμών των κρατουμένων, κι ακόμη η πρόβλεψη για την άσκηση του δικαιώματος ψήφου κατά τις βουλευτικές εκλογές κ.ά., τα οποία έχω υποστηρίξει παλιότερα¹¹. Εξάλλου, ήδη γνωστοί θεσμοί θα πρέπει να αναδιοργανωθούν σε αυτοτελή κεφάλαια ή τμήματα με συγκέντρωση των εγκυβληθέντων συναφών διατάξεων, όπως ειδικό κεφάλαιο για την εποπτεία της έκτισης της ποινής (εποπτεία διοικητική και δικαστική με λεπτομερή ρύθμιση της οργάνωσης και λειτουργίας των θεσμών του δικαστή και του δικαστηρίου εκτέλεσης των ποινών), ειδικό κεφάλαιο για την υπό όρους και την οριστική απόλυση των κρατουμένων κ.ά.

Αντίστροφα, ένας αναμορφωμένος σωφρονιστικός κώδικας πρέπει να είναι απαλλαγμένος από ένα μεγάλο αριθμό άρθρων

---

11. Βλ. περισσότερο στην *εισήγησή μου*, Η προστασία των δικαιωμάτων του Ανθρώπου κατά τη διάρκεια της έκτισης της ποινής, στον τόμο Σ. *Αλεξιάδη*, Ανθρώπινα δικαιώματα Ποινική καταστολή, δώδεκα μελέτες, έκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 117-153.

του κώδικα που ισχύει σήμερα, τα οποία αναφέρονται σε θεσμούς ή ρυθμίσεις που είτε είναι ξεπερασμένες είτε δεν έχουν θέση σ' αυτόν. Παραδείγματα τέτοιων αναγκαίων αφαιρέσεων είναι τα ακόλουθα: αα) Οι διατάξεις που αναφέρονται στην ίδρυση και λειτουργία του «Κέντρου προσανατολισμού και παρατήρησης» των κρατουμένων. Παρόμοια Κέντρα ιδρύθηκαν σε ορισμένες χώρες (π.χ. Βέλγιο 1920, Γαλλία 1950) και άρχισαν να λειτουργούν μετά τη δεκαετία του 1920-1930, όταν επικρατούσαν στην Εγκληματολογία οι βιολογικές-ψυχολογικές κατευθύνσεις για την ερμηνεία του εγκλήματος και τη μεταχείριση του εγκληματία. Το θέμα τους αποτέλεσε μάλιστα και αντικείμενο συζήτησης στο συνέδριο της Διεθνούς Ποινικής και Σωφρονιστικής Επιτροπείας (του Ο.Η.Ε.) (Λονδίνο 1925, Τμ. ΙΙ, θέμα 2ο), καθώς και στο 1ο Διεθνές Συνέδριο Εγκληματολογίας (Ρώμη 1938). Αλλ' ήδη αμέσως μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο αμφισβητήθηκε η αποτελεσματικότητά τους και ιδιαίτερα στο 8ο Διεθνές Συνέδριο Ποινικού Δικαίου (Λισαβόνα 1961) προτιμήθηκε το σύστημα του «φακέλου της προσωπικότητας», υπέρ του οποίου είχε ταχθεί και ο καθ. Η. Γάφος¹². Στη χώρα μας η ίδρυση τέτοιων «Κέντρων παρατήρησης» προβλέφθηκε για πρώτη φορά για τους ανήλικους με το άρθρο 5 του αν. ν. 2724/1940 (αλλά δεν ιδρύθηκε κανένα), επεκτάθηκε για όλους τους καταδικαζόμενους με το άρθρο 7 του αν. ν. 125/1967 (αλλά και πάλι δεν ιδρύθηκε κανένα τέτοιο «Κέντρο») και παρ' όλα αυτά επαναλήφθηκε στο άρθρο 15 του ισχύοντος ν. 1851/1989 (το οποίο, βέβαια, τέθηκε αμέσως σε αναστολή). Άσχετα από τη μεταστροφή των επιστημονικών αντιλήψεων, που εκδηλώνεται και από το γεγονός ότι κανένα από τα διεθνή κείμενα με σωφρονιστικούς κανόνες (Κ.τ.Ε., Ο.Η.Ε., Συμβουλίου της Ευρώπης) δεν το συνιστά, η λειτουργία ενός τέτοιου «Κέντρου» εμφανίζει και αξεπέραστα πρακτικά προβλήματα (λ.χ. για τη χώρα μας θα σήμαινε δημιουργία του κοντά στον ομφαλό της, για να αποστέλλονται σ' αυτό προς «παρατήρηση» οι καταδικαζόμενοι σε ποινές κατά της ελευθερίας από όλα τα ποινικά δικαστήρια της χώρας, που κυμαίνονται κατ' έτος σε 5.000 με 5.500 άτομα, και με αναγκαία παραμονή τους σ' αυτό τουλάχιστον για ένα μήνα, πριν αποσταλούν στα κατάλληλα γι' αυτούς καταστήματα, στελεχωμένο με το κατάλληλο για την παρατήρηση και επαρκές σε αριθμό για την ετήσια δυναμικό-

---

12. Βλ. εισήγηση του Η. Γάφου, στο VII Διεθνές Συνέδριο Ποινικού Δικαίου (Αθήνα 1957), ΠοινΧρον Ζ', 1957, σ. 498.

τητά του επιστημονικό προσωπικό, καθώς και με το επιπλέον διοικητικό και φυλακτικό προσωπικό, στο οποίο θα πρέπει να προστεθεί το επιπλέον απαιτούμενο αστυνομικό προσωπικό για τις συνοδείες των προς «παρατήρηση» από τα κατά τόπους εγκατεσπαρμένα ποινικά δικαστήρια της χώρας προς το «Κέντρο» και κατόπιν από το «Κέντρο» προς τα διάφορα καταστήματα κράτησης). Η ιδέα ότι θα μπορούσε να λειτουργήσει ένα παρόμοιο «Κέντρο παρατήρησης» στη χώρα μας σε εθνικό επίπεδο (ή 26 μικρότερα, ένα για κάθε κατάσταση κράτησης), μισό αιώνα μετά την αρχική πρόβλεψή τους, εμφανίζεται εξωπραγματικά αισιόδοξη. ββ) Οι διατάξεις που αναφέρονται στις διακρίσεις των καταστημάτων κράτησης (Κεφ. Β΄, άρθρ. 17-20 ν. 1851/1989) επιβάλλεται επίσης να αφαιρεθούν. Τα καταστήματα κράτησης αποτελούν περιφερειακές υπηρεσίες του Υπουργείου Δικαιοσύνης και συνεπώς τα σχετικά ζητήματα πρέπει να ρυθμίζονται από τον αντίστοιχο οργανικό νόμο (όπως και συμβαίνει στο π.δ. 278/1988 «Οργανισμός του Υπουργείου Δικαιοσύνης», ΦΕΚ Α΄, 126, Κεφ. Γ΄: «Περιφερειακές υπηρεσίες», άρθρ. 18: «Διάρθρωση κλπ. των Καταστημάτων κράτησης» στο ν.δ. του 1935 «περί οργανώσεως σωφρονιστικού προσωπικού και διαχειρίσεως φυλακών», ΦΕΚ Α΄, 433, Κεφ. Α΄: «Διάκριση φυλακών»). Η επανάληψη, συνεπώς, κάποιων γενικών διακρίσεων των καταστημάτων κράτησης ως περιφερειακών υπηρεσιών του Υπουργείου Δικαιοσύνης είτε υπό επιστημονικό ένδυμα (κατά καιρούς, «φυλακές:» «εγκληματικές», «επανορθωτικές», «δικαστικές», «σωφρονιστικές») είτε υπό την επήρεια αποστιγματικών αντιλήψεων (κατά καιρούς, καταστήματα «κράτησης», «γενικά-ειδικά», «κλειστά-ανοικτά», «Α΄, Β΄, Γ΄ τάξεως», «Τύπου Α΄-Τύπου Β΄») δεν έχει ούτε νόημα αλλ΄ ούτε θέση σ΄ έναν Κώδικα για τη μεταχείριση των κρατουμένων. Άλλωστε, για τα καταστήματα κράτησης γίνεται και πάλι λόγος στο Κεφ. Ε΄ του ν. 1851/1989 (άρθρ. 37-38). γγ) Μία ακόμη ομάδα διατάξεων που θά ΄πρεπε να απομακρυνθούν, διότι δεν έχουν θέση σ΄ έναν Κώδικα για τη μεταχείριση των κρατουμένων, είναι οι σχετικές με τις διακρίσεις και με τα καθήκοντα του εν γένει προσωπικού των καταστημάτων κράτησης. Το εν λόγω προσωπικό ανήκει στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και συνεπώς τα σχετικά με αυτό υπηρεσιακά θέματα πρέπει να ρυθμίζονται στον οργανικό του νόμο ή σε άλλους ειδικούς νόμους (όπως πράγματι συμβαίνει στη χώρα μας, τόσο στο π.δ. 278/1988 «Οργανισμός Υπουργείου Δικαιοσύνης», όσο και στο ν.δ. του 1935 «περί οργανώσεως επιθεωρήσεως Φυλακών και Αναμορφωτικών Σχολείων», ΦΕΚ Α΄, 378, στο ν.δ. του 1935 «περί οργανώσεως

σωφρονιστικού προσωπικού κλπ.», ΦΕΚ Α', 433, κ.ά.). Η περαιτέρω διασπορά συναφών διατάξεων θα επεκτείνει τη σύγχυση που ήδη υπάρχει και θα οδηγήσει σε διατάξεις όπως λ.χ. εκείνες του ν. 1851/1989, άρθρο 107: «Καθήκοντα ψυχιάτρου. Ο ψυχίατρος παρακολουθεί την ψυχική υγεία των κρατουμένων, διαπιστώνει έγκαιρα τυχόν εμφανιζόμενες στους κρατούμενους ψυχικές διαταραχές και φροντίζει για την αντιμετώπισή τους», άρθρ. 109:

«Καθήκοντα οδοντίατρου. Ο οδοντίατρος του καταστήματος φροντίζει για την υγιεινή του στόματος των κρατουμένων και την αναγκαία θεραπευτική αγωγή», άρθρ. 117: «Καθήκοντα φυλάκων. Οι φύλακες κρατούν τα κλειδιά που τους έχουν παραδοθεί και τα επιστρέφουν μετά το τέλος της υπηρεσίας τους στον αρχιφύλακα κλπ.», κ.ά.ό. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι δεν παραβλέπεται, βέβαια, το γεγονός ότι οι ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες (της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, Σύσταση Νο R 3/1987) αφιερώνουν το τρίτο μέρος τους (παράγραφοι 51-63) στο σωφρονιστικό προσωπικό. Ωστόσο, πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη, ότι: πρώτον, από πουθενά δεν συνάγεται ότι οι κανόνες της εν λόγω Σύστασης πρέπει να αποτελέσουν περιεχόμενο ενός ενιαίου «κώδικα»· δεύτερον, παρά τον μικρό αριθμό τους οι εν λόγω συστάσεις των παραγράφων 51-63 είναι τόσο γενικά διατυπωμένες, ώστε εύκολα γίνεται φανερό ότι η υλοποίησή τους απαιτεί ένα ή περισσότερα πολύ εκτενή νομοθετικά κείμενα, μεγάλο τμήμα των οποίων (σχετικά λ.χ. με την επιλογή, πρόσληψη, εκπαίδευση, υποχρεώσεις, δικαιώματα κ.ά. του σωφρονιστικού προσωπικού: διοικητικού, επιστημονικού, φυλακτικού κ.λπ.) δεν θα έχει καμιά σχέση με τη μεταχείριση των κρατουμένων· τρίτον, έτσι ή αλλιώς στις επιμέρους διατάξεις του σχεδίου γίνεται λόγος για αρμοδιότητες ή καθήκοντα του σωφρονιστικού προσωπικού, όπου κρίνεται αναγκαίο. Ακόμη μπορεί να σημειωθεί εδώ, ότι και στους αντίστοιχους κανόνες του Ο.Η.Ε., για τη μεταχείριση των κρατουμένων (όπως επικυρώθηκαν αρχικά με την Απόφαση 663/1957 και κατόπιν συμπληρώθηκαν με την Απόφαση 47/1984), οι κανόνες που αναφέρονται στο προσωπικό των σωφρονιστικών καταστημάτων είναι ενταγμένοι σε ιδιαίτερο ανεξάρτητο κείμενο (Αποφάσεις Ιου Συνεδρίου του Ο.Η.Ε., 1955: της 30ής Αυγούστου «Σύνολον στοιχειωδών κανόνων διά την μεταχείρισιν των κρατουμένων», και της 1ης Σεπτεμβρίου «Πρόσληψις, επιλογή και καταστατικός νόμος του σωφρονιστικού προσωπικού», έκδ. Υπ. Δικαιοσύνης Αθήναι Εθν. Τυπογραφείο 1964). Οποσδήποτε, πάντως, η κωδικοποίηση του πλήθους των διατάξεων που αναφέρονται στο σωφρονιστικό

προσωπικό αποτελεί ευχής έργον. δδ) Το Κεφ. ΙΓ΄ του ν. 1851/1989 για τη θανατική ποινή δεν έχει πια λόγο ύπαρξης. Όσοι θανατοποινίτες κρατούνται σήμερα ή όσοι εκτίουν ισόβια κάθειρξη κατά μετατροπή θανατικής ποινής, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται όπως οι καταδικασθέντες σε ποινή ισόβιας κάθειρξης.

ν) Σημαντική αλλαγή (σημαντική, διότι συνεπάγεται επεμβάσεις στο σώμα άλλων κωδίκων) αποτελεί η προσπάθεια, που επιβάλλεται να γίνει, ώστε να συγκεντρωθούν στο σωφρονιστικό κώδικα διατάξεις και ρυθμίσεις που αναφέρονται σε θεσμούς σωφρονιστικούς αλλά βρίσκονται εγκατεσπαρμένες σε άλλα νομοθετήματα, όπως ο ποινικός κώδικας, ο κώδικας ποινικής δικονομίας κ.ά. Η κύρια αιτία της διασποράς των εν λόγω διατάξεων ήταν κυρίως το απλό γεγονός, ότι όταν εμφανίστηκε η ανάγκη να θεσπιστούν δεν υπήρχε σωφρονιστικός κώδικας. Ήδη, η συγκέντρωσή τους σε ένα κείμενο δίνει την ευκαιρία για μια συστηματική οργάνωση των αντίστοιχων θεσμών και καλύτερη εφαρμογή τους στην πράξη. Σχετικά παραδείγματα αποτελούν: αα) Η συγκέντρωση των διατάξεων για την απόλυση των κρατουμένων, οι οποίες σήμερα βρίσκονται στον ποινικό κώδικα (άρθρα 105-110, 127, 129), στον κώδικα ποινικής δικονομίας (άρθρο 315, άρθρο 567, το οποίο μάλιστα στην απαρίθμηση των περιπτώσεων «τέλους των ποινών» αναφέρει μόνο τον θάνατο του καταδίκου και την απονεμηθείσα χάρη, λησμονώντας τη συνηθέστερη, δηλ. την έκτιση του χρόνου της!), στον κώδικα πολιτικής δικονομίας (άρθρο 1052), στο ν. 1867/1989 (άρθρο 7) και βέβαια στο ν. 1851/1989 (άρθρα 62-63). ββ) Η συγκέντρωση των διατάξεων για τις άδειες των κρατουμένων που σήμερα βρίσκονται στον αν. ν. 2724/1940 (άρθρο 8), στον κώδικα ποινικής δικονομίας (άρθρα 558), στο ν. 1851/1989 (άρθρα 52-56), κ.ά.

vi) Εξίσου σημαντικής σημασίας νέες ρυθμίσεις, ενταγμένες στα αντίστοιχα θέματα θα μπορούσαν ακόμη να θεωρηθούν: αα) Το «άνοιγμα» του σωφρονιστικού συστήματος προς κοινωνικούς φορείς «ελέγχου» της λειτουργίας του και συμμετοχής σ' αυτήν. (Παραδείγματα τέτοιας κοινωνικής συμμετοχής στη λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος αποτελούν λ.χ. η συμμετοχή εκπροσώπων των τοπικών Ιατρικών Συλλόγων κατά τον υγειονομικό έλεγχο των καταστημάτων κράτησης, η συμμετοχή των Οργανισμών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ή Κοινής Ωφέλειας και του ευρύτερου Δημόσιου Τομέα στην εξεύρεση θέσεων για προσφορά κοινωφελούς εργασίας και γενικότερα για την απασχόληση των κρατουμένων

κ.ά.). Προς αυτήν, άλλωστε, την κατεύθυνση δείχνουν και οι συστάσεις της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης [REC. No R (83) 7 «για τη συμμετοχή του κοινού στην αντεγκληματική πολιτική»: Τμ. III C, παράγραφοι 14-20]. ββ) Το εσωτερικό «άνοιγμα» των καταστημάτων κράτησης με την πρόβλεψη διοργάνωσης κοινών εκδηλώσεων ψυχαγωγικού, αθλητικού κ.ά. χαρακτήρα μεταξύ κρατούμενων διαφόρων καταστημάτων, λ.χ. με ποδοσφαιρικές, καλαθοσφαιρικές κ.ά. συναντήσεις, με θεατρικές ή μουσικές παραστάσεις ομίλων κρατούμενων ενός καταστήματος σε άλλα καταστήματα κ.ο.κ. γγ) Η δυνατότητα πειραματικής ή σταδιακής εφαρμογής νέων σωφρονιστικών θεσμών ή μεταβολής υπάρχόντων με σκοπό τη δοκιμή της αποτελεσματικότητάς τους πριν από την οριστική καθιέρωση και τη γενική εφαρμογή τους¹³. δδ) Η απαγόρευση εισαγωγής κρατούμενων σε κατάσταση στο οποίο εμφανίζεται υπέρβαση της δυναμικότητάς του σε κρατούμενους ή ελλείψεις σε φυλακτικό, διοικητικό ή επιστημονικό προσωπικό, πέραν κάποιου ορίου. δεε) Η κατάτμηση γιγαντιαίων «καταστημάτων» (όπως λ.χ. το κατάστημα κράτησης αντρών στο συγκρότημα του Κορυδαλλού, η δυναμικότητα του οποίου έφτασε τους 900 κρατούμενους) σε μερικότερες αυτοτελείς σωφρονιστικές μονάδες με ανεξάρτητη διοίκηση ανά 250 ή 300 κρατούμενους (ώστε να είναι εφικτός και ο έλεγχος τούτων κατά το πρωινό προσκλητήριο!).

Γ. Παρά τις παρεμβάσεις (αφαιρέσεις, προσθήκες, βελτιώσεις), που προτείνονται εδώ στη μορφή, στην ύλη και σε συγκεκριμένα πρακτικά ή θεωρητικά ζητήματα, είναι εύκολα φανερό από τη σύγκρισή τους με το κείμενο του ν. 1851/1989 που ισχύει σήμερα ότι πρέπει να διαφυλαχθούν όλα τα θετικά στοιχεία της προηγούμενης μεταρρύθμισης και οι νέοι σωφρονιστικοί θεσμοί που υιοθετήθηκαν με το ν. 1851/1989 (άδειες κρατούμενων, ημιελεύθερη διαβίωση, προσφορά εργασίας στην κοινότητα, τμηματική έκτιση της ποινής, ως εναλλακτικοί τρόποι έκτισης των ποινών κατά της ελευθερίας), η ενίσχυση της προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων (απαγόρευση ελέγχου της αλληλογραφίας των κρατούμενων), καθώς και ο πολύ σημαντικός για το σωφρονιστικό μας σύστημα και τον έλεγχο της νομιμότητας της λειτουργίας τούτου θεσμός του δικαστικού ελέγχου (με τους ειδικότερους θεσμούς του

---

13. Πρβλ. παλιότερη πρότασή μου —στην οποία επιμένω— για δημιουργία πειραματικού σωφρονιστικού καταστήματος: *Αλεξιάδη*, Προς αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος, σ. 104.

δικαστή και του δικαστηρίου εκτέλεσης των ποινών). Η οποιαδήποτε παρέμβαση σ' αυτούς θα πρέπει να υπαγορεύεται από πνεύμα βελτίωσης ή διευκόλυνσης της λειτουργίας τους, καθώς και περαιτέρω διεύρυνσης του πεδίου εφαρμογής τους.

§ 4. Επίλογος

Στις Αιτιολογικές Εκθέσεις των κωδίκων ή άλλων σημαντικών νόμων γράφεται συνήθως ότι τα κείμενά τους έλαβαν υπόψη και προσαρμόστηκαν σε ξένα άριστα πρότυπα ή —στο σωφρονιστικό χώρο— στα πρότυπα και τις συστάσεις του Ο.Η.Ε., του Συμβουλίου της Ευρώπης ή άλλων διεθνών οργανισμών για τη μεταχείριση των κρατουμένων. Παρόλο που τα εν λόγω πρότυπα προσφέρουν έτοιμο και σωστά επεξεργασμένο υλικό, ωστόσο, κατά την αρχική κατάρτιση ενός νέου σωφρονιστικού κώδικα οι αρχές και οι λύσεις τούτων δεν θά 'πρεπε να ληφθούν υπόψη. Τα μόνα στοιχεία που επιβάλλεται να τον προσδιορίζουν πρέπει να είναι η ελληνική πραγματικότητα, η εμπειρία από τον αντίστοιχο σωφρονιστικό χώρο, οι αρχές που κυριαρχούν στη ζωή του ελληνικού λαού, το επίπεδο του πολιτισμού μας και οι επιταγές του ελληνικού Συντάγματος του 1975/1986. Όπου και σε όση έκταση τα ξένα σωφρονιστικά πρότυπα, οι συστάσεις της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προσφέρουν κάποια θετική συμβολή που μπορεί να προσαρμοστεί στα πιο πάνω στοιχεία, οι εν λόγω συστάσεις πρέπει να ακολουθούνται.

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

Β. ΣΚΟΥΡΗΣ · Α.Ι. ΤΑΧΟΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΕΤΟΣ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

με αναφορά στη νομολογία του Δικαστηρίου Ε.Κ.

Πρόλογος
Β. Ράπη

Πρόεδρος του Συμβουλίου Επικρατείας

ΑΘΗΝΑ

ΕΚΔΟΣΗ 1991

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

«Παρατηρητής», Διδότου 39, τηλ. 3600658, Αθήνα

«Παρατηρητής», Αλ. Σταύρου 15, τηλ. 031.938427, Θεσσαλονίκη

*Σκέψεις για τα αίτια και τα αιτήματα της
εξέγερσης των κρατουμένων*

Πριν από λίγες μόνο δεκαετίες, η επίκληση της «εγκληματικής φύσης των κακούργων θα αποτελούσε επαρκή εξήγηση οποιασδήποτε εξέγερσης στις φυλακές. Η παραδοσιακή εγκληματολογία και η σωφρονιστική εστίαζαν την προσοχή περισσότερο στον τύπο των δραστών και λιγότερο στις αντικειμενικές συνθήκες εκδήλωσης της επιθετικής συμπεριφοράς¹.

Ιδίως στα τέλη της δεκαετίας του '60, δίπλα στο κυρίαρχο στερεότυπο του κακούργου «πρόβαλε το στερεότυπο του «φυλακισμένου-επαναστάτη». Λίγο χάρη στο γαλλικό Μάη του '68, λίγο χάρη στο πέρασμα από τις ελληνικές φυλακές ανθρώπων που αντιστάθηκαν στη δικτατορία², μια νέα ιδεολογία για τη φυ-

---

1. Ακραίο παράδειγμα η ενασχόληση με τη φυσιογνωμία των εγκληματιών. Βλ. την επισκόπηση που επιχειρεί ο *Γ. Πανούσης*, *Φυσιογνωμική*, 1988.

2. Το επισημαίνει ο *Αλεξιάδης*, *Προς αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος* (1983) 9.

λακή εμφανίστηκε. Ακόμα με υψηλό επίπεδο μόρφωσης βρέθηκαν στη θέση του κρατούμενου και κατόρθωσαν σε ορισμένες περιπτώσεις να συναρπάσουν την κοινή γνώμη με περιγραφές των συνθηκών και του κλίματος της φυλακής. Η επίδραση αυτής της μεταβολής των αντιλήψεων έγινε ιδιαίτερα αισθητή στη λογοτεχνία, αλλά και στη σωφρονιστική³.

Ο απόηχος της μεταβολής στην ίδια την κοινή γνώμη ήταν μάλλον πρόσκαιρος. Παράλληλα όμως η κριτική θεώρηση του ποινικού δικαίου αλλά και των θεμάτων της εγκληματολογίας οδήγησε σε μια σύνθεση: Αρκεί ένας στοιχειώδης προβληματισμός για να δεχθούμε σήμερα ότι όπως όλοι που βρίσκονται στις φυλακές δεν είναι ήρωες ή επαναστάτες, εξίσου δεν είναι απαραίτητα διαφορετικοί από όσους βρίσκονται εκτός αυτής. Ως επιχειρήματα γι' αυτό αρκεί να αναφερθούν τα εξής:

— Στη φυλακή, κατά την ποινική νομοθεσία, δεν εισέρχονται τύποι ανθρώπων, αλλά δράστες συγκεκριμένων πράξεων. Αξιοποινες πράξεις μπορούν να διαπράξουν σε κάποια στιγμή της ζωής τους ακόμα και άνθρωποι που έχουν ή είχαν ένα νομοταγή κατά τα άλλα τρόπο ζωής.

— Οι μεγάλοι αριθμοί αφανούς εγκληματικότητας δείχνουν ότι πολλά άτομα βρίσκονται εκτός φυλακής, αν και έχουν την ίδια εγκληματική δραστηριότητα με εκείνους που καταδικάστηκαν.

— Ο προσδιορισμός (επιμέτρηση) της συγκεκριμένης ποινής από τα ελληνικά δικαστήρια δεν ελέγχεται ακυρωτικά, ως προς την ορθότητά του, ούτε στην πραγματικότητα αιτιολογείται, παρά την επιταγή του νόμου. Αυτό έχει αποτέλεσμα για αξιοποινες πράξεις ταυτόσημες και ανάλογης βαρύτητας να επιβάλλονται πολύ διαφορετικές ποινές. Σε μια ανθρωποκτονία από αμέλεια π.χ. μπορεί να επιβληθεί μια ποινή φυλάκισης 6 μηνών, που να εξαγοραστεί χρηματικά, ενώ σε μια άλλη ανάλογη μια ποινή φυλάκισης 4 χρόνων, που θα οδηγήσει στις φυλακές, χωρίς να υπάρχει τυπικά κανένα δικαστικό σφάλμα. Η φυλακή είναι ο τύπος διασταύρωσης των πληροφοριών για τις δυσαναλογίες αυτές.

— Τέλος, στη φυλακή βρίσκονται άτομα που δεν είχαν,

---

3. Βλ. τα αφιερώματα των περιοδικών «Διαβάζω», Βιβλίο και φυλακή (τ. 99, 1984) και Εγνευκτήριο, σελίδες για τη φυλακή (1, 1987). Επισκόπηση των νέων αντιλήψεων βλ. σε *Δασκαλάκη*, Οι επιστημονικές τάσεις έναντι του προβλήματος της φυλακής. Επιθ. Κοιν. Ερευνών 68Α (1988) κ.ε., *Κουράκη*, Ποινική καταστολή (1989) 266 κ.ε.

αντίθετα με άλλους; οικονομική δυνατότητα εξαγοράς της φυλάκισής τους.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι οποιεσδήποτε αναφορές στην προσωπικότητα των κρατουμένων δεν εξηγούν, αλλά ούτε ακυρώνουν την εξέγερση και τα αιτήματά τους.

Αναζητώντας όχι τις συγκυριακές αφορμές, αλλά τα αίτια της εξέγερσης των κρατουμένων στις ελληνικές φυλακές τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1990, οφείλει να προσέξει κανείς τα εξής στοιχεία:

Οι κρατούμενοι ζουν, όπως είναι ευνόητο, μέσα σε σκληρές συνθήκες. Ο περιορισμός της ελευθερίας κίνησης, της δυνατότητας σύναψης κοινωνικών και ερωτικών σχέσεων, της επαφής με την οικογένεια, οι μακρόχρονες δυσμενείς συνέπειες για τη σωματική και την ψυχική υγεία και ο κοινωνικός στιγματισμός, είναι στοιχεία που δεν μπορούν να λείπουν από καμιά ποιηή στερητική της ελευθερίας. Ακριβώς επειδή οι αναπόφευκτες αυτές δυσμενείς συνέπειες είναι βαριές και αφύσικες για τον άνθρωπο, είναι απαραίτητη η αναγνώριση ορισμένων εγγυήσεων και η θέσπιση μέτρων, ώστε η τιμωρία να μη φτάνει να θίγει έναν ελάχιστο πυρήνα ελευθερίας, υγείας σωματικής⁴ και ψυχικής και τιμής. Να μη θίγει, με άλλα λόγια, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Πολλές από τις συνθήκες που επικράτησαν κατά τα τελευταία χρόνια στις φυλακές οπωσδήποτε θέτουν σε δοκιμασία αυτήν την ανάγκη διαφύλαξης ανθρώπινων συνθηκών διαβίωσης για τους κρατούμενους. Ο υπερπληθυσμός των φυλακών (4.900 κρατούμενοι σε φυλακές για 3.900, σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου⁵) δημιουργεί αφόρητο συνωστισμό στα κελιά και στους κοινόχρηστους χώρους. Παραπέρα, ο μη διαχωρισμός, σε πολλές περιπτώσεις, ενηλίκων και ανηλίκων κρατουμένων έχει ευνόητες βλαβερές συνέπειες για τους τελευταίους. Η έλλειψη ειδικού σωφρονιστικού καταστήματος θεραπευτικού χαρακτήρα για τους τοξικομανείς δημιουργεί ένα συγχρωτισμό τοξικομανών και μη κρατουμένων, πολύ επικίνδυνο και για τις δύο κατηγορίες. Εξάλλου, από τις φυλακές λείπει εκείνο ακριβώς το προσωπικό που θα συντελούσε στη βελτίωση της διαβίωσης των κρατουμένων (κοινωνικοί λειτουργοί, γιατροί).

---

4. Βλ. το ειδικό έργο των L. Novick - M. A. Ibrahim, *Health Problems in the Prison Setting* (1977).

5. Βλ. στοιχεία από την από 16/10/1990 ανακοίνωση του γραφείου τύπου του Υπουργείου Δικαιοσύνης.

Η διεκδίκηση της βελτίωσης αυτών των συνθηκών είναι δικαιολογημένη, όταν μάλιστα το ελληνικό κράτος δεν διστάζει να υιοθετεί και να ενσωματώνει σε δικά του νομοθετικά κείμενα διεθνείς κανόνες⁶ που την αποκλείουν. Η μεγάλη απόσταση του επίσημου κρατικού λόγου από την, αφανή στους πολλούς, πραγματική κατάσταση καθιστά την τελευταία ακόμη πιο επικίνδυνη σε όσους τη βιώνουν.

Συνδέοντας κανείς τις συνθήκες αυτές με την εξέγερση, δεν φτάνει να εγκρίνει τη βία. Πρέπει ωστόσο να γίνει κατανοητό ότι οι κρατούμενοι δεν έχουν μέσα όπως η απεργία ή η διαδήλωση για να προβάλλουν τα αιτήματά τους. Η εξέγερση, ως μέσο διεκδίκησης επιλεγμένο από ανθρώπους που ζουν σε αφύσικες και καταχρηστικά σκληρές συνθήκες, μπορεί να μη δικαιολογείται, αλλά εξηγείται.

Τα συγκεκριμένα αιτήματα των κρατουμένων, όπως έγιναν γνωστά στην αρχή (π.χ. αυτόματη απόλυση με την έκταση των δύο τρίτων της ποινής, μείωση όλων των ποινών κατά τα πέντε χρόνια κ.λπ.), έδειχναν οπωσδήποτε κάπως ωμά και υπερβολικά. Οι ίδιοι ωστόσο έδειξαν εξαρχής μια αξιοσημείωτη διάθεση διαλόγου.

Τα αιτήματά τους διαμορφώθηκαν τελικά έτσι, ώστε χωρίς να χάνουν την ουσία τους, να μπορούν να συζητηθούν σοβαρά από νομικούς με τις πιο διαφορετικές αντιλήψεις. Ας τα καταγράψουμε πιο αναλυτικά:

α) Αντί της μείωσης των ποινών κατά πέντε χρόνια οι κρατούμενοι περιορίστηκαν να διεκδικούν μια πλασματική αναγνώριση ημερών εργασίας στη φυλακή, ή μια ευνοϊκή διαμόρφωση των προϋποθέσεων της υπό όρους απόλυσης, με μεταβατική διάταξη. Στήριζαν το αίτημά τους για μεταβατική ρύθμιση, δηλαδή για ειδική μεταχείριση, στο γεγονός ότι δυνατότητα εργασίας δεν υπήρχε για όλους τους κρατούμενους που συγκέντρωναν τις σχετικές προϋποθέσεις. Επίσης, στο γεγονός ότι είχαν εκτίσει μέχρι τότε τη στερητική της ελευθερίας ποινή τους υπό συνθήκες πολύ δυσμενέστερες από τις προβλεπόμενες στο νόμο⁷. Έτσι σε μικρότερο χρονικό διάστημα ποινής, είχαν συμπυκνωθεί περισσότερα από όσα θα έπρεπε δεινά.

---

6. Όπως ιδίως οι Ευρωπαϊκοί Σωφρονιστικοί Κανόνες (Σύσταση Νο R (87)3 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης.

7. Αναλυτικότερη θεμελίωση βλ. σε Α. Μανιτάκη-Ν. Παρασκευόπουλο, Η μείωση των ποινών και η προσγείωση της καταστολής, Ελευθεροτυπία 11/11/1990.

β) Το σχετικό με την υπό όρους απόλυση αίτημα, διαμορφώθηκε ώστε να αφορά μόνο μια πιο λειτουργική διατύπωση των ουσιαστικών της προϋποθέσεων: Μια τροποποίηση δηλαδή του άρθρου 106 ΠΚ. Το αίτημα στηριζόταν στην εμπειρία από την εφαρμογή του ισχύοντος άρθρου, η οποία έδειχνε ότι τα δικαστήρια πολύ σπάνια και πολύ αργά αποφάσιζαν τις απολύσεις, τόσο ώστε ο θεσμός να κινδυνεύει να υποπέσει σε αδράνεια.

γ) Σε σχέση με την ισόβια κάθειρξη, αυτό που ζητήθηκε τελικά ήταν ο προσδιορισμός των κατώτατου ορίου ποινής, πέρα από το οποίο θα επιτρέπεται η απόλυση αν ο κρατούμενος είχε εργαστεί στις φυλακές, στα 15 χρόνια. Στην πραγματικότητα η αποδοχή του αιτήματος αυτού δεν προϋπέθετε απαραίτητα νομοθετική μεταρρύθμιση, παρά μόνο ορθή εφαρμογή του ισχύοντος νόμου. Συγκεκριμένα⁸: Προϋπόθεση της απόλυσης υπό όρο κατά το άρθρο 105 παρ. 1 ΠΚ είναι μεταξύ άλλων η από μέρους του καταδίκου έκτιση τουλάχιστον των δύο τρίτων της ποινής. Τα δύο τρίτα της ισόβιας κάθειρξης προσδιορίζονται πραγματικά από τον ίδιο το νομοθέτη στο ύψος των 20 ετών. Αν, λοιπόν, για το νομοθέτη ως δύο τρίτα της ποινής αυτής θεωρούνται τα 20 χρόνια, ως ένα δεύτερο (αποκτά αυτό σημασία κατώτατου ορίου για την εφαρμογή των άρθρων 105 κε. Ποινικού Κώδικα όταν γίνεται προσμέτρηση ευεργετικά υπολογισμένων ημερών εργασίας) θα πρέπει —με απλή αριθμητική— να υπολογιστούν τα 15 χρόνια⁹.

δ) Αρχικά οι κρατούμενοι είχαν ζητήσει την αποποινικοποίηση της χρήσης ναρκωτικών ουσιών. Επέμειναν στην αποποινικοποίηση της χρήσης αυτής όταν τελείται από εξαρτημένους, δηλαδή στην κατάργηση προβλεπόμενης υποχρεωτικής αποτοξίνωσης. Επίσης αίτημά τους ήταν η κατάργηση της διάταξης του άρθρου 24 του Ν. 1729/1987, που προβλέπει δυνατότητα αναστολής της ποινής για εκείνους που καταγγέλλουν τρίτους δράστες εγκλημάτων διάδοσης ναρκωτικών.

---

8. Η θέση αυτή διατυπώθηκε πρώτα από το Α. Μαργαρίτη. Βλ. κείμενό του σε Μαργαρίτη-Παρασκευόπουλο, Ποινολογία (1989), 447.

9. Τον απλό αυτό αριθμητικό υπολογισμό δυσκολεύεται να κατανοήσει ο αυριανός νομοθέτης, όπως φαίνεται από τη σχετική ανακοίνωση του Υπουργείου Δικαιοσύνης που δημοσιεύτηκε στον τύπο στις 10/11/1990. Αντίθετα, εύκολα τον κατανοεί και τον υιοθετεί στην περίπτωση του λεγόμενου αντιτρομοκρατικού νομοσχεδίου, προκειμένου να ευνοήσει πρόσωπα που διέπραξαν σχετικά εγκλήματα, αλλά έδωσαν πληροφορίες στις αρχές κ.λπ. Εκεί (άρθρο 17) το μισό της ισόβιας κάθειρξης εξισώνεται με 15 χρόνια.

ε) Ο αποκλεισμός της προσωρινής κράτησης των ανηλίκων για πλημμελήματα ή κακουργήματα απειλούμενα με ποινή κάτω των 10 ετών, ήταν ένα ακόμη αίτημα που θα είχε αποτραπεί αν η νομολογία εφάρμοζε σωστά και χωρίς διακυμάνσεις την ισχύουσα νομοθεσία.

στ) Τέλος, οι κρατούμενοι υπέβαλαν ορισμένα αιτήματα. Τα σχετικά με τις συνθήκες έκτισης της ποινής τους (π.χ. ο προαυλισμός να μην είναι υποχρεωτικός ανεξάρτητα από τις καιρικές συνθήκες, οι ανήλικοι να μην υποβάλλονται σε σωματική έρευνα κατά τρόπο που θίγει την αξιοπρέπειά τους, κ.λπ.). Τα τελευταία αυτά αιτήματα κρίθηκαν ομόφωνα και ανεπιφύλακτα δεκτά από τη διευρυμένη νομοπαρασκευαστική επιτροπή του Υπουργείου Δικαιοσύνης.

Με βάση τα παραπάνω, δύο σημεία πρέπει να προσεχθούν ιδιαίτερα:

● Τα αιτήματα φανερώουν μια κοινωνική συνείδηση. Δεν αφορούν μόνο το ατομικό συμφέρον αυτών που τα προβάλλουν. Το αίτημα π.χ. να αποποινικοποιηθεί η χρήση ναρκωτικών αφορά κατ' εξοχήν όσους είναι έξω από τη φυλακή. Ενήλικοι κρατούμενοι εξάλλου ζήτησαν να μη γίνεται σε ανηλίκους σωματική έρευνα κατά τρόπο που προσβάλλει την αξιοπρέπεια.

● Οι κρατούμενοι έχουν αντιληφθεί ότι το πρόβλημα δεν περιορίζεται στη βελτίωση κάποιων συνθηκών στη φυλακή, αλλά είναι πολύ ευρύτερο. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόβαλαν αιτήματα που αφορούσαν το νομοθετικό επίπεδο (π.χ. αποποινικοποίηση της χρήσης ναρκωτικών), την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης στα δικαστήρια (π.χ. λαθεμένη εφαρμογή των διατάξεων για την προσωρινή κράτηση και την απόλυση υπό όρους) και τις συνθήκες έκτισης της ποινής¹¹.

Οι παραπάνω σκέψεις για τα αίτια και τα αιτήματα της εξέγερσης δεν έχουν σχέση με οποιοδήποτε ρεμορφισμό ή αισιοδοξία, ότι δήθεν τα προβλήματα του σωφρονιστικού συστήματος μπορούν κάποτε να επιλυθούν. Μας επιτρέπονται οι ακόλουθοι μόνο —μετριοπαθείς και οριοθετημένοι από το γενικό πλαίσιο του σωφρονισμού— συλλογισμοί:

● Το σωφρονιστικό σύστημα δεν είναι ανεξάρτητο από τους άλλους μηχανισμούς και τα επίπεδα της ποινικής καταστολής, ενώ και η συνολική μορφή της καταστολής δεν

---

10. Ότι μια ενδεχόμενη αλλαγή, για να είναι ουσιαστική, θα πρέπει να αφορά και τα τρία αυτά επίπεδα τόνισε ιδιαίτερα ο *Μανωλεδάκης*. Βλ. άρθρο σε *Θεσσαλονίκη*, 19/11/1990.

είναι ανεξάρτητη από τις κοινωνικές συνθήκες. Για παράδειγμα, κάποια μέτρα για την αποσυμφόρηση των φυλακών μόνο πρόσκαιρα θα βελτιώνουν την κατάσταση εκεί, αν από την άλλη πλευρά ο νομοθέτης θα συνεχίζει την τακτική της αθρόας ποινικοποίησης πράξεων. Επίσης, αν τα δικαστήρια συνεχίζουν να επιμετρούν την ποινή χωρίς ειδική αιτιολογία ή να επιβάλλουν προσωρινές κρατήσεις με ευκολία που δεν ήθελε ο νομοθέτης.

● Εξάλλου, προτάσεις για φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις σχετικές με την έκτιση της ποινής δύσκολα προωθούνται, όταν η κοινή γνώμη διακατέχεται από μόνιμο φόβο «μη βγουν οι κακούργοι από τις φυλακές και αρχίσουν να σκοτώνουν».

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι οποιαδήποτε προσπάθεια μεταβολής μόνο του σωφρονιστικού κινήματος είναι ανώφελη. Κάποια κέρδη οπωσδήποτε μπορούν να προκύψουν από επιμέρους τροποποιήσεις. Οι βελτιώσεις ωστόσο δεν θα μπορούν να είναι τόσο σημαντικές, ώστε να εξαλείψουν τα προβλήματα.

Το σωφρονιστικό σύστημα έχει ορισμένα κυρωτικά χαρακτηριστικά, που καθιστούν σχεδόν αδύνατη τη λεγόμενη επανακοινωνικοποίηση των κρατουμένων: Πρόκειται για χαρακτηριστικά σύμφυτα με την ποινή, που αντί να κοινωνικοποιούν περιθωριοποιούν τους κρατούμενους. Αυτά τα στοιχεία το σωφρονιστικό σύστημα δεν μπορεί να τα υπερβεί, χωρίς να αυτοκαταργηθεί.

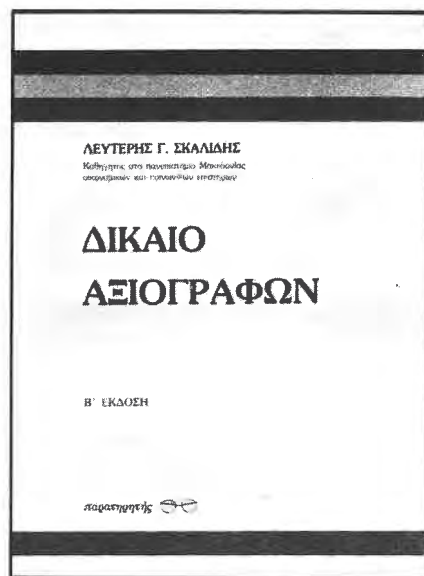
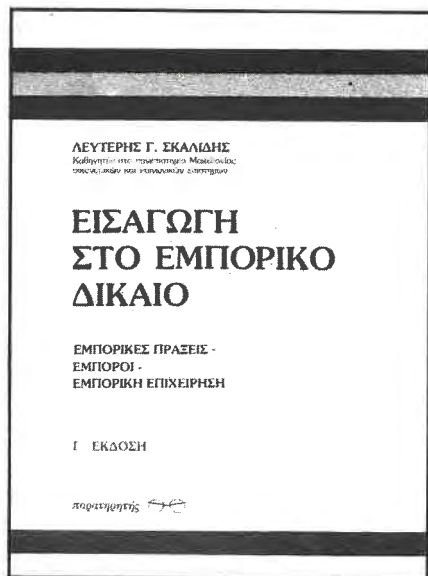
Γι' αυτό το λόγο νομίζω ότι σήμερα θα έπρεπε να γίνεται λόγος για τιμωρητικό κι όχι σωφρονιστικό σύστημα. Εδώ και δύο περίπου αιώνες η φυλακή τιμωρεί χωρίς να σωφρονίζει ή να βελτιώνει¹¹. Ένα σύστημα όμως πρέπει να ορίζεται με βάση την πραγματικότητα κι όχι με βάση μια ανεπιβεβαίωτη δεοντολογία. Η αναγνώριση του τιμωρητικού χαρακτήρα θα διευκόλυνε την παραδοχή της ανάγκης για την ύπαρξη ορίων και εγγυήσεων απέναντι στην καταστολή.

Αυτές οι εγγυήσεις θα λειτουργούσαν ως δικλείδες ασφαλείας για την πρόληψη της καταχρηστικής καταπίεσης των κρατουμένων και τη μείωση της έντασης στις σχέσεις τους με το κράτος.

---

11. Την ευρύτερη διεθνή αποδοχή αυτής της θέσης διευκόλυνε το σημαντικό έργο του M. Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (1975).

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΘΕΣ/ΝΙΚΗ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ, ΑΛ. ΣΤΑΥΡΟΥ 15, ΤΗΛ. 938427, 927685

ΑΘΗΝΑ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ, ΔΙΔΟΤΟΥ 39, ΤΗΛ. 3600658, 3608527

Η πατρίδα

Αφού εξαντληθούν τόσο οι ιδεολογίες όσο και οι «ιδεολόγοι», που σχετίζονται με το επίκαιρο φαινόμενο της «Φυλακής» —και κυρίως όταν εξαντληθούν οι ίδιοι οι φυλακισμένοι, καθώς με το πέρασμα του χρόνου θα αντιλαμβάνονται ότι όλοι ποντάρουμε σ' αυτούς αλλά όχι γι' αυτούς—, τότε ίσως να εμφανιστούν κάποιες πιο ψυχραιμες απόψεις και αναλύσεις.

Η «σωφρονιστική ή σωφρονίζουσα πολυλογία» —για να παραφράσω γνωστό αφορισμό του Φουκό για τους εγκληματολόγους— θα επανέρχεται στην επικαιρότητα κατά καιρούς και κατά κύματα, όταν το Κράτος, η Πολιτική ή απρόβλεπτες περιστάσεις το επιτρέπουν.

---

* Καθηγητής Νομικής Σχολής Θράκης.

Οι «φυλακολόγοι», χωρίς ίσως να το θέλουν, γίνονται παρελκόμενο μιας συγκυρίας ή μιας νομοθεσίας και δεν θα μπορούσαν ποτέ να αναλάβουν ρόλο «μπροστάρη» γιατί έχουν και οι ίδιοι αποδεχθεί το μάταιο των αντιδράσεών τους.

Μόνο που με την όλη δράση τους δεν καταφέρνουν τίποτα περισσότερο από το να αποπροσανατολίζουν και να απομακρύνουν λύσεις επιφάνειας, προτιμώντας το show από την ουσία.

Στο σημερινό μου σχόλιο θα ήθελα να αναφερθώ σε ορισμένα θέματα που, απ' όσο ξέρω, δεν έχουν θιγεί στη φυλακοπολυλογία των ημερών αυτών, όπως π.χ. τα πέντε «όχι» της φυλακής και οι θεσμοί διαφάνειας. Πράγματι στα καταστήματα κράτησης μπορεί κανείς να διαπιστώσει αμέσως ότι:

- (1) Δεν υπάρχει ορατότητα στην όλη λειτουργία του συστήματος.
- (2) Δεν τηρείται ο νόμος και ο κανονισμός.
- (3) Δεν ελέγχονται οι ελέγχοντες.
- (4) Δεν εξασφαλίζεται στοιχειώδης σεβασμός δικαιωμάτων και αξιοπρέπειας των κρατουμένων.
- (5) Δεν παρέχονται συνθήκες ανθρώπινης διαβίωσης.

Πολλές συνταγές έχουν εκδοθεί για τη «θεραπεία» του προβλήματος. Οι περισσότερες παγιδευμένες σε ιδεολογήματα, στερεότυπα και «επαναστατικές προοπτικές». Μόνο που η αμπάρα κλίνει αφήνοντας «έξω» αυτούς που τις διαλαλούν σε αμφιθέατρα, ταβέρνες και κοσμικά μπαράκια. Χωρίς τάση υπεραισιοδοξίας τρεις νέοι θεσμοί νομίζω ότι θα μπορούσαν να συμβάλλουν σε μια άλλη —πραγματική— διέξοδο από το «σκοτάδι» της «δεύτερης ζωής», όπως πολλοί κρατούμενοι αποκαλούν τη φυλακή.

1) *Ο Δικαστής Εκτέλεσης Ποινών*, ως εγγυητής των δικαιωμάτων.

2) *Οι Διευθυντές-Εγκληματολόγοι*, ως εξειδικευμένοι στην ψυχολογία και στη διοίκηση.

3) *Η Πειραματική δημιουργία καταστημάτων* ως πανεπιστημιακών παραρτημάτων των νομικών σχολών (όπως από το 1983 έχει προτείνει ο καθηγητής Στέργιος Αλεξιάδης).

Οι «φυλακές» δύσκολα θα φύγουν από τη ζωή, τόσο των «εντός» όσο και των «εκτός». Οι αφορισμοί περισσεύουν. Δουλειά ουσίας λείπει. Εφαρμοσμένη έρευνα χρειάζεται (όχι πάνω στους κρατούμενους, αλλά μέσα στο σύστημα). Τα μέτρα φιλελευθεροποίησης και αποσυμφόρησης έχουν καθαρά οικονομικό και πρακτικό χαρακτήρα. Ο κρατούμενος κοστίζει στο

Κράτος και το υπουργείο Δικαιοσύνης «επιστρέφει» το βάρος στην Κοινωνία, η οποία για μια ακόμα φορά δεν είναι έτοιμη να πάρει στα χέρια της τη μοίρα των αδυνάτων και των «κολασμένων». [Γι' αυτό άλλωστε και αναλίσκονται σε μυθολογίες και (ριστ)ερολογίες].

— Ποιος ξέρει πράγματι πόσο κοστίζουν, πώς ζουν και τι προσδοκούν τόσο κρατούμενοι (και ποιοι άραγε είναι;) επί τόσο χρόνο σε τόσα καταστήματα, ώστε να «αποτιμήσει» —σωφρονιστικά— το άνοιγμα των φυλακών;

— Ποιος μελέτησε τις αντιστάσεις των δικαστών στις μειώσεις των ποινών, ώστε να 'ναι σίγουρος ότι δεν θα επιβάλλονται αυστηρότερες ποινές;

— Ποιος ήλεγξε ηθικά την «αντίδραση» των θυμάτων για την τόση «μεγαλοστομία» υπέρ των δραστών, ώστε να μη φοβόμαστε ενδεχόμενη αύξηση της αυτο-δικίας;

— Ποιος μας διαβεβαιώνει ότι τα «εναλλακτικά μέτρα» —αντί να απο-φυλακοποιήσουν το σύστημα— τελικά δεν θα λειτουργήσουν σε βάρος της ελευθερίας, όπως ήδη έχει συμβεί με τους περιοριστικούς όρους;

— Και τέλος, τι θα γίνει με αυτή την καραμέλα της «Εργασίας κοινωνικής ωφέλειας» που πιπιλίζουν όλοι οι «προοδευτικοί», λησμονώντας ότι ήδη από το 1974 ο Benington την έχει ονομάσει «ένα είδος αεροζόλ με το οποίο μας αρέσει να ψεκάσουμε τους εξαθλιωμένους θεσμούς, σαν να 'τανε αποσμητικό ανθρωπιστικού χαρακτήρα».

Με τις παραπάνω σκέψεις δεν θέλω να φανώ απαισιόδοξος, ούτε να προκαταλάβω το *συμβιβασμό* του υπουργείου Δικαιοσύνης με την ΕΟΚ (επιβληθείσα Ομάδα Κρατουμένων) και τον *συμφητισμό* των *κακώς κειμένων* με τους (δικαίους;) *υπερκείμενους* και τους (αδικούμενους;) *υποκειμένους*.

Οι ασκούντες *ποινικό και κοινωνικό έλεγχο* (υπουργείο Δικαιοσύνης) διαμέσου των ασκούντων *νομικό και ιδεολογικό έλεγχο* (καθηγητές πανεπιστημίου) συνεργάζονται με τους ασκούντες *πραγματικό έλεγχο* (επιτροπή κρατουμένων).

Και το ερώτημα παραμένει ανοικτό: 'Αλλαξαν οι ιδέες; 'Αλλαξαν τα συμφέροντα; 'Αλλαξαν οι συσχετισμοί;

Και σε τελική ανάλυση: Σ' αυτό το τρίγωνο, όπου η κοινωνία απουσιάζει τελείως, ποιος ασκεί την εξουσία, ποιος εκφράζει την τάξη των πραγμάτων και ποιος κινεί τους μηχανισμούς του φόβου;

Από την απάντηση —ειλικρινή αυτή τη φορά— σε όλες τούτες τις αγωνίες ίσως εξαρτηθεί το αποτέλεσμα μιας παρτίδας που ίσως παίζεται με *νέους κανόνες* αλλά και στην οποία τὰ *«πιόνια»* είναι πάντα οι ίδιοι.

Υ.Γ. Από την ουτοπία των θεωρητικών μέχρι τον κυνισμό της σωφρονιστικής διοίκησης η απόσταση είναι πολύ μικρή αφού κοινός άξονας της σκέψης τους είναι ένα είδος ολοκληρωτισμού (για το καλό ή το κακό) που δεν υπολογίζει το ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗ ΔΙΑΦΟΡΑ.

Ολοκληρωτισμός λοιπόν για την κοινωνική αναμόρφωση κι επανένταξη ή ολοκληρωτισμός για την εξάλειψη (μέσω θανατικής ποινής ή λευκών κελιών);

Αυτό είναι το δίλημμα στο οποίο έχουν όλοι παγιδευτεί ξεχνώντας το τρίτο μονοπάτι: το να αναγνωρίσουμε ότι ο κρατούμενος-άνθρωπος έχει «πρόσωπο» το οποίο δεν χάνει διερχόμενος την πύλη.

*Το φυσικό δίκαιο
στο πλαίσιο της πρακτικής
φιλοσοφίας του Αριστοτέλη*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ:

Εισαγωγή

- I. Η πολιτική ολοκλήρωση κατά τον Αριστοτέλη*
  - A. Η ευδαιμονία ως ύπατος σκοπός των πολιτών και της πολιτείας*
  - B. Πολιτική φρόνηση και πολιτική επιστήμη*
  - Γ. Μέθοδος της αριστοτέλειας πρακτικής φιλοσοφίας*
- II. Το πολιτικό δίκαιο ως νομικό και φυσικό δίκαιο*
  - A. Ο Νόμος και η αρετή της δικαιοσύνης*
  - B. Το πολιτικό δίκαιο, κατά συνθήκην και /ή φύσει;*

* Επίκουρος Καθηγητής στο Νομικό Τμήμα Α.Π. Θεσσαλονίκης

Εισαγωγή

«Τα δε καλά και τα δίκαια, περί ων η πολιτική σκοπεύεται, τοσαύτην έχει διαφοράν και πλάνην ώστε δοκείν νόμω μόνον είναι, φύσει δε μη». Στην προεισαγωγική αυτή παρατήρηση των Ηθικών Νικομαχείων (1094 β, 17) εξαγγέλλεται με απέριπτη απλότητα σχεδόν ολόκληρη η προβληματική της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη. Αναφέρονται ή υπονοούνται μερικά από τα μείζονα θέματα της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας «περί τα ανθρώπινα», όπως εκτίθενται και αναλύονται στο έργο αυτό από τον μεγάλο Σταγίριτη (384-322 π.Χ.).

Η κοινωνική πράξη των ανθρώπων θέτει ζητήματα ηθικά, τα οποία παραπέμπουν στο σύστημα αξιών που συνέχει ορισμένη κοινωνική ολότητα. Η ηθική πραξεολογία, πιστεύει ο Αριστοτέλης, συναρτάται με κοινωνικές αξίες και θεσμούς που ισχύουν αντικειμενικά, στο πλαίσιο ορισμένης κοινότητας πολιτειακά συγκροτημένης. Το ηθικό είναι λοιπόν άρρηκτα συνυφασμένο με το δικαίκο. Τα «καλά» και τα «δίκαια» υπάγονται γι' αυτό από κοινού στην καθολικότερη από τις επιστήμες της ανθρώπινης πράξης, την πολιτική. Από τη διαπεραστική ματιά του Αριστοτέλη δεν διέφυγε πως οι ηθικές και πολιτικές αποφάσεις των ανθρώπων λειτουργούν συχνά αντινομικά. Ότι δηλαδή διαπλάθονται στην κοινωνική πραγματικότητα επίπεδα αξιολογικών στάσεων διαφορετικά ανάμεσα στους ανθρώπους. Ή ότι τα πολιτειακά πράγματα διαφιλονικούνται από ομάδες που εμπνέονται από διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά πρότυπα. Ανέκυπτε έτσι το αγωνιάδες ερώτημα: η πολλαπλότητα των κοινωνικών αξιών, η ετερογένεια των ηθικών ή πολιτειακών πεποιθήσεων, αποδεικνύει άραγε την καθαρά συμβατική θεμελίωσή τους ή μήπως, αντίθετα, υπάρχουν *καρ'* όλα αυτά κάποιες μονιμότερες αξιολογικές σταθερές, πρόσφορες να κατευθύνουν ορθολογικά την πράξη, επειδή ριζώνουν στη φύση των πραγμάτων; Εάν μπορεί να θεμελιωθεί βάσει της τελευταίας κάποιο «φυσικό» δίκαιο, ειδικότερα, ποιό θα ήταν το περιεχόμενο και το νόημά του;

Στην αριστοτελική σκέψη η αναζήτηση μιας πραξεολογίας φυσικού δικαίου είναι πρόβλημα βαθύτατα πολιτικό, αφού αφορά στην ορθή συμπεριφορά των ανθρώπων, όπως αυτή διέπεται *κατ' αρχήν* από τους νόμους ορισμένης κοινότητας οργανωμένης στο σχήμα Πόλεως. Σκοπός της ανθρώπινης ζωής είναι η ευδαιμονία και μέσο για την κατάκτησή της είναι η ενεργητική επίδιωξη της αρετής σε όλες της τις μορφές, πράγμα που μπορεί να επιτευχθεί *κατ' εξοχήν* μέσα σε μια ορθή πολιτεία.(I)

Κορυφαία των αρετών είναι η δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη αποτελεί κατά κάποιον τρόπο τη συνισταμένη όλων των άλλων αρετών και προϋπόθεση για την καλλιέργειά τους. Διότι η δικαιοσύνη αναφέρεται στην ορθή, αρμονική ένταξη κάθε ανθρώπου μέσα στο κοινωνικό σύνολο, συνθήκη απαραίτητη για την ανάπτυξη κάθε περαιτέρω αρετής. Επειδή το πεδίο αναφοράς της δικαιοσύνης είναι η Πόλη, δηλ. η πολιτικά συντεταγμένη κοινωνία των ανθρώπων, το δίκαιο είναι αναγκαστικά «πολιτικό». Ανάλογα όμως με το λόγο ισχύος του αυτό διακρίνεται σε «νομικό» και «φυσικό». Το πρώτο είναι το νομοθετημένο από κάποια πολιτική εξουσία δίκαιο, ενώ το δεύτερο περιλαμβάνει αρχές δικαίου που εδράζονται στην ίδια τη φύση των ανθρώπινων πραγμάτων (II).

I. Η πολιτική ολοκλήρωση κατά τον Αριστοτέλη

A. Η ευδαιμονία ως ύψατος σκοπός των πολιτών και της πολιτείας

1. Διερμηνεύοντας μία εδραία στην αρχαιοελληνική κοινωνία πεποίηση, ο Αριστοτέλης πρεσβεύει πως σκοπός της ανθρώπινης δράσης πρέπει να είναι η επιτέλεση του αγαθού. Η γνώση του αγαθού μπορεί να προσανατολίσει αποτελεσματικά το κοινωνικό πράττειν στην εκλογή και πραγμάτωση του ορθού. Αυθεντικός εκφραστής του καιρού του, ο Αριστοτέλης συνδέει εξ αρχής τα ζητήματα της ορθής πράξης των ανθρώπων με ορισμένο επίπεδο κοινωνικότητας, το οποίο οργανώνεται ως Πόλις, δηλ. πολιτικά αυτόνομη και κοινωνικά αυτάρκης πόλη-κράτος του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Όπως και για ολόκληρη την κλασική ελληνική αρχαιότητα έτσι και από τον Σταγίριτη εκλαμβάνεται περίπου ως αυτονόητο, πως άπώτερος σκοπός της ανθρώπινης ύπαρξης δεν μπορεί να είναι άλλος από την επίτευξη της ευδαιμονίας.¹ Η ευδαιμονία νοείται από αυτόν ως αγαθό τέλειο, αφού μόνο αυτή χαρίζει στον άνθρωπο την απόλαυση της αυτάρκειας. Την ευτυχή αυτήν κατάσταση ο Αριστοτέλης την αντικρύζει όχι σε αναφορά με το ξεκομμένο από κοινωνικούς δεσμούς άτομο, αλλά στο σύνολο της κοινωνικής ύπαρξης του ανθρώπου, δηλ. στο σύνθετο πλέγμα σχέσεών του, «επειδή φύσει πολιτικόν ο άνθρωπος».²

---

1. Ηθικά Νικομάχεια, Α1 1095α 20: «Ονόματι μεν ουν σχεδόν υπό των πλείστων ομολογείται».

2. Ηθ. Νικ., Α5 1097β 10επ.

2. Το περιεχόμενο της ευδαιμονίας θα πρέπει να οριστεί με αφετηρία την ίδια τη φύση του ανθρώπου. Ενάρετος είναι αυτός που υπακούει στα προστάγματα του ορθού λόγου. Συνεπώς η ευδαιμονία είναι μια ενεργητική κατάσταση της ψυχής του ανθρώπου που κατορθώνει να έλκεται σταθερά από το αγαθό και το ωραίο.³ Στον αγώνα του αυτόν ο άνθρωπος οφείλει ιδίως να καλλιεργεί τόσο τις ηθικές αρετές (ανδρεία, εγκράτεια, γενναιοδωρία, μεγαλοψυχία, αιδώ, πραότητα κλπ.)⁴ όσο και τις διανοητικές αρετές (επιστήμη, σοφία, νου, φρόνηση και τέχνη)⁵. Η *αρετή* είναι γενικά η έξη της επιτελέσεως του αγαθού, σύμφωνα με την αρχή της μεσότητας. Η αρχή αυτή δεν είναι ενιαία για όλους τους ανθρώπους, αλλά ποικίλλει ανάλογα με το εκάστοτε δρων υποκείμενο. «Μέσον προς ημάς» καλείται εκείνο το οποίο δεν είναι ούτε υπερβολικό ούτε ελλιπές, υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, π.χ. ορισμένη ποσότητα τροφής μπορεί να είναι πολλή από υγιεινή άποψη για έναν αρχάριο αθλητή, για τον περίφημο Μίλωνα όμως να είναι ολίγη.⁶

Καθήκον του αληθινού πολιτικού, φρονεί ο Σταγίριτης, είναι ακριβώς η προαγωγή της αρετής των πολιτών και της ευπείθειάς τους προς τους νόμους. Ο στοχασμός πάνω στα προβλήματα αυτά εμπίπτει στη σφαίρα της «πολιτικής».⁷ Όπως υποδηλώνεται ετυμολογικά στον όρο «ηθική», αυτή διαμορφώνεται από το «έθος», δηλ. τον εθισμό της ανθρώπινης ψυχής να επιζητεί και να πράττει το αγαθό. Η έξη όμως αυτή αποκτάται με την αγωγή και τον εμπλουτισμό της εμπειρίας στην καθημερινή επικοινωνία με τους συμπολίτες. Έτσι, ενώ οι διανοητικές αρετές είναι καρπός μαθήσεως, οι ηθικές αρετές καλλιεργούνται με τη μακρόχρονη συνήθεια.⁸

Η δημιουργία ήθους και γενικά η άσκηση της αρετής συνυφάνεται στενότερα με τη ζωή της πόλεως, αφού μονάχα στα πλαίσιά της παρέχεται η κατάλληλη προς τούτο παιδεία. Στη σκέψη του Αριστοτέλη, όπως άλλωστε και του Πλάτωνος, η παιδεία θεωρείται ως μία σύνθετη διαδικασία διαπλάσεως του ανθρώπου σε ενάρετο πολίτη, αρμονικά ενταγμένο στον κοινωνικό οργανισμό της πόλεως-κράτους. Η υψηλή αποστολή της παιδείας αναδεικνύει την τελευταία σε πρωταρχικό μέλημα της πολιτείας. «Οι νομοθέτες κάνουν τους πολίτες αγαθούς με

---

3. Ηθ. Νικ., Α6 1098α 7-23.

4. Ηθ. Νικ., Γ και Δ.

5. Ηθ. Νικ., Ζ.

6. Ηθ. Νικ., Β5.

7. «(...) της πολιτικής εστίν η σκέψις αύτη», Ηθ. Νικ., Α13 1102 10-15.

8. Ηθ. Νικ., Β1 1103 α 14-20.

τη διαπαιδαγώγηση («εθίζοντες»). Και τούτο μεν είναι η φροντίδα κάθε νομοθέτη, όσοι όμως δεν το πράττουν καλά αυτοί σφάλλουν και κατά τούτο διαφέρει μια πολιτεία αγαθή από μια πολιτεία φαύλη».⁹

«Ο περί των πρακτών λόγος» από τη μεν σκοπιά καθενός ανθρώπου θέτει ζητήματα ηθικά, ενώ από την άποψη της αρμόζουσας ένταξης των ανθρώπων μέσα στην πολιτική κοινότητα θέτει ζητήματα δικαιοσύνης. Τόσο όμως τα μεν όσο και τα δε συναποτελούν αντικείμενο της κατ' εξοχήν πρακτικής επιστήμης, της πολιτικής. Η ηθική συνεπώς, ως θεώρηση των άξιων σκοπών του ανθρώπινου βίου, αποτελεί κατά τον Αριστοτέλη τμήμα της πολιτικής επιστήμης. Η υπαγωγή αυτή εκφράζει επιπλέον την αριστοτελική —και γενικότερα ίσως αρχαιοελληνική— πεποίθηση, για την υπεροχή της σκοπιάς της κοινωνικής ολότητας απέναντι στη σκοπιά των μεμονωμένων πολιτών. «Διότι καλό είναι βέβαια να υπάρχει το αγαθό έστω και σε έναν άνθρωπο, αλλ' είναι προτιμότερο και πιά θεάρεστο να υπάρχει στο έθνος και τις πόλεις».¹⁰

3. Προικισμένος με σπάνια αίσθηση ιστορικότητας, ο Αριστοτέλης κατανοεί τη γένεση της πόλεως (-κράτους) ως απορροή μιας ιστορικής εξελίξεως που χαρακτηρίζεται από βαθμιαία διαφοροποίηση των πρώτων ελληνικών κοινωνιών προς διαρκώς ευρύτερες συσσωματώσεις. Έτσι, η σταδιακή συνένωση οικογενειών και γεγών οδήγησε στο σχηματισμό κωμών και περισσότερες κώμες συνενώθηκαν κατόπιν σε πολιτεία.¹¹ *Γενετική αιτία* αυτής της ιστορικής -διαδικασίας στάθηκαν αφενός το «ζην»,¹² δηλ. η ευχερέστερη δυνατή ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, και αφετέρου η επιδίωξη του «κοινού συμφέροντος»¹³, που πηγάζει από τη δημιουργούμενη κοινότητα αναγκών. *Τελική* όμως *αιτία* αυτής της ιστορικής εξελίξεως υπήρξε το «ευ ζην»,¹⁴ η ευδαιμονία τόσο των επιμέρους πολιτών όσο και της πολιτείας στο σύνολό της.

Στο αριστοτελικό έργο αναπτύσσεται μια *τελεολογική ερμηνεία* της δημιουργίας αυτόνομων πόλεων στην αρχαία

---

9. Ηθ. Νικ., Β1, 1103β 5-8.

10. Ηθ. Νικ., Α1 1094β 8-13.

11. Πολιτικά, Α1, 1252β 15-30.

12. Η «χρεία», γράφει ο Πλάτων, Πολιτεία, Β369β-δ2. Πρβλ. Ηθ. Νικ., Ε8, 1133α 33

13. Πολιτικά, Γ3, 1278β 21-23 και Ηθ. Νικ., Θ11, 1160α 14.

14. Οι σκέψεις που έπονται περιέχονται στις περίφημες αναπτύξεις των Πολιτικών, Α1, 1252β 28-34, 1253α 1-8.

Ελλάδα. Έτσι, βρίσκει τη φιλοσοφική της θεμελίωση η αυθόρμητη λαϊκή αντίληψη του αρχαίου ελληνικού κόσμου, πως ο φυσικός χώρος ολόπλευρης αναπτύξεως του ανθρώπινου γένους είναι η πολιτικά συγκροτημένη κοινότητα. Η βαθμιαία διεύρυνση των μορφών συλλογικής ύπαρξης μέχρι την τελική εμφάνιση πόλεων-κρατών μαρτυρεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, πως η φύση του ανθρώπου δεν μπορεί να φθάσει στην ολοκληρωσή της παρά μονάχα στο πλαίσιο της πολιτείας. Όπως μπορούμε να κατανοήσουμε τη φύση ενός ζωντανού οργανισμού, π.χ. ενός ίππου, μονάχα όταν αυτός φθάσει στην πλήρη του ανάπτυξη, με παρόμοιο τρόπο η φύση του ανθρώπου και της κοινωνίας του μπορεί να προσδιορισθεί, εαν εντοπισθεί το επίπεδο κοινωνικότητας στο οποίο οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να πετύχουν την ηθική και πνευματική τους τελείωση.

Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει στον Αριστοτέλη το συμπέρασμα, ότι τελικός σκοπός του ανθρώπινου βίου και συνάμα «άκρον αγαθόν» είναι η συμμετοχή στη ζωή της πόλεως που μεριμνά για την αυτάρκεια της ίδιας καθώς και των πολιτών της. Κηρύσσοντας ο Σταγίριτης πως «πάσα πόλις φύσει εστίν» και ότι «ο άνθρωπος φύσει πολιτικόν ζών», προσθέτει αμέσως: «η δε φύσις τέλος εστίν». Και με τον όρο «τέλος» δεν εννοεί απλώς το τέρμα ορισμένης εξελίξεως, αλλά τον εγγενή στη φύση του εξελισσόμενου πράγματος σκοπό. Η πόλις-κράτος ενεργοποιεί έτσι ιστορικά, «εντελεχειακά», από την ίδια της τη φύση, αυτό που αρχικά ενυπήρχε ως απλή δυνατότητα στην (αδιαφοροποίητη ακόμη) κοινωνική συμβίωση. Κατά τον Αριστοτέλη επομένως η απεικόνιση της αληθινής φύσης του ανθρώπου δεν μπορεί να στηριχθεί στο υποθετικό πρότυπο κάποιας δήθεν «φυσικής», προπολιτικής καταστάσεως πραγμάτων, όπως θα φαντασθούν πολλούς αιώνες αργότερα οι αστικές θεωρίες φυσικού δικαίου. Η πραγματική φύση του ανθρώπου, κατά την αρχαιοελληνική αντίληψη, δεν μπορεί παρά να αναζητηθεί στα δημιουργικά του επιτεύγματα, στον πολιτισμό που δημιουργεί, μέσα από την πολιτικά οργανωμένη επικοινωνία με τους ομοίους του.

B. Πολιτική φρόνηση και πολιτική επιστήμη.

1. Διεισδυτικός αναλυτής των κοινωνικών πραγμάτων, ο Αριστοτέλης διείδε καθαρά πως τα ζητήματα του κοινωνικού πράττειν δεν αντιμετωπίζονται ομοίμορφα από όλους τους ανθρώπους. Ενώ το λευκό και το ευθύ γίνονται σε όλους αντιληπτά με τον ίδιο τρόπο, δεν συμβαίνει το ίδιο με το νόημα

της ορθής πράξης,¹⁵ με την αξιολόγηση του τι είναι καλό, δίκαιο ή ωφέλιμο. Ότι υπάγεται στη σφαίρα της κοινωνικής πραξολογίας και των ανθρωπίνων συμφερόντων εμφανίζει κάποια ρευστότητα, ώστε η θεώρηση του πρακτέου οφείλει να είναι γενική και ελαστική στις αρχές της, αφίνοντας κατά μέρος τη φιλοδοξία αυστηρής ακρίβειας στους ορισμούς της.¹⁶

Μήπως όμως η διαπιστούμενη στη ζωή της πόλεως πολλαπλότητα πρακτικών αξιών ακυρώνει τελικά τη δυνατότητα αναζήτησης κάποιων αντικειμενικών αρχών, που να καθοδηγούν την ανθρώπινη πράξη σύμφωνα με τον ορθό λόγο; Οι διαφορές ηθικού φρονήματος και δικαιοπολιτικών πεποιθήσεων είναι άραγε στοιχεία αποκαλυπτικά της *συμβατικής* θεμελιώσεως της κοινωνικής συμβίωσης στο πλαίσιο της πόλεως ή μήπως παρ' όλα αυτά απομένει κάποιος πυρήνας κοινωνικών αξιών, ικανός να διεκδικήσει κύρος αντικειμενικού έρματος της συλλογικής ύπαρξης, που να αναβλύζει από την ίδια της τη φύση; Παρόμοια ερωτήματα είχαν προκαλέσει ήδη μια βαθιά κρίση κοινωνικής αυτοσυνειδησίας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ύστερα από την εικονοκλαστική κριτική των σοφιστών. Στην εποχή του Αριστοτέλη όμως είχαν αποκτήσει δραματική επικαιρότητα, εν όψει της διαλυτικής επιδράσεως των ατέρμονων τριβών και συγκρούσεων ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Τα αγωνιώδη αυτά ερωτήματα είναι γι' αυτό παρόντα στην αφετηρία κιάλας της πρακτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη.¹⁷

2. Για το φιλόσοφο του Λυκείου η έλλογη διαβούλευση γύρω από το πρακτέο, όπως προεκτέθηκε, εμπίπτει στα ενδιαφέροντα των «πρακτικών επιστημών» (ηθική, οικονομική, πολιτική). «Κυριωτάτη και μάλιστα αρχιτεκτονική» μεταξύ των πρακτικών επιστημών αναδεικνύεται η *πολιτική*¹⁸. Όπως ο αρχιτέκτονας σχεδιάζει, διευθύνει και επιβλέπει την ανέγερση ενός οικοδομήματος, έτσι και η πολιτική ασχολείται με τη διευθέτηση των οργανωτικών βάσεων και τη διεκπεραίωση των κοινών υποθέσεων της πόλεως, δηλ. της ευρύτερης κοινότητας μέσα στην οποία αναπτύσσονται οι άνθρωποι, οι οικογένειες και οι ομάδες, σύμφωνα με το φυσικό τους προορισμό.

---

15. Ηθ. Νικ., Ζ7, 1141α 26.

16. Ηθ. Νικ., Β2, 1104α 1-4: «πας ο περί των πρακτών λόγος τύπω και ουκ ακριβώς οφείλει λέγεσθαι (...) τα δε εν ταις πράξεσιν και τα συμφέροντα ουδέν εστηκώς έχει, ώσπερ ουδέ τα υγιεινά».

17. Σχετικά με τη σοφιστική επίδραση στην αριστοτελική κοινωνική προβληματική, βλέπε περαιτέρω Ν. Πανταζόπουλου, Ο Αριστοτέλης και οι σοφιστές: ανάπτυπο από το περ. «Αρμενόπουλος» (Θεσσαλονίκη, 1978).

18. Ηθ. Νικ., Α1, 1094α C9-31.

Ο νους, ο «λόγος», σύμφωνα με την κλασσική ελληνική φιλοσοφία, αποτελεί την πηγή κάθε ανθρώπινης ενέργειας, είτε θεωρητικής είτε πρακτικής. Η πολιτική ωστόσο και οι πρακτικές επιστήμες γενικότερα διαφέρουν σημαντικά από τις «Θεωρητικές» επιστήμες (τα μαθηματικά, τα φυσικά, τη μεταφυσική). Η «επιστήμη» είναι γενικώς μια διανοητική αρετή, ενέργεια του νου που διερευνά όσα υπάρχουν με αναγκαιότητα και είναι αδύνατο να υπάρξουν διαφορετικά, αυτά επομένως που είναι «αίδια, αγένητα και άφθαρτα»¹⁹.

Η επιστήμη είναι κατ' ανάγκην «έξις αποδεικτική», που εξασφαλίζει τη βεβαιότητα των κρίσεών μας. Ο προορισμός όμως του ανθρώπου συνίσταται στην επιδίωξη μιας μορφής γνώσης ανώτερης ακόμα κι από την επιστήμη, που είναι η σοφία. Η σοφία είναι η ακριβέστερη επιστήμη. Ο σοφός οφείλει να γνωρίζει όχι μόνο τα πορίσματα που συνάγονται από τις αρχές, αλλά και να έχει ακριβή γνώση της αλήθειας των αρχών αυτών²⁰. Η σοφία καταλαμβάνει λοιπόν τη βαθμίδα της απόλυτα αντικειμενικής επιστημονικής γνώσης. Ο εν λόγω βαθμός ασφαλούς γνώσης μπορεί οπωσδήποτε να επιτευχθεί στο χώρο των θεωρητικών επιστημών. Αληθεύει όμως το ίδιο και για τις επιστήμες της κοινωνικής πραξολογίας;

Αν ο Αριστοτέλης αποπειράται να θεμελιώσει την πολιτική ως επιστήμη, το κάνει διότι πιστεύει πως η επιστήμη τροφοδοτείται από τη βεβαιότητα για τη γνώση πρώτων αρχών, ενδιαφέρον που εμπνέει ασφαλώς και τις πρακτικές επιστήμες. Με τη σπουδαία βέβαια διαφορά, πως στις τελευταίες ο πρακτικός νους προσανατολίζεται στις έσχατες αιτίες κατά την τάξη του δυνατού (ενδεχομένου) και των ενδιάμεσων όρων²¹. Ο πρακτικός νους ασχολείται με όρους που δεν είναι ποτέ απόλυτα οριστικοί και αμετακίνητοι, αφού στα «πρακτά» εμπλέκεται η ελεύθερη θέση και επιδίωξη σκοπών από τους ανθρώπους, στην ατέλειωτη ποικιλία και αντινομικότητά τους. Αλλιώς, από ό,τι η θεωρητική γνώση, το πράττειν αναφέρεται στα συμβεβηκότα και τα καθ' ἑκάστα. Από τα τελευταία είναι δυνατό να συναχθούν επαγωγικά ορισμένες αξιολογικές σταθερές, σχετικά με την ορθή δράση. Κατά συνέπεια ο πρακτικός νους είναι «και αρχή και τέλος». Μολονότι στρέφεται και αυτός προς γενικές αρχές, όπως άλλωστε και ο θεωρητικός διαλογισμός, το κάνει εντούτοις σε αναφορά προς ορισμένους σκοπούς.

---

19. Ηθ. Νικ., Ζ3, 1139β 25-29.

20. Ηθ. Νικ., Ζ7, 1141α 18-20.

21. Ηθ. Νικ., Ζ12, 1143β 1-5.

Οι απόψεις του Αριστοτέλη που προαναφέρθηκαν συμπυκνώνουν την ηθική και πολιτική σκέψη της ωριμότητάς του. Στα Ηθικά Νικομάχεια ολοκληρώνεται η απομάκρυνση του Μακεδόνα φιλοσόφου από την πλατωνική επιρροή. Στον Προτρεπτικό και τα Ηθικά Ευδήμεια ο Αριστοτέλης πίστευε ακόμη, εμμένοντας στο πλατωνικό πνεύμα, πως η θεωρία των ηθικών και πολιτικών αποτελεί «επιστήμη ακριβών όρων», διεκδικώντας φιλοσοφική θεμελίωση και μέθοδο ανάλογες προς εκείνες των μαθηματικών²². Αν και σε διάλογο πάντα με το πλατωνικό έργο, στον Αριστοτέλη της ωριμότητας σημειώνεται σαφής ρήξη με την πλατωνική θέση, πως το αγαθό και το δίκαιο είναι ιδέες και μάλιστα *απόλυτης* ισχύος.

Η αριστοτελική άποψη δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνείας: «πας ο περί των πρακτών λόγος τύπω και ουκ ακριβώς οφείλει λέγεσθαι»²³. Η επιδίωξη απόλυτης ακρίβειας, χωρίς διάκριση της ιδιαιτερότητας κάθε γνωστικού πεδίου, είναι ίδιον ανθρώπου απαιδευτού. Θα υπάρχει πάντοτε διαφορά ως προς το ποιόν και το βαθμό αλήθειας μεταξύ του υπολογισμού των πιθανοτήτων από έναν μαθηματικό και την εκφορά αποδείξεων από ένα ρήτορα ή έναν πολιτικό²⁴. Η δραστηριότητα του δεύτερου αναφέρεται στο πράττειν, στη σφαίρα του γινόμενου, του δυνατού ή του ενδεχόμενου, επειδή ο πρακτικός νους των ανθρώπων είναι ατελεύτητα δημιουργική πηγή νέων πρακτικών σκοπών και αξιών στην ιστορία.

3. Η διανοητική αρετή που επιτρέπει στον άνθρωπο να διακρίνει το αγαθό από το κακό καλείται από τον Αριστοτέλη «φρόνησις». Σύμφωνα με την κοινή αντίληψη της εποχής του η φρόνηση θεωρούνταν ως ιδιότητα του ανθρώπου με υποκειμενική μάλλον αξία και σχετική, εφόσον ο «φρόνιμος» σκέπτεται και αποφασίζει ορθά ως προς τις υποθέσεις και τα συμφέροντα τόσο του ίδιου όσο και των συνανθρώπων του, όπως υπήρξε λόγου χάρι ο Περικλής.²⁵ Ως διανοητική αρετή, η φρόνηση υποδεικνύει τα ορθά και ωφέλιμα, ενώ η ηθική αρετή θέτει σε ενέργεια τα απαιτούμενα για την πραγμάτωση του σκοπού μέσα.²⁶

---

22. Για τη διανοητική εξέλιξη της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη προς την αυτονόμησή της από την πλατωνική διδασκαλία, βλέπε τη μελέτη του Εμμ. Μιχαλάκη, «Ο κατά φύσιν νόμος παρ' Αριστοτέλει», στον Τιμητικό Τόμο Κων. Τριανταφυλλόπουλου (Αθήνα, 1957), σ. 365-370.

23. Ηθ. Νικ., Β2, 1104α 1-2. «Το γαρ ακριβές ουχ ομοίως εν άπασι τοις λόγοις επιζητητέον», Α1, 1094β 15-16.

24. Ηθ. Νικ., Α1, 1094β 28-33.

25. Ηθ. Νικ., Ζ5.

26. Ηθ. Νικ., Ζ13, 1144α 9-10.

Η φρόνηση με την παραπάνω, στενή, έννοια δεν είναι εντούτοις αποκλειστικό χάρισμα του ανθρώπινου είδους μέσα στο ζωικό βασίλειο. Αυτό που ξεχωρίζει όμως τον άνθρωπο από όσα ζώα διαθέτουν κάποια προνοητική ικανότητα είναι ότι χάρη στον πρακτικό νου εντάσσεται οργανικά σε μία ευρύτερη κοινωνική ενότητα, που διέπεται από ορισμένες θεμελιώδεις θεωρητικές αλλά και πρακτικές αξίες. Προικισμένος με το ζείδωρο προνόμιο του «λόγου» ο άνθρωπος μπορεί να υπερβαίνει το στενό ορίζοντα της άμεσης αντίληψης του περιγύρου του και των υποκειμενικών του συμφερόντων, γυρεύοντας γενικές αρχές δράσης, όχι βέβαια απόλυτες αλλά ωστόσο ορθολογικά τεκμηριωμένες και γι' αυτό με αξία διυποκειμενική, αντικειμενική. Από τη σκοπιά αυτήν, πιστεύει ο Αριστοτέλης, μπορεί να γίνει λόγος για μια μορφή φρονήσεως υψηλότερη και ευγενέστερη, για *πολιτική φρόνηση*, στο μέτρο που αναφέρεται σε ολόκληρη την πόλη, ως συνολική κοινωνία των ελεύθερων ανθρώπων.

Η φρόνηση που καθοδηγεί την πολιτική δράση αποτελεί λοιπόν αυθεντική πρακτική επιστήμη, εφόσον όποιος κοσμεύεται με αυτήν, ιδίως ο πολιτικός, όχι μόνο κατέχει τις πρώτες αρχές που διέπουν συνολικά την κοινωνική συνύπαρξη, αλλά διαθέτει το γνώμονα ορθού χειρισμού των ειδικότερων ζητημάτων, που ανακύπτουν καθημερινά στις επιμέρους πολιτικές διαδικασίες. Έτσι, όταν αναφέρεται στην πόλη, η φρόνηση είναι είτε *νομοθετική*, εάν αφορά κατά κάποιον τρόπο στην αρχιτεκτονική της διάρθρωση, είτε *πολιτική*, με την τρέχουσα έννοια του όρου, εάν ασχολείται με τα καθ' έκαστα ζητήματα πολιτικών λειτουργιών. Ως προς τα τελευταία η πολιτική φρόνηση είναι ή «*βουλευτική*» ή «*δικαστική*»²⁷.

Συνοψίζοντας τις ανωτέρω αριστοτελικές διακρίσεις, η φρόνηση αναφέρεται είτε σε κάθε άνθρωπο χωριστά, αποβλέποντας στην ικανοποίηση προσωπικών, ιδιοτελών συμφερόντων, είτε σε ευρύτερους κύκλους ανθρώπων. Με τη δεύτερη αυτήν έννοια τα πεδία δράσης της είναι η (οικιακή) «οικονομία», η «νομοθεσία» και η «πολιτική», ως βουλευτική ή ως δικαστική δραστηριότητα²⁸.

Γ. Η μέθοδος της αριστοτελικής πρακτικής φιλοσοφίας.

1. Σε αντιδιαστολή με το ιδεαλιστικό πλατωνικό εγχείρημα, της υπερβατικής θεμελιώσεως κοινωνίας και θεσμών, ο

---

27. Ηθ. Νικ., Ζ8, 1141β 28-30, 38.

28. Στο ίδιο, 35-38.

Αριστοτέλης στράφηκε προς μία βασικά εμπειριστική και ρεαλιστική θεώρησή τους. Τη φύση των ανθρώπινων πραγμάτων δεν την αναζήτησε προστρέχοντας στο επέκεινα του κόσμου των ιδεών, όπως έπραξε ο Αλκμεωνίδης δάσκαλός του, αλλά μόχθησε να την κατανοήσει στο ενθάδε του πεπερασμένου κόσμου. Αποκρούοντας την πλατωνική θεωρία των ιδεών, η αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία προσεγγίζει το αγαθό, το ορθό ή το δίκαιο, *όχι ως αυθυπόστατες ιδέες απόλυτης ισχύος, αλλά ως έννοιες, που μοιράζονται την κινητικότητα και σχετικότητα των ανθρωπίνων πραγμάτων.*

Σε αρμονία προς τη γενικότερη κοσμοθεωρία του Αριστοτέλη, η μέθοδος της πρακτικής του φιλοσοφίας είναι σε κύριες γραμμές επαγωγική και διαλεκτική.²⁹ Τις θέσεις του σχετικά με την ηθική και την πολιτική δεν τις συνάγει απαγωγικά από ορισμένες έτοιμες, γενικές και αφηρημένες αρχές, αλλά τις πορίζει με προσεκτική ανάγνωση της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας, ιστορική και συγκριτική. Η μέθοδός του είναι επομένως *επαγωγική*, αφού αναχωρεί από το ειδικό και το συγκεκριμένο και οδεύει προς το γενικό και το αφηρημένο, συνάγοντας από τις επιμέρους περιπτώσεις τις κανονικότητες που εμπεριέχουν. Και *διαλεκτική*, στο μέτρο που συλλογίζεται «διαλεγόμενος» με τις επικρατούσες ηθικές και πολιτικές στάσεις της εποχής του ή άλλων στοχαστών. Προς το σκοπό αυτόν προσπαθεί να φέρει στο φως το βαθμό αλήθειας που εγκλείουν οι ευρέως διαδεδομένες πεποιθήσεις, υποβάλλοντάς τες στο βάσανο του κριτικού ελέγχου. Εμβαθύνοντας κατά την εκάστοτε πραγμάτευση των θεμάτων, άλλοτε ανασκευάζει, άλλοτε διορθώνει ή εμπλουτίζει τις εδραίες αντιλήψεις, με γνώμονα πάντοτε την ανεύρεση του ορθού λόγου.

2. Ήδη κατά τη διερεύνηση του προκριματικού ζητήματος της πρακτικής φιλοσοφίας, γύρω από το νόημα της ευδαιμονίας, ο Αριστοτέλης εξαγγέλλει πως επιβάλλεται να προχωρήσει κανείς επαγωγικά, από τις αντιλήψεις («δόξας») που είναι εδραιωμένες ή μοιάζουν ευλογοφανείς³⁰. Για να συμπληρώσει αμέσως με διακριτική δηκτικότητα, ότι το να διερωτάται κανείς, όπως ο Πλάτων, αν είναι σωστό να καταλήγει κανείς επαγωγικά σε αρχές ή μήπως πρέπει να ξεκινάει επαγωγικά από αφηρημένες αρχές, είναι σα να αναρωτιέται αν πρέπει οι δρομείς να ξεκινούν από τους αθλοθέτες προς το τέρμα του σταδίου ή

---

29. Κύττα σχετικά Δημ. Κούτρα, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους* (Αθήνα, 1973), σ. 13-16.

30. Ηθ. Νικ., Α2, 1095a 35-36.

αντίστροφα. «Αρκτέον γαρ από των γνωρίμων»³¹.

Η ηθική θεωρία στηρίζεται επομένως σε αξιώματα της επαγωγής, συνεπικουρούμενη από τη συσσωρευμένη κοινωνική εμπειρία μέσα στην πολιτεία. Για την επίλυση των ηθικοπολιτικών προβλημάτων η πρακτική φιλοσοφία αναχωρεί από αυτό που είναι κοινώς γνωστό *ότι*, προκειμένου να δια φωτίσει στη συνέχεια το *διότι*.³² Διότι αυτό που εμφανίζεται ως αντίληψη εμπειρωμένη στη λαϊκή συνείδηση εντάσσεται σε ένα σύνολο θεμελιωδών για την κοινωνική συνοχή αξιών. Η περιρρέουσα πνευματική και πολιτική ατμόσφαιρα προϋπάρχει της εκάστοτε έρευνας και της είναι προοδευμένη.³³ Ο Αριστοτέλης διέβλεψε με διαύγεια ότι ο πολιτικός φιλόσοφος αποτελεί και ο ίδιος μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας που ζητά να κατανοήσει. Αυτός είναι, πιστεύω, ο βαθύτερος λόγος που η αριστοτέλεια πρακτική φιλοσοφία αφορμάται συστηματικά από τα «ένδοξα», τα «λεγόμενα» και «τα δοκούντα πάσιν».

3. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις της αριστοτελικής πρακτικής φιλοσοφίας εμφανίζει ο τρόπος προσέγγισης του προβλήματος της «άριστης» πολιτείας. Προαναγγέλοντας τα Πολιτικά η τελευταία παράγραφος των Ηθικών Νικομαχείων κλείνει με τη δήλωση, ότι θα πρέπει να εξετασθεί τι το ορθό κληροδοτήθηκε από τους παλαιότερους γύρω από την πολιτεία. Επίσης ότι μέλλει να καθορισθεί, με βάση την εμπειρία των συντεταγμένων πολιτειών, τι είναι αυτό που εξασφαλίζει ή φθείρει τις πόλεις, για ποιούς λόγους άλλες ευημερούν και άλλες όχι. Εάν εξακριβωθούν τα θέματα αυτά, συμπεραίνει ο Σταγίριτης, τότε θα καταστεί συγχρόνως δυνατός («συνίδοιμεν») ο προσδιορισμός του τέλειου πολιτεύματος, των αρχών, νόμων και εθίμων που πρέπει να το διέπουν.³⁴

Προεκτείνοντας την εν λόγω προβληματική, το 2ο Βιβλίο των Πολιτικών αρχίζει με τη σκέψη, ότι η πραγμάτευση της «κρατίστης πολιτικής κοινωνίας» θα πρέπει να επεκταθεί στα πολιτεύματα όσων πολιτειών εκτιμώνται ως ευνομούμενες, καθώς και ό,τι αξιόλογο έχει κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά από τους φιλοσόφους. Η προεργασία αυτή κρίνεται από τον Αριστοτέλη απαραίτητη, αφενός για να διαφυλαχθεί ό,τι είναι

---

31. Στο ίδιο, 37-1095β 2.

32. Ηθ. Νικ., Α7, 1098β 1-3.

33. Ετσι θα πρέπει, νομίζω, να ερμηνευθεί η κάπως γριφώδης σκέψη: «το δ ότι πρώτον και αρχή», στο ίδιο.

34. Ηθ. Νικ., Κ10, 1181β 20-28.

ωφέλιμο από την αποκτημένη ιστορική εμπειρία ή τη φιλοσοφική κληρονομιά και αφετέρου για να μη θεωρηθεί μία καινούργια σύλληψη άριστης πολιτείας ως αυθαίρετο σχέδιασμα ή επιτήδευση σοφίας.³⁵

Αν ο Αριστοτέλης δεν κατάφερε να απαλλαγεί τελείως από τα δεσμά της πολιτικής ουτοπίας, παρ' όλα αυτά το πρόβλημα της ιδεώδους πολιτείας σ' αυτόν έχει πια εγκαταλείψει την υπερουράνια επικράτεια των πλατωνικών ιδεών, για να προσγειωθεί στον κόσμο της ανθρώπινης πράξης και της ιστορικής σχετικότητας.

II. Το πολιτικό δίκαιο ως νομικό και φυσικό δίκαιο

A. Ο Νόμος και η αρετή της δικαιοσύνης

1. Η θεωρία του δικαίου εντάσσεται από τον Αριστοτέλη στις θέσεις του σχετικά με την αρετή της δικαιοσύνης, γι' αυτό και εκτίθεται στο περίφημο Ε' βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων. Πραγματευόμενος τα της δικαιοσύνης ο παιδαγωγός του Αλεξάνδρου ακολουθεί «την αυτήν μέθοδον τοις προειρημένους». Όπως και κατά τη διερεύνηση των άλλων αρετών, αφορμάται κατ' αρχήν από το νόημα που συνήθως δίνουν όλοι στη δικαιοσύνη, δηλ. την έξη του ανθρώπου να επιθυμεί και να εκτελεί τα δίκαια, αλλά και στην αντίθετη προς αυτήν έξη, την αδικία³⁶. Την αυθόρμητη, διάχυτη αυτή λαϊκή πεποίθηση υποβάλλει ακολούθως στον έλεγχο της φιλοσοφικής κριτικής.

Ο όρος «δικαιοσύνη» διακρίνεται για την πολυσημία του. Γενικά πάντως «δίκαιο» είναι η τήρηση των νόμων και της ισότητας, ενώ άδικο είναι η παράβασή τους³⁷. Και στις δύο περιπτώσεις κριτήριο είναι η στάση απέναντι στα θέσμια («νόμιμα») ορισμένης πολιτικής κοινότητας. Κάθε τι που ορίζεται από τη νομοθετική εξουσία είναι νόμιμο και στοιχειοθετείται ως δίκαιο.³⁸ Η αξιολόγηση της συμπεριφοράς ως δίκαιης δεν εξαρτάται από κάποια αφηρημένη, υπερβατική ιδέα, ἀλλ' από τη συγκεκριμένη κάθε φορά, εμπειρικά εξακριβώσιμη θεσμική πραγματικότητα της πολιτείας. «Οι νόμοι αποφαίνονται για κάθε τι, παίρνοντας υπ' όψη ή το κοινό

---

35. Πολιτικά, Β1, 1260β 30-37.

36. Ηθ. Νικ., Ε1, 1129α 4-10.

37. Ηθ. Νικ., Ε2, 1129β 1-2.

38. Ηθ. Νικ., Ε3, 1129β 16-23.

συμφέρον ή το συμφέρον των κυβερνητών, οι οποίοι αναδεικνύονται είτε χάρι στην αρετή είτε χάρι σε κάποια άλλη ιδιότητά τους. Όστε κατά κάποιοντρόπο δίκαιο καλείται ό,τι προάγει και προστατεύει την ευημερία της πολιτείας και των μερών της.»³⁹

Η υψηλή αποστολή του Νόμου καταφαίνεται από τη λειτουργία του ως συλλογικού παιδαγωγού, εφόσον λόγου χάρι εμφυσεί στους (ελεύθερους) πολίτες φρόνημα ανδρείας και πραότητας. Στο βαθμό που θεσπίζεται με περίσκεψη και επιτελεί αποτελεσματικά ευρεία παιδαγωγική λειτουργία, προωθώντας την ευδαιμονία πολιτείας και πολιτών, τότε ο Νόμος κρίνεται ως ορθός. Η συμμόρφωση σε ένα τέτοιο θεσμικό πλαίσιο αναδεικνύει τη δικαιοσύνη σε τέλεια αρετή, επειδή η διακατοχή της από τον άνθρωπο ωφελεί όχι μόνο τον εαυτό του αλλά και τους άλλους. Η δικαιοσύνη αποβαίνει «κρατίστη αρετή», αφού συνίσταται στην αυτοπροαίρετη τήρηση των νόμων και οι τελευταίοι εξασφαλίζουν την ευρυθμία του κοινωνικού οργανισμού της πολιτείας στο σύνολό του. Επειδή η πολιτεία μονάχα μπορεί και πρέπει να αποτελεί, κατά την κλασσική ελληνική αντίληψη, το γόνιμο έδαφος στο οποίο βλασταίνουν οι αρετές των ανθρώπων, γι' αυτό ισχύει το γνωμικό του Θεόγνιδος του Μεγαρέως: «εν δε δικαιοσύνη συλλήβδην πασ' αρετή εστίν». Με την έννοια αυτή η δικαιοσύνη δεν είναι μία αρετή πλάϊ στις άλλες, αλλά συνιστά την ολοκλήρωση της αρετής γενικά («όλη αρετή εστίν»)»⁴⁰.

2. Πέρα όμως από αυτή την ευρεία έννοια δικαιοσύνης υπάρχει και μία στενότερη, «η εν μέρει αρετής δικαιοσύνη». Αυτή παρουσιάζει δύο όψεις. Η μία αναφέρεται στη διανομή των αξιωμάτων, πλούτου και γενικά των αγαθών που μπορούν να χορηγηθούν στους πολίτες (διανεμητική). Η άλλη αφορά στην έννομη επικοινωνία των πολιτών, ιδιαίτερα στις συναλλακτικές σχέσεις που συνάπτουν, και αποβλέπει στην επανόρθωση των αδικιών που τυχόν ανακύπτουν σε αυτές (διορθωτική). Όπως και νάχει το πράγμα, η δίκαιη συμπεριφορά κείται ανάμεσα σε μία υπερβολή και μία έλλειψη, στο μέσον μεταξύ του να αδικείς και να αδικείσαι, μεταξύ του να κατέχεις περισσότερα ή ολιγότερα από το πρόπον μέτρο.⁴¹

α. Το πρόπον μέτρο «εν ταις διανομαίς» ορίζεται κατ' αναλογική ισότητα.⁴² Κατά τη διανομή των αγαθών μέσα στην

---

39. Στο ίδιο, 24.

40. Ηθ. Νικ., Ε5, 1130b 34-38.

41. Ηθ. Νικ., Ε9.

42. Ηθ. Νικ., Ε III.

πολιτεία πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψη τα πρόσωπα στα οποία θα χορηγηθούν τα διανεμητέα αγαθά σύμφωνα με την αξία του καθενός. Ο λόγος της σχέσεως του Α πολίτη προς το β αγαθό πρέπει να είναι ίσος προς το λόγο του Γ πολίτη προς το δ αγαθό. Τα αγαθά β και δ μπορεί να ποικίλλουν σημαντικά, αφού διαφέρουν και οι ικανότητες, οι ιδιαίτερες κλίσεις και αρετές των προσώπων που τα διεκδικούν. Ενώ όμως όλοι συμφωνούν ότι ο επιμερισμός των αγαθών και των τιμών πρέπει να γίνεται σύμφωνα με την αξία καθενός, δεν αποδίδουν όλοι το ίδιο νόημα στο κριτήριο αυτό, αλλά προκρίνουν «οι μεν δημοκρατικοί ελευθερίαν, οι δ' ολιγαρχικοί πλούτον, οι δε ευγένειαν, οι δ' αριστοκρατικοί αρετήν»⁴³.

Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται καθαρά πως στο εσωτερικό της πόλεως διαμορφώνεται ένα φάσμα διαφορετικών αξιολογικών στάσεων, ανάλογα με το ευρύτερο πρόγραμμα πολιτειακής οργάνωσης που διαπνέει τις επιμέρους πολιτικές δυνάμεις. Η θεωρία της ιδεολογίας που διατυπώνεται εν σπέρματι στο σημείο αυτό προεκτείνει και συγχρόνως διατρανώνει τη βαθιά πίστη του Αριστοτέλη στη σχετικότητα των ανθρώπινων, ιδίως των πολιτειακών, πραγμάτων και τον αντινομικό τους χαρακτήρα. Τον καθορισμό του εκάστοτε ορθού μέτρου δικαιοσύνης καμία ιδέα δεν είναι σε θέση να εγγυηθεί από πριν με τρόπο απόλυτο, ουσιαστικά ερήμην των δρώντων υποκειμένων. Ανήκει στον πρακτικό νου των ζωντανών ανθρώπων η τιμή της διαπλάσεως ηθικοπολιτικών αρχών, πρόσφορων για τη δικαιότερη δυνατή κατανομή μέσα σε ορισμένη κάθε φορά κατάσταση πραγμάτων.⁴⁴

Εαν η επίκληση αφηρημένων ιδεών αποδεικνύεται ατελέσφορη στην έμπρακτη επιλογή του πρακτέου, δικαίου ή ωφέλιμου, εξίσου ανεδαφική είναι η άποψη, ότι τούτο θα μπορούσε να μεθοδευτεί βάσει κάποιας έτοιμης κοινωνικής τεχνικής. Σε αντίθεση προς τους θιασώτες της «κοινωνικής τεχνολογίας», παλαιότερους ή νεότερους, ο Αριστοτέλης κηρύσσει πως οι ενεργούντες πρέπει να συγκεντρώνουν το λογισμό τους στην επικαιρότητα και ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης κάθε φορά καταστάσεως.

β. Ενώ το διανεμητικό δίκαιο θεραπεύει την αναλογική ισότητα των κοινωνιών, το διορθωτικό δίκαιο αποβλέπει στη διατήρηση της ισότητας κατά μίαν αριθμητική αντίληψη

---

43. Ηθ. Νικ., Ε6 1131α 31-33.

44. Ηθ. Νικ., Β2, 1104α 7-10: «ούτε γαρ υπό τέχνην ουθ' υπό παραγγελίαν ουδεμίαν πίπτει, δει δ' αυτούς αεί τους πράττοντας τα προς τον καιρόν σκοπεΐν, ώσπερ και επί της ιατρικής έχει και της κυβερνητικής».

ισότητας.⁴⁵ Στη νομικά ενδιαφέρουσα επικοινωνία των ανθρώπων («εν τοις συναλλάγμασιν») δεν έχει πλέον ιδιαίτερη σημασία η άνιση αξία των προσώπων, αλλά το ποιόν της κρινόμενης κάθε φορά πράξης. Δεν υπάρχει σπουδαία διαφορά αν η άδικη πράξη τελέσθηκε από χρηστό ή φαύλο άνθρωπο. Ο νόμος προσβλέπει αποκλειστικά στη διαφορά που προέκυψε από την επιβλαβή ενέργεια και αντιμετωπίζει τους ενδιαφερόμενους ως ίσους, δηλ. παίρνει υπ' όψη του αν ο ένας αδικεί κι ο άλλος αδικείται αν προκάλεσε ή υπέστη ζημία. Γι' αυτό και ο δικαστής προσπαθεί να επανορθώσει το άδικο, αποκαθιστώντας την ισότητα που διαταράχθηκε, αφαιρώντας το «κέρδος» που αποκόμισε ο αδικήσας. Το «επανορθωτικό» δίκαιο λοιπόν παριστά τη μεσότητα μεταξύ ζημίας και ωφέλειας, που προκλήθηκαν από την άδικη πράξη.

B. Το πολιτικό δίκαιο, κατά συνθήκην και/ή φύσει;

1. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη δίκαιο υπάρχει γενικώς εκεί όπου η κοινωνική συνύπαρξη διέπεται από νόμους, σε περίπτωση δε που ανακύψει κάποια διαφορά ως προς το δίκαιο ή το άδικο, αυτό κρίνεται από ένα τρίτο πρόσωπο, το δικαστή.⁴⁶ Ο Αριστοτέλης όμως διακρίνει περαιτέρω ανάμεσα σε «απλώς δίκαιον» και «πολιτικόν δίκαιον». «Πολιτικό» δίκαιο ισχύει μονάχα σε μία κοινότητα στην οποία ζουν, επιδιώκοντας την αυτάρκεια, άνθρωποι ελεύθεροι και ίσοι μεταξύ τους, είτε η ισότητά τους είναι αναλογική και ποιοτική, κατά την αξία καθενός, είτε είναι αριθμητική και ενιαία για όλους. Όπου δεν συγκεντρώνονται οι προϋποθέσεις αυτές, δεν υπάρχει πολιτικό δίκαιο αλλά κάποια απλούστερη, ατελέστερη μορφή δικαίου.⁴⁷ Το πολιτικό δίκαιο στην αριστοτελική σκέψη είναι λοιπόν το δίκαιο που ισχύει σε πολιτείες. Δεν είναι απαραίτητα θεσπισμένο από πολιτειακά όργανα, αφού, όπως θα δούμε, ο Σταγίριτης αναγνωρίζει εκτός από το θετικό και ένα «φυσικό» πολιτικό δίκαιο.

Ο ορισμός του πολιτικού δικαίου από τον Μακεδόνα φιλόσοφο είναι ιδιαίτερα εύγλωττος ως προς τα κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενά του. Ο μεγάλος φιλόσοφος έχει προφανώς κατά νου το πρότυπο της αρχαιοελληνικής πόλεως-κράτους και τις ιστορικά ερμηνεύσιμες κοινωνικές της διαρθρώσεις. Η πολιτεία που επιδιώκει αυτάρκεια δεν είναι

45. Ηθ. Νικ., Ε IV

46. Ηθ. Νικ., Ε VI, 1134a 36-38.

47. Στο ίδιο, 30-34.

άλλη από την κοινότητα του αρχαίου ελληνικού χώρου. Μία κοινωνία δηλ. φυσικής οικονομίας, στηριγμένη στην αγροτική παραγωγή, στην έγγεια ιδιοκτησία και την απλή εμπορευματική ανταλλαγή. Σ' αυτήν οι απλές και άμεσες σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και προς τη φύση επηρεάζονται καθοριστικά από το χαμηλό επίπεδο αναπτύξεως παραγωγικών δυνάμεων και τον περιορισμένο καταμερισμό εργασίας, φαινόμενα συναρτώμενα με την ευρεία εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης των δούλων. Οι εμπορικές ανταλλαγές δεν μετέβαλλαν ουσιωδώς την κλειστή φυσιογνωμία του αρχαίου άστεως⁴⁸ ούτε τον αγροτικό χαρακτήρα της οικονομίας του, αφού η πόλη ήταν ουσιαστικά τόπος διαμονής ιδιοκτητών γης, ο κλήρος των οποίων βρισκόταν στα περίχωρα. *Πριν από φιλοσοφικό αίτημα ή κοινωνικο-πολιτικό ιδεώδες η αυτάρκεια της αυτόνομης ελληνικής πόλεως αποτελούσε συνεπώς δομική αναγκαιότητα της κοινωνικής αναπαραγωγής της.*

Το δεύτερο γνώρισμα του πολιτικού δικαίου, πέρα από την επιδίωξη της «αυτάρκειας» της πόλεως, είναι κατά τον Αριστοτέλη ότι ισχύει μεταξύ ελεύθερων ανθρώπων, οι σχέσεις των οποίων ρυθμίζονται από νόμους, βάσει των οποίων κρίνεται το δίκαιο ή το άδικο. Τέτοιοι άνθρωποι είναι από τη φύση των πραγμάτων («εν οis επεφύκει είναι νόμοι») όσοι είναι ίσοι ως προς το άρχεσθαι και άρχειν. Οι σχέσεις αντίθετα των κυρίων με τους δούλους («δεσποτικόν») ή προς τα τέκνα («πατρικόν δίκαιον») δεν εμπίπτουν στο πολιτικό δίκαιο, διότι οι σχέσεις αυτές αναφέρονται στην απόλυτα προσωπική σφαίρα του ελεύθερου πολίτη («τα αυτού απλώς»). Αποτελούν στοιχεία της προσωπικότητάς του και συνεπώς είναι αδιανόητο να ενεργεί κανείς άδικα ή επιζήμια απέναντι στον εαυτό του. Επειδή λοιπόν στις σχέσεις αυτές είναι αδύνατο να υπάρξει είτε άδικο είτε δίκαιο, γι' αυτό και δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του πολιτικού δικαίου. Για τους λόγους αυτούς, καταλήγει ο Αριστοτέλης, για τη γυναίκα, τα τέκνα και τα «κτήματα»-άψυχα ή έμψυχα, δηλ. δούλους- υπάρχει μάλλον ένα ενιαίο δίκαιο, διάφορο του «πολιτικού», το δίκαιο της οικιακής οικονομίας (*οικονομικόν*).⁴⁹

Οι σκέψεις αυτές επιτρέπουν το συμπέρασμα, πως ο

48. Ο Μαρξ παρατήρησε παραστατικά πως η σημασία του εμπορίου στην αρχαία οικονομία δεν ήταν μεγαλύτερη από την ανάμιξη των θεών του Επικούρου στα εγκόσμια, υπονοώντας την επικούρια αντίληψη για την αδιαφορία των θεών απέναντι στις έγνοιες των θνητών, «Το Κεφάλαιο» (Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978) τ. 1ος, σ. 92 και τ. 3ος, σ. 418.

49. Ηθ. Νικ., Ε ΩΙ, 1134b 11-12.

ορισμός του πολιτικού δικαίου από τον Σταγίριτη είναι τελικά και ως προς τα δύο του στοιχεία ιστορικά δεσμευμένος από τις μορφές κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Η γενικευμένη πεποίθηση του τελευταίου - τουλάχιστο μέχρι την εποχή της αλεξανδρινής αυτοκρατορίας- στη «φυσική» υπόσταση της πόλεως, ανταποκρίνεται σε μία ιστορική κατάσταση που σφραγίζεται από την *ενότητα* των ενεργών ανθρώπων με τις φυσικές, ανόργανες συνθήκες του μεταβολισμού τους με τη φύση. Η ενότητα αυτή πραγματοποιούνταν στο έδαφος -κυριολεκτικά και μεταφορικά- μιας περιορισμένης μάλλον κοινότητας ανθρώπων, η οποία έμοιαζε παγιωμένη μέσα στο χρόνο χάρι σε μια φυσική αναγκαιότητα.

Στο πλαίσιο αυτό οι θεσμοί πολιτικής οργάνωσης, καθώς και οι θεμελιώδεις ηθικοπολιτικές αρχές έπρεπε να επιτελούν το υψηλό έργο της διαπαιδαγωγήσεως των πολιτών σε ανάλογο τρόπο ζωής, σκέψης και δράσης. Το πολιτικό δίκαιο κατευθύνει, εθίζει και διαπαιδαγωγεί σε πνεύμα δικαιοσύνης, ομόνοιας και φιλίας, με απώτερο στόχο την ευδαίμονα αυτάρκεια της πολιτείας, δηλ. τη διαφύλαξη της πολιτικής και βιοτικής της αυτοτέλειας. Το πολιτικό δίκαιο δεν αγκαλιάζει εντούτοις όλα τα ανθρώπινα όντα που διαβιούν στους κόλπους της πολιτείας. Αναφερόμενο το πολιτικό δίκαιο στην ορθή λειτουργία της διανεμητικής και διορθωτικής δικαιοσύνης μονάχα ως προς τους ελεύθερους και πολιτικά ίσους άνδρες, ουσιαστικά επικυρώνει τα πολλαπλά δίκτυα ιεραρχικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό της, όπως μεταξύ ελεύθερων και δούλων, μετοίκων προς ελεύθερους και δούλους, ανδρών προς τις γυναίκες και τα τέκνα, ελευθέρων μεταξύ τους.

2. Ο Αριστοτέλης διακρίνει το πολιτικό δίκαιο σε φυσικό και νομικό.⁵⁰ Το *φυσικό* δίκαιο έχει παντού την ίδια ισχύ, χωρίς να εξαρτάται από αυτές ή εκείνες τις πεποιθήσεις των ανθρώπων. Για το *νομικό* δίκαιο πάλι αυτό που μετρά είναι τί προστάζει κάθε φορά και όχι αυτό που συνέβαινε προτού θεσπισθεί, όπως π.χ. ο καθορισμός είδους και αριθμού των ζώων που θα προσφέρονται σε δημόσιες θυσίες. Ο λόγος ισχύος του νομικού δικαίου δεν ανατρέχει στη φύση των κοινωνικών πραγμάτων, αλλά στη βούληση της νομοθετικής αρχής που το θέσπισε.

Ορισμένοι νομίζουν, γράφει ο Αριστοτέλης, ότι τα δίκαια καθορίζονται αποκλειστικά από ανθρώπινους νόμους, οι οποίοι μπορούν να μεταβάλλονται σύμφωνα με τις περί δικαίου

50. Για τα επόμενα βλέπε Ηθ. Νικ., Ε VII.

αντιλήψεις των εκάστοτε κοινωνιών. Ότι επομένως έσχατο θεμέλιο νόμων και θεσμών είναι η κοινωνική συμβατικότητα, άρα η ύπαρξη ενός φυσικού δικαίου είναι κάτι το στερούμενο από νόημα. Και επικαλούνται το επιχείρημα, ότι αυτό που από τη φύση του είναι αμετάβλητο έχει πράγματι παντού την ίδια δύναμη. Η φωτιά καίει το ίδιο στην Ελλάδα και την Περσία, το δίκαιο όμως δεν έχει τη σταθερότητα φυσικού φαινομένου, αφού η εμπειρία αποδεικνύει πως ποικίλλει χωρικά και χρονικά.

Ο Σταγίριτης δεν ασπαζόταν τις απόψεις αυτές, καλλιεργούμενες συνήθως σε κύκλους σοφιστών. Διαισθανόμενος τη διαλυτική επίδραση παρόμοιων αντιλήψεων στη συνοχή του κοινωνικού οργανισμού της αρχαίας πόλεως, προσπάθησε με θαυμαστή επιχειρηματολογική δύναμη να θεμελιώσει τη συλλογική ύπαρξη σε μία φυσική τελεολογία, μένοντας πιστός στο πνεύμα της κλασσικής κληρονομιάς. Παίρνοντας πάντως σοβαρά υπ' όψη το μάθημα των σοφιστών, συμφώνησε κι αυτός πως είναι αδύνατο να υπάρξει ένα απολύτως αμετάβλητο «φυσικό» δίκαιο.

Η λύση που έδωσε τελικά στο περιλάλητο πρόβλημα του φυσικού δικαίου έχει ως εξής. Αν και στην κοινωνία των θεών πιθανώς να έχουν αλλιώς τα πράγματα, στην ανθρώπινη κοινωνία ωστόσο υπάρχουν πράγματα και μάλιστα εκ φύσεως τα οποία υπόκεινται σε μεταβολή. Μολονότι όμως όλα τα ανθρώπινα μεταβάλλονται, παρ' όλα αυτά άλλα από αυτά είναι δοσμένα από τη φύση και άλλα όχι. Ποιό από τα επιδεχόμενα μεταβολή πράγματα υπάρχει από τη φύση και ποιό αντίθετα είναι νομικό δίκαιο και κατά συνθήκην, μολονότι και τα δύο είναι κινητά («άμφω κινητά»), αυτό ο Αριστοτέλης το θεωρεί παραδόξως πρόδηλο. Όσο για τα δίκαια που δεν είναι φυσικά αλλά καθαρώς ανθρώπινα δημιουργήματα, αυτά δεν είναι τα ίδια παντού, όπως άλλωστε δεν είναι και οι πολιτείες, «αλλά μία μόνον πανταχού κατά φύσιν η αρίστη».⁵¹ Ο Αριστοτέλης προσθέτει ότι όπως το δίκαιο έτσι και το άδικο διακρίνεται και αυτό ανάλογα με το αν προσβάλλει τη φυσική ή θετή τάξη δικαίου.⁵²

Ενώ η διάκριση νομικού και φυσικού δικαίου γίνεται βάσει του λόγου ισχύος του ενός και του άλλου, η Ρητορική του Αριστοτέλη προτείνει ένα κριτήριο κάπως διαφορετικό, τα τοπικά όρια ισχύος του δικαίου, επαναλαμβάνοντας προφανώς μία ευρέως διαδεδομένη αντίληψη στην αρχαία Ελλάδα. Από τη

51. 1134β 35-40, 1135α 4-6.

52. 1135α 13-14.

σκοπιά αυτήν ο Νόμος είναι είτε «ιδίος» είτε «κοινός». Ο πρώτος αναφέρεται σε ορισμένη κάθε φορά πολιτική κοινότητα, άσχετο αν είναι άγραφος (εθιμικός) ή γραπτός. Κοινός είναι ο «κατά φύσιν» νόμος και είναι άγραφος. Από την ίδια τη φύση των πραγμάτων αναβλύζει «κοινό» δίκαιο και άδικο, το οποίο όλοι οι άνθρωποι κατά κάποιον τρόπο μαντεύουν, έστω κι αν δεν υπάρχει επικοινωνία ή προσυμφωνία μεταξύ τους.⁵³

Ως παραδείγματα φυσικού δικαίου αναφέρονται από τον Αριστοτέλη, αμέσως στη συνέχεια των Ηθικών Νικομαχείων, η θαρραλέα ταφή του Πολυνείκη από την Αντιγόνη, η απαγόρευση της ανθρωποκτονίας και η περίφημη ρήση του Αλκιδάμαντος: «ελευθέρους αφήκε πάντας θεός, ουδένα δούλον η φύσις πεποίηκεν». Η τελευταία σκέψη γεννά βέβαια εύλογες αμφιβολίες, κατά πόσο συμβιβάζεται με την προσπάθεια του Αριστοτέλη, στα Πολιτικά, να δικαιωθεί φιλοσοφικά η δουλεία ως θεσμός φυσικού δικαίου.

3. Ως προς το περιεχόμενο λοιπόν του φυσικού δικαίου ο Αριστοτέλης περιορίζεται να αναφέρει ενδεικτικά τρεις αντιπροσωπευτικές απόψεις ισάριθμων πνευματικών ανθρώπων της αρχαιότητας, άσχετων κατά τα λοιπά μεταξύ τους, όπως ο Σοφοκλής, ο Εμπεδοκλής και ο Αλκιδάμας. Πως θα μπορούσε άραγε να ερμηνευθεί η φειδωλότητα του Σταγίριτη ως προς τον ακριβέστερο προσδιορισμό του φυσικού δικαίου;

Προκαλεί ασφαλώς εντύπωση το γεγονός, ότι ο Μακεδόνας φιλόσοφος, ξεκινώντας από τις γενικώς παραδεκτές ηθικο-νομικές αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων, θεωρεί περίπου ως αυτονόγητη την ύπαρξη ενός πυρήνα σχετικών παραγγελμάτων, με ισχύ «κοινή» στις ευάριθμες πόλεις-κράτη του ελληνικού πολιτιστικού κύκλου. Επρόκειτο πράγματι για ορισμένα «κοινά νόμιμα», προστάγματα ορθής συμπεριφοράς καθαρά εθιμικού χαρακτήρα, τα οποία γίνονταν σεβαστά από όλα τα ελληνικά φύλα. Οι αρχές αυτές ανέτρεχαν οπωσδήποτε σε πολύ αρχαιότερους χρόνους, ίσως και στην ομηρική εποχή, και αποτέλεσαν σταδιακά, μαζί βέβαια με τις κοινές γλωσσικές και θρησκευτικές καταβολές, το πρόπλασμα κάποιας στοιχειώδους εθνικής συνειδήσεως, σε πείσμα του γεωπολιτικού κατακερματισμού σε μία πλειάδα αυτόνομων πόλεων.

Αυτά τα ευρύτερης ακτινοβολίας έθιμα ενισχύονταν στη συνείδηση των αρχαίων Ελλήνων χάρι στην κατοχύρωσή τους ιδίως από θρησκευτικές παραδόσεις. Αφορούσαν κυρίως στην ασυλία ιερών τόπων, την τήρηση πατροπαράδοτων λατρευτικών

---

53. Ρητορική, Α13, 1373β 2-9.

τύπων, την υποχρεωτική ταφή των νεκρών, την τήρηση του όρκου, το σεβασμό των κηρύκων, πρεσβευτών και των συμμάχων, το δίκαιο της φιλοξενίας κ.α.⁵⁴ Διαπλάσθηκε έτσι ένα πλέγμα άγραφων αρχών δικαίου, το οποίο γινόταν σεβαστό —και μάλιστα σε πανελλήνια κλίμακα—, όχι επειδή θεσπίστηκε κάποτε από συγκεκριμένο νομοθέτη, αλλ' επειδή χανόταν στη μακρόχρονη ιστορία της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης και διατηρούνταν ζωντανό στη συλλογική συνείδηση, χωρίς να χρειάζεται απαραίτητα να κατοχυρωθεί θετικά από το «ίδιον» κάθε πόλεως, γραπτό δίκαιο. «Ου γαρ τι νυν γε καχθές, αλλ' αείποτε ζη ταῦτα, κούδεις οίδεν εξ ότου φάνη»⁵⁵, κηρύσσει με σθένος η Αντιγόνη απέναντι στον δεσποτικό Κρέοντα, επικαλούμενη το αρχαιότατο έθιμο της ταφής των νεκρών.

Με έρεισμα τις παρατηρήσεις αυτές θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι ο «κατά φύσιν» νόμος συνάπτεται ουσιαστικά με τα «κοινά των Ελλήνων νόμιμα», δηλ. με τους εθιμικούς ηθικονομικούς κανόνες, που γίνονταν κοινά αποδεκτοί από τις πόλεις του μείζονος ελληνικού χώρου. Η σημασία τους ήταν φαίνεται τόσο μεγάλη, ώστε ο Αριστοτέλης δήλωνε πως: «έτι κυριώτεροι και περί κυριωτέρων των κατά γράμματα νόμων οι κατά τα έθη εισίν».⁵⁶

Ο λόγος που ο Αριστοτέλης δεν προχώρησε σε ακριβέστερο προσδιορισμό του φυσικού δικαίου θα πρέπει κατ' αρχήν να αποδοθεί σε αδυναμία ασφαλούς διατυπώσεως ή απεριθμήσεως φυσικοδικαικών αρχών. Παρόμοιο εγχείρημα θα αντιστρατευόταν στην επιστημολογική προτίμηση του φιλοσόφου προς το συγκεκριμένο και το εμπειρικά επαληθεύσιμο. Ίσως όμως περισσότερο ακόμη και από αυτό να βάρυνε το γεγονός, ότι ο Αριστοτέλης δεν ένοιωσε την ανάγκη εγγύτερης διερεύνησης των «κατά φύσιν» νόμων, ακριβώς γιατί γινόταν ευχερώς καταληπτός από τους συγχρόνους του. Εάν αυτό ευσταθεί, τότε η εν λόγω σιωπή του Αριστοτέλη δεν οφείλεται τόσο σε αδυναμία περαιτέρω επιστημονικής τεκμηρίωσης, αλλά πρόκειται απλώς για σιωπηρή παραπομπή σε ένα νοηματικό

---

54. Βλ. Παν. Λεκατσά, Εισαγωγή στα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη (εκδ. Ζαχαρόπουλου, χωρίς χρονολογία), σ. 19-20 και Σ. Κουγέα, Η Ιδέα της κοινωνίας των Εθνών παρά τοις Έλλησι (Αθήνα, 1928) σ. 42.

55. Σοφοκλέους, «Αντιγόνη», 456-457.

56. Πολιτικά, ΙΙΙ, κεφ. ΧΙ, 1287β 5-6. Κατά το θετικό πνεύμα του Αριστοτέλη ωστόσο, ασφαλέστερα άρχει ο κυβερνήτης βάσει των γραπτών νόμων παρ' ότι βάσει των εθίμων (στο ίδιο, 1287β 7-8).

πλαίσιο, ένα σύνολο κοινωνικών σημασιών εσωτερικευμένο και ευρύτατα διαδεδομένο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

4. Ποιά είναι η σχέση του νομικού δικαίου προς το φυσικό, κατά την αριστοτελική αντίληψη; Ο Αριστοτέλης αντίληφθηκε το σχηματισμό της πολιτείας ως μία ιστορική εξέλιξη που επιτελέσθηκε σύμφωνα με έναν ενύπαρκτο στη φύση των ανθρώπινων πραγμάτων σκοπό. Η συνένωση ελεύθερων και ίσων ανθρώπων στο σχήμα της πολιτικά αυτόνομης και οικονομικά αυτόνομης πόλεως-κράτους εμφανίζεται και στο αριστοτελικό έργο επίσης ως το φυσικό κοινωνικό πλαίσιο ολοκληρώσεως των δυνατοτήτων και αρετών του ανθρώπου.

Μολονότι όμως οι πολιτείες ανταποκρίνονται σε μία φυσική αναγκαιότητα, ωστόσο οι θεσμοί που εγκαθιδρύονται στους κόλπους τους δεν είναι «φυσικοί» αλλά καρπός της πρακτικής νοήσεως των ενεργών ιστορικά υποκειμένων. Αντίστοιχα οι νόμοι που θεσπίζονται στην πολιτεία είναι προϊόντα της πολιτικής φρόνησεως των πολιτών, στην αέναη προσπάθειά τους, αφενός να τεθούν γενικές οργανωτικές αρχές της κοινωνικής συνύπαρξης και αφετέρου να αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά και κατά το δυνατόν ορθά τα καθημερινώς αναφύομενα ζητήματα διαχείρισης των κοινών.

Οι νόμοι της πόλεως λοιπόν θεσπίζονται «κατά συνθήκην». Το δίκαιο ή άδικο, ο σεβασμός ή όχι της δικαιοσύνης—είτε «εν ταις διανομαίς είτε εν τοις συναλλάγμασιν»— κρίνεται σε αναφορά με την κλίμακα των κυρίαρχων ηθικών και πολιτικών αξιών, όπως αυτές ενσωματώνονται στα κοινωνικά θέσμια και τους νόμους της πολιτείας. Ακόμη και στην «κατά φύσιν αρίστην» πολιτεία, το δικαιοπολιτικό της σύστημα θα ίσχυε ίσως συμβατικά και όχι εκ φύσεως.

Κατά την αριστοτελική θέση επομένως το νομικό δίκαιο δεν θεμελιώνεται στο φυσικό.⁵⁷ Ούτε και μπορεί να αξιολογηθεί κάθε νόμος από την άποψη του φυσικού δικαίου. Ο ορισμός δύο προβάτων ή ενός κατσικιού για θυσία, με την ευκαιρία ορισμένου γεγονότος, είναι ασφαλώς κάτι αδιάφορο από τη σκοπιά του φυσικού δικαίου. Ο Αριστοτέλης δεν αρνείται εξ άλλου το ενδεχόμενο σύγκρουσης ανάμεσα στη θετή τάξη δικαίου και τα κελεύσματα φυσικού δικαίου, όπως στην περίπτωση της Αντιγόνης. Εντούτοις επιφυλάσσεται να αναγνωρίσει τη φύση ως υπέρτατη αρχή αξιολογήσεως της πράξης, αφήνοντας συνειδητά ανοιχτό το πρόβλημα της

---

57. Σύμφωνα ο Εμμ. Μιχελάκης, ό.π., σ. 376.

εύστοχης κάθε φορά ανερεύσεως του πρακτέου. «Ο περί των καθ' ἕκαστα λόγος ουκ ἔχει τακριβές οὔτε γὰρ ὑπὸ τέχνην οὐθ' ὑπὸ παραγγελίαν ουδεμίαν πίπτει, δεῖ δ' αὐτοὺς αἰετὸς τοὺς πράττοντας τὰ πρὸς τὸν καιρὸν σκοπεῖν».⁵⁸

---

58. Ηθ. Νικ., Β1, 1104a 6-8.

- Β. Φ. ΑΣΜΟΥΣ, Αριστοτέλης (1965, ελλην. μετ. εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1978), σ. 185-220.
- Sir Ernest BARKER, *The Political Thought of Plato and Aristotle* (1906, Dover Publications, New York, 1959), 321-356.
- Jonathan BARNES, Malcolm SCHOFIELD, Richard SORABJI, *Articles on Aristotle* (2ος τόμος, Ethics and Politics, εκδ. Duckworth, 1977). Συλλογή δεκαεπτά μελετών. Βλ. ιδίως, K. von Fritz and E. Knapp, «The Development of Aristotle's Political Philosophy and the Concept of Nature» (1950), σ. 113-134. Ο τόμος περιέχει επίσης μία εκτενέστατη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με την πολιτική, ηθική και νομική φιλοσοφία του Σταγίριτη, σ. 219-233.
- Günther BIEN, «Die menschlichen Meinungen und das Gute. Die Lösung des Normproblems in der aristotelischen Ethik» σε: M. Riedel (εκδ.), *Rehabilitierung der praktischen Philosophie, Band I* (Freiburg, 1972), σ. 345-371.
- Γεώργιος Κ. ΒΛΑΧΟΣ, *Πολιτική* (Αθήνα, 1978), τ. β', σ. 18-40 και 130-138.
- Emile BREHIER, *Histoire de la philosophie, τ. Ιος: Antiquité et Moyen Age*. (1931, P.U.F., 1983), σ. 211-228.
- Cornelius CASTORIADIS, *Les carrefours du labyrinthe* (έκδ. Seuil, Paris, 1978) σ. 249-316.
- Κωνσταντίνος ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, *Αριστοτέλης ο Σταγίριτης* (Θεσσαλονίκη, 1962), σ. 335-389.
- Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας, τ. α' (εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1975) σ. 303-327.
- Κωνσταντίνος ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελετήματα φιλοσοφίας του δικαίου* (εκδ. Σάκκουλα Αθήνα, 1980), σ. 85-102.
- «Les concepts de juste et de justice selon Aristote» σε: *Archives de Philosophie du Droit*, 1969, σ. 283-308.
- Ingemar DÜHRING, *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens* (Carl Winter- Universitätsverlag, Heidelberg, 1966), σ. 144-149, 434-505.
- Felix FLÜCKIGER, *Geschichte des Naturrechts, Band I* (Zollikon-Zürich, 1954), σ. 163-185.
- Fritz-Peter HAGER (έκδ.), *Ethik und Politik des Aristoteles* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972). Συλλογή δεκατριών μελετών. Βλ. ιδίως την τελευταία, D. J.

- Allan, «*Idividuum und Staat in der Ethik und der Politik des Aristoteles*» (1965).
- Hans Kelsen, «*Aristotle's doctrine of Justice*», στο βιβλίο του: *What is Justice?* (University of California Press, 1957), σ. 110-136.
- Γιώργος ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ, Η θεωρία των επαναστάσεων στον Αριστοτέλη (έκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1978), σ. 45-68.
- Δημήτριος ΚΟΥΤΡΑΣ, Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους (ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1973).
- Helmut Kuhn, «*Aristoteles und die Methode der politischen Wissenschaft*», σε: M. Riedel, ό.π., Band II, σ. 261-290.
- Γεώργιος ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ, «*Σκέψεις επί της θεωρίας του Αριστοτέλους περί επιεικίας*» (1973), στο βιβλίο του: *Μελέται* (Αθήνα, 1979), σ. 413-442.
- Εμμανουήλ ΜΙΧΕΛΑΚΗΣ, Η Θεωρία του Αριστοτέλους περί των πρακτικών αρχών (Αθήνα, 1961).
- «*Ο κατά φύσιν νόμος παρ' Αριστοτέλει*», σε: Τιμ. τόμο Κ.Τριανταφυλλόπουλου (1959), σ. 367-376.
- Vassilios NOULAS, *Ethik und Politik bei Aristoteles. Ein Beitrag zur Rehabilitierung der aristotelischen praktischen Philosophie* (Athen, 1977).
- Νικόλαος ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Αριστοτέλης και οι σοφιστές (ανάτυπο απο «*Αρμενόπουλο*», Ιούνιος-Ιούλιος 1978).
- John Herman RANDALL, *Aristotle* (Columbia University Press, 1960), σ. 243-271.
- Joachim RITTER, «*«Politik» und «Ethik» in der praktischen Philosophie des Aristoteles*» (1967) και «*«Naturrecht» bei Aristoteles*» (1963), στο βιβλίο του: *Metaphysik und Politik* (Frankfurt, 1977) σ. 106 επ., 133 επ.
- «*Zur Grudlegung der praktischen Philosophie bei Aristoteles*» σε: M. Riedel, ό.π., Band II, σ. 479-500.
- Bertrand RUSSEL, Σωκράτης, Πλάτων και Αριστοτέλης (ελλ. μετ., εκδ. Αρσενίδη, χωρίς χρονολογία), σ. 157-174.
- George SABINE, *Ιστορία των πολιτικών Θεωριών* (1937 ελλ. μετ., εκδ. Ατλαντίς, χωρίς χρονολογία), σ. 104-140.
- M. SALOMON, *Der Begriff der Gerechtigkeit bei Aristoteles* (Leiden, 1937).
- W. SIEGFRIED, *Der Rechtsgedanke bei Aristoteles* (Zürich, 1947).
- T. A. SINCLAIR, *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως* (ελλ. μετ., εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1969), σ. 298-341.

- W. THEILER, Zur Geshichte der teleologischen Naturbetrachtung bis auf Aristoteles (Zürich, 1925), σ. 83-92.
- P. TRUDE, Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Staatsphilosophie (Berlin, 1955).
- Κωνσταντίνος ΤΣΑΤΣΟΣ, Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων (3η εκδ., Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα, 1980), σ. 221-272.
- ΤΣΕΛΛΕΡ—ΝΕΣΤΛΕ, Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας (ελλ. μετ. από τη 13η εκδ. Χ. Θεοδωρίδη, 1942), σ. 241-250.
- Alfred VERDROSS, «Die aristotelische Naturrechtslehre», σε: ARSP, τ., 66ος (1970), σ. 527-537.
- Ellen M. WOOD, Neal WOOD, Class Ideology and Ancient Political Theory. Socrates, Plato und Aristotle in Social Context (Basic Blackwell, 1978, Oxford), σ. 209-249.

*Η νομική και ιδεολογική λειτουργία
του γενικού συμφέροντος*

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

- A1. Αναζητώντας το νομικό περιεχόμενο της έννοιας του γενικού συμφέροντος.*
- A2. Οι νομικές λειτουργίες.*

- B1. Η ιδεολογική λειτουργία του γενικού συμφέροντος.*
- B2. Η νομιμοποιητική λειτουργία.*
- B3. Γενικό συμφέρον και Διοίκηση.*

- Γ. Η νομολογιακή και πολιτική εξέλιξη της έννοιας.*

Α1. Αναζητώντας το νομικό περιεχόμενο της έννοιας του γενικού συμφέροντος

Όπως και άλλες έννοιες που χρησιμοποιούν οι κοινωνικές επιστήμες, ακόμη και το δίκαιο, το «γενικό συμφέρον είναι από τη φύση του «πιραυτέλικό». Είναι δυνατό με επιστημονική αυστηρότητα, κάποιο πείσμα και πολλή ικανότητα να το κάνουμε να εμφανιστεί αυτοπροσώπως. Αλλά είναι για να το ακούσουμε να λέει: « Έτσι είμαι, αν έτσι νομίζετε».

J. BOULOUIS

Το γενικό συμφέρον γνώριζε ανέκαθεν τη δυσπιστία των νομικών που δίσταζαν μορσά στον «συγκεχυμένο έως επεισοδιακό» χαρακτήρα του¹, την «πολύ γενική εφαρμογή του»² και το «αντιφατικό περιεχόμενό του, μεταγραφή πολιτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων»³. Παράλληλα όμως, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί το σημαντικό ρόλο που παίζει αυτή η «έννοια-μητέρα», «έννοια-ψυχή» του δημοσίου δικαίου^{4,5}.

Θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το νομικό της περιεχόμενο (α), τις λειτουργίες της (β) και δίκην παραδείγματος, τη νομολογιακή της εξέλιξη σε μίαν αναπτυγμένη δυτική χώρα, τη Γαλλία (γ) με σκοπό να δούμε πως η νομιμοποιητική λειτουργία της συμπληρώνει την κανονιστική.

Οι διάφορες σχολές του δημοσίου δικαίου έχουν δώσει διάφορες ερμηνείες του γενικού συμφέροντος. Ο G. JEZE σχολιάζοντας την υπόθεση «κοινότητα του MONSEGUR»⁶ εισήγαγε ένα υποκειμενικό και ένα αντικειμενικό κριτήριο για τον προσδιορισμό του: α' ύπαρξη μιας συλλογικής ανάγκης, που να κατανοείται σαν τέτοια, β' και που η ικανοποίησή της να

---

1. G. Timsit, *Le Rôle de la fonction Al' Administration Française*, εκδ. L.G.D.J., 1962 σ. 197.

2. L. de Laubadère, *Traite du droit administratif*, σ. 50.

3. Hecquard-Théron, *De l' intérêt collectif*, *Actualité Juridique (A.J.D.A.)* 1986, Φεβρουάριος.

4. M. WALINE, Πρόλογος στο *Jyrisclasseur administratif* του 1952.

5. D. Truchet, *Les fonctions de l' intérêt général dans l' administration française*. L.G.D.J. 1977, σ. 30.

6. Commune De Monségur, C.E. 20/6/1921, Con. Corneil, Note Jéje, *Revue de Droit Public (R.D.P.)* 1921, σ. 361.

απαιτεί την επέμβαση του κοινωνικού συνόλου.

Ο J. RIVERO συναντά μερικά αυτήν την άποψη γράφοντας⁷ ότι γενικό συμφέρον δεν είναι το συμφέρον της κοινότητας νοουμένης ως μιας ολότητας ανεξάρτητης και ανώτερης από αυτούς που το αποτελούν. Είναι πιο απλά ένα σύνολο ανθρώπινων αναγκών. Αυτός ο ορισμός έχει το πλεονέκτημα να αντανακλά τον εξελικτικό χαρακτήρα της έννοιας. Από την άλλη μεριά, παραμένει αρκετά αόριστος, όσον αφορά τους μηχανισμούς και τη διαδικασία μέσω των οποίων η κοινότητα αναγνωρίζει την «ανάγκη» και εξασφαλίζει την ικανοποίησή της.

Ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι θα «πρέπει να αποφύγουμε να ορίσουμε το γενικό συμφέρον ως έννοια ανεξάρτητη από τη θέληση του νομοθέτη, εάν θέλουμε να ασχοληθούμε με την ανάλυση των τεχνικών στοιχείων του κανόνα δικαίου»⁸. Πέρα από τις πραιτωριανού χαρακτήρα ιδιότητες που αυτή η άποψη αποδίδει στο νομοθέτη, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο τελευταίος τις λίγες φορές που αναφέρεται ρητά στο γενικό συμφέρον το κάνει με αρκετή ασάφεια και πάντα *ad hoc*^{9α}. Δεν ασχολείται δηλ. συνήθως με το να ορίσει τα στοιχεία που το αποτελούν ή το εσωτερικό περιεχόμενό του.

Και αυτό δεν είναι μία «αξιοκατάκριτη παράλειψη»⁹ όπως υποστηρίζουν άλλοι νομικοί. Απλά είναι η προϋπόθεση για την ύπαρξη μιας έννοιας εύπλαστης και ευμετάβλητης η οποία νομιμοποιεί ταυτόχρονα την αυξανόμενη παρέμβαση της διοίκησης και επιτρέπει τον δικαστικό έλεγχο. Πράγματι τόσο το Conseil d' Etat όσο και το Συμβούλιο της Επικρατείας απαιτούν την ύπαρξη γενικού συμφέροντος ως *ultima ratio* κάθε διοικητικής πράξης^{9α}, ακόμη και εν απουσία ρητής νομοθετικής ρύθμισης. (Αυτός ο έλεγχος θέτει ορισμένα όρια στη διοίκηση,

---

7. J. Rivero, Précis De Droit Administratif, Ed. Dalloz 1971, σ. 10.

8. Ανάμεσα σε άλλους, βλ. G. Farjet, L' Ordre Public Economique, No 142, L.G.D.J. 1962.

8α. Ο Γάλλος νομοθέτης χρησιμοποιεί συχνότερα τον όρο, βλ. π.χ. τον νόμο για τη ραδιοτηλεόραση (R.T.F.) του 1973: «η δημόσια υπηρεσία της RTF έχει ως σκοπό την προώθηση της φροντίδας για την εξυπηρέτηση των γενικών συμφερόντων της κοινότητας». Για περισσότερα παραδείγματα βλέπε Linotte, ό.π. σ. 278 κ.ε.

9. Truchet D., ό.π. σ. 264.

9α. Βλ., π.χ. τις αποφάσεις του Conseil d' Etat Société Civile Sainte Marie De L' Assomption, 20/10/1972, note Odent R.D.P. 1973, Chiaretta, 15/11/1961, note Vergnaud A.J.D.A. 1962, Tampouret Et Laroche 9/7/1948, όπου ο εισηγητής επισήμανε ότι παραμένει «καθήκον του δικαστή να αναζητήσει το σκοπό (γενικού συμφέροντος) για τον οποίο απονεμήθηκε εξουσία στη διοίκηση, ακόμη και εάν ο νομοθέτης παρέλειψε να τον καθορίσει».

αλλά, πράγμα πολύ πιο σημαντικό, δικαιολογεί τη δράση της, δείχνοντας ότι βρίσκεται στην υπηρεσία όλου του κοινωνικού συνόλου).

Το περιεχόμενο του γενικού συμφέροντος παραμένει πάντα ατελώς καθορισμένο χωρίς αυτό απαραίτητα να οδηγεί σ' έναν αυθαίρετο νομικό προσδιορισμό. Η επέμβαση του δικαστή μπορεί να διαλύσει την ασάφεια, καταφεύγοντας στα λειτουργικά εργαλεία που χρησιμοποιούμε για τον ορισμό και των άλλων νομικών αξιολογικών εννοιών.

Ο καθηγητής Truchet έχει προτείνει¹⁰ ένα σύστημα για τον προσδιορισμό του γενικού συμφέροντος. Αυτά τα «τεκμήρια-ενδείξεις» είναι α' η πολιτική της δημόσιας εξουσίας, (νομοθέτη-κυβέρνησης), β' οι ανάγκες του πληθυσμού και γ' «η φύση των πραγμάτων». Είναι σαφές πως μόνο το τεκμήριο α' είναι ασφαλές, στο μέτρο που ο δικαστής δεν μπορεί να αντιτάξει την προσωπική του γνώμη στον κυριαρχικά διατυπωμένο από τον νομοθέτη ορισμό του γενικού συμφέροντος (περιοριζόμενος να ελέγξει μόνο αν έγιναν σεβαστοί ανώτεροι ιεραρχικά κανόνες δικαίου ή την περίπτωση προφανούς λάθους). Αντίθετα, η προσπάθεια του δικαστή να υποκαταστήσει τους άλλους φορείς της δημόσιας εξουσίας στην αξιολόγηση των αναγκών του πληθυσμού, θα τον οδηγούσε στο απαγορευμένο γενικά έδαφος του ελέγχου σκοπιμότητας. Και όσον αφορά το τελευταίο κριτήριο, δεν φαίνεται ιδιαίτερα πειστική η θέση του καθηγητή Truchet όταν υποστηρίζει την ύπαρξη «ενός γενικού συμφέροντος καθ' εαυτό» ανεξάρτητα από κάθε αναγνώριση της δημόσιας εξουσίας. Η εντυπωσιακή εξέλιξη και οι διαδοχικές μεταμορφώσεις της έννοιας αποδεικνύουν την ανυπαρξία οποιουδήποτε «φυσικού» γενικού συμφέροντος. Για παράδειγμα, ορισμένες από τις αντιλήψεις των νομικών της αρχής του αιώνα γύρω από αυτό, μόνο ανεκδοτολογικά μπορούν να αναφερθούν. Έτσι ο μεγάλος Hautiou υποστήριζε πως η πολιτιστική πολιτική του γαλλικού κράτους στον τομέα του θεάτρου δεν συμβάδιζε με το γενικό συμφέρον εφόσον το θέατρο «προωθούσε τα ταπεινά πάθη και χυδαία ερωτικά συναισθήματα».

Ακόμη και στις περιπτώσεις που ο δικαστής φαίνεται να υπερασπίζει μία δική του αντίληψη για το γενικό συμφέρον, μία σε μεγαλύτερο βάθος ανάλυση δίνει στοιχεία για το αντίθετο. Έτσι π.χ. στο σκεπτικό της απόφασης του γαλλικού Σ.τ.Ε. «Ville nouvelle est»¹¹ (που θα δούμε αναλυτικότερα στη

---

10. Truchet ό.π., σ. 230 κ. ε.

11. Ville Nouvelle Est. C.E. 28/5/71 REC 409, Conclusion.

συνέχεια) αναφέρεται ότι «μια πράξη της διοίκησης δεν μπορεί να κηρυχθεί νόμιμα ως δημοσίας ωφελείας παρά μόνο εάν οι προσβολές στην ιδιωτική περιουσία, το οικονομικό κόστος και ενδεχομένως ο κοινωνικός αντίκτυπος που συνεπάγεται δεν είναι υπερβολικά σε σχέση με το γενικό συμφέρον που υπηρετεί». Ο δικαστής δεν υποκαθιστά τη δημοσία εξουσία στον καθορισμό του γενικού συμφέροντος. Απλώς «διαμορφώνει τη σύνθεση των διαφόρων «δημοσίων συμφερόντων» που αναγνωρίζει η κρατική πολιτική (στην περίπτωση η προστασία του περιβάλλοντος, της ατομικής περιουσίας κ.λ.π.) ώστε η «δημόσια ωφέλεια να μην αποκρύπτει τη δημόσια βλάβη» (από το σκεπτικό της απόφασης). Ο κυβερνητικός επίτροπος άλλωστε τόνιζε στην παρέμβασή του στην παραπάνω υπόθεση «ότι δεν πρόκειται σεις (οι δικαστές) ν' ασκήσετε στη θέση της διοίκησης της επιλογές που η διακριτική της ευχέρεια της απονέμει. Είναι πάνω από ένα συγκεκριμένο όριο, στην περίπτωση ενός κοινωνικού ή οικονομικού κόστους ιδιαίτερα υψηλού (...) που ο έλεγχός σας θα επιτρέπει να ελέγξετε τις αυθαίρετες, παράλογες ή πρόχειρες αποφάσεις».

Εκτός από την πολιτική της δημοσίας εξουσίας, ο δικαστής φυσικά πρέπει να εφαρμόζει κάθε φορά που πρέπει να προσδιορίσει το γενικό συμφέρον, τις γενικές αρχές του δημοσίου δικαίου (π.χ. την ισότητα των πολιτών απέναντι στα δημόσια βάρη). Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να σχηματίσει με συνέπεια το νομικό πλέον (και όχι πολιτικό) πλαίσιο της έννοιας.

Τέλος, κατά τη γνώμη μας, το μόνο συμπληρωματικό κριτήριο που έχει ο δικαστής είναι η διαπίστωση ότι η ικανοποίηση ορισμένων συλλογικών αναγκών θεωρείται από την κοινωνική συνείδηση τέτοιας σημασίας που να αφορά το σύνολο. Ας σημειωθεί ότι η κοινωνική συνείδηση δεν ταυτίζεται, κατά την άποψή μας με το κατά συνθήκη πλάσμα που αποκαλούμε «κοινή γνώμη» εφόσον έτσι θα καταλήγαμε σε ένα εξίσου ρευστό κριτήριο: πώς αλλιώς θα μπορούσε ο δικαστής να διαγνώσει με ακρίβεια τις διαθέσεις της, παρά μόνο μέσα από το πρίσμα της δικής του υποκειμενικής θέσης; Η «ιδιωτική κοινωνία» όμως σήμερα είναι σε σημαντικό βαθμό οργανωμένη με συνδικάτα, συλλόγους κ.λπ., έτσι ώστε να μπορεί να εκφράσει και να μορφοποιήσει την αντίθετή της κατά τρόπο αντικειμενικά αντιληπτό. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια πως ο δικαστής θα πρέπει να υποτάσσεται σε οποιαδήποτε αμφισβήτηση ενός έστω και μαζικού συνδικάτου. Θα πάρει υπόψη του όμως την —εξαιρετικά σπάνια— περίπτωση όπου ένα μαζικό κίνημα διαμαρτυρίας φαίνεται να συγκεντρώνει την οωνεί πλειοψηφία των συλλογικών οργανώσεων.

Εάν ο δικαστής διαπιστώσει ότι υπάρχει ένα παρόμοιο «βάπτισμα» λαϊκής αποδοχής μιας λειτουργίας ως γενικού συμφέροντος, μπορεί να συμπληρώσει το ενδεχόμενο νομικό κενό αναγνώρισής της, ή ακόμη και να ερμηνεύσει συσταλτικά αντίθετες πράξεις της διοίκησης.

Α2. Οι νομικές λειτουργίες του γενικού συμφέροντος

Σε όλες τις περιπτώσεις το γενικό συμφέρον (γ.σ.) έχει κανονιστικό χαρακτήρα, γιατί μόνο ένας κανόνας δικαίου (Norme) μπορεί να επιβάλει νομικά μίαν υποχρέωση ή να θεσπίσει ένα δικαίωμα. Με αυτή τη μορφή το γ.σ. ασκεί τριπλή λειτουργία: α' της ενοποίησης των κανόνων του διοικητικού δικαίου, β' οριοθέτησης της διοικητικής δράσης γ' «παρανομοθετική» λειτουργία¹².

Το γενικό συμφέρον είναι ο θεμέλιος λίθος της σκοπιμότητας της διοικητικής δράσης: «Η διοίκηση δεν μπορεί να αποφασίζει παρά μόνο για λόγους γενικού συμφέροντος» για να επαναλάβουμε το σκεπτικό μιας σημαντικής απόφασης του γαλλικού Σ.τ.Ε. εδώ και έναν αιώνα¹³.

Όλοι οι κανόνες του διοικητικού δικαίου για προφανείς ιδεολογικούς λόγους πρέπει να εμφανίζονται ότι ανταποκρίνονται σε αυτήν την επιταγή. Σχολιάζοντας αυτή την ενοποιητική λειτουργία του γενικού συμφέροντος, ο καθηγητής Waline έγραψε: «Είμαι πειπεισμένος πως ο κοινός παρανομαστής όλων των κανόνων του διοικητικού δικαίου είναι η ιδέα της δημοσίας ωφελείας (ο συγγραφέας χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο εναλλακτικά και χωρίς διάκριση με αυτόν του γενικού συμφέροντος) και της υπεροχής της απέναντι στα διάφορα ιδιωτικά συμφέροντα (...) Δυστυχώς όσο γόνιμη και αν είναι αυτή η ιδέα δεν έχει την ακρίβεια που θα ήταν αναγκαία για να την καταστήσει κριτήριο διάκρισης της αρμοδιότητας διοικητικών-πολιτικών δικαστηρίων»¹⁴.

Δεν είναι πάντως μόνο η αοριστία της έννοιας που δεν επιτρέπει στο γενικό συμφέρον να καταστεί το κριτήριο της διοικητικής αρμοδιότητας. Όπως παρατηρούσε ένας άλλος καθηγητής, σ' ένα πολύ γνωστό άρθρο¹⁵, «Η δράση της

---

12. Βλέπε *Truchet*, ό.π. σ. 108.

13. *Pagès* C.E. 22/3/1901, 81903 3, 75, Note Hauriou.

14. Πρόλογος στον *Jurisclesseur Administratif* του 1958.

15. *J. Rivero*, *Existe-t-Il Un Critère Du Droit Administratif?* R.D.P. 1953.

διοίκησης, αν και αποβλέπει πάντοτε στη δημόσια ωφέλεια δεν ασκείται όλες τις φορές σύμφωνα με τους κανόνες του δημοσίου δικαίου».

Βλέπουμε λοιπόν πως το γενικό συμφέρον είναι αναγκαίος αλλά όχι επαρκής παράγοντας για την εφαρμογή του διοικητικού δικαίου. «Επιτρέπει» την υπαγωγή σ' αυτό, καθορίζει τη «δημοσιοποίηση μιας πράξης, δημοσιοποίηση που δεν καταλήγει αναγκαστικά στην εφαρμογή του διοικητικού δικαίου»¹⁶.

Και ήταν αναπόφευκτο. Ακόμη και αυτός ο μάγος των μεταμορφώσεων δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα αρκετά ευμετάβλητος και ευέλικτος για να νομιμοποιεί ανά πάσα στιγμή τη διοικητική δράση και συγχρόνως αρκετά ακριβής ώστε να ικανοποιεί τον ρόλο του λειτουργικού κριτηρίου αρμοδιότητας. Περιορίζεται λοιπόν να εξοπλίζει τους κανόνες του δημοσίου δικαίου με έναν ιδεολογικό λόγο, πειστικό και χωρίς ορατές αντιφάσεις, την υποταγή της διοίκησης στην υπηρεσία της κοινότητας. Παρόν σε όλες τις λύσεις του διοικητικού δικαίου, εξασφαλίζει την προβλεψιμότητα των πράξεων της διοίκησης μέσα σε ένα πλαίσιο λογικό και συνεκτικό.

Β. Η λειτουργία της οριοθέτησης της διοικητικής δραστηριότητας είναι φυσική απόρροια της ίδιας της φύσης του γενικού συμφέροντος: σηματοδοτώντας τη σκοπιμότητα της διοικητικής πράξης προσδιορίζει και τα έσχατα όριά της, γιατί εάν δεν υπάρχει γενικό συμφέρον δεν υπάρχει και δυνατότητα δράσης για τη διοίκηση.

Πάντως η νομιμοποιητική δύναμη της έννοιας είναι τόσο ισχυρή ώστε, όπως θα δούμε και στην επόμενη παράγραφο, όλες οι πράξεις της διοίκησης φαίνονται εξοπλισμένες με ένα τεκμήριο ενσωμάτωσης του γενικού συμφέροντος, το οποίο κάμπτεται μόνο εάν γίνει κατορθωτό να αποδειχθεί η ύπαρξη υπέρβασης εξουσίας. Παρ' όλα αυτά η παραπάνω διαπίστωση έχει μικρότερη εφαρμογή στις περιπτώσεις άμεσης σύγκρουσης δημοσίου και ιδιωτικών συμφερόντων (απαλλοτριώση, φορολογικές και χωροταξικές υποθέσεις κ.λ.π.). Σ' αυτές συνήθως η διοίκηση υποχρεώνεται να δείξει τη σκοπιμότητα γενικού συμφέροντος που εμπνέει τις αποφάσεις της και ο δικαστικός έλεγχος αγγίζει σχεδόν τον έλεγχο σκοπιμότητας. Και δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά χωρίς ανεπανόρθωτη βλάβη της πειστικότητας της νομιμοποιητικής λειτουργίας του γενικού

16. Βλ. *D. Truchet* σ. 225.

συμφέροντος. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής Chevallier¹⁷, «η αρχή σύμφωνα με την οποία ο κρατικός μηχανισμός εκφράζει το γενικό συμφέρον δεν μπορεί να θεμελιωθεί ορθολογικά παρά μόνο εάν υπάρχουν τρόποι επαλήθευσης και εγγυήσεις».

Γ. Η λειτουργία που ο καθηγητής Truchet έχει ονομάσει «παρανομοθετική», βρίσκεται στους αντίποδες της προηγούμενης. Συνίσταται στη δημιουργία ex nihilo δυνατοτήτων δράσης για τη διοίκηση. Όπως παρατηρούμε ο J. Rivego σε ένα συμπόσιο του Ινστιτούτου Πολιτικών Επιστημών «η υποταγή της Διοίκησης στο δίκαιο δεν είναι πια σήμερα ένα μέσο για να αυξήσει και να νομιμοποιήσει την ίδια της την εξουσία»¹⁸.

Ως μία από τις γενικές αρχές που διέπουν τη δράση της διοίκησης^{18α} το γενικό συμφέρον δίνει τη δυνατότητα στο δικαστή να κρίνει τη νομιμότητα μιας πράξης σε σχέση με αυτό. Όταν ο νομοθέτης δεν έχει ορίσει ρητά και εξαντλητικά το γενικό συμφέρον (πράγμα συνηθισμένο), ο δικαστής είναι αναγκασμένος να το ορίσει ο ίδιος, δημιουργώντας έτσι ένα «κλειστό σύστημα νομιμότητας» με μια τεχνική ουσιαστικά νομοθετική¹⁹. Σε χώρες όπου η νομολογία των δικαστηρίων είναι η βασικότερη πηγή του διοικητικού δικαίου, όπως η Γαλλία, είναι αρκετά συνηθισμένες ερμηνείες του γενικού συμφέροντος *preater legem* και ακόμη *contra legem*. Ορισμένοι συγγραφείς μάλιστα²⁰ θεωρούν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις έχει τυπική ισχύ ανώτερη και από τον νόμο.

Πάντως και στην Ελλάδα η υλοποίηση του γενικού συμφέροντος μπορεί να αποκλείσει την εφαρμογή άλλων γενικών αρχών του δικαίου, όπως η αρχή της ισότητας²¹. Φυσικά ερμηνείες *contra legem* είναι εντελώς απαγορευμένες στον δικαστή^{21α}. Βέβαια αυτός μπορεί να καλύψει τα κενά του νόμου, αλλά σ' αυτήν την περίπτωση έχουμε μία ακόμη εφαρμογή της ενοποιητικής των διοικητικών κανόνων λειτουργίας του γενικού συμφέροντος και όχι υποκατάσταση του νόμου.

---

17. J. Chevallier, L' intérêt général dans l' administration Française, Revue Internationale de Science Administrative, 7.1973.

18. Συμπόσιο του Ινστιτούτου Πολ. Επιστημών της Γαλλίας, με θέμα: «Η διοίκηση». Βλέπε Revue Française d' Administration Publique (R.F.A.P.) 26.1983.

18α. Βλ. Ε. Σπηλιωτοπούλου, Διοικ. Δίκαιο, Εκδ. Σάκκουλα 1981.

19. Truchet, ό.π., σ. 198.

20. Μεταξύ άλλων D. Linotte, ό.π. σ. 213 κ.ε.

21. Βλ. Α. Μανιτάκη, Η συνταγματική αρχή της ισότητας και το γενικό συμφέρον, Σύνταγμα 1978, σ. 433.

21α. Παράλαβε όμως την απόφαση 400/1986 (και τη μεταγενέστερη 549/1987) του Συμβουλίου της Επικρατείας σύμφωνα με την οποία για την εφαρμογή ενός

Ακόμη και στις περιπτώσεις που χρησιμοποιείται για να περιορισθεί το πεδίο εφαρμογής μιας ελευθερίας, το γεν. συμφέρον εξακολουθεί να ασκεί και την νομιμοποιητική του ενέργεια, εμφανιζόμενο μάλλον σαν «ρυθμιστικό στοιχείο των ελευθεριών παρά σαν παράγοντας απειλής γι' αυτές»²².

B1. Η ιδεολογική και νομιμοποιητική λειτουργία του γενικού συμφέροντος

Ο Μαρξ περιέγραψε μεγαλοφύως τη διαδικασία σχηματισμού της κυρίαρχης ιδεολογίας του αστικού καθεστώτος από τα ερείπια της φεουδαρχίας. Η γαλλική επανάσταση συντρίβοντας τα προνόμια, τις βασισμένες στη φεουδαρχική βία υποχρεώσεις και τις συντεχνίες (τις οποίες θεωρούσε ότι παρεμβάλλονται ανάμεσα στον πολίτη και το κράτος), οδήγησε αναπόφευκτα στην κατάργηση του πολιτικού χαρακτήρα της «ιδιωτικής κοινωνίας». Όμως, «η δημιουργία του πολιτικού (αστικού) κράτους και η αποσύνθεση της ιδιωτικής κοινωνίας στα ξεχωριστά άτομα —των οποίων οι σχέσεις βασίζονται στο δίκαιο, όπως στη φεουδαρχία βασίζονταν στα προνόμια— συντελέστηκε με την ίδια πράξη²³. Οι άνθρωποι συναντιόνται πλέον σαν ίσοι στην οικονομική αρένα για να ανταλλάξουν ισοδύναμα προϊόντα, το κεφάλαιο και την εργασία. Έτσι η ισότητα έγινε η μεγάλη κραυγή συσπείρωσης της αστικής τάξης²⁴, και το κράτος ο εγγυητής της.

Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων όμως απαιτεί σχέσεις που να βασίζονται στη δυνατότητα «υπολογισμένης πρόβλεψης», δηλαδή μιας ασφάλειας που δεν μπορεί να κατοχυρωθεί παρά με τους απρόσωπους κανόνες που θεσπίζει η κρατική εξουσία. Για τη «Herrenschafstsoziologie» του Βέμπερ η ίδια οικονομική ανάπτυξη και ιδίως η ανάγκη για μια «αυστηρή, σταθερή, εντατική και προβλέψιμη διοίκηση»²⁵ επέβαλαν τον ατομικό-ορθολογικό τύπο νομιμοποίησης. Την εξουσία δηλ. «που επιβάλλεται εξαιτίας της νομιμότητάς της, εξαιτίας της πίστης στην εγκυρότητα ενός νομικού καθεστώτος και μιας αρμοδιότη-

---

γενικού νομοθετικού μέτρου που εξυπηρετεί το γενικότερο δημόσιο συμφέρον υποχωρεί η κατοχυρωμένη (συνταγματικά μάλιστα) αυτοτέλεια των νοσοκομειακών ιδρυμάτων. Βλ. κριτική μιας απόφασης από τον καθηγητή *Δαγτόγλου* στο «Σύνταγμα» 1986, σ. 425.

22. Μεταξύ άλλων. *P. Linotte*, ό.π. 176.

23. *K. Marx*, *La question juive*, Maspero, 1975, σ. 166-167.

24. *F. Engels*, *Juristensozialismus*, απόσπασμα που παραθέτει ο *Tumanov*, *Le pensée juridique bourgeoise*, ed. Progress, 1980.

25. Βλ. *M. Weber*, *The economic and social organisation*, ed. Free Press 1974, σ. 388.

τας βασισμένης σε κανόνες που συστάθηκαν ορθολογικά, με άλλα λόγια την εξουσία που στηρίζεται στην υπακοή η οποία απορρέει από υποχρεώσεις σύμφωνες με το ισχύον καθεστώς²⁶. Έτσι όπως παρατηρεί ο καθηγητής P. Legendre «το δίκαιο ενός εξαγιασμένου κράτους το οποίο θεωρείται ότι κατοχυρώνει την ισότητα, κατορθώνει αποτελεσματικά να καλύψει με ένα παρθενικό πέπλο τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις τις πιο αντίθετες με το διακηρυγμένο ιδανικό^{27, 28}.

Από τον συνδυασμό των δύο παραπάνω θέσεων γίνεται κατανοητό γιατί το γενικό συμφέρον αποτελεί τον θεμελιώδη λίθο νομιμοποίησης της δράσης του κράτους και της διοίκησης ειδικότερα σε ένα αστικό καθεστώς: αφού η κυρίαρχη ιδεολογική αξία είναι η τυπική ισότητα των πολιτών, το κράτος δεν μπορεί να εμφανίζεται ότι ευνοεί τη μία κοινωνική κατηγορία σε βάρος της άλλης. (Όπως για παράδειγμα σε ένα σοσιαλιστικό καθεστώς, όπου η συνταγματική κατοχύρωση της δικτατορίας του προλεταριάτου στηρίζεται στην ιδεολογική αναγνώριση της αναγκαιότητας καταπίεσης των δικαιωμάτων της αστικής τάξης). Μοναδικός σκοπός ύπαρξης που πρέπει να αποδεικνύεται κάθε στιγμή πως είναι η εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντός τους, το οποίο το ίδιο καθορίζει με «νόμιμο» απρόσωπο τρόπο. (Έτσι το κράτος δεν εμφανίζεται ως κυρίαρχο απέναντι στους πολίτες του —οι οποίοι δεν είναι πια υπήκοοι του φεουδραχικού κράτους—, αλλά ως κυριαρχούμενο από την κοινή τους θέληση. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δεν είναι επομένως παρά η μεταγραφή στη νομική γλώσσα της ιδεολογικής αρχής της ατομικής ισότητας.

Στις γραμμές που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα ιδεολογικά στοιχεία της έννοιας του γενικού συμφέροντος, τις λειτουργίες της και τη συμβολή της στον σχηματισμό μιας ιδεολογίας της διοίκησης.

Πρώτα από όλα θα πρέπει να χαράξουμε μία σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην έννοια του γενικού συμφέροντος όπως λειτουργεί νομιμοποιητικά σήμερα και σε συγγενικές έννοιες όπως αυτή του «Κοινού καλού» (Bien commun). Η σύγχυση που μπορεί να προκαλέσει η ταύτισή τους οδηγεί κατά τη γνώμη μας στην αναγόρευση του γενικού συμφέροντος σε διαχρονική και παγκόσμια σταθερά. Έτσι ένας από τους πιο έγκυρους μελετητές της έννοιας ο καθηγητής J.

---

26. *Le savant et la politique*, Plon, 1964.

27. *L' amour du censeur*, Seuil 1974, σ. 228.

28. *Πρβλ. Αρ. Μάνεση*, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. I (1980) σ. 74 επ., 77 επ., σ. 82 επ., σ. 91 επ..

Chevallier γράφει: «δεν θα πρέπει να θεωρούμε ότι η ιδεολογία του γενικού συμφέροντος είναι συνδεδεμένη με ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό σύστημα —τον καπιταλισμό— (...). Φαίνεται να απαντά σε ανάγκες πολύ πιο βαθιές αφού το συναντάμε (...) στο σύνολο των συγχρόνων μορφών πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης (...) που βασίζονται στον καταμερισμό εργασίας». Πρακτικά δηλ. σε όλες τις ιστορικές κοινωνίες²⁹.

Νομίζουμε πως σε αυτή την κατά τη γνώμη μας όχι πολύ πειστική άποψη οδηγεί η επιφανειακή ερμηνεία μιας πραγματικότητας: ότι στη βάση κάθε πολιτικής κυριαρχίας υπάρχει πάντα παράλληλα η επιτυχημένη εκπλήρωση κοινωνικών λειτουργιών, όπως η ασφάλεια, η καλύτερη οργάνωση των μέσων παραγωγής κ.λ.π. Το κράτος διαιωνίζει βέβαια τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις και ανισότητες, αλλά «η πολιτική κυριαρχία μόνο τότε μπόρεσε να σταθεί και να επιβιώσει, όταν εκπλήρωνε την κοινωνική του λειτουργία»³⁰. Έτσι βέβαια στερεώνεται η αντίληψη πως υπηρετεί το «κοινό καλό». Παράλληλα το κράτος ανυψώνεται σε διαιτητή της σύγκρουσης των συλλογικών συμφερόντων παρουσιάζοντας το γενικό συμφέρον σαν μια έννοια «ξένη και ανεξάρτητη» από τα ατομικά συμφέροντα των μελών της κοινωνίας³¹. Το κενό νομιμοποίησης όμως ανάμεσα στο ιδιωτικό συμφέρον και στο «φантаστικό γενικό συμφέρον» που παίρνει η μορφή του κράτους³² καλύπτεται σε κοινωνίες που η τυπική ανισότητα των μελών τους είναι θεσμοποιημένη με εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι στην καπιταλιστική.

Είναι προφανές ότι δεν ήταν η πεποίθηση στο κοινό συμφέρον το «ιδεολογικό τσιμέντο» που ενσωμάτωνε στις δομές των κοινωνιών τους τον παρία της Ινδίας ή τον δούλο της Αθήνας. Η θρησκεία, η παραδοσιακή αποδοχή της φυσικής κατωτερότητας ορισμένων ανθρώπινων όντων (ακριβώς δηλαδή το αρνητικό των κυρίαρχων ιδεολογικών αξιών της αστικής κοινωνίας) συντελούσαν σε αυτό. Αλλά και ανάμεσα στα κυρίαρχα στρώματα της δουλοκτητικής κοινωνίας δεν υπήρχε η ίδια θεώρηση του γενικού συμφέροντος με τον αστό της γαλλικής επανάστασης. Δεν υπήρχε στο άστυ ακόμη η διάκριση της ιδιωτικής κοινωνίας και της πόλης-κράτους. (Ο Μαρξ παρατηρεί στα Grundrisse³³ ότι η «αυτονομία (των πολιτών)

29. J.J. Chevallier, *Reflections sur l' idéologie de l' intérêt général*, in *Discours et pouvoir*, Ed. CURAP, 1979, σ. 13-14.

30. Δ. Ένγκελς, *Αντι-Ντόριγκ*. Αναγωγιστίδης, Αθήνα 1963, σελ. 265.

31. Κ. Μαρξ, *Γερμανική Ιδεολογία*, σ. 649, Editions Sociales 1969.

32. *ibidem*, σ. 50.

33. Κ. Marx, *Grundrisse*, ed. Sociales, σ. 371.

υπάρχει μόνο μέσω της σχέσης τους προς την κοινότητα και της εξασφάλισης του *ager publicu*» και όχι όπως στην αστική κοινωνία εξαιτίας της παρουσίας τους στην ανταλλαγή εμπορευμάτων).

Επομένως δεν θεωρούνταν τα ιδιωτικά οικονομικά συμφέροντα ως κυρίαρχα και το γενικό συμφέρον ως η ιδανική εναρμόνιση και εξυπηρέτησή τους από την πολιτική εξουσία. Αντίθετα το προσωπικό συμφέρον νοείτο ως η φυσική απόρροια της ευημερίας της πόλης. Όπως γράφει ο Γκ. Λούκατς³⁴ «ολόκληρη η ιδιωτική ζωή υποβιβάζεται σε ένα κατώτερο, κοινωνικά πιο ασήμαντο φαινόμενο (...). Από την ιδιότητά του (ως μετόχου της δημοκρατίας του άστεως) εξαρτιέται αξεχώριστα για τον καθένα η οικονομική θεμελίωση του κοινωνικού του είναι, ο υλικός τρόπος ζωής του».

Αντίστοιχα στον μεσαιώνα, ο άμεσος πρόγονος της έννοιας του γενικού συμφέροντος, το «κοινό καλό» ήταν διαποτισμένο από θρησκευτικές αντιλήψεις σχετικές με το *Deo Coronatus* μονάρχη. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι είναι παρακινδυνευμένο να ταυτίζουμε τη νομιμοποιητική δράση του γενικού συμφέροντος στην αστική κοινωνία και αυτήν των παλαιότερων συγγενικών ιδεολογικών αξιών. Το ίδιο το ιδεολογικό περιεχόμενο και οι λειτουργίες του γενικού συμφέροντος είναι εντελώς διαφορετικές στις μεν και στη δε. Υπάρχει βέβαια σχέση ανάμεσά τους, αλλά μάλλον σχέση «γενεαλογική»³⁵ παρά σχέση ταυτότητας.

Έτσι δεν είναι περίεργο που ο ίδιος ο όρος «γενικό συμφέρον» δεν χρησιμοποιείται πριν από τον 18ο αιώνα, παρά τις συγγενικές απόψεις που διατυπώθηκαν από τον Πλάτωνα³⁶, ³⁷ ως τον Θωμά τον Ακινάτη³⁸. Αντίθετα οι πρώτοι ήδη αστοί θεωρητικοί από τον Ρουσό ως τον Μπένθαμ, συνέλαβαν το γενικό συμφέρον με τον τρόπο με τον οποίο το αντιλαμβανόμαστε και σήμερα. Ο Μπένθαμ θεωρεί ότι η «κοινωνία είναι ένα πλασματικό σώμα» (*Fictitious Body*) και γενικό συμφέρον «το σύνολο των συμφερόντων των μελών της»³⁹. Η αρμονία των

34. Γκ. Λούκατς, *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, εκ. Κριτική 1987, σ. 25.

35. Βλ. *F. Rangeon, L'Idéologie de l'intérêt général ed. economica, 1986.*

36. *Νικόμαχος VIII, III 1160a 10.*

37. *Summa Theologiae in Opera Omnia 4-7, Νέα Υόρκη 1948.*

38. Παράβαλλε όμως και *Αριστοτέλη*, *Πολιτικά III 1283b 40*: «Το δ' ίσως ορθόν προς το της πόλεως όλης συμφέρον και προς το κοινόν το των πολιτών» και αμέσως πιο κάτω, 1284a 10: «όθεν δήλον ότι καιτην νομοθεσία αναγκαίον είναι περί τους ίσους και τω γένει και τη δυνάμει κατά δε των τοιούτων (ανίσων κατ' αρετήν και πολιτικήν δυνάμην) ουκ έστι νόμος, αυτοί γαρ εισί νόμος».

39. *J. Bentham, An introduction to the principles of moral and legislation. London,*

συμφερόντων αυτών ρυθμίζεται χάρη στη διακριτικότητα του «αόρατου χεριού» της αγοράς.

Στη γαλλική επανάσταση χρωστάμε την άλλη άποψη, η οποία συνδυάζει ατομικισμό με την κυριαρχία και πρωταρχικότητα του γενικού συμφέροντος. Όπως έγραφε ο Δούκας του Aiguillon «το πιο ιερό από τα καθήκοντά της (της Εθνοσυνέλευσης) είναι να υποτάξει τα ατομικά και προσωπικά συμφέροντα στο γενικό συμφέρον»⁴⁰.

Παρά τις διαφοροποιήσεις τους και οι δύο θεωρητικές παραλλαγές στηρίζονται στο κοινό έδαφος της αναγνώρισης της διάκρισης κράτους και κοινωνίας. Η αναγνώριση της ανάγκης εναρμόνισης των ατομικών συμφερόντων αποτελεί ακριβώς απόδειξη της αυτονομίας τους. Αυτονομίας που δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο στον καπιταλισμό, όπου τα ιδιωτικά συμφέροντα μπορούν να συγκρούονται χωρίς τις ενοχλητικές παρεμβάσεις των συντεχνιών ή της κρατικής εξουσίας. Βέβαια η αδιανόητη σε κοινωνικό επίπεδο ενότητα πραγματοποιείται στο επίπεδο της ιδεολογίας από το κράτος και μέσω του γενικού συμφέροντος. Το τελευταίο μπορεί να πάρει είτε τη μορφή της συνισταμένης του εναρμονισμού των ιδιωτικών συμφερόντων, είτε της υλοποίησης της εθνικής βούλησης.

Όσες μεταμορφώσεις και αν γνωρίζει, ανάλογα με την εποχή και τον συσχετισμό των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων η ουσία του ιδεολογικού μηνύματος του γενικού συμφέροντος στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας είναι πάντα σταθερή: να ανασχηματίζει στο φανταστικό επίπεδο τη χαμένη ενότητα της κοινωνίας, μειώνοντας συμβολικά το βάθος και την οξύτητα των αντιθέσεών της (εφόσον τις εμφανίζει σαν δεκτικές εναρμονισμού) και να καλύπτει τέλος με αυτόν τον τρόπο τη «σκοτεινή γύμνια της εξουσίας»⁴¹.

B2. Η νομιμοποιητική λειτουργία του γενικού συμφέροντος

Και οι σημερινές αναλύσεις της έννοιας αναπαράγουν τα δύο πρότυπα που περιγράψαμε πιο πάνω, του γεν. συμφέροντος

---

ed. pickering, 1823, σ. 4.

40. B. B. Sandevour, Etudes sur le recours de pleine juridiction, L.G.D.J., 1964, σ. 307.

41. J. Chevallier, ό.π., σ. 14, πρβλ. Α. Μάνεση Συναγματικό Δίκαιο τ. Ι., σελ. 75 επ. σ. 77 επ.

νοούμενου δηλαδή είτε ως συνισταμένη των ιδιωτικών συμφερόντων είτε ως «δημόσιο συμφέρον».

Στην αμερικάνικη πολιτική φιλοσοφία π.χ. το γενικό συμφέρον παρουσιάζεται «θεμελιωμένο στη διαφορετικότητα των συμφερόντων στο εσωτερικό της κοινωνίας»⁴² και την «αρμονική σύνθεση των ιδιωτικών συμφερόντων»⁴³. Η γαλλική ιακωβίνικη παράδοση εξάλλου προϋποθέτει την ύπαρξη «σταθερών κανόνων ικανών να συμφιλιώσουν το εθνικό συμφέρον με αυτό κάθε πολίτη»⁴⁴ και καθιερώνει ταυτόχρονα τη συνύπαρξη του «δημοσίου συμφέροντος και της δημοσίας εξουσίας»⁴⁵.

Παρά αυτές τις διαφορές απόχρωσης το γενικό συμφέρον ασκεί τον ίδιο ιδεολογικό ρόλο ως προς την κοινωνία (α) και το κράτος (β).

Α. Όπως ήδη αναφέραμε πιο πάνω, μια από τις πλευρές της ιδεολογικής του λειτουργίας είναι η ελαχιστοποίηση των κοινωνικών αντιθέσεων και η παρουσίασή τους ως μη ανταγωνιστικών. Παράλληλα προωθεί την ιδεολογική ολοκλήρωση και την υπαγόρευση κοινωνικών ρόλων: αφού είναι δυνατή η συμφιλίωση των συγκρουόμενων συμφερόντων, η λύση κάθε προβλήματος θα πρέπει να γίνεται με τρόπο που να αποφεύγονται οι βίαιες συγκρούσεις και με σεβασμό στους «κανόνες παιχνιδιού» του συστήματος. Έτσι η λειτουργία της ιδεολογικής συσκότισης συμπληρώνεται από μία «παιδαγωγική» λειτουργία και ολοκληρώνεται ο μετασχηματισμός της «παθητικής συναίνεσης» του πολίτη σε «ενεργητική συναίνεση», για να αναφερθούμε στην ορολογία του καθηγητή Μάνεση⁴⁶.

Έτσι εξομαλύνονται οι πραγματικές σχέσεις κοινωνικής εξουσίας αφού «η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα εμφανίζεται να δρα σε αρμονία με τα γενικά συμφέροντα των κυριαρχούμενων ομάδων»⁴⁷.

Β. Η ίδια λειτουργία συσκότισης επεκτείνεται και στην κρατική εξουσία «απο-υλοποιώντας» την, Μέσω αυτής, οι μηχανισμοί της εξουσίας μεταμφιέζουν και καλύπτουν τη βασισμένη σε ανισότητες προέλευσή τους, τις κοινωνικές διακρίσεις στις οποίες στηρίζονται και τις οποίες ενισχύουν⁴⁸.

---

42. P. Birnbaum, La structure du pouvoir aux Etats-unis, puf 1971 σ. 95.

43. Ranson F., L'ideologie de l'interet general, σ. 52.

44. C. Debbasch, M. Pinet, Les grands textes administratifs, Sirey, 1970, σ. 241.

45. D. Linotte, Recherches sur la notion de l'interet general, Διδακτ. Διατριβή, Παν/μιο Bordeaux I. σ. 73.

46. Αρ. Μάνεση, Συναγματικό Δίκαιο Ι, σ. 74 επ., σ. 77 επ., ιδίως σ. 81 επ.

47. A. Gramsci, Oeuvres Choisis, εκ. ed. Sociales, 1959, σ. 241-242.

48. J. C. Laville, Interet general, decision, pouvoir in discours et pouvoir. ό.π., σ. 224-225.

Αναπαράγοντας την εικόνα ενός κράτους που όχι μόνο βρίσκεται έξω και πάνω από την κοινωνία, αλλά και που ο ίδιος ο προορισμός του είναι να συμφιλιώνει τις άλυτες αντιφάσεις της⁴⁹, (το κράτος-Πατέρας του P. Legendre) το γεν. συμφέρον καταλήγει στον καθαγιασμό του. Ορισμένοι συγγραφείς (ανάμεσά τους J. Chevallier, C. Legrand, F. Rangeon, J. F. Vasseur) θεωρούν ότι η νομιμοποιητική λειτουργία του γενικού συμφέροντος δεν είναι ένα «τυχαίο ιδεολογικό μόρφωμα, αλλά η μήτρα του λόγου νομιμοποίησης των σύγχρονων κοινωνιών»⁵⁰. (Χρησιμοποιούν τον όρο «μήτρα» με τη στρουκτουραλιστική έννοια που πρότεινε ο L. Strauss: μία δομή αναφοράς από την οποία μπορούν να παραχθούν πολλές άλλες).

Σύμφωνα με αυτούς, μια παρόμοια ανάλυση επιτρέπει να αποφύγουμε την ιστορική και εξελικτική θεώρηση των ιδεολογιών. Αυτές γίνονται κατανοητές σαν τις μεταβλητές μιας «δομικής σταθεράς» (Jacobson) χωρίς να θίγεται η «μήτρα» η ίδια⁵¹.

Δεν μπορούμε να αποδεχθούμε ολοκληρωτικά αυτή την άποψη, που υπερεκτιμά την επιρροή του γενικού συμφέροντος σε βάρος των άλλων νομιμοποιητικών αξιών του συστήματος. Είναι επίσης δύσκολο να ενστερνιστούμε την ιδέα ενός «σκληρού πυρήνα» που αμετάβλητος από την κοινωνική εξέλιξη αποτελεί το καλούπι των μεταμορφώσεων της έννοιας. Η πεποίθηση βέβαια ότι η διατήρηση της κρατικής κυριαρχίας ταυτίζεται με το «γενικό καλό» φαίνεται να αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό κάθε κράτους. Όπως όμως επιχειρήσαμε να δείξουμε παραπάνω, αυτό το γενικό καλό δεν ταυτίζεται πάντα με την πολύ συγκεκριμένη αντίληψη του γενικού συμφέροντος στον καπιταλισμό ως τον εναρμονισμό ιδιωτικών και δημοσίου συμφέροντος.

Η τελευταία και πιο σοβαρή αντίρρησή μας συνίσταται στον ίδιο τον χαρακτήρα του γενικού συμφέροντος, την απροσδιοριστία που το διακρίνει. Μπορέσαμε να περιγράψουμε τις λειτουργίες του, αλλά ως προς το περιεχόμενό του παραμένει μία «έννοια-χамαилέων», «στερημένη από κάθε εσωτερική ουσία»⁵². Όπως παρατηρεί ο J. Boulouis⁵³ «αποδεκτή ως ιδέα» από την οποία καθένας μπορεί να σχηματίσει μια σύλληψη

---

49. Βλ. και Φ. Ένγκελς, Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους, Εκλεκτά Έργα Μαρξ, Ένγκελς, εκδ. Γνώσεις, τόμος II, σ. 300.

50. J. Chevallier, Réflexions..., ό.π., σ. 41.

51. F. Rangeon, C. Legrand, J.F. Vasseur, Contribution..., ό.π., σελ. 197 κ.ε.

52. D. Loschak-J. Chevallier, Science administrative, L.G.D.J., 1878, τ1, σελ. 359.

53. Πρόλογος στη διδακτορική διατριβή του D. Truchet, ό.π.

ασυνείδητα καθορισμένη από υποκειμενικά κριτήρια, η έννοια δύσκολα αντέχει σε νοηματική ανάλυση.

Εξαιτίας αυτού του πρωτεύοντος χαρακτήρα και της νοηματικής αβεβαιότητας, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το γενικό συμφέρον δεν παίζει το ρόλο της «έννοιας-μητέρας» αλλά περισσότερο της «έννοιας-φακέλου» στο σύστημα νομιμοποίησης: λόγω της ασάφειάς του δεν μπορεί να αναπαράγει άλλες νομιμοποιητικές αξίες, αλλά μπορεί να καλύψει με το όνομά του μία πληθώρα ιδεολογικών μετασχηματισμών που επιβάλλει η κοινωνική εξέλιξη. Εάν δεχθούμε αυτή την άποψη, αρκεί για να αποδώσουμε την ετικέτα του γενικού συμφέροντος σε μια πράξη το εάν αυτή βρίσκεται σε συμφωνία με τις κύριες ιδεολογικές αξίες του συστήματος^{54,55}. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ένα πλατύ φάσμα ιδεολογικών απεικονίσεων μπορεί να ικανοποιήσει αυτόν τον όρο.

B3. Γενικό συμφέρον και διοίκηση

Οι κρατικοί θεσμοί δεν είναι απλοί δέκτες του νομιμοποιητικού λόγου των κυρίαρχων ιδεολογικών αξιών. Αναπαράγουν και (επαν)εκπέμπουν κι αυτοί έναν αυτόνομο λόγο. Η άρθρωση από τη διοίκηση μιας δικής της ιδεολογίας του γενικού συμφέροντος είναι ένα εύγλωττο παράδειγμα. Προϋπόθεση για την εμφάνιση αυτή της ιδεολογίας είναι η δημιουργία μιας σύγχρονης διοίκησης νέου τύπου (μιας «γραφειοκρατίας»).

Πάντως δεν είναι καθόλου βέβαιο πως «στο βαθμό που οι κυβερνώντες οργανώσουν μια μεγάλη διοικητική μάχη θα ξεπηδήσει από αυτή μια έννοια γενικού συμφέροντος»⁵⁶. Η ιστορία μας δείχνει το αντίθετο: η διοίκηση των μανδρινών στην Κίνα, π.χ., αγνοούσε την ιδέα του γενικού συμφέροντος και βασιζόταν, στην προσωπική αξία των κυβερνώντων⁵⁷.

Γίνεται όμως επίσης κατανοητό πως μια Διοίκηση νομικο-

---

54. Για μια παρόμοια αντιμετώπιση του ζητήματος, βλ. *J. Choen, A. Lawman's view of the public interest, in the public interest*, ed: C. Friedrich. Nomos, 1962.

55. Όχι μόνο με τις θεμελιώδεις αξίες νομιμοποίησης που διαπερνούν πάντα την κοινωνική ζωή στο αστικό καθεστώς, όπως π.χ. η τυπική ισότητα των πολιτών, αλλά και με αυτές που πηγάζουν από τις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης και τη συγκυρία των κοινωνικών συσχετισμών. Μια ιδεολογία «της ανάπτυξης» και μία αντιδιαμετρική «της συμμετοχής» μπορούν έτσι να περιβληθούν τον μανδύα του γενικού συμφέροντος.

56. *D. Linotte*, ό.π., σ. 10.

57. Βλ. π.χ. *Problèmes politiques et sociaux*. No 555, Η κινεζική αντίληψη του Δικαίου.

ορθο-λογική, σαν τη δική μας, δεν μπορεί να υποτάσσει τη δράση της παρά μόνο σε κάποιον κανόνα δικαίου. Το γενικό συμφέρον είναι ο μοναδικός γενικός κανόνας που ανταποκρίνεται ταυτόχρονα στην ουδετερότητα της διοίκησης και στις εκάστοτε μείζονες ιδεολογικές αξίες του συστήματος.

Δεν είναι απλά όμως μόνο ο θεμελιώδης κανόνας προς τον οποίο πρέπει να ευθυγραμμίζει όλη της τη δράση η Διοίκηση. Γίνεται η αρχή που δικαιολογεί τη δραστηριότητά της για να καταστεί τελικά αναπόσπαστη ιδιότητά της, μονοπάλιό της. Είναι εύκολο να παρακολουθήσουμε αυτά τα βήματα: Μετά τον καθορισμό από την πολιτική εξουσία των γενικών κατευθύνσεων δράσης, η διοίκηση αρχίζει να δρα σύμφωνα με το γενικό συμφέρον, αλλά είναι και αυτή που καθορίζει συγκεκριμένα το περιεχόμενό του. Έτσι αντί να είναι ένας φραγμός εξωτερικός σ' αυτήν, καταλήγει να ταυτίζεται αναπόσπαστα μαζί της και να την εξοπλίζει με μια «νομμοποιητική ισχύ σχεδόν ακατανίκητη»⁵⁸.

Τα παραπάνω, βέβαια, δεν σημαίνουν ότι οι αποφάσεις της Διοίκησης μπορούν να είναι αυθαίρετες ή ανεξέλεγκτες. Η ιδεολογία δεν είναι ψέμα αλλά πεποίθηση. «Η εξουσία δεν εκπέμπει κατά βούληση μια ιδεολογία, αλλά την αναπαράγει μετασχηματίζοντάς την σε ένα σχέδιο μέσα από το οποίο και η ίδια αυτοπραγματώνεται»⁵⁹. Δηλαδή, στην περίπτωσή μας, η διοίκηση οφείλει να σέβεται τα ιδεολογικά πλαίσια που της θέτει η έννοια του γενικού συμφέροντος και να μη δρα αντίθετα, ακόμη και αν υποτεθεί πως νομικά διατηρεί παρόμοια διακριτική ευχέρεια⁶⁰.

Έτσι τα όρια, μέσα στα οποία πρέπει να κινείται, δεν είναι μόνο νομικής φύσης, αλλά και τεχνικής και ιδεολογικής. Όπως παρατηρεί ο Ch. Debbasch⁶¹ «η Διοίκηση τείνει να σφυρηλατεί τη δική της αντίληψη για το γενικό συμφέρον και να την επιβάλλει σαν ανώτατο κανόνα (...) Είναι μια αντίληψη α' καθαρά τεχνική, που ανταποκρίνεται στις τεχνικές προδιαγραφές, π.χ., και όχι στις επιθυμίες μιας ομάδας πίεσης, β' συντεχνιακή, γ' «μεταβλητής επιρροής» (π.χ. η ισχύς των μεγάλων σωμάτων της Διοίκησης είναι τέτοια ώστε να μπορούμε να μιλάμε για κηδεμόνευση της πολιτικής εξουσίας από τους ανώτερους δημοσίους υπαλλήλους).

Χωρίς να συμφωνούμε απαραίτητα με τις επιμέρους

---

58. D. Loschak, Le principe de légalité, Actualité juridique, Sept. 1981.

59. Στην περίπτωση δηλαδή που ο νομοθέτης δεν έχει προσδιορίσει ποιο σκοπό εξυπηρετεί η επέμβαση της διοίκησης, ποια είναι τα άκρα όριά της κ.λ.π.

60. A. Claisse, L' idéologie discours du pouvoir, Mélanges Eisenmann, σελ. 57 κ.ε.

61. Ch. Debbasch Science administrative, allos 1980, σελ. 79

διατυπώσεις, συγκρατούμε από το παραπάνω κείμενο τη διαπίστωση πως η Διοίκηση προχωρεί στην περιγραφή του γενικού συμφέροντος με βάση τα δικά της ιδεολογικο-τεχνικά συμφέροντα.

Δεν περιορίζεται, επομένως, σε μια «διαιτησία ανάμεσα στα διάφορα ιδιωτικά συμφέροντα», όπως γράφει ο G. Vedel⁶². Διαμορφώνει μια αφηρημένη σύλληψη που κυριαρχεί πάνω στα ατομικά συμφέροντα, καθώς, όπως γράφει ο Landowski, «η γλώσσα της εξουσίας τείνει προς τη γενική αφαίρεση, έτσι ώστε να αρνηθεί και να συγκαλύψει την ιδιοποίηση της εξουσίας»⁶³.

Γ. Η πολιτικοϊδεολογική και νομολογιακή εξέλιξη της έννοιας

Το γενικό συμφέρον είναι μια έννοια όχι μόνο με περίγραμμα ασαφές, αλλά και συνεχώς σε κίνηση και αλλαγή. Μόνο έτσι μπορεί να αντανακλά τις αλλαγές των σχέσεων της Διοίκησης με το κοινωνικό περιβάλλον της, τον συσχετισμό των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων και την εξέλιξη των αντιλήψεων αλλά και της οικονομίας.

Τα τελευταία χρόνια είναι προφανής μία ενίσχυση των τεχνικών χαρακτηριστικών του γενικού συμφέροντος, που αντανακλά την προσπάθεια εξορθολογισμού της διοικητικής μηχανής. (Η εισαγωγή των νέων —αμερικανικής προέλευσης— μοντέλων διαχείρισης, της κυβερνητικής κ.λ.π. είναι δείγματα αυτής της εξέλιξης).

Η νομολογία παρακολουθεί από κοντά αυτές τις εξελίξεις. Στη Γαλλία, που επιλέξαμε για να παρακολουθήσουμε από κοντά τις αλλαγές που χαρακτηρίζουν όλη την ευρωπαϊκή νομική σκηνή, σταθμός υπήρξε η απόφαση *Ville nouvelle est* (C.E. 28.5.1971).

Στο σκεπτικό υιοθετήθηκε πλήρως η άποψη του εισηγητή Braibant πως «δεν είναι δυνατό να περιορισθούμε στην εξέταση του αν μία ενέργεια παρουσιάζει η ίδια δημόσια ωφέλεια. Πρέπει ακόμη να βάλουμε στη ζυγαριά τα μειονεκτήματα μαζί με τα πλεονεκτήματά της, το κόστος και την απόδοσή της». Αυτή η θέση, από την οποία δεν απομακρύνεται πλέον η νομολογία στη Γαλλία, εισάγει ταυτόχρονα τη λογική του οικονομικού ορθολογισμού και μια τεχνική στροφή στο νομικό συλλογισμό.

---

62. G. Vedel, *Droit administratif*, Themis 1973, σ. 311.

63. G. Landowski, *Le Langage de l' administration*, in *Administration*, Hachette 1976, σ. 366.

Αυτή η στροφή δεν αποτελεί ένα αποσπασματικό φαινόμενο. Σηματοδοτεί μια γενικότερη εξέλιξη της νομικής ιδεολογίας νομιμοποίησης. Βλέπουμε δηλαδή ότι ενώ παλιότερα στη θεωρία⁶⁴ αποκλειόταν η συνεκτίμηση του οικονομικού στοιχείου για τον καθορισμό του γενικού συμφέροντος και η δημόσια υπηρεσία έπρεπε να «σκοπεί στην καλύτερη και πληρέστερη ικανοποίηση της ανάγκης χωρίς καμία απαίτηση κέρδους», ήδη το οικονομικό στοιχείο καθίσταται κυρίαρχο. Μάλιστα η νέα νομολογία εμφανίζεται σαν πιο ρεαλιστική και πιο επιστημονικοφανής, αφού παίρνει υπόψη της περισσότερα στοιχεία με έναν πιο σφαιρικό τρόπο. Ας θυμηθούμε εδώ την παρατήρηση του Νίκου Πουλαντζά ότι «οι πολιτικονομικές ιδεολογίες δεν αποσκοπούν στο να γίνουν δεκτές από τις καταπιεζόμενες τάξεις εξιδανικευμένες και καθαγιασμένες: προσφέρονται και γίνονται δεκτές ακριβώς ως επιστημονικές τεχνικές⁶⁵.

Έτσι οι ιδέες της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας αποτελούν τα νέα κριτήρια λειτουργίας της Διοίκησης. Εισάγονται τεχνικές και πρότυπα οργάνωσης που είχαν πρωτοεφαρμοσθεί υπερατλαντικά στον ιδιωτικό τομέα όπως π.χ. οι τεχνικές διαχείρισης και εξορθολογισμού του προϋπολογισμού γνωστές με τα αρχικά P.P.B.S. (Planning Programming and Budgeting System). Μερικοί συγγραφείς διαπιστώνουν ήδη έναν παραμερισμό του δικαίου από την κεντρική θέση που κατείχε στη δραστηριότητα της Διοίκησης και μια μεταλλαγή του περιεχομένου νομιμοποίησής της από νομικό σε τεχνικό. Ενίσχυση αυτής της τάσεως προκαλεί, τον τελευταίο καιρό, και η άνοδος των νεοφιλελεύθερων απόψεων για λιγότερο κράτος και λιγότερους νόμους. Ο υπερτονισμός της αρχής της αποτελεσματικότητας, που αποτελεί φυσική κατάληξη αυτής της τάσης, ευνοεί μια διαδικασία σύγχυσης των ορίων του γενικού συμφέροντος και των ισχυρών ιδιωτικών συμφερόντων, αν ληφθεί μάλιστα υπόψη ο αυξανόμενος διοικητικός παρεμβατισμός στην οικονομία.

Η απόφαση Ville de sochaux⁶⁷ είναι η πιο αντιπροσωπευτική σ' αυτήν την κατεύθυνση. Έκρινε νόμιμη την παρέκκλιση από το αρχικό σχέδιο ενός δρόμου προς όφελος μιας ιδιωτικής

---

64. Όπως την περιέγραψε σε μια διδακτορική διατριβή το 1910 ο *Lop Maurice*, *La notion de service public dans le droit administratif français*, Grenoble.

65. *N. Poulantzas Pouvoir Politique et classes sociales* (εκδ. Maspéro 1971), σ. 38 παρ. 9.

66. Παράβαλε *Chevallier - Loschek*, *Légitimité juridique, Légitimité managérielle*. R.F.A.P. 24.1982.

67. C.E. 20.7.1971, ajda 1972-227 note hamont.

εταιρείας, θεωρώντας πως: «εάν η παράκαμψη έχει ως άμεσο και βέβαιο αποτέλεσμα την ωφέλεια της αυτοκινητοβιομηχανίας Πεζό, είναι σύμφωνη με το γενικό συμφέρον η ταυτόχρονη ικανοποίηση της δημόσιας κυκλοφορίας και των αναγκών ενός βιομηχανικού συγκροτήματος που παίζει σημαντικό ρόλο στην τοπική οικονομία»⁶⁸.

Αυτή η νομολογία, που κάθε άλλο παρά εξαιρετική έχει μείνει, δείχνει, σύμφωνα με τον καθηγητή Chevallier, την ταύτιση του γενικού συμφέροντος και των συμφερόντων της άρχουσας τάξης⁶⁹. Και η καθηγήτρια Chemillier - cen Dreau προσθέτει πως δεν υπάρχει πια από τη μια μεριά το γενικό συμφέρον και από την άλλη ανταγωνιστικά ιδιωτικά συμφέροντα, αλλά απλώς κυρίαρχα συμφέροντα.

Αυτή η επέκταση του πεδίου εφαρμογής του γενικού συμφέροντος, ακριβώς εξαιτίας του κράτους Δικαίου (κυρίως με την αρχή της ισότητας), βρίσκεται στη βάση μιας κάποιας κρίσης αποτελεσματικότητας που διέρχεται τελευταία η νομιμοποιητική του λειτουργία.

---

68. Στην Ελλάδα, ρυθμίζεται ήδη νομοθετικά η δυνατότητα σύμπτωσης ιδιωτικών συμφερόντων και γενικού συμφέροντος (νόμος 4377/1919, άρθρ. 13 σχετικός με τη δυνατότητα απαλλοτρίωσης για την κατασκευή ή επέκταση ξενοδοχείου, ΝΔ 210/73 για την εκμετάλλευση μεταλλείων από ιδιώτες κ.λ.π. βλ. Ε. Σπηλιωτόπουλος Διοικητικό Δίκαιο σ. 88.

69. J. Chevallier Réflexions sur l' idéologie de l' intérêt général, in discours et pouvoir ed. Curap 1969, σ. 13-14.

*Εισαγωγή στο νομικό σχετικισμό
(Νομική σοφιστική ή νομική ρητορική)**

I. Χρησιμότητα της μεθοδολογίας δικαίου

1. Ο δικαστής κι ο νομοθέτης ως οι κύριοι, αλλά όχι μόνοι ερμηνευτές του δικαίου.
2. Ο ερμηνευτής μπορεί ν' αλλάζει γνώμη

II. Η μέθοδος «εύρεσης» της διαπλαστικής δύναμης του νόμου

1. Εισαγωγή: ερμηνευτική οντολογία και νομική τοπολογία
2. Το γράμμα των νόμων ως θετοί από το νομοθέτη κανόνες
3. Η ανάγκη ερμηνείας του δικαίου
4. Το «σπιράλ» των τόπων ερμηνείας των νόμων
  - A. Τυπολογικοί «τόποι» από τη λογική του γράμματος των νόμων

* Το άρθρο συνεχίζει το μεταδιδακτορικό κύκλο σπουδών μου και αφιερώνεται στο δάσκαλό μου *Κ. Μπέη* σε ένδειξη σεβασμού. Ο *Doktorvater* *K. H. Schwab* ήταν εξαρχής αντίθετος με τις απόψεις μου και έμμεσα το διατύπωσε στον πρόλογο της 14ης έκδοσης του *ZPR* (1986).

Σ.τ.Ε. Είχε ήδη στοιχειοθετηθεί το κείμενο του Δ. Βαρβιτσιώτη όταν έγινε γνωστός ο θάνατός του. Η δημοσίευσή ας θεωρηθεί ως συμβολική πράξη τιμής σε έναν εκλεκτό συνεργάτη του περιοδικού.

- B. Κλασσικοί «τόποι» σκοπιμότητας από τη θετέα δικαιοσύνη.
  - α. Ιστορικά επιχειρήματα
  - β. Φυσικοδικαϊκά επιχειρήματα
  - γ. Φιλελεύθερα επιχειρήματα
  - δ. Σοσιαλιστικά επιχειρήματα
  - ε. Συγκριτικά και συστηματικά επιχειρήματα
- Γ. Κλασσικοί «μετατόποι» για την επιλογή του κρίσιμου τύπου
  - α. Στάθμιση συμφερόντων και ανάλυση αποφάσεων
  - β. Υποκειμενικό συναίσθημα δικαίου (=προσωπική ηθική)
  - γ. Κρατούν αντικειμενικό συναίσθημα δικαίου (=κοινωνική ηθική)
  - δ. Πιθανότητα πραγμάτωσης δικαϊκών νοημάτων
  - ε. Δυνατότητα βίαιου εξαναγκασμού από οποιονδήποτε
- 5. Κύριο «υπόβαθρο» κάθε τύπου: «κοινωνική προσφορότητα»
  - A. «Κοινωνική» σημαίνει μέσα στην πραγματικότητα
    - α. Η έννομη τάξη ως «πραγματοωμένα» και «πρακτέα» σκόπιμα νοήματα.
      - αα. Νόημα (=ιδέα)
      - ββ. Σκόπιμο νόημα
      - γγ. Πραγματοωμένο σκόπιμο νόημα
      - δδ. Πρακτέο σκόπιμο νόημα
    - β. Προσέγγιση αντίθετων απόψεων
      - αα. Ο δημόσιος βίος ως «χώρος ανταγωνισμού» απόψεων
      - ββ. Η ανεπάρκεια της κρατούσας αριθμητικής πλειοψηφίας
      - γγ. Η σύγκλιση (όχι συναίνεση) αποψεων «οριζόντια» και «κάθετα»
  - B. «Προσφορότητα» σημαίνει «συμφέρον για την κοινωνική ευημερία»
    - α. Συμφέρον για την ευημερία
    - β. Συμφέρον για την ευημερία «από» τις διαπροσωπικές σχέσεις
    - γ. Συμφέρει για την ευημερία «μέσα» στην κοινωνία ως οργανισμό
    - δ. Συμφέρον για την ευημερία «μέσω» του κράτους ως έννομης τάξης.

III. Η υπέρβαση προκαταλήψεων της νομικής επιστήμης

- 1. Ο «σχετικισμός» στη νομική επιστήμη («εν οίδα ότι ουδέν οίδα»)

2. Η διάκριση «νομοθετικής πολιτικής» και «νομικής εφαρμογής»
- Α. Η διαφορά «πολιτικής» και «νομοθετικής πολιτικής» (=νομοθέτησης)
- Β. Η «αντικειμενική ερμηνεία» ως κοινή μέθοδος νομοθέτη — εφαρμοστή.

Ι. ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

1. Ο δικαστής και νομοθέτης ως οι κύριοι, αλλά όχι μόνο, ερμηνευτές του δικαίου

Υποστηρίζεται¹ ότι ο δικαστής δεν πρέπει να προσβάλλει τη διάκριση των εξουσιών εκδίδοντας δικαιοπολιτικές αποφάσεις, αφού στερείται των αναγκαίων πληροφοριών (τις οποίες αντίθετα κατέχουν ο νομοθέτης και η διοίκηση) και δεν υπόκειται στην τριβή με την κοινή γνώμη και τις δημοκρατικές διαδικασίες διαμόρφωσής της, ώστε έτσι τελικά ο δικαστής να περιορίζεται από την ασφάλεια του δικαίου.

Η άποψη αυτή αναφέρεται στα «σημεία τριβής» κυρίως στη σχέση μεταξύ δικαστή-νομοθέτη. Και αυτά είναι:²

α) *Η λαϊκή κυριαρχία*, (δημοκρατική αρχή), δηλαδή αν θα περιοριστεί ο νομοθέτης λόγω του δικαστικού ελέγχου ή θα προστατευθεί η λαϊκή μειοψηφία με το δικαστικό έλεγχο της διαφύλαξης του συντάγματος.

β) *Η διάκριση των εξουσιών*, δηλαδή αν θα διεισδύσει ο δικαστής στις αρμοδιότητες του νομοθέτη ή θα ασκήσει ο δικαστής τη δικαστική αρμοδιότητες βάσει του συντάγματος και δεδομένης της θολότητας της αρχής της διάκρισης των εξουσιών.

γ) *Η πολιτική χροιά*, δηλαδή αν θα μεταφερθούν οι πολιτικές αντεγκλήσεις στα δικαστήρια ή θα χαρακτηριστούν όλα τα νομικά προβλήματα ως πολιτικά.

δ) *Η υπεροχή του συντάγματος*, δηλαδή αν θα κρίνει ο νομοθέτης ή ο δικαστής κάθε φορά πόσο αυστηρό και πόσο αποτελεσματικό είναι το σύνταγμα.

ε) *Η κυρίαρχη εξουσία*, δηλαδή αν είναι ανώτερη η νομοθετική ή η δικαστική εξουσία³.

στ) *Η θεμελιώδης συνταγματική διάταξη*, δηλαδή αν μπορεί ο κοινός νομοθέτης να μεταβάλλει μη θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις ή ελέγχει ο δικαστής την τήρηση αυτών και των θεμελιωδών⁴.

1. Zippelius, *Juristische Methodenlehre*, εκδ. 4, 1985, 48, 55, 59 επ., 94, 99 επ.

2. Βλ. Σκουρής-Βενιζέλος, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, 1985, 19 επ.

3. πρβλ Εφ. Αθ. 1590/1896, Θέμις Η' , σελ. 25 κατά παραπομπή από Σκουρής-Βενιζέλο, ππ, 24 σημ. 31.

4. πρβλ ΑΠ 23/1897, Θέμις, Η, σελ. 329 κατά παραπομπή από Σκουρής-Βενιζέλο, ππ, 25 σημ. 32.

ζ) Η αυθεντική ερμηνεία, δηλαδή αν τέτοια είναι κάθε ερμηνεία του νόμου, οπότε απαγορεύεται στο δικαστή η ερμηνεία των νόμων, ή αν πρόκειται για ένα νόμο, που να μην ερμηνεύει κάποιον προηγούμενο, αλλά δεν περιορίζει την ερμηνεία των νόμων⁵.

η) Η τυπική και ουσιαστική αντισυνταγματικότητα, δηλαδή αν ελέγχει ο δικαστής μόνο τη συνταγματικότητα των κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν βιοτικές σχέσεις (ουσιαστικός έλεγχος) ή και της νομοθετικής διαδικασίας (τυπικός έλεγχος)⁶.

θ) Ο δικαστικός αυτοπεριορισμός, δηλαδή αν το τεκμήριο δημοκρατικής νομιμοποίησης θα ευνοήσει το νομοθέτη ή θα οδηγήσει σε υποχώρηση του δικαστή⁷.

ι) Το τεκμήριο υπέρ της νομιμότητας του γράμματος του νόμου, δηλαδή αν ο νόμος θα εφαρμοστεί έστω κι αν ο δικαστής έχει διαφορετική γνώμη ή ο νόμος δε θα εφαρμοστεί αντικαθιστώμενος από τη γνώμη του δικαστή⁸.

Η γνώμη όμως που αναφέρθηκε στην πρώτη παράγραφο, υποστηρίζει⁹ ότι ο δικαστής μπορεί να υπερβεί τα όρια που του τέθηκαν βάσει της διάκρισης των εξουσιών, όταν πρόκειται να εκδόσει μια δίκαιη απόφαση, δηλαδή μια απόφαση που βασίζεται στους άγραφους νόμους των εθίμων και των κρατουσών αντιλήψεων της κοινωνίας για δικαιοσύνη, ακόμα και να βασιστεί μόνο στο προσωπικό του συναίσθημα δικαίου σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Έτσι τίθεται το πρόβλημα της επεκτατικής δημιουργίας δικαίου (Rechtsfortbildung) από το δικαστή¹⁰.

Ήδη αρχίζει κανείς να διακρίνει ότι το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου είναι κυρίως πρόβλημα γνωσιολογικό, δηλαδή πως και ποιος θα γνωρίσει το δίκαιο. Η γνωσιολογία

---

5. πρβλ. Σκουρής-Βενιζέλος, ππ, 73 σημ. 61.

6 πρβλ. Σκουρής-Βενιζέλος, ππ, 83 επ. Εδώ αξίζει να σημειωθεί παρεπιπτόντως-λόγω του γνωστού πολιτικού θέματος του ελέγχου της συνταγματικότητας της εκλογής του κ. Σαρτζετάκη ως Προέδρου Δημοκρατίας από το δικαστή κ. Κατσαρό ότι ο Gneist το 1863 (βλ. στο Zur Problematik der höchstrichterlichen Entscheidung, εκδότης Roellecke, 1982 συντομογραφία ZPdhE, σελ. 24, επ., 32 επ., 39 επ., 44 επ., 46 επ.) δέχεται τον τυπικό έλεγχο και αρνείται τον ουσιαστικό.

7. πρβλ. Birk, ZPdhE, ππ, 365· Σκουρής-Βενιζέλος, ππ 93 επ. 134.

8. πρβλ. Σκουρής-Βενιζέλος, ππ, 96 επ., 103 επ., 107 που άλλοτε μιλάνε για τεκμήριο συνταγματικότητας των νόμων συγκαλύπτοντας την προβληματική, κι άλλοτε για λογική και νομική προτεραιότητα του νομοθέτη ή επιφύλαξη νόμου, κι άλλοτε για αντικειμενικό περιορισμό του δικαστή από το σύνταγμα.

9. Zippelius, JM, ππ, 16, 56, 60, 70, 76, 95, 100.

10. Βλ. Larenz, Methodenlehre der Rechtswissenschaft, εκδ. 5, 1983, 351 επ.

11. Τσάτσος, EEN 35, 416. Ο Lundstendt αρνήθηκε κάθε μεταφυσική στη νομική επιστήμη και στη φιλοσοφία δικαίου, κατακρίνεται όμως από τον Tammelo,

αποτελεί το πρώτο βήμα κάθε φιλοσοφικού συστήματος, όπως πρώτο βήμα κάθε ειδικής επιστήμης είναι η έρευνα των μεθόδων (με τις οποίες γινώσκειται το αντικείμενο αυτής), η μεθοδολογία της επιστήμης. Μόνο ο δικαστής και ο νομοθέτης ή και η διοίκηση και ο δικηγόρος και κάθε πολίτης μπορούν να γνωρίσουν το δίκαιο; Στη βυζαντινορωμαϊκή εποχή το δίκαιο το γνώριζαν μόνο οι νομομαθείς και οι διδάκτορες. Θα δεχτούμε και σήμερα την *αυθεντία της ειδικότητας του επιστήμονα*; Το «δίκαιο των νομομαθών» φαίνεται ότι έδωσε τη θέση του σήμερα στο «δίκαιο του λαού», διότι οι νομομαθείς δεν στέκονταν στο πλευρό του λαού¹². Γι' αυτό οι νομικοί σήμερα δεν πρέπει να αισθάνονται όπως στην εποχή του Savigny δηλαδή ως «εξουσιοδοτημένοι κύριοι αντιπρόσωποι του λαϊκού πνεύματος», αλλά πρέπει να θεωρούν την εξειδικευμένη νομική γνώση τους ως «κομμάτι της συνολικής κοινωνικής αντιπαράθεσης για το ορθό δίκαιο»¹³. Το γεγονός ότι οι γνωσιολογικές ενέργειες της εξέτασης των γεγονότων, της υπαγωγής, της επιχειρηματολογίας, της αξιολόγησης συμπερασμάτων, της επιλογής λύσεων μπορούν να γίνουν από κάθε ερμηνευτή του δικαίου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η «ερμηνεία» του δικαίου ποιοτικά¹⁴, ως γνωσιολογική ενέργεια, είναι η ίδια όποιος «ερμηνευτής» κι αν την ασκεί. Συνεπώς δεν μπορεί να θεμελιωθεί η διάκριση των εξουσιών από τη μεθοδολογία ερμηνείας του δικαίου ως γνωσιολογική ενέργεια. Η τελευταία μπορεί να ακολουθηθεί από όλους. Γι' αυτό δεν πείθει η γνώμη¹⁵ που στερεί από τη διοίκηση το δικαίωμα να ελέγχει συνταγματικά τους νόμους, επειδή δήθεν οι δικαστές είναι λειτουργικά ανεξάρτητοι, τα διοικητικά όργανα δεν έχουν ειδικές γνώσεις και υπάρχει κίνδυνος αντιφατικών αποφάσεων. Επίσης δεν πείθει και η γνώμη¹⁶ που λέει ότι οι κανόνες δικαίου απευθύνονται στα κρατικά όργανα κι όχι στους πολίτες. Γνωσιολογικά ο καθένας

Drei rechtsphilosophische Aufsätze, 1948, 24 επ. Πειστικά ο Hruschka, Das Verstehen von Rechtstexten, 1972, I, 6 δέχεται ότι η κατανόηση νομικών κειμένων είναι μια γνωσιολογική εργασία και θεωρεί την ερμηνεία όχι ως γνωσιολογικό γεγονός, αλλά ως έκφραση και γλωσσολογική πράξη δηλαδή, ως περιγραφή της κατανόησης του νομικού κειμένου. Πειστικά ο ίδιος, ππ, 92 λέει ότι η διάκριση μεταξύ κατανόησης και ερμηνείας δε σημαίνει χωρισμό στη διαδικασία της γνώσης των νοημάτων, αφού η κατανόηση μόλις με την ερμηνεία σχηματοποιείται, σταθεροποιείται και εξασφαλίζεται και αφού μόλις κατά την ερμηνεία ο κατανοών μπορεί να μεταδώσει το νόημα του κατανοημένου κειμένου, ώστε η ερμηνεία να είναι απαραίτητη στιγμή της κατανόησης - η κατανόηση της γλώσσας είναι πάντα κατανόηση μέσω της γλώσσας.

12. Βλ. Dubischar, Theorie und Praxis in der Rechtswissenschaft 1978, 73.

13. Dubischar, Einführung in die Rechtstheorie, 1983, 73.

14. πρβλ Σούρλας, Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη, 1981, 250. Γι' αυτό και στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχαν επαγγελματίες νομικοί (βλ. I. Τριανταφυλλόπουλος, EEN, 30, 755).

15. Σκουρής-Βενιζέλος, ππ, 15 επ.

16. Βλ. παραπομπές στον Engisch, Auf der Suche nach der Gerechtigkeit, 1971, 36.

έχει δικαίωμα να ερμηνεύσει το δίκαιο, ακριβώς όπως έχει καθένας δικαίωμα να σκέφτεται.

Έτσι μπορεί να γίνει κατανοητό, γιατί η διάκριση των κρατικών λειτουργιών υπάρχει μόνο στο *τυπικό-οργανικό επίπεδο*¹⁷. Κλασικό παράδειγμα της «οργανικής» διάκρισης των κρατικών λειτουργιών είναι ότι ο δικαστής πιο εύκολα, χωρίς τους διαδικαστικούς περιορισμούς νομοθετικής εργασίας και προπαρασκευής (73 επ. Σ) μπορεί να χορηγήσει οικονομικά ωφελήματα, απ' ό,τι ο νομοθέτης. Η κατάκριση¹⁸ της προηγούμενης θέσης αγνοεί ότι το δικαίωμα αυτό των δικαστηρίων προέρχεται από το ίδιο το σύνταγμα που έθεσε περιορισμούς μόνο για το νομοθέτη, αφού ο τελευταίος εκτίθεται περισσότερο από το δικαστή στη διαμάχη των συμφερόντων. Και σε τελευταία ανάλυση η διάκριση των εξουσιών είναι *ποιοτικά πολιτική και όχι νομική*. Πρόκειται δηλαδή για αρμοδιότητα στην *κατανομή επικοινωνίας* που σχηματίζει διαφορετικά *επίπεδα δημοσιότητας*¹⁹. Γι' αυτό η ύπαρξη διαφορετικών απόψεων των «σωμάτων του κράτους» (Λαός, Βουλή, Δικαιοσύνη, Διοίκηση) τονώνει και επαληθεύει τη διάκριση εξουσιών. Έτσι προσβολή της διάκρισης εξουσιών δε νοείται από το Λαό αφού τη γνώμη του το σύνταγμα δεν την περιορίζει. Αντίθετα όλα τα κρατικά σώματα προσβάλλουν την αρχή του 26 Σ όταν εκδώσουν αποφάσεις οργανικά-τυπικά ανυπόστατες, π.χ. όταν ο μη εκλεγείς ως βουλευτής εκλέγεται Πρόεδρος Βουλής και διατάσσει μέτρα τάξης στο κτίριο της Βουλής, παρόλο που αυτός είναι δικαστής.

Αλλά και το επιχείρημα της πολυπληροφόρησης της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας έναντι της δικαστικής δεν αρκεί, για να περιορίσει την τελευταία. Αφενός το δικαστήριο μπορεί να καταφύγει στις σύγχρονες μεθόδους απόκτησης πληροφοριών-δημοσκοπήσεις, στατιστικές, υπολογιστές-, αφετέρου η απόφαση του δικαστή έχει τα περιορισμένα υποκειμενικά όρια του δεδικασμένου και δεν ισχύει έναντι όλων. Ακόμα και η εξαίρεση της έναντι όλων ισχύος της δήθεν διαπλαστικής απόφασης γίνεται όχι *ex iudice*, αλλά *ex lege*²⁰.

Μετά την εισαγωγική οριοθέτηση της μεθοδολογίας δικαίου από γνωσιολογική άποψη και την εξέταση της στη συνέχεια βαθύτερα θα γίνει άλλη μια οριοθέτησή της στο τέλος της μελέτης (III 2).

---

17. Βαρβιτσιώτης, ΝοΒ 34, 976. Πρβλ. Σούρλας, Ν, ππ, 251 που μιλάει για ποσοτική διαφορά και κατεστημένους θεσμούς. Πειστικός ο Rödiger παραπεμπόμενος από Σούρλα, Ν, τπ, 108.

18. Σκουρής-Βενιζέλος, ππ, 123 επ.

19. Schreckenberger στο *Gesetzgebungslehre* (εκδότης Schreckenberger), 1986, 35.

20. Βαρβιτσιώτης, Δίκη 16, 501 επ.

2. Ο ερμηνευτής μπορεί ν' αλλάξει γνώμη

Η χρησιμότητα της μεθοδολογίας δικαίου δε συνίσταται μόνο στο γεγονός ότι ο ερμηνευτής γνωρίζει το δίκαιο. Χρησιμεύει και στο να αλλάξει γνώμη. Το πρόβλημα είναι *πότε* μπορεί ή πρέπει να γίνει αυτό.

Υποστηρίζεται²¹ ότι για λόγους ίδιας μεταχείρισης και ασφάλειας δικαίου πρέπει να υπάρχουν ιδιαίτερα σημαντικοί λόγοι, για να αλλάξει η νομολογία, αφού υπάρχουν συμφέροντα διατήρησης της προηγούμενης νομολογίας κυρίως μάλιστα, όταν αυτή είναι του ανώτατου δικαστηρίου και γι' αυτό πρέπει να προαναγγέλεται μια μελλοντική αλλαγή της νομολογίας («δικαστικό προηγούμενο»).

Αυτή η άποψη δίνει μεγάλη σημασία στην ασφάλεια δικαίου, τόσο που να διερωτάται κανείς αν το ρωμαϊκό ρητό *fiat justitia pereat mundus* σημαίνει *fiat securitas pereat justitia*. Θα προσέκρουε στο 20 Ι Σ, αν ο δικαστής (και κάθε ερμηνευτής) δεν αλλάξει γνώμη για λόγους ασφάλειας δικαίου, παρόλο που η συνείδησή του έχει αλλάξει γνώμη για το τί είναι δίκαιο. Ούτε το σύνταγμα θεωρεί την ασφάλεια δικαίου ανώτερη από τη δικαιοσύνη και την έννομη προστασία, ούτε θεσπίζεται πουθενά κάποια προϋπόθεση παραδεκτού ή βασιμότητας για τις αιτήσεις παροχής έννομης προστασίας, ούτε υπάρχει καταχρηστική άσκηση του ατομικού δικαιώματος για παροχή δικαστικής προστασίας. Η ασφάλεια δικαίου είναι μόνο μία αιτιολογία στην προσπάθεια γνώσης του δικαίου. Δεν είναι όμως ούτε η μόνη, ούτε η κυριότερη.

Κάτω από τέτοιες σκέψεις φαίνεται προβληματικό το 580 § 5 ΠολΔ, κατά το οποίο οι αποφάσεις του ΑΠ δεσμεύουν ως προς τα νομικά ζητήματα τα δικαστήρια που δικάζουν την ίδια υπόθεση. Πρόκειται καταρχήν για περίπτωση «δικαστικού προηγούμενου»²² είτε θεωρήσει κανείς ότι η «ίδια υπόθεση» είναι μόνο η ίδια ιστορική αιτία είτε και η ίδια νομική αιτία. Η οποιαδήποτε όμως πραγματική (=ψυχολογική) επιρροή του ανώτατου δικαστηρίου στο κατώτερο είναι αδικαιολόγητη²³. Ούτε εξάλλου το άρθρο αυτό αρκεί για να θεμελιωθεί υποχρέωση των δικαστηρίων για «προαναγγελία» αλλαγής της νομολογίας²⁴, ούτε ότι σε περίπτωση αντιφατικής νομολογίας πρέπει να ακολουθείται η νομολογία του ανώτερου δικαστηρίου ή η πάγια νομολογία ή η δημοσιευμένη ή η νεότερη²⁵, διότι είναι τέτοιες απόψεις αυθαίρετες.

21. Zippelius, JM, ππ, 74 επ· ο ίδιος, Rechtsphilosophie, 1982, 163 επ. Όμοια Σημαντήρας, Γενικά αρχαί του αστικού δικαίου, εκδ. 3, 1980, 58 επ.

22. contra Σημαντήρας, ππ, 59.

23. contra Σκουρής-Βενιζέλος, ππ, 65.

24. όμοια Bydlinski, Juristische Methodenlehre und Rechtsbegriff, 1982, 509. Για τη θεμελίωση της αντίθετης άποψης βλ. Birk, ZPdhE, ππ, 340-367.

25. contra Bydlinski, ππ, 513.

Όταν ο ΑΠ, και οποιοδήποτε ανώτερο δικαστήριο, δεν αιτιολογεί τις αποφάσεις του, δεν απαιτείται για λόγους ισοτιμίας των δικαστηρίων, ανεξαρτησίας των δικαστών και του ενιαίου της δικαστικής εξουσίας (26 § 3 Σ) οποιαδήποτε ξεχωριστή αιτιολογία από τα κατώτερα δικαστήρια που διαφωνούν, εκτός από την κανονική επιχειρηματολογία (πρβλ 93 § 3 εδ. 1 Σ). Αν όμως το ανώτερο δικαστήριο αιτιολογήσει τη γνώμη του, το κατώτερο δικαστήριο που διαφωνεί, πρέπει τουλάχιστον να αντεπιχειρηματολογήσει ένα προς ένα σε όλα τα επιχειρήματά του ανώτερου δικαστηρίου, κυρίως για λόγους ασφάλειας δικαίου. Έτσι μπορεί να σωθεί η συνταγματικότητα του 580 § 5 ΠολΔ και να ερμηνευθεί συσταλτικά αυτό. Δηλαδή το «έλυσαν» στο 580 § 5 ΠολΔ θα ερμηνευθεί ως «έλυσαν χωρίς αντεπιχειρηματολογία αντίστοιχη».

Μετά λοιπόν από τον προσδιορισμό της χρησιμότητας της μεθοδολογίας δικαίου θα εξεταστούν τα διαδοχικά στάδια της νομικής επιστημονικής μεθόδου.

II. Η ΜΕΘΟΔΟΣ «ΕΥΡΕΣΗΣ» ΤΗΣ ΔΙΑΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

1. Εισαγωγή: «ερμηνευτική οντολογία» και «νομική τοπολογία»

Πολλά είναι τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα που προσπαθούν να οριοθετήσουν το «δίκαιο»: νεοκαντιανισμός, νεοεγελιανισμός, νεοσχολαστικισμός, φαινομενολογία, υπαρξισμός, μαρξισμός, λογισμός, συστημική θεωρία, κλπ. Δύο όμως πρέπει να θεωρηθούν ως σημαντικότερα: η νομική τοπολογία και η ερμηνευτική οντολογία. Η κλασική, παραδοσιακή μεθοδολογία δικαίου που θεμελιώθηκε από το Savigny βασίστηκε στη γραμματική, λογική, ιστορική και συστηματική ερμηνεία ως ενωμένες δραστηριότητες της ερμηνείας²⁶. Γι' αυτό ίσως και η κρατούσα γνώμη²⁷ δε θεωρεί τη φιλοσοφία καν μέρος της νομικής επιστήμης.

Η ερμηνευτική οντολογία²⁸ αρνείται ότι το δίκαιο αποτελείται μόνο από επιταγές που παράγονται από νομικές αρχές και νομικούς κανόνες, δηλαδή αρνείται ότι το δίκαιο είναι μόνο ΔΕΟΝ. Το δίκαιο «γίνεται» από το ΔΕΟΝ και το ΕΙΝΑΙ. Το δίκαιο είναι ένα «πραγματικό» γίνεσθαι που γινώσκεται με τη μέθοδο της «αναλογίας» των πραγματικών γεγονότων προς τον κανόνα. Δεν πρόκειται για μια τεχνική υπαγωγή, αλλά για μια «εξομοίωση και αφομοίωση», για μια «αντιστοίχιση» ΔΕΟΝΤΟΣ και ΕΙΝΑΙ.

26. Βλ. Larenz, πλ. 11 επ., 16.

27. Βλ. Γιαννίδης, ΝοΒ 29, 262 σημ. 64.

28. Βλ. Kaufmann-Hassemer (εκδότες), Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart, εκδ. 3, 1981, 280, 289 επ., 297. Κατά το Σούρλα, ΝοΒ 26, 1177 επ. ονομάζεται «φιλοσοφική ερμηνευτική».

Πειστικά σημειώνεται²⁹ ότι η δικονομική διάκριση μεταξύ πραγματικού και νομικού ζητήματος βασίζεται στη διάκριση ΔΕΟΝΤΟΣ και ΟΝΤΟΣ. Οι διακρίσεις αυτές είναι πειστικές, αρκεί η υπαγωγή να θεωρηθεί ΔΕΟΝ και νομικό ζήτημα.

Με τα λόγια του Αριστοτέλη³⁰ η σχέση ΔΕΟΝΤΟΣ-ΟΝΤΟΣ θα μπορούσε να οριστεί ως εξής: «εστι δε ούτε ως μέρος προς όλον ουθ' ως όλον προς μέρος ουθ' όλον προς όλον, αλλ' ως μέρος, όμοιον προς όμοιον».

Η ερμηνευτική οντολογία βασίζεται στην «ιστορικότητα» του δικαίου και την «προκατανόηση» πριν από την κατανόηση³¹. Με τα λόγια του Kaufmann³² σημαίνει η πρώτη το πως ήταν και είναι το δίκαιο στην απόλυτη πραγματικότητα, το ότι έχει ιστορία, το ότι προσδιορίζεται στην ύπαρξή του από την ιστορικότητα. Με τα λόγια του Gadamer³³ σημαίνει η δεύτερη τις δεδομένες προσδοκίες που έχει το υποκείμενο που θέλει να καταλάβει ένα κείμενο και το προσχέδιο του νόηματος αυτού του κειμένου που κατανοείται με τη συνεχή εντύπωση του υποκειμένου στο κείμενο. Η προκατανόηση σχετίζεται στενά με την επιλογή της κρίσιμης διάταξης που θα εφαρμοστεί. Το πρόβλημα της προκατανόησης εμφανίζεται τόσο στο νομοπαρασκευαστικό στάδιο κατά τη νομοθετική εργασία όσο και κατά την εφαρμογή του δικαίου με την ερμηνεία νομικών κειμένων. Η διαφορά στα δύο αυτά είδη προκατανόησης δεν είναι μεγάλη από ποιοτική, ουσιαστική άποψη. Απλά άλλο όργανο (ή πρόσωπο) προβαίνει στην πρώτη κι άλλο στη δεύτερη (βλ. πιο κάτω ΙΙΙ). Γι' αυτό κι ο Gadamer³⁴ μιλάει για «προαπόφαση» που όμως δε σημαίνει «προκατάληψη»³⁵. Στη νομική επιστήμη οπαδός των απόψεων του Gadamer είναι ο Esser³⁶.

Σύμφωνα με τις θέσεις του Hruschka³⁷ αναγνωρίζει η ερμηνευτική οντολογία την ύπαρξη ενός κύκλου, όπου οι συγκεκριμένοι κανόνες δικαίου υπόκεινται σε επεξεργασία με αναφορά στα πραγματικά γεγονότα και τα πραγματικά γεγονότα υπόκεινται σε επεξεργασία με αναφορά στους κανόνες δικαίου. Ο κύκλος αυτός δεν πρέπει να θεωρηθεί φαύλος, αλλά σπειροειδής (βλ. ΙΙ 3 τέλος). Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να

---

29. Schapp, Hauptprobleme der juristischen Methodenlehre, 1983, 28.

30. Αριστοτέλης, Ρητορική, εκδ. Ζαχαροπούλου, 1357 β, 26-29.

31. Schramm, Einführung in die Rechtsphilosophie, 1978, 77 επ.

32. Βλ. Schramm, ππ, 77 σημ. 72. Πρόκειται για τη λεγόμενη από τον Kaufmann «περιοδικότητα των νόμων» (βλ. Arndt, ZPdhE, ππ, 188 επ.).

33. Βλ. Schramm, ππ, 78· Σούρλας, Ν, ππ, 230 σημ. 37· ο ίδιος, ΝοΒ 26, 1178 επ.

34. Βλ. Larenz, ππ, 199.

35. Larenz, ππ, 202.

36. Βλ. Bydliński, ππ, 154 επ.

37. Βλ. Hruschka, Die Konstitution des Rechtsfalles, 1965, 56· Schramm, ππ, 78 επ.

πείσει απόλυτα η εξής γνώμη³⁸: «Είμαι πεπεισμένος, όχι μόνο για το ό,τι λέω, είναι λάθος, αλλά και για το ό,τι ενάντιο θα πει κάποιος. Όμως κάποιος πρέπει να αρχίσει να μιλάει, αφού η αλήθεια σε ένα τέτοιο αντικείμενο δε βρίσκεται στο μέσο, αλλά γύρω από ένα σάκκο, που αλλάζει σχήμα με κάθε νέα γνώμη που του ρίχνει καθένας, αλλά γίνεται πάντα σταθερότερος».

Η νομική τοπολογία βοηθάει την ερμηνευτική οντολογία σημαντικά. Η τοπολογική σκέψη παίρνει επιχειρήματα που είναι κρίσιμα και σημαντικά («ένδοξα») για την εύρεση της λύσης από τα πολλά και διάφορα επιχειρήματα που είναι σχετικά και παίζουν κάποιο ρόλο στην όλη συζήτηση για το πρόβλημα³⁹. Η νομική τοπολογία βασίζεται στη «φιλοσοφική τοπική» του *Αριστοτέλη*⁴⁰. Στην αρχαιότητα ήδη το «κύρος» του τοπικού επιχειρήματος έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο⁴¹. Η νομική τοπολογία στην ουσία δε διαφέρει⁴² από το «κινητό σύστημα», τις «κινητές δυνάμεις και στοιχεία» που αποτελούν τα πραγματικά των κανόνων του δικαίου του *Wilburg*⁴³. Γι' αυτό και δεν αλληλοαναιρούνται «τόποι» και σύστημα⁴⁴. Απαιτείται όμως η κριτική ικανότητα να αναγνωρισθεί ο πυρήνας του προβλήματος και να εξομοιωθεί το παρόν πρόβλημα με κάποια παλιότερη, γνωστή προβληματική⁴⁵. Η ιστορία του δικαίου και το συγκριτικό δίκαιο αποτελεί εφαρμογή αυτού του τρόπου σκέψης: όπως έλυσε παλιότερα ο νομοθέτης τα προβλήματα ή όπως τα λύνει σήμερα κάποιο άλλο σύστημα είναι δυνατό να λυθεί κι ένα νέο πρόβλημα ή τουλάχιστον να αντληθούν πρότυπα λύσης⁴⁶. Με τα λόγια του *Αριστοτέλη*⁴⁷: «φανερών ότι αναγκαίον, ώσπερ εν τοις τοπικοίς, πρώτον περί έκαστον έχειν

38. παραπομπή στο Musil από το Struck, *Topische Jurisprudenz*, 1971, 2.

39. Zippelius, *Rph*, ππ, 212.

40. Βλ. Viehweg, *Topik und Jurisprudenz*, εκδ. 5, 1974, 21 επ. Ο Tammelo, *Theorie der Gerechtigkeit*, 1977, 103 και *Zur Philosophie des Überlebens*, 1975, 65 ονομάζει την τοπολογία ως *Paraduktion* και στο *Rechtslogik und materiale Gerechtigkeit*, 1971, 25, 43 επ. ως *Zetetik* (από την ελληνική λέξη «ζητήειν») που χρησιμοποιήθηκε από το Viehweg. Ο Tammelo, *RumG*, ππ, 44 λέει ότι η λογική σκέψη χαρακτηρίζεται από την παραγωγή του ειδικού από το γενικό (*Deduktion*) ενώ η *ζητητική* σκέψη χαρακτηρίζεται είτε από την *επαγωγή* του ειδικού προς το γενικό (*Induktion*) είτε από την *εξαγωγή* του ειδικού ή γενικού από το ομοεπίπεδο ειδικό ή γενικό (*Eduktion*) είτε από την *παρασυναγωγή* κριτηρίων από νοηματικές συνάψεις που προωθούν την εύρεση των αξιών (*Paraduktion*).

41. Viehweg, ππ, 57.

42. contra Bydlinski, ππ, 533.

43. για τη θεωρία του, βλ. Bydlinski ππ, 529 επ.

44. Βλ. Σούρλας, *NoB* 26, 1180 σημ. 41 με παραπομπές· contra Γαζής, ππ, στο Σούρλας.

45. Zippelius, *Rph*, ππ, 212.

46. Zippelius, *Rph*, ππ, 213.

47. *Αριστοτέλης*, ππ, 1396 β, 3-11.

εξειλεγμένα περί των ενδεχομένων και των επικαιροτάτων, περί δε των εξ υπογυίου γιγνομένων ζητείν τον αυτόν τρόπον, αποβλέποντα μη εις άοριστα αλλ' εις τα υπάρχοντα περιων ο λόγος, και περιγράφοντα ότι πλείστα και εγγύτατα του πράγματος· όσω μεν γαρ αν πλείω έχη των υπάρχόντων, τοσούτω ράον δεικνύναι, όσω δ' εγγύτερον, τοσούτω οικειότερα και ήττον κοινά». Επειδή δε η νομική τοπολογία είναι ρητορική, αξίζει να αναφέρουμε ότι η ρητορική είναι «τέχνη εύρεσης μέσων πειθούς» (*Αριστοτέλης*) ή με άλλη έκφραση «τεχνική δημιουργίας και επέκτασης της συναίνεσης ενόψει δεδομένων θέσεων»⁴⁸.

Η όλη μεθοδολογική πορεία τείνει στην επιλογή του κρίσιμου τόπου. Ζητείται λοιπόν ένα κριτήριο επιλογής του κρίσιμου τόπου, ένας *μετατόπος*. Ο Maihofer πρότεινε η επιλογή του κρίσιμου τόπου να γίνεται κλιμακωτά βάσει του συναισθήματος δικαίου, δηλαδή η ανεπάρκεια του προηγούμενου τόπου οδηγεί στον επόμενο, άλλη άποψη (Mayer-Maly) λέει ότι θα εφαρμοστούν σωρευτικά όλοι οι τόποι⁴⁹. Τρίτη άποψη δέχεται τη σημαντικότητα της σκοπιμότητας και της ελευθερίας ορισμού του ερμηνευτή, αφού ο σχηματισμός εννοιών προσδιορίζεται καλύτερα από το γνωστικό ενδιαφέρον και το σκοπό της έρευνας⁵⁰. Γι' αυτό υπάρχουν τόσες πολλές νομικές απόψεις για το ίδιο πρόβλημα. Έτσι οδηγείται κανείς στον «αξιολογικό σχετικισμό» (Emge, Jellinek, Weber, Kantorowicz, Radbruch, Somlo, Zippelius)⁵¹. Πειστικά, λοιπόν, υποστηρίζεται⁵² ότι οι συγκρούσεις στόχων και σκοπών και οι διαφορετικές υποκειμενικές τάσεις προτίμησης, σχετικοποιούν τις «αλήθειες» και τις υποβιβάζουν σε «λόγους πρακτικής νομιμοποίησης».

Παρόλα αυτά πρέπει ο ερμηνευτής να προσπαθεί να βρει το «σωστό»⁵³ δίκαιο, το «ισχύον» δίκαιο. Το πρώτο πειστικά προτείνει η νεοκαντιανή νοτιοδυτική σχολή⁵⁴. Το δεύτερο ίσως να μην είναι «σωστό». Εδώ συνάπτεται το πρόβλημα του εξαναγκασμού στο δίκαιο που αναλύεται πιο κάτω (II 4 Γ ε).

2. Το γράμμα των νόμων ως θεοί από το νομοθέτη κανόνες

Πειστικά λέγεται⁵⁵ ότι η νομική επιστήμη χαρακτηρίζεται από το ότι το αντικείμενό της, το θετικό δίκαιο, υφίσταται μόνο μέσα στη γλώσσα και είναι αδύνατο να το υποθέσει κανείς ως

48. Βλ. Perelman, *Juristische Logik als Argumentationslehre*, 1979, 138.

49. Βλ. Bydlinski, ππ, 558 επ.

50. Zippelius, Rph, ππ, 6' Rödиг παραπεμπόμενος από Σούρλα, Ν, ππ, 79.

51. Βλ. παραπομπές στον Englisch, G, ππ, 246 επ.· Larenz, ππ, 171.

52. Zippelius, Rph, ππ, 20.

53. Βλ. Naucke, *Rechtsphilosophische Grundbegriffe*, 1982, 16 επ.

54. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 20.

55. Σούρλας, Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου Α, 1986, 58.

κείμενο έξω από αυτήν. Κι αυτό διότι η γλώσσα δίνει τη δυνατότητα να «μεταδοθεί» το δίκαιο⁵⁶. Μάλιστα οι θεωρίες των αγγλοσαξωνών και σκανδιναβικών νομικών επεξεργάζονται ιδιαίτερα τη γλώσσα. Άλλο όμως το μέσα στη γλώσσα κι άλλο αυτή καθαυτή η γλώσσα. Διότι το δίκαιο κατανοείται, γνωρίζεται, βρίσκεται μέσω της γλώσσας και του λόγου, όμως είναι ως οντότητα κάτι διαφορετικό. Πειστικά, λοιπόν, λέγεται⁵⁸ ότι το «πράγμα δίκαιο» που πρέπει να κατανοηθεί, δεν είναι νομικό κείμενο. Τα ίδια ισχύουν έστω κι αν ένας κανόνας δικαίου κατανοηθεί μόνο από το γράμμα του νόμου χωρίς περαιτέρω ερμηνεία. Κι εδώ δίκαιο δεν είναι το γράμμα του νόμου, αλλά ο κανόνας που εκφράστηκε έτσι για να γίνει κατανοητός. Αυτά ισχύουν και όταν δημιουργείται νέος κανόνας δικαίου. Πρώτα θα κατανοηθεί και μετά θα εκφρασθεί γλωσσικά. Έτσι όταν το γράμμα του νόμου ή μια άλλη άποψη νομική απορρίπτεται για να προκριθεί μια άλλη ερμηνευτική εκδοχή, μπορούμε να πούμε ότι η απορριμμένη, έστω και γλωσσικά εκφρασμένη, άποψη αποτελεί «φαινόμενο» ή «φαινομενικό», όχι «πραγματικό» δίκαιο⁵⁹.

Πειστικά επίσης υποστηρίζεται⁶⁰ ότι γλωσσικές ενότητες δικαίου συναντά κανείς στους νόμους, στις δικαστικές αποφάσεις, στα δικόγραφα των διαδικιών, στα συγγράμματα των νομικών, στις παραδόσεις των πανεπιστημιακών. Τίθεται όμως το ερώτημα, αν αυτές οι γλωσσικές ενότητες δικαίου είναι «πηγές δικαίου» και «θετικό δίκαιο». Η προηγούμενη άποψη θεωρεί⁶¹ τους νόμους, δηλαδή τις γλωσσικές ενότητες που εκφέρονται από το νομοθέτη, «πρωτεύουσες» πηγές δικαίου και «στοιχειώδεις» γλωσσικές ενότητες δικαίου, χωρίς να επεκτείνεται και στις υπόλοιπες γλωσσικές ενότητες δικαίου. Άλλοι⁶² υποστηρίζουν ότι οι γλωσσικές ενότητες που εκφέρονται από το νομοθέτη είναι κανονιστικές προτάσεις συστατικού χαρακτήρα, ενώ οι λοιπές γλωσσικές ενότητες αποτελούν ισχυρισμούς για το τι ισχύει στην έννομη τάξη, διαπιστωτικού χαρακτήρα. Προς αυτή την τελευταία άποψη πρέπει να προβληθεί η λεγόμενη *justitia legalis* του Ακινάτη⁶³. Όμως η άποψη⁶⁴ ότι ο δικαστής και ο νομικός γενικότερα δεν μπορούν να θέσουν δίκαιο με τη

56. Henkel, Einführung in die Rechtsphilosophie, εκδ. 2, 1977, 189 επ.

57. Βλ. Strömholm, Allgemeine Rechtslehre, 1976, 23.

58. Hruschka, Rechtstexte, ππ, 52.

59. πρβλ Hruschka, Rechtstexte, ππ, 66.

60. Σούρλας, Μ, ππ, 91· contra Γεωργιάδης-Σταθόπουλος (εκδότες), Αστικός Κώδιξ, Γενικά αρχαί, 1978, αρθρ. 1 αρ. 3.

61. Σούρλας, Μ, ππ, 91.

62. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 104 επ.

63. Βλ. Tammelo, TdG, ππ, 10· βλ. για τον Pieper στον Engisch, G, ππ, 158.

64. Flume, ZPdhE, ππ, 263.

λεγόμενη «επεκτατική δημιουργία δικαίου» (Rechtsfortbildung), διότι δήθεν το «δίκαιο των νομικών», σημαίνει jus est, ενώ το «δίκαιο του νόμου» σημαίνει jus esto, είναι λογοπαίγνιο. Επίσης μη πειστικός είναι και ο νομικός θετικισμός που θεωρεί ως «αντιεπισημονικά» και «αντινομικά» τα νοήματα της νομικής επιστήμης που βασίζονται σε αξίες και πολιτικο-κοινωνιολογικο-ιστορικά κριτήρια⁶⁵. Ήδη φαίνεται ότι «πηγές του δικαίου» δεν μπορεί να είναι μόνο το γράμμα των νόμων⁶⁶. Οι έννοιες «κανονιστικότητα», «κανόνας», «κανονιστικό πρόγραμμα», «κανονιστική περιοχή» δεν αφορούν μόνο το γράμμα του νόμου⁶⁷. Έτσι γίνεται αναγκαία η οριοθέτηση του θετικού δικαίου από τις πηγές του δικαίου:

Το δίκαιο του νομοθέτη είναι θετικό δίκαιο lex lata. Το δίκαιο που δεν έθεσε ο νομοθέτης, αλλά οι άλλοι ερμηνευτές δεν είναι lex lata, είναι όμως jus. Το πρώτο συγκεντρώνει περισσότερες πιθανότητες πραγμάτωσης, διότι αποτελεί προϊόν της νομοθετικής εξουσίας, όπως διαμορφώνεται αυτή στις κοινωνίες. Το δεύτερο συγκεντρώνει λιγότερες πιθανότητες πραγμάτωσης, αφού βρίσκεται έξω από το παιχνίδι σχηματισμού της νομοθετικής εξουσίας. Το δεύτερο πρέπει να ονομασθεί «θετέο» δίκαιο (lex ferenda) και μαζί με το «θετικό» δίκαιο (lex lata) είναι υποσύνολα του όλου δικαίου (jus) ή της δικαιοσύνης (justitia). Δεν πείθει, λοιπόν, η άποψη⁶⁸ που θεωρεί ως χαρακτηριστικό της θετικότητας του δικαίου μόνο το ότι αυτό είναι προτάσεις (κανόνες) δικαίου (Rechtssätze), που εκφράζονται γλωσσικά, και δήθεν θετικό δίκαιο είναι αυτό όταν και επειδή ερμηνεύεται, ώστε η ίδια γνώμη να καταλήγει στο παράδοξο να θεωρεί τη θεωρία του φυσικού δικαίου (Naturrechtslehre) ως θετικό δίκαιο. Έτσι πειστικά γίνεται λόγος⁶⁹ για ρυθμίσεις extra legem, αλλά intra jus και για επεκτατική δημιουργία δικαίου που υπερβαίνει το νόμο (gesetzesübersteigende Rechtsfortbildung). Γι' αυτό και δεν πείθει ο Μοντεσκιέ⁷⁰ όταν έλεγε ότι ο δικαστής είναι το στόμα που εκφέρει τις λέξεις του νόμου. Όμοια δεν πείθει απόλυτα το ρητό secundum legem non de legibus judicare. Το Μοντεσκιέ όμως

65. πρβλ. Müller, Juristische Methodik, εκδ. 2, 1976, 57 επ. 154 επ.

66. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 37 επ., 115 επ. Γι' αυτό πειστικά ο Tammelo, Logische Verfahren der juristischen Begründung, 1976, 79 θεωρεί ότι το ρητό in claris non fit interpretatio είναι μόνο ένα από τα πολλά κριτήρια, που δίνουν τις κατευθύνσεις της «ερμηνείας» που μπορεί να παραμεριστεί. Φυσικά τον όρο «ερμηνεία» πρέπει εδώ να τον εννοήσουμε γενικά και όχι ως μεταγραμματική ερμηνεία, αφού στη δεύτερη περίπτωση ήδη υπερβαίνεται η γραμματική ερμηνεία.

67. πρβλ. πάντως Müller, ππ, 116 επ.

68. Hruschka, Rechtstexte, ππ, 22 επ.

69. Larenz, ππ, 398.

70. Βλ. Henkel, ππ, 435.

ακολούθησε η «εξηγητική» γαλλική σχολή που ταύτισε το δίκαιο με το νόμο⁷¹. Τέτοιες απόψεις θυμίζουν το σωκρατικό «φημι γαρ εγώ το νόμιμον δίκαιον είναι»⁷². Την παραδοχή της «νομοκρατίας», δηλαδή της εδραίας εμπιστοσύνης προς το νόμο ως την κατεξοχήν αξιόπιστη πηγή του δικαίου, πρεσβεύει ο Πλάτων (στον «Κρίτωνα» και τον «Πολιτικό») ενώ ο Αριστοτέλης («Πολιτικά») αναφέρεται και στο φυσικό δίκαιο: «δει τους νόμους είναι κυρίους, κειμένους ορθώς»⁷³. Τα συμβάντα στην εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία μετά το 1933 δείχνουν ότι το δίκαιο δεν μπορεί να ταυτιστεί απόλυτα με το νόμο⁷⁴. Η καταδίκη των συνεργατών του Χίτλερ στις δίκες της Νυρεμβέργης βάσει των αρχών των πολιτισμένων λαών δείχνει την επιστροφή στις αριστοτελικές απόψεις για το φυσικό δίκαιο⁷⁵. Γι' αυτό πειστικά χαρακτηρίζεται⁷⁶ ο αγώνας του δικαστή για ελευθέρωσή του από το νόμο ως «νομομαχία».

Από τις πιο πάνω παρατηρήσεις γίνεται σαφές ότι δίπλα στην αξία του νομικού θετικισμού ως προς την ερμηνεία του θετικού δικαίου υπάρχει ισότιμη θέση για τις θεωρίες ως προς την ερμηνεία του θετού δικαίου. Η άποψη⁷⁷ ότι το θετικό δίκαιο κατά κοινή παραδοχή όλων των ερμηνευτών είναι άσχετο με κάθε αναφορά στην ορθότητά του, δεν πείθει πλήρως: εννοιολογική διάκριση υπάρχει μεν, επιθύμημα όμως είναι η ταύτισή τους. Παρόλη αυτή την ισοτιμία, υπέρ του νομικού θετικισμού ομιλούν τρία επιχειρήματα: της ασφαλούς πραγμάτωσης του δικαίου, της ύπαρξης μηχανισμού παραγωγής δικαίου και της ιστορίας. Ως προς το πρώτο λέγεται⁷⁸ ότι αν δεν μπορεί να διαπιστώσει κανείς τι είναι δίκαιο, τότε πρέπει κάποιος να καθορίσει τι πρέπει να υπάρχει ως δίκαιο. Ως προς το δεύτερο παίρνει αξία η θεωρία του Luhmann⁷⁹ για τη νομιμοποίηση του δικαίου «μέσω διαδικασίας», δηλαδή της θέσπισής του από το νομοθέτη και της «νομιμοποίησης της νομιμότητας» (Legitimität der Legalität). Ως προς το τρίτο σημειώνεται η θέση του Rousseau⁸⁰ που εμπιστευόταν υπερβολικά το δημοκρατικά ψηφισμένο νόμο και οδήγησε⁸¹ τον

71. Βλ. Dubischar, TuP, ππ, 120 επ· Perelman, ππ, 37 επ.

72. Βλ. τις παραπομπές στον Ξενοφώντα και τον Πλάτωνα από τον Μπόσδα, NoB, 31, 186, 189.

73. Βλ. Δεσποτόπουλος, NoB 23, 578.

74. Perelman, ππ, 102.

75. Perelman, ππ, 110.

76. Goldschmidt, ZPdhE, ππ, 88.

77. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 134.

78. Radbruch, Rechtsphilosophie, εκδ. 8, 1973, 165, 175.

79. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 79 επ.

80. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 199 επ.

81. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 207. Βλ. και Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, α'

πρώιμο φιλελευθερισμό και πρώιμο συνταγματισμό σε εμπιστοσύνη προς το νόμο και δυσπιστία προς το δικαστή.

Έτσι συμπεραίνουμε την υπαρξη θετού και θετέου δικαίου ως υποσύνολα του όλου δικαίου. Τη διάκριση⁸² όμως μεταξύ δικαίου (jus) και δικαιοσύνης (justitia) δεν μπορούμε να την δεχτούμε διότι αν το δίκαιο δεν είναι δίκαιο, τότε δεν είναι δίκαιο. Ήδη το ότι στην αρχαιότητα η Δίκη ήταν κόρη της Θέμιδας και ότι ο Ουλπιανός έλεγε ότι jus (όχι nomen juris) est a justitia appellatum (βλ. και το σχόλιο est autem jus a justitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit justitia quam jus) δείχνει τη σχέση δικαίου και δικαιοσύνης. Ήδη ο Φερδινάνδος I είχε πει fiat justitia ne pereat mundus και ο Kant «αν χαθεί η δικαιοσύνη, τότε δεν αξίζει να ζουν άνθρωποι στη γη»⁸⁴.

3. Η ανάγκη ερμηνείας του δικαίου

Θέσεις⁸⁵ όπως: οι σαφείς γλωσσικές ενότητες του νομοθέτη υπόκεινται σε λογική ερμηνεία και η γραμματική ερμηνεία είναι η ενδεδειγμένη πρώτη αφορμή της ιστορικής και τελολογικής ερμηνείας, ώστε να μην μπορεί να περιορισθεί κανείς στο σαφές γραμματικό νόημα, παραγνωρίζουν το ερμηνευτικό όριο της αρχής και του τέλους της γραμματικής ερμηνείας.

Όταν ο νομοθέτης χρησιμοποιεί λέξεις με αξιολογικό νόημα (π.χ. ανήθικος) ή εμπειρικό μεν νόημα, στο οποίο όμως διακρίνεται ένας «σημασιολογικός πυρήνας» και μια «σημασιολογική αυλή», δηλαδή υπάρχει ένας «σημασιολογικός χώρος επιλογής»⁸⁶, τότε η γραμματική ερμηνεία δεν μπορεί να επαρκέσει. Συνήθως γίνεται λόγος⁸⁷ για ερμηνεία του δικαίου, όταν πρόκειται για επιλογή μεταξύ περισσοτέρων σημασιών μιας λέξης και για πλήρωση κενών δικαίου, όταν δεν υπάρχει καν γλωσσική ενότητα του νομοθέτη ή το κρατούν συναίσθημα δικαίου απαιτεί αυτή την πλήρωση (γραμματικά, αξιολογικά κενά). Και στα μεν κενά δικαίου η γραμματική ερμηνεία δεν αρκεί, όπως είπαμε. Ερωτάται όμως σε ποιες περιπτώσεις αρκεί αυτή καταρχήν.

Αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει «μονοσημία» των γλωσσικών ενοτήτων του νομοθέτη. Αυτή επιτυγχάνεται με τους νομοθετικούς ορισμούς π.χ. ΑΚ 947, ΚΙΝΔ 1, ΠΚ 13, αφού έτσι περιορίζεται σε σημαντικό βαθμό ο ερμηνευτής⁸⁸. Η τήρηση

ατομικές ελευθερίες, 1982, 68.

82. Radbruch, ππ, 119 επ.

83. Βλ. Tammelo, TdG, ππ, 8, 33, 48 επ.

84. Βλ. Tammelo, ZPdU, ππ, 77.

85. Τσάτσος, Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου, εκδ. 2, 1978, 19, 123, 254 contra Βιζουκίδης παραπεμπόμενος από Σούρλα, Ν, ππ, 92 σημ. 91.

86. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 202.

87. Zippelius, Rph, ππ, 202, 204· ο ίδιος, JM, ππ, 43 επ. 57 επ.

88. Σούρλας, Μ, ππ, 84.

από το νομοθέτη των σημασιολογικών κανόνων της γλώσσας και η αποφυγή ασαφειών εκ μέρους του βοηθούν τον ερμηνευτή που εφαρμόζει τους ίδιους σημασιολογικούς κανόνες γλώσσας, στην αποκωδικοποίηση των επιταγών του νομοθέτη⁸⁹. Για την επίτευξη αυτής της «μονοσημίας» αν δούμε τις θεωρίες «απεικόνισης» για τη γλώσσα⁹⁰. Αυτές πρεσβεύουν ότι υπάρχει μια εξωγλωσσική πραγματικότητα, ανεξάρτητη από τη γλώσσα που απεικονίζεται απ' αυτήν. Έτσι οι λέξεις «δένδρο», «σπίτι» απεικονίζουν πραγματικά αντικείμενα. Η ονομασία που δόθηκε σ' αυτά τα αντικείμενα οφείλεται στη συμφωνία των μελών της γλωσσικής κοινότητας, ώστε να μπορούν να συννενοηθούν μεταξύ τους. Βασικές προϋποθέσεις⁹¹ για τη συνεννόηση είναι α) η ορθή αντίληψη για την πραγματικότητα, δηλαδή σαφής παράσταση των πραγμάτων και γεγονότων και β) η ορθή επιλογή των γλωσσικών σημείων που απεικονίζουν την πραγματικότητα και η ορθή συντακτική σύναψή τους. Η συντακτική και σημασιολογική διάσταση της γλώσσας οδηγεί στην επικοινωνία. Η εφαρμογή αυτών των πορισμάτων της γλωσσολογίας από το νομοθέτη αυξάνει το ποσοστό της «μονοσημίας» των γλωσσικών του ενοτήτων. Σημειώνουμε πάντως ότι η επικρατέστερη γλωσσολογική θεωρία είναι του Carnap που διακρίνει στα πλαίσια της «σημειωτικής» τρία επίπεδα: το «συντακτικό», το «σημασιολογικό» και το «πραγματολογικό»⁹².

Από το σημείο που παύει η «μονοσημία» και η γραμματική ερμηνεία είτε μιλήσουμε για «απλή ερμηνεία» είτε για «πλήρωση κενών» δεν έχει πρακτική σημασία. Η μέθοδος ερμηνείας και στις δύο περιπτώσεις είναι η ίδια. Το στάδιο ερμηνείας μετά τη γραμματική βασίζεται στην «πραγματολογική» διάσταση της γλώσσας και στις «θεωρίες περί του νοήματος ως χρήσης»⁹³. Η πραγματολογία⁹⁴ εξετάζει τη γλώσσα ως φορέα σημασίας μέσα από διανθρώπινες επικοινωνίες για την επίτευξη επικοινωνιακών σκοπών κάτω από συγκεκριμένες κάθε φορά περιστάσεις, π.χ. «η αίθουσα είναι κρύα» μπορεί να σημαίνει ότι έχει «μικρή θερμοκρασία» ή «είναι άχαρη». Εξαρτάται, λοιπόν, από διάφορους παράγοντες το νόημα που ήθελε να δώσει στη φράση αυτή το υποκείμενο. Μια άποψη⁹⁵ μάλιστα θεωρεί, ότι στην πραγματολογία βασίζεται και η ρητορική (τοπολογία). Οι

89. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 76 επ.

90. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 62 επ.

91. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 67.

92. Βλ. Γιαννίδης, ΝοΒ 29, 261 σημ. 58.

93. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 59 επ., 95 επ., 68 επ.

94. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 59 επ.

95. Viehweg, ππ, 112 επ.

θεωρίες της νοηματικής χρήσης της γλώσσας⁹⁶ αρνούνται να δεχθούν μια πραγματικότητα που δεν είναι γλωσσικά προδιαρθρωμένη, δηλαδή μια γλωσσική μεταβολή οδηγεί σε μια νέα πραγματικότητα, δηλαδή η χρήση της γλώσσας δίνει στη γλώσσα το νόημά της, ώστε η ίδια η γλωσσική έκφραση κάτω από ορισμένες περιστάσεις είναι σαφής και κάτω από άλλες ασαφής, π.χ. άλλο νόημα έχει ο «αξιωματικός» στο σκάκι, κι άλλο νόημα στο στρατό.

Έτσι ξεκινώντας από τη γραμματική ερμηνεία προχωρούμε με σπειροειδείς μεθοδολογικές κινήσεις της σκέψης σε ανώτερα ερμηνευτικά επίπεδα⁹⁷. Με μια άλλη έκφραση⁹⁸ η μεθοδολογία του δικαίου είναι «μεταεπιστήμη» μιας «κανονιστικής επιστήμης». Εφόσον όμως το σπιράλ αυτό δεν τελειώνει, δεν τελειώνουν ούτε οι «μεταεπιστήμες». Πάντως το κατά πόσο ο κάθε κλάδος δικαίου (π.χ. ποινικό) έχει μόνο ορισμένους ερμηνευτικούς κανόνες (π.χ. όχι την αναλογία), είναι θέμα της ειδικής μεθοδολογίας δικαίου του κλάδου.

4. Το «σπιράλ» των τύπων ερμηνείας των νόμων

A. Τυπολογικοί «τόποι» από τη λογική του γράμματος του νόμου

Βασική συμβολή στη συλλογή και κατάταξη των τυπολογικών τύπων της λογικής ερμηνείας αποτελεί η *Ρητορική του Αριστοτέλη*. Πρόκειται για τη λεγόμενη «πνευματοποίηση» ή καλύτερα «νοηματοποίηση» του δικαίου (=επιρροή από το πνεύμα και τη νόηση)⁹⁹. Πειστικά παρατήρησε ο Hollenberg¹⁰⁰ ότι κακός μαθηματικός είναι κακός νομικός. Ήδη από την αρχαιότητα η νομική δογματική (με τα παραδείγματά της) συνδέεται στενά με τα μαθηματικά (δηλαδή τη λογική σκέψη)¹⁰¹. Η διάκριση¹⁰² της επιχειρηματολογίας που βασίζεται στον Αριστοτέλη σε αναλυτική (τυπική λογική) και διαλεκτική (ρητορική) δε μας ενδιαφέρει εδώ, αφού υπό τον όρο «τυπολογία» εννοούμε και τις δύο. Κατά μία γνώμη απορρίπτεται¹⁰³ η διάκριση μεταξύ τυπικής και νομικής λογικής ως «γελοία».

96. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ. 69, 70, 72, 73.

97. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 41· Τσάτσος, ππ, 135 επ.

98. Larenz, ππ, 238.

99. πρβλ. Henkel, ππ, 180 επ.

100. Βλ. Radbruch, ππ, 195.

101. Tammelo, Drei, ππ, 29.

102. Perelman, ππ, 10 επ., 138 επ.

103. Perelman, ππ, 14. Οι Tammelo-Schreiner, Grundzüge und Grundverfahren der Rechtslogik, 1977, II 7 επ. και RumG, ππ, 17 επ. και LVdJB, ππ, 84 επ. διακρίνουν την (περιγραφική) λογική των νομικών ή της σύλληψης του δικαίου (Juristische) από τη λογική του καθαυτό δικαίου ή της δημιουργίας του δικαίου (juridische-προστακτική). Ο Klug, Juristische Logik, εκδ. 4, 1982, 1 επ., 5, 13 επ., 17 επ. λέει ότι η επιστημολογία είναι η θεωρία της τεχνικής για την

Πριν εξετάσουμε τα τυπολογικά επιχειρήματα που μας δίνει ο *Αριστοτέλης*, αναφέρουμε παραδείγματος χάριν ότι ο Tarello¹⁰⁴ πρότεινε έναν κατάλογο δεκατριών τρόπων και ο Struck¹⁰⁵ έναν κατάλογο εξηντατεσσάρων τρόπων. Οι αριστοτελικοί τρόποι είναι οι ακόλουθοι:

Επιχείρημα από το *ενάντιο* («δει γαρ σκοπεῖν εἰ τῶ ἐναντίῳ τῷ ἐναντίῳ ὑπάρχει»¹⁰⁶), π.χ. 355 ΠολΔ: ἀν δε θεωρεῖ ἀναγκαῖα τὴν αὐτοψία τὸ δικαστήριον δὲν τὴν διατάζει.

Επιχείρημα από την *ομοιότητα* («Ἄλλος ἐκ τῶν ὁμοίων πτώσεων: ὁμοίως γὰρ δει ὑπάρχει ἢ μὴ ὑπάρχειν»¹⁰⁷) π.χ. 221 παρ. 2 ΠολΔ: ἡ πρότασις ἐνστάσεως συμψηφισμοῦ εἶναι ὅμοια με τὴν αἴτησιν ποῦ ἐπιδιώκει καταψήφισιν.

Επιχείρημα από την *ἀλληλεξάρτησιν* («Ἄλλος ἐκ τῶν πρὸς ἄλληλα· εἰ γὰρ θατέρῳ ὑπάρχει τὸ καλῶς ἢ δικαίως ποιῆσαι. Θατέρῳ τὸ πεπονθέναι»¹⁰⁸) π.χ. 684 ΠολΔ: προϋπόθεσις γιὰ νὰ διατάξει τὸ πολυμελὲς δικαστήριον τὰ ασφαλιστικὰ μέτρα εἶναι ἡ ἐκκρεμοδικία τῆς κύριας ὑπόθεσις σ' αὐτό.

Επιχείρημα από τὴν *σύγκρισιν* («Ἄλλος ἐκ τοῦ μᾶλλον καὶ ἥττον, οἷον εἰ μὴδ' οἱ θεοὶ πάντα ἴσασι, σχολὴ οἱ γέ

ἐπιστημονικὴ ἀπόκτησις γνῶσεων, ἐνῶ ἡ τυπικὴ λογικὴ εἶναι ἐκεῖνο τὸ κομμάτι τῆς ἐπιστημολογίας ποῦ παρουσιάζει τὴν τεχνικὴ τῆς ἀπόδειξης καὶ συνέπειας. Τυπικὴ εἶναι αὐτή, διότι μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ σ' ὅλα τὰ δυνατὰ νοήματα, ἀφοῦ ἡ ἀποδεικτικὴ τεχνικὴ δὲ δεσμεύεται ἀπὸ αὐτά. Ἀντίθετα ἀτυπὴ λογικὴ εἶναι ἐκεῖνο τὸ κομμάτι τῆς ἐπιστημολογίας ποῦ δὲν ἀνήκει στὴν τυπικὴ λογικὴ. Ὅταν, λοιπὸν, γίνεται λόγος γιὰ νομικὴ λογικὴ δὲν ἐννοεῖται ἐκείνη ἡ λογικὴ γιὰ τὴν ὁποία ἰσχύουν ἐιδικοί νόμοι, ἀλλὰ ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται στὴ νομικὴ ἐπιστήμη, καὶ δὲν εἶναι ὅλη ἡ λογικὴ, ἀλλὰ μόνον τὸ τμήμα ἐκεῖνο ποῦ χρειάζεται τὴ νομικὴ ἐπιστήμη. Ἡ λογικὴ διακρίνεται σὲ σύγχρονη (μαθηματικὴ, ὑπολογιστικὴ) καὶ σὲ παραδοσιακὴ, δηλαδὴ μὴ ὑπολογιστικὴ. Πρώτος ὁ Leibniz εἶχε θεωρήσει ἀναγκαῖα τὴν «ὑπολογιστικοποίησιν» τῶν κανόνων τῆς λογικῆς σκέψης, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσει νὰ φτιάξει ἕνα τέτοιο σύστημα συμβόλων. Τὸ πρῶτο τέτοιο σύστημα περιέγραψαν οἱ Russel καὶ Whitehead. Κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἀποψη ἡ ἀξία τῆς «ὑπολογιστικῆς» λογικῆς εἶναι μικρὴ τῆ στιγμῇ ποῦ κάθε νομικὸς τρόπος ἐρμηνείας ἔχει τὴ δική του «λογικὴ» καὶ τὴ δική του «δεοντολογία» γιὰ τὴν ὁποία ἡ τυπικὴ λογικὴ εἶναι ἀνεπαρκὴς (πρβλ. τοὺς Tammelo-Schreiner, GuGdR, ππ, 127 ποῦ θεωροῦν ὅτι καὶ ἡ τοπολογία ὑπόκειται στὴ λογικὴ, στὴ συνέπεια). Ἡ ἀνεπάρκεια αὐτὴ οφείλεται σὲ τὸ λεγόμενον «πρῶτο ψεῦδος», δηλαδὴ στὴν ἀυθαίρετη ἐπιλογὴ τῶν ἀξιωμάτων κάθε ἐρμηνευτικῆς μεθόδου (πρβλ. Drews παραπεμπόμενον ἀπὸ τον Klug, ππ, 172). Τὸ γεγονός ὑπαρξῆς αὐτόματων σκακιστικῶν παιγνιδιῶν ὅπου ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπιτρεπτοῦ ἢ ἀνεπιτρεπτοῦ μιᾶς πράξεως δείχνει ὅτι αὐτὴ ἡ αὐτοματοποίησις μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ καὶ στὰ νομικὰ (βλ. Klug, ππ, 203), ἀρκεῖ μόνον νὰ βρεθῆ τὸ μοναδικὸ «αὐθεντικὸ» ἀξιωματικὸ σύστημα κανόνων δικαίου (ποῦ σήμερα φαίνεται οὐτοπία).

104. Βλ. Perelman, ππ, 79 ἐπ.

105. Βλ. Struck, TJ, ππ, 20-34.

106. Αριστοτέλης, ππ, 1397α, 8.

107. Αριστοτέλης, ππ, 1397α, 21, 22.

108. Αριστοτέλης, ππ, 1397α, 25, 26.

άνθρωποι»¹⁰⁹) π.χ. 953 παρ. 3 περ. γ ΠολΔ: αφού αυτά είναι ακατάσχετα πόσο μάλλον το προσωπικό ημερολόγιο, πολύ λιγότερο όμως (έως καθόλου) είναι ακατάσχετο ένα αντίτυπο από το ήδη εκδοθέν και κυκλοφορούν ημερολόγιο.

Επιχείρημα από την *πλήρωση της υπόθεσης* (« Άλλος εκ του τον χρόνον σκοπείν, οίον ως Ιφικράτης εν τη προς Αρμόδιον, ότι ει πριν ποιήσαι ηξίουν της εικόνας τυχείν εάν ποιήσω, έδοτε αν ποιήσαντι δ' αρ' ου δώσετε; Μη τοίνυν μέλλοντες μεν υπισχνείσθε, παθόντες δ' αφαιρείσθε»¹¹⁰), π.χ. 555 ΠολΔ: αν διαπιστωθούν τα γεγονότα που πληρούν την υπόθεση του κανόνα αυτού, δηλαδή ότι είχε ασκηθεί αναιρέση και ασκείται δεύτερη από τον ίδιο διάδικο κατά της ίδιας απόφασης, τότε η δεύτερη αναιρέση δεν επιτρέπεται.

Επιχείρημα από την *αντίθετη αντιστροφή* (« Άλλος εκ των ειρημένων καθ' αυτού προς τον ειπόντα»¹¹¹), π.χ. 322 ΠολΔ: το δεδικασμένο δε λαμβάνεται αυτεπάγγελτα υπόψη από το δικαστήριο.

Επιχείρημα από τον *ορισμό* (« Πάντες γαρ ούτοι ορισάμενοι και λαβόντες το τι εστι, συλλογίζονται περί ων λέγουσιν»¹¹²) π.χ. 1 περ. α ΠολΔ: προηγείται ο ορισμός της ιδιωτικής διαφοράς και μετά εξετάζεται αν η συγκεκριμένη διαφορά υπάγεται στα πολιτικά δικαστήρια.

Επιχείρημα από την *πολυσημία* (« Άλλος εκ του ποσα-χώς»¹¹³), π.χ. 12 παρ. 1 ΠολΔ: ο βαθμός δικαιοδοσίας μπορεί να σημαίνει α) πόσες φορές το ίδιο δικαστήριο εξετάζει την υπόθεση, β) πόσες φορές περισσότερα δικαστήρια του ίδιου ιεραρχικού επιπέδου εξετάζουν την υπόθεση, γ) πόσες φορές περισσότερα δικαστήρια διαφορετικού ιεραρχικού επιπέδου εξετάζουν την υπόθεση, δ) κλπ.

Επιχείρημα από την *κατάταξη* (« Άλλος εκ διαιρέσεως, οίον ει πάντες τριών ένεκεν αδικούσιν (ή τούδε γαρ ένεκα ή τούδε ή τούδε)»¹¹⁴, π.χ. 585 παρ. 1 ΠολΔ: οι διατάξεις 215-225, 226-232, 233-281 εφαρμόζονται και στην ανακοπή.

Επιχείρημα από την *επαγωγή* (« Άλλος εξ επαγωγής»¹¹⁵), π.χ. 233 παρ. 1 εδ. 2 ΠολΔ: ο δικαστής είναι ο άρχων της συζητητικής διαδικασίας.

Επιχείρημα από μια *επιστημονική γνώμη* (« Άλλος εκ κρίσεως περί του αυτού ή ομοίου ή εναντίου, μάλιστα μεν ει

109. Αριστοτέλης, ππ, 1397β, 15, 16.

110. Αριστοτέλης, ππ, 1397β, 35-39.

111. Αριστοτέλης, ππ, 1398α, 4-5.

112. Αριστοτέλης, ππ, 1398α, 28-30.

113. Αριστοτέλης, ππ, 1398α, 31.

114. Αριστοτέλης, ππ, 1398α, 33, 34.

115. Αριστοτέλης, ππ, 1398α, 36.

πάντες και αεί, ει δε μη, αλλ' οι γε πλείστοι, ή σοφοί ή πάντες ή οι πλείστοι, ή αγαθοί»¹¹⁶), π.χ. 262 παρ. 1 ΠολΔ: η κρατούσα γνώμη αρκείται σε γραμματική ερμηνεία, σε αντίθεση με τη μειοψηφούσα γνώμη που προχωρεί σε τελολογική ερμηνεία.

Επιχείρημα από το *μερισμό* («'Άλλος εκ των μερών ... Παράδειγμα εκ του Σωκράτους του Θεοδέκτου· «εις ποίον ιερόν ησέβηκεν; τίνας Θεών ον τετίμηκεν ων η πόλις νομίζει»¹¹⁷), π.χ. 585 παρ. 2 ΠολΔ: εφαρμόζεται σε όλα τα είδη της ανακοπής (εκτελεστική, διαταγή πληρωμής, ερημοδικίας) ή μόνο στην ανακοπή αυτού του άρθρου;

Επιχείρημα από τη *διαδοχική ανάλυση* («'Άλλος, επειδή επί των πλείστων συμβαίνει ώστε έπεσθαι τι τω αυτώ αγαθόν και κακόν εκ του ακολουθούντος προτρέπειν ή αποτρέπειν»¹¹⁸), π.χ. 667 ΠολΔ: η προσπάθεια συμβιβασμού σημαίνει μια άμβλυνση της αντιδικίας, η παράλειψή της σημαίνει όξυνση της αντιδικίας, που όμως δεν εξυπηρετεί το δημόσιο συμφέρον για περισσότερη κοινωνική ειρήνη, πράγμα που εξυπηρετεί η άμβλυνση της αντιδικίας.

Επιχείρημα από τη *σύγκλιση των αντιθέτων* («'Άλλος, όταν περί δυοίν και αντικειμένωιν ή προτρέπειν ή αποτρέπειν δέη, και τω πρότερον ειρημένω τρόπω επ' αμφοίν χρήσθαι»¹¹⁹), π.χ. 283 παρ. 2 και 268 παρ. 4 ΠολΔ: παρόλη την αντίθεσή τους, το 283 παρ. 2 ΠολΔ, εφαρμόζεται, όταν εφαρμόζονται τα 282 και 283 παρ. 1 ΠολΔ, και το 268 παρ. 4 ΠολΔ, όταν δεν εφαρμόζονται αυτά.

Επιχείρημα από την *αναλογία συνεπειών* («'Άλλος εκ του ανάλογον ταύτα συμβαίνειν»¹²⁰), π.χ. αφού τα 221 παρ. 2, 222 παρ. 2, 322 παρ. 1 ΠολΔ ισχύουν και για την ένσταση συμψηφισμού και για την αγωγή, ισχύει και το 283 παρ. 2 ΠολΔ για την πρώτη, διότι ισχύει και για τη δεύτερη.

Επιχείρημα από την *ταυτόσημη αιτιότητα* («'Άλλος εκ του το συμβαίνειν εάν η ταυτόν, ότι και εξ ων συμβαίνει ταυτά»¹²¹), π.χ. 516 ΠολΔ: έννομο συμφέρον έχει ο εναγόμενος που κέρδισε μεν αλλά με την ένσταση συμψηφισμού αντί της ένστασης καταβολής, διότι δεν μπορεί να ασκήσει αγωγή για την ανταπαίτηση του λόγω του 330 ΠολΔ.

Επιχείρημα από τη *δυνατότητα επιλογής* («'Άλλος εκ του μη

116. Αριστοτέλης, ππ, 1398β, 22-25.

117. Αριστοτέλης, ππ, 1399α, 7, 9, 10.

118. Αριστοτέλης, ππ, 1399α, 11-13.

119. Αριστοτέλης, ππ, 1399α, 20-23.

120. Αριστοτέλης, ππ, 1399α, 37-38. Γενικότερα πάντως ο αναλογικός τρόπος σκέψης κρύβεται πίσω από κάθε νομική εφαρμογή, Βλ. Hruschka, Rechtstexte, ππ, 102 με παραπομπή στον Kaufmann.

121. Αριστοτέλης, ππ, 1399β, 6, 7.

ταυτό αεί αιρείσθαι ύστερον ή πρότερον, αλλ' ανάπαλιν»¹²²), π.χ. ο νομοθέτης τροποποιεί τόσες φορές συγκεκριμένες διατάξεις, γιατί να μην αλλάζει κι ο ερμηνευτής γνώμη;

Επιχείρημα από την *πιθανότητα* («'Αλλος το ου ένεκ' αν είη ή γένοιτο, τούτου ένεκα φάναι είναι ή γεγενήσθαι»¹²³), π.χ. το 333 παρ. 2 ΠολΔ δεν περιλαμβάνει τον όρο συμπαίγνια που περιλαμβάνει το 586 παρ. 2 ΠολΔ, όμως είναι πιθανό ότι τον εννοεί.

Επιχείρημα από την *αντίφαση* («'Αλλος ελεγκτικός το τα ανομολογούμενα σκοπείν»¹²⁴), π.χ. το 224 ΠολΔ αντιφάσκει με το 269 παρ. 2 ΠολΔ.

Επιχείρημα από την *αναγκαστική αιτιότητα* («'Αλλος από του αιτίου, αν τε υπάρχη ότι έστι, καν μη υπάρχη, ότι ουκ έστιν· άμα γαρ το αίτιον ου αίτιον, και άνευ αιτίου ουθέν εστιν»¹²⁵), π.χ. 344 ΠολΔ: το δικαστήριο διατάζει νέες αποδείξεις μετά την αποδεικτική διαδικασία, διότι έχει αυτό το δικαίωμα.

Επιχείρημα από την *ποιότητα* («'Αλλος, ει ενεδέχето βέλτιον άλλως ή ενδέχεται ων ή συμβουλεύει ή πράττει ή πέπραχε σκοπείν»¹²⁶), π.χ. η λύση υπέρ του 20 παρ. 1 Σ είναι καλύτερη από αυτήν του 151 ΠολΔ.

Επιχείρημα από την *πάγια πρακτική* («'Αλλος όταν τι εναντίον μέλλη πράτεσθαι τοις πεπραγμένοις»¹²⁷), π.χ. η πάγια νομολογία μπροστά σε μια αιρετική άποψη.

Επιχείρημα από τα *ασθενή αντεπιχειρήματα* («'Αλλος τόπος το εκ των αμαρτηθέντων κατηγορείν ή απολογείσθαι»¹²⁸), π.χ. υπέρ της μιας γνώμης συνηγορεί μόνο η γραμματική ερμηνεία, ενώ υπέρ της άλλης η λογική, τελολογική και συναισθηματική ερμηνεία.

Επιχείρημα από τη *διεξοδική επιχειρηματολογία* («'Αλλος δε τόπος το δεινώσει κατασκευάζειν ή ανασκευάζειν»¹²⁹), π.χ. αν για τη μία άποψη συνηγορεί ένα επιχείρημα και για την άλλη πέντε.

Επιχείρημα από την *παραδειγματολογία* («'Αλλος το εκ

---

122. Αριστοτέλης, ππ, 1399β, 16, 17.

123. Αριστοτέλης, ππ, 1399β, 22, 23.

124. Αριστοτέλης, ππ, 1400α, 17, 18. Εδώ πρέπει να σημειωθεί το θεώρημα ex falso quod libet που σημαίνει ότι από μια αντίφαση ακολουθεί έγκυρα οποιοδήποτε συμπέρασμα, ώστε η «αντινομία» να είναι στο δίκαιο «υπερπαραγωγική» (Tammelo, LVdjB, ππ, 83) και δεν αποτελεί «αντιφατικές κρίσεις», αλλά «αλληλοεπηρεαζόμενες αντίρροπες δυνάμεις» (Tammelo, LVdjB, ππ, 84).

125. Αριστοτέλης, ππ, 1400α, 34-36.

126. Αριστοτέλης, ππ, 1400α, 41-43.

127. Αριστοτέλης, ππ, 1400β, 5, 6.

128. Αριστοτέλης, ππ, 1400β, 10, 11.

129. Αριστοτέλης, ππ, 1401β, 3, 4.

σημείου»¹³⁰), π.χ. η ένσταση συμψηφισμού ομοιάζει με την ανταγωγή, διότι ο νόμος τις μεταχειρίζεται παρόμοια π.χ. 221 παρ. 2, 222 παρ. 2, 322 παρ. 1 ΠολΔ.

Η παράθεση αυτών των επιχειρημάτων δε διεκδικεί πληρότητα, δείχνει όμως ότι η λογική ξεκινάει από το γράμμα του νόμου, όπου η γραμματική ερμηνεία δεν αρκεί. Επειδή όμως η πληθώρα των «τυπολογικών» αυτών τόπων οδηγεί σε αντίθετα συμπεράσματα πρέπει να προχωρήσουμε πιο πάνω στο «σπιράλ ερμηνείας».

B. Κλασικοί «τόποι» σκοπιμότητας από τη θετέα δικαιοσύνη

a. Ιστορικά Επιχειρήματα

Για να γίνει κατανοητή η ιστορική ερμηνεία πρέπει να διακριθεί η έννοια του «ιστορικού νομοθέτη» (=νομοθέτης του παρελθόντος) από την έννοια του «σύγχρονου νομοθέτη» (=νομοθέτη του παρόντος). Η βούληση του «σύγχρονου νομοθέτη» ερευνάται πιο κάτω στο πλαίσιο σύμπτωσης της νομοθετικής πολιτικής και νομικής εφαρμογής (βλ. III 2 Β). Για ιστορική ερμηνεία μπορεί να γίνει λόγος μόνο, όταν ερευνάται η βούληση του «ιστορικού νομοθέτη».

Η έρευνα της βούλησης του «ιστορικού νομοθέτη» έχει κυρίως αξία, όταν οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του παρόντος διαφέρουν απ' αυτές του παρελθόντος, κατά τη νομοθέτηση. Σε μια τέτοια διαφοροποίηση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών μπορεί να αντιστοιχηθεί διαφοροποίηση βουλήσεων του «ιστορικού» από το «σύγχρονο» νομοθέτη. Αντίθετα η ομοιότητα των συνθηκών αυτών θα σημαίνει ομοιότητα και των βουλήσεων των νομοθετών *ceteris paribus*.

Οι πιο πάνω σκέψεις δεν είχαν γίνει κατανοητές παλιότερα. Γι' αυτό είχε προκύψει η διαμάχη μεταξύ «υποκειμενικής» και «αντικειμενικής» ερμηνείας για τη βούληση του νομοθέτη. Σήμερα μπορεί να πει κανείς ότι η «υποκειμενική» ερμηνεία αντιστοιχεί στην ιστορική ερμηνεία, ενώ η «αντικειμενική» ερμηνεία είναι το σημείο συνάντησης νομοθετικής πολιτικής και νομικής εφαρμογής. Γνωστοί «υποκειμενιστές» ήταν οι Savigny, Windscheid, Regelsberger, Ennecerus, Bierling, Heck, Beling, Stammler, Petraschek, Nawiasky¹³¹.

Έτσι η ιστορική ερμηνεία κατατάσει το νόημα του νόμου στο σύστημα δικαίου που διήπε τη συνείδηση του νομοθέτη, όταν αυτός δημιουργούσε το νόμο και για την εύρεση του τότε σκοπού του νομοθέτη πρέπει να εξεταστούν οι τότε υπάρχουσες συνθήκες, δηλαδή οι κοινωνικοί σκοποί της τότε εποχής, των τάξεων και των κομμάτων, οπότε η τότε νομοθέτηση εμφανίζεται ως μέσο για την επίτευξη του τότε σκοπού του

130. Αριστοτέλης, ππ, 1401β, 9, 10.

131. Βλ. Engisch, Einführung in das juristische Denken, εκδ. 7, 1977, 88 επ.

νομοθέτη και για την εύρεση αυτών των ιστορικών σκοπών είναι χρήσιμες οι νομοθετικές προπαρασκευαστικές εργασίες (εισηγητικές εκθέσεις, πρακτικά συζητήσεων) και κάθε άλλη ιστορική πηγή¹³² (επιστήμη και νομολογία της τότε εποχής, πορίσματα άλλων επιστημών τότε).

Η ιστορική ερμηνεία δείχνει επίσης την αστοχία εκείνων των απόψεων¹³³ που δέχονται ότι ο εφαρμοστής του νόμου είναι «υποτελής» στο νομοθέτη, στην «ενιαία πρακτική συνείδησή του» και «εκτελεστής της ενιαίας σκέψης του». Αφενός η υπερίσχυση του ιστορικού νοήματος του νόμου από το σύγχρονο νοήμα του θα συμβαίνει κατ' εξαίρεση λόγω της προσαρμοστικότητας του δικαίου, αφετέρου η αποδοχή της αποκρουσμένης γνώμης θα αποτελούσε εξαφάνιση της δικαστικής λειτουργίας και συνεπώς παραβίαση του 26 Σ.

Ερωτάται περαιτέρω τι σημαίνει «βούληση» ή «σκοπός» του ιστορικού νομοθέτη. Γίνεται λόγος¹³⁴ για «ψυχολογική», «υποκειμενική», βούληση του ιστορικού νομοθέτη. Μπορεί όμως ο νομοθέτης να έχει ψυχή και βούληση, αφού δεν είναι πρόσωπο; Καλύτερα είναι να θεωρήσουμε ως ιστορικό νομοθέτη όχι μόνο το τότε νομοθετικό σώμα, αλλά το νόημα του νόμου στην τότε ιστορική εποχή δηλαδή το γράμμα του νόμου, τις πιθανές ratio που είχαν προταθεί από νομολογία, ερμηνευτές της εποχής εκείνης και κάθε άλλη υποστηρικθείσα τότε ερμηνεία. Έτσι δεν πείθει η γνώμη¹³⁵ που ιστορικό νομοθέτη εννοεί το «χάος των ιστορικά υπαρχουσών βουλήσεων ρυθμισμένο στην ενότητα του ισχύοντος θετικού δικαίου». Το πως μπορεί να ταιριάζει «χάος» και «ενότητα» είναι ακατανόητο.

Η εύρεση της βούλησης του ιστορικού νομοθέτη βοηθείται από την ιστορική σχολή του δικαίου (Savigny, Puchta, Hegel) που θεώρησαν ως δίκαιο το «πνεύμα του λαού», «την κοινή συνείδηση του λαού», το «έθιμο»¹³⁶. Εκπρόσωποι της σχολής αυτής στην Ελλάδα ήταν οι Παπαρρηγόπουλος, Καλλιγιάς, Οικονομίδης¹³⁷. Η θεωρία αυτή είναι πειστική στο μέτρο που σε κάθε εποχή οι κρατούσες κοινωνικοηθικές αντιλήψεις επηρεάζουν το δίκαιο¹³⁸. Δεν αρκεί όμως. Διότι το δίκαιο μιας ιστορικής εποχής βρίσκεται όπως και το σύγχρονο δίκαιο. Και το ερώτημα είναι πως βρίσκεται το σύγχρονο δίκαιο. Η γνώση του πνεύματος του λαού είναι μία συνισταμένη μόνο της γνώσης

132. Τσάτσος, ππ, 132 επ.

133. Τσάτσος, ππ, 112.

134. Βλ. Τσάτσος, ππ 113 επ. με παραπομπές στη σελ. 121.

135. Τσάτσος, ππ, 120.

136. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 7-12, 32, 103-105.

137. Βλ. Αργυριάδου, ΝοΒ 34, 1374, 1377· Παπαντωνίου, Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, εκδ. 3, 1983, 15.

138. Zippelius, Rph, ππ, 8.

του δικαίου (βλ. Π 4 Γγ). Πάντως αξίζει να επικροτηθούν οι υποστηρικτές αυτής της σχολής, διότι νομιμοποίησαν το δίκαιο σε δημοκρατική και συναινετική βάση¹³⁹, αίτημα διαρκές της σύγχρονης κοινωνίας μας.

Παράδειγμα εφαρμογής της ιστορικής επιχειρηματολογίας δίνει ο Μπέης¹⁴⁰ εξετάζοντας το θεσμό της ισοβιότητας των δικαστών: αρχίζοντας από ένα κείμενο του *Ηρόδοτου*, ύστερα στα συντάγματα 1844, 1864, 1911 και 1975.

β. Φυσικοδικαϊκά επιχειρήματα

Θεμελιωτής της φυσικοδικαϊκής επιχειρηματολογίας είναι ο *Αριστοτέλης*, που υποστήριζε ότι υπάρχει μια δεσμευτική τάξη αρχών ισχύουσα ανεξάρτητα από το θετό δίκαιο¹⁴¹. «Λέγω δε νόμον τον μεν ίδιον τον δε κοινόν, ίδιον μεν τον δε εκάστωις ωρισμένον προς αυτούς, και τούτον τον μεν άγραφον τον δε γεγραμμένον, κοινόν δε τον κατά φύσιν». Σήμερα πειστικά υποστηρίζεται¹⁴², ότι ο χωρισμός θετικού δικαίου και φυσικού δικαίου δεν μπορεί να διατηρηθεί, διότι το πρώτο, ως το πραγματικά σε μια κοινωνία λειτουργούν δίκαιο, δεν ταυτίζεται με το εκδοθέν κείμενο του νόμου. Αντί του φυσικού δικαίου χρησιμοποιείται σήμερα η επεκτατική (αναλογική) ερμηνεία και πολλές διατάξεις (π.χ. καλής πίστης) που παρέχουν ευχέρεια «μεταρρύθμισης», «ανανέωσης», «παραπέρα ανάπτυξης» των νόμων¹⁴³.

Υποστηρίχτηκε ότι φυσικό δίκαιο είναι η έλλογη τάξη του κόσμου (*στωϊκοί, Κικέρων, Μάρκος Αυρήλιος, Ιουστινιανός, Hegel*)¹⁴⁴ η θεϊκή τάξη του κόσμου (*Αυγουστίνος, Θωμάς Ακινάτης, Scotus, Ockham*)¹⁴⁵ –«της πόλεως οικίζειν κατά Θεόν τινά εις αρχήν τε και τύπον τινά της δικαιοσύνης» (*Σωκράτης*)¹⁴⁶, η φύση του ανθρώπου (*σοφιστές, Σπινόζα, Nietzsche, Grotius, Pufendorf, Wolff*)¹⁴⁷ – π.χ. «φημί γαρ εγώ είναι το

139. Zippelius, JM, ππ, 41.

140. Μπέης, Εισαγωγή στη δικονομική σκέψη, εκδ. 3, 1981, 53 επ.

141. Βλ. Αριστοτέλης, ππ, 1373, β, 4-6. Βλ. Μπόσδας, ΝοΒ 32, 962 επ. Κατά το Βουζίκας, ΝοΒ 18, 1410 με παραπομπές θεωρείται όμως ότι ο όρος «νόμος» στο αρχαιοελληνικό δίκαιο περιλαμβάνει τον άγραφο και το γραπτό, δηλαδή σημαίνει «δίκαιο».

142. Perelman, ππ, 185.

143. Μπόσδας, ΝοΒ 31, 191.

144. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 94 επ., 103 επ. Εδώ πρέπει να καταταγεί και ο Πλάτων με τον Ευαγγελιστή Ιωάννη, αφού και οι δύο βλέπουν το «λόγο» ως θεμέλιο του νόμου (βλ. Πεσμαζόγλου, ΝοΒ, 18, 516). Στα Βασιλικά δε, λέγεται: «Νόμος εστί φρονίμων ανδρών δόγμα» (βλ. Πεσμαζόγλου, ΝοΒ 18, 518).

145. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 95 επ.

146. Βλ. Πλάτων, Πολιτεία Α, εκδ. Ζαχαρόπουλου, 443 β8-c2. Βλ. επίσης το πλατωνικό: «Ο δη θεός ημίν πάντων χρημάτων μέτρον αν είη μάλιστα» (βλ. Βουζίκας, ΝοΒ 18, 1410 σημ. 6).

147. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 96 επ.

δικαίον ουκ άλλο τι ή του κρείττονος συμφέρον» (*Θρασύμαχος*)¹⁴⁸—, η φύση του πράγματος (σχολαστικισμός, *Μοντεσκιέ, Dernburg*)¹⁴⁹— πρόκειται για τα λεγόμενα «προεδομένα» του δικαίου¹⁵⁰ που συνιστούν τη λεγόμενη «υλικοποίηση» του δικαίου (=επιρροή της ύλης)¹⁵¹—, η απόδοση του οφειλόμενου (*Σιμωνίδης, Αριστοτέλης*)¹⁵²— εδώ υπάρχει η αδυναμία¹⁵³ της γνώσης του «προσθήκοντος εκάστω».

Η σημαντικότερη συμβολή της των φυσικοδικαϊστών είναι η αρχή της επιείκειας, ως αντίποδας της γενικής ρύθμισης του νόμου που οδηγεί σε συγκεκριμένες αδικίες ή κενά του δικαίου. Ο *Αριστοτέλης*¹⁵⁴ την θεμελίωσε: «Το γαρ επιεικές δοκεί δίκαιον είναι, εστίν δε επιεικές το παρά τον γεγραμμένον νόμον δίκαιον». Αυτή ρίζωσε στη ρωμαϊκή *aequitas* και στην αγγλική *equity*¹⁵⁵. Ο *Ακινάτης*¹⁵⁶ ισχυρίστηκε ότι *justitia sine misericordia crudelitas est*. Ακόμα και σήμερα¹⁵⁷ εφαρμόζεται η διανεμητική (π.χ. τιμές, μισθοί, φόροι) και η διορθωτική (π.χ. κρατική επέμβαση) δικαιοσύνη του *Αριστοτέλη*. Γι' αυτόν η δικαιοσύνη είναι κυρίως ισότητα¹⁵⁸.

Όμως ο *Nietzsche*¹⁵⁹ θεώρησε ότι κάθε είδος τέτοιας «ηθικότητας» είναι αποτέλεσμα της μνησικακίας των καταπιεσμένων υπηκόων προς την εξουσιαστική βούληση. Προφανώς σε «νιτσεικές» απόψεις βασίζεται η άποψη¹⁶⁰ που αρνείται την πιθανότητα *contra legem* ερμηνείας, έστω κι αν η επιείκεια απαιτεί κάτι τέτοιο και βασίζεται στις απόψεις του *Μ. Κωνσταντίνου*¹⁶¹ (*inter aequitatem jusque interpositam interpretationem nobis solis et oportet et licet inspicere*) και του *Ιουστινιανού*¹⁶² (*constitutio tanta*).

Παράδειγμα φυσικοδικαϊκής επιχειρηματολογίας δίνει ο ΑΠ¹⁶³ ακολουθώντας τη θεωρία της περισσότερης εύνοιας στην

148. Βλ. Πλάτων, Α, ππ, 338 c 1-2.

149. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 50, 99 επ.

150. Βλ. Henkel, ππ, 371 επ.

151. πρβλ. Henkel, ππ, 177.

152. Βλ. Αριστοτέλης, ππ, 1366β, 9-11· Πλάτων, Α, ππ, 332 c 2-3, 331e 3-4.

153. Zippelius, Rph, ππ, 115 επ.

154. Αριστοτέλης, ππ, 1374α, 27-29. Βλ. Μπόσδας, NoB 32, 960 επ.

155. Zippelius, Rph, ππ, 168 επ.

156. Βλ. Henkel, ππ, 419 σημ. 55.

157. πρβλ. Engisch, G, ππ, 163 επ.

158. Μπόσδας, NoB 32, 956.

159. Βλ. Coing, Grundzüge der Rechtsphilosophie, εκδ. 3, 1977, 107 επ.

160. Τσάτσος, ππ, 252.

161. Βλ. Τσάτσος, ππ, 226.

162. Βλ. Coing, ππ, 277.

163. ΑΠ 5/1985, Δίκη, 17, 72.

περίπτωση που έγινε δίκη σε λάθος διαδικασία και θέλει ο διάδικος να ασκήσει ένδικο μέσο, που δε δίνεται σ' αυτήν.

γ. *Φιλελεύθερα επιχειρήματα*

Το φιλελεύθερο κοινωνικό σύστημα, στο οποίο εντάσσεται η ελληνική έννομη τάξη, δίνει δικαίκα επιχειρήματα. Έτσι γίνεται λόγος¹⁶⁴ για «ιδέα κοινωνικής ελευθερίας» και για «σκοπό κοινωνικής ελευθερίας». Κι αυτή η άποψη βασίζεται στον *Αριστοτέλη*¹⁶⁵: «Έστι δε δημοκρατίας μεν τέλος ελευθερία».

Όμως ποιου είδους ελευθερία φανταζόμαστε, τη φιλελεύθερη ή τη δημοκρατική, την ουσιαστική ή την τυπική;

Η φιλελεύθερη ελευθερία σημαίνει ελευθερία από το κράτος, φυσικά και αστικά δικαιώματα, διάκριση των εξουσιών, ενώ η δημοκρατική ελευθερία σημαίνει συμμετοχή στο κράτος, πολιτικά δικαιώματα και απόλυτη δύναμη της πλειοψηφίας¹⁶⁶. Ήδη ο *Αριστοτέλης*¹⁶⁷ είχε διακρίνει τις δύο όψεις ελευθερίας, της συμμετοχής στην εξουσία (δημοκρατική) και της κατά προαίρεση διαβίωσης (φιλελεύθερη). Ο *Jellinek*¹⁶⁸ μίλησε για *status negativus* (φιλελευθερισμός) και *status activus* (δημοκρατία). Ο *Rousseau*¹⁶⁹ προσπάθησε να ενώσει τις δύο έννοιες της ελευθερίας με το «κοινωνικό συμβόλαιο» και τη «γενική βούληση της κοινωνίας»: κερδίζοντας την αστική ελευθερία ο άνθρωπος χάνει τη δυνατότητα της φυσικής ελευθερίας να κάνει ό,τι θέλει. Όμως ο *Fichte* και ο *Kant* δέχονται ότι η ελευθερία του καθενός περιορίζεται από την ελευθερία του άλλου¹⁷⁰. Τις ίδιες απόψεις είχαν οι *Καλλιγιάς* και *Κρασάς*¹⁷¹.

Εκτός από την προηγούμενη διάκριση υπάρχει κι αυτή μεταξύ ουσιαστικής (*égalité de fait*) και τυπικής (*laissez faire, laissez passer, le monde va de lui-même*). Ο *Lorenz von Stein*¹⁷² είπε ότι αυτοπροσδιορισμός δε νοείται πραγματικά χωρίς κατοχή σε πνευματικά και υλικά αγαθά. Ο *Μάρξ*¹⁷³ πρότεινε τη θεώρηση της εργασίας όχι ως μέσο για τη ζωή, αλλά, σαν την πρώτη ανάγκη της ζωής, για να κατακτηθεί η ουσιαστική ελευθερία. Ο *Jellinek*¹⁷⁴ μίλησε για *status positivus*, θέση που

164. Μητσόπουλος, ΝοΒ 24, 4· Τσάτσος, ππ, 40 επ. Όμοια Μαριδάκης, Σημαντήρας στο Σημαντήρα, ππ, 32 σημ. 2.

165. Αριστοτέλης, ππ, 1366α, 4-5.

166. Radbruch, ππ, 157 επ.

167. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 178· ο ίδιος, Allgemeine Staatslehre, εκδ. 8, 1982, 319.

168. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 321.

169. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 176, 179, 180.

170. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 177.

171. Βλ. Παπαντωνίου, ππ, 15.

172. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 180· ο ίδιος, ASt, ππ, 322.

173. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 181.

174. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 320.

εκφράζει σήμερα¹⁷⁵ ο κοινωνικός φιλελευθερισμός.

Πέρα από τις δύο διακρίσεις αυτές της ελευθερίας ερωτάται αν είναι δυνατή καν αυτή. Μήπως η φύση περιορίζει τον άνθρωπο; Ο Μακιαβέλλι, ο Hobbes, ο Μοντεσκιέ, ο Σοπενχάουερ, ο Pareto, ο Nietzsche, ο Freud, ο Le Bon τόνισαν¹⁷⁶ άλογα στοιχεία, πάθη, συναισθήματα, θελήσεις, ανάγκες, εκδηλώσεις του ανθρώπου που οδηγούν στον αυτοπεριορισμό της ανθρώπινης φύσης. Αυτό σημαίνει ότι αν γνωρίσουμε την πραγματική ανθρώπινη φύση, εξαλείφουμε το πρόβλημα της ελευθερίας. Μέχρι τότε όμως αρκούμαστε σε μια «νομική ελευθερία» που συνίσταται στα ατομικά συνταγματικά δικαιώματα, την αρχή της αναλογικότητας, την απαγόρευση της υπερβολής και την ασφάλεια του δικαίου¹⁷⁷ και στο τεκμήριο *in dubio pro libertate*¹⁷⁸.

Αξίζει πάντως να αναφέρουμε το *σωκρατικό*¹⁷² φανταστικό μοντέλο ελεύθερης πολιτείας και να διερωτηθούμε πράγματι για τη σχέση του με την αναρχία. «Ουκούν πρώτον μιν δη ελεύθεροι, και ελευθερίας η πόλις μεστή και παρρησία γίνεταί, και εξουσία εν αυτή ποιείν ό,τι τις βούλεται..... Όπου δε γε εξουσία, δήλον ότι ιδίαν έκαστος αν κατασκευήν του αυτού βίου κατασκευάζοιτο εν αυτή, ήτις έκαστον αρέσκοι... Κινδυνεύει, ην δ' εγώ, καλλίστη αυτή των πολιτειών είναι. Ταύτα τε δη, έφην, έχοι αν και τούτων άλλα αδελφά δημοκρατία, και εΐη, ως έοικεν, ηδεΐα πολιτεία και άναρχος και ποικίλη, ισότητα τινα ομοίως ίσοις τε και ανίσοις διανέμουσα».

Παράδειγμα¹⁸⁰ εφαρμογής φιλελεύθερης επιχειρηματολογίας δίνεται, όταν ασκείται ένδικο μέσο, παρόλο που οι διατάξεις της λαθεμένης διαδικασίας, στην οποία δικάστηκε η υπόθεση, δεν επιτρέπει το ένδικο μέσο.

δ. Σοσιαλιστικά επιχειρήματα

Η σοσιαλιστική επιχειρηματολογία ξεκινάει από τη φιλοσοφία του μαρξισμού¹⁸¹. Σήμερα μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη «σοσιαλισμού»¹⁸²: τον παραδοσιακό (π.χ. λενινισμό)

---

175. Βλ. Zippelius, *AST*, ππ, 276 επ. 322 επ. Για τον κοινωνικό φιλελευθερισμό π.χ. Βλ. Βαρβιτσιώτης, Πολιτικές αναζητήσεις - Συμβολή στην έρευνα για το σοσιαλιστικό λιμπεραλισμό (κοινωνικό φιλελευθερισμό), 1988, 32 επ., 44 επ., 48 επ.

176. Βλ. Zippelius, *Rph*, ππ, 64 επ.

177. Βλ. Zippelius, *Rph*, ππ, 196.

178. Βλ. Müller, ππ, 177 επ. Κατά το Μάνεση, ππ, 75 το τεκμήριο προέρχεται από την αρχή της νομιμότητας.

179. Βλ. Πλάτων, Πολιτεία Β, εκδ. Ζαχαροπούλου, 557 επ.

180. Βλ. Βαρβιτσιώτης, Δίκη 17, 75 επ.

181. Βλ. Kaufmann-Hassemer, ππ, 220-234· Schramm, ππ, 112-116· Zippelius, *Gesellschaft und Recht*, 1980, 104 επ., 115 επ., 128 επ.: ο ίδιος, *Rph*, ππ, 72, 180 επ.

182. Βλ. Coing, ππ, 256· Losano στο *Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung*

και τον αναθεωρητικό ή δημοκρατικό (όπως αυτός φαίνεται στα πολιτικά προγράμματα των χριστιανικών και σοσιαλιστικών κομμάτων της δυτικής Ευρώπης). Εδώ πρέπει να αναφέρουμε τα λόγια του *Α. Παπανδρέου*¹⁸³: «Η διαφορά μεταξύ σοσιαλδημοκρατίας και σοσιαλισμού είναι ποιοτική όχι ποσοτική διαφορά... Γιατί η σοσιαλδημοκρατία δεν πρέπει να κριθεί από τις διακηρύξεις της, αλλά πρέπει να κριθεί από την πράξη της. Ποια είναι η πράξη της; Στήριξε το μονοπωλιακό κεφάλαιο, το μονοπωλιακό καπιταλισμό στο δυτικό ευρωπαϊκό χώρο. Και είναι ουσιαστικά μεταρρυθμιστικός, ανανεωτικός, ευπροσώπετος καπιταλισμός... Γι' αυτό οι περιθωριακές αλλαγές που προωθεί η σοσιαλδημοκρατία, αλλαγές που αποσκοπούν στη συγκάλυψη των αντιθέσεων και των αδυναμιών του συστήματος, δεν αποτελούν βήματα προς το σοσιαλισμό, αλλά αντίθετα μέτρα για την απόσοβησή του. Κλασικό παράδειγμα είναι η Δυτική Γερμανία». Επειδή, λοιπόν, ο αναθεωρητικός σοσιαλισμός ταυτίζεται σχεδόν με τον κοινωνικό φιλελευθερισμό, για τον οποίο μιλήσαμε πιο πάνω, ας δούμε, τις δύο βασικές αρχές του παραδοσιακού σοσιαλισμού: α) τις συνταγματικές (ατομικές) υποχρεώσεις και β) τη σοσιαλιστική νομιμότητα.

Η πρώτη παραδοσιακή σοσιαλιστική αρχή βασίζεται στη ρήση των *Μαρξ-Ένγκελς*¹⁸⁴: «Καμιά υποχρέωση χωρίς δικαίωμα, κανένα δικαίωμα χωρίς υποχρέωση». Ως ύψιστη συνταγματική υποχρέωση θεωρείται η δεύτερη αρχή, δηλαδή η τήρηση της σοσιαλιστικής νομιμότητας¹⁸⁵. Η δεύτερη αυτή αρχή δικαιολογείται με τη ρήση του *Λένιν*¹⁸⁶. «Δεν μπορεί να ζει κάποιος σε μια κοινωνία και να είναι ελεύθερος από αυτήν». Όμοια άποψη εκφράζει κι ο *Μάνεσης*¹⁸⁷. Έτσι μπορεί να κατανοηθεί, γιατί οι μαρξιστές-λενινιστές απορρίπτουν τη νομική τοπολογία¹⁸⁸.

Ειδικότερα η αρχή της σοσιαλιστικής νομιμότητας, που θυμίζει το νομικό θετικισμό, σημαίνει τα εξής: Πρόκειται για μια αρχή της κρατικής άσκησης της εξουσίας από τους εργαζόμενους που ανήκουν στην εργατική τάξη και το μαρξιστικό-λενινιστικό κόμμα· μαζί της συνδέονται έννοιες της τάξης, πειθαρχίας, οργάνωσης, ασφάλειας και εμπιστοσύνης

1982, εκδότης Kindermann, σελ. 283.

183. Βλ. Μητρόπουλος, *Οι εργασιακοί θεσμοί στην Ελλάδα*, 1985, 182.

184. Βλ. *Staatsrecht der DDR*, εκδ. 2, 1984, από συλλογή συγγραφέων. σελ. 184.

185. Βλ. *Staatsrecht der DDR*, π. 377 επ. τον πρόλογο του Kellner, στο *ZPR*, 1980 από συλλογή συγγραφέων. σελ. 10.

186. Βλ. *Staatsrecht der DDR*, π. 381.

187. Βλ. Παπαντωνίου, π. 16. Ο Μάνεσης, π. 84 επ. δεν πείθει όταν αρνείται στο 25 παρ. 1 και 4 Στη λειτουργική, κοινωνική εκδοχή.

188. Βλ. Struck, *Zur Theorie Juristischer Argumentation*, 1977, 65, 109 επ.

μέσα στις κοινωνικές σχέσεις· με άλλη έκφραση είναι η βασική μέθοδος της άσκησης της εξουσίας από το σοσιαλιστικό κράτος¹⁸⁹. Σημαίνει τη γενική υποχρέωση να τηρούν όλοι οι κοινωνοί των κοινωνικών σχέσεων αυστηρά το δίκαιο¹⁹⁰. Οι επικρίσεις κατά της μεθόδου αυτής ότι αυτή αποτελεί μόνο εξαναγκαστική πειθαρχία και τίποτε άλλο¹⁹¹, απορρίπτονται από τους μαρξιστές-λενινιστές, επειδή δήθεν οι υποχρεώσεις δείχνουν την υπευθυνότητα του πολίτη, την υψηλή ηθική του και τη σοσιαλιστική του συνείδηση¹⁹².

Οι απόψεις των μαρξιστών-λενινιστών μπορούν να αποτελέσουν ένα τόπο ανάμεσα στους πολλούς που υπάρχουν στη δυτικοευρωπαϊκή νομική μεθοδολογία. Για να εφαρμοστεί όμως μόνο αυτός ο τόπος και να καταργηθούν οι λοιποί, πρέπει να εγκαθιδρυθεί δικτατορία.

Παράδειγμα εφαρμογής της σοσιαλιστικής επιχειρηματολογίας δίνει ο Μπέης¹⁹³ για την απαλλοτρίωση ενοχικών αξιώσεων χωρίς αποζημίωση.

ε. Συγκριτικά και συστηματικά επιχειρήματα

Ο αντίθετος τρόπος σκέψης από τον προβληματολογικό (αναθεωρητικό, τοπικό) είναι ο συστηματικός (κωδικοποιητικός, αξιωματικός)¹⁹⁴. Και στη νομική μεθοδολογία το πρώτο συστηματικό μοντέλο υπήρξε η εννοιοκρατική σχολή (Puchta, Jhering)¹⁹⁵. Ο Puchta¹⁹⁶ είχε υποστηρίξει ότι οι κανόνες δικαίου βρίσκονται σε μια λογικοσυστηματική συνάφεια μεταξύ τους: χρέος της επιστήμης είναι να γνωρίσει τους κανόνες δικαίου στη συστηματική συνάφειά τους ως αλληλοεξαρτώμενους και αλληλοπαραγόμενους, ώστε να ακολουθήσει τη γενεαλογία των μεμονωμένων απ' αυτούς μέχρι την ανώτερη αρχή τους, και έτσι από τις αρχές αυτές να κατέβει μέχρι τις πιο ακραίες αποφυάδες τους. Πρόκειται για τη μέθοδο της «αντιστροφής» της εννοιοκρατικής σχολής¹⁹⁷. Αυτή η σχολή πίστευε ότι οι νομικές

---

189. Βλ. Staatsrecht der DDR, ππ, 377.

190. Βλ. Staatsrecht der DDR, ππ, 378.

191. Βλ. Staatsrecht der DDR, ππ, 380.

192. Βλ. Staatsrecht der DDR, ππ, 380 επ.

193. Βλ. Μπέης, ππ, 49.

194. Βλ. Arndt, ZPdhE, ππ, 190 επ. Viehweg, ππ, 32 επ., 81 επ. Κατά την αξιωματική μέθοδο επιλέγονται χωρίς απόδειξη τα αξιώματα και οι βασικές έννοιες ώστε βάσει επιλεγμένων κανόνων να εξαχθούν θεωρήματα και απορρέουσες έννοιες (βλ. Klug, ππ, 15 επ., 20). Συνεπώς είναι φανερό το πρόβλημα των κριτηρίων με τα οποία θα γίνει αυτή η επιλογή.

195. Βλ. Bydlinski, ππ, 109 επ. Pawlowski, Methodenlehre für Juristen, 1981, 53. Είναι γνωστό ότι ο Jhering είχε χαρακτηρίσει ως «ανώτερα νομικά» (höhere Jurisprudenz) τη σύλληψη του δικαίου με καθορισμό καθοδηγητικών, θεσμικών κριτηρίων (βλ. Dubischar, TuP, ππ, 20).

196. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 11.

197. Βλ. Τσάτσος, ππ, 100, 188 επ.

αποφάσεις εξάγονται από ένα σύστημα κανόνων και αρχών δικαίου με μόνο λογικά μέσα χωρίς αξιολόγηση¹⁹⁸.

Από άλλη γωνία επιχειρηματολογεί η μαρβουργική σχολή του νεοκαντιανισμού: η τάξη και η ενότητα του κόσμου των παραστάσεων δεν προϋπάρχουν της γνώσης, αλλά παράγονται με τη σκέψη και είναι αποτέλεσμα σύνθεσης, δηλαδή η σκέψη σχηματίζει τους νόμους και τις συνάψεις¹⁹⁹. Ο Stammler²⁰⁰ υποστήριξε ότι το δίκαιο ανήκει σε ένα σύνολο σκοπών, οι οποίοι ταξινομούνται κατά ενότητα και τάξη, χωρίς να υπάρχει ένας τελικός σκοπός, αλλά μόνο επιμέρους στόχοι. Η ιδέα του δικαίου, που αξιολογεί την ορθότητά του, είναι ένας τέτοιος σκοπός, μια κοινωνική θέληση, που ορίζει ενιαία τους δυνατούς σκοπούς και μέσα, περιλαμβάνοντας τα νοήματα δικαίου, που εκπορεύονται απ' αυτήν²⁰¹.

Αλλιώς επιχειρηματολογεί η θεωρία του «κοινωνικοκυβερνητικού» ή «ρυθμιστικού» ή «ανατροφοδοτικού» συστήματος²⁰²: Από την κοινωνία εισέρχονται ως «εισροές» πληροφορίες, ανάγκες και άλλες κοινωνικές πραγματικότητες, που υπόκεινται σε ρύθμιση κατά μια νομική διαδικασία και εξέρχονται οι ρυθμίσεις αυτές ως «εκροές» επηρεάζοντας και δομοποιώντας το κοινωνικό περιβάλλον. Η ρύθμιση που προαναφέρθηκε βασίζεται στην πειραματική μέθοδο του Popper²⁰³, που αποτελείται από τέσσερα στάδια: α) με παραγωγική φαντασία αναζητείται μια δυνατή λύση, β) η υπόθεση αυτή πρέπει να μην είναι λογικά αντιφατική, γ) η υπόθεση δεν πρέπει να διαφωνεί με άλλες γνώσεις, δ) πρέπει αυτή να συμφωνεί με την εμπειρία. Αντίστοιχα με αυτή τη μέθοδο των φυσικών επιστημών ακολουθούνται τα εξής στάδια στη νομική επιστήμη²⁰⁴: α) η δημιουργική σκέψη σχηματίζει μια νομική αρχή υποστηρίξιμη, β) που δεν αντιφάσκει με τη λογική, γ) ούτε με άλλες γνώσεις και δ) συμφωνεί με το κρατούν συναίσθημα δικαίου. Αν δεν ευσταθεί η λύση που τέθηκε ως υπόθεση, επιλέγεται άλλη υπόθεση. Κατ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται και μια «σύγκριση συστημάτων» (υποσυστημάτων της ίδιας έννομης τάξης ή ξένων εννόμων τάξεων) που επιτρέπει την εύρεση μιας όσο το δυνατό συναινετικότερης λύσης²⁰⁵.

Για τις τρεις προαναφερθείσες συστηματικές πρέπει να

---

198. Zippelius, Rph, ππ, 12.

199. Βλ. Coing, ππ, 70 επ.· Zippelius, Rph, ππ, 18.

200. Βλ. Kaufmann-Hassemer, ππ, 68.

201. Βλ. Coing, ππ, 73· Schramm, ππ, 63.

202. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 71 επ, 75 επ· Σούβλας, Ν, ππ, 125 επ.

203. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 84 επ.

204. Zippelius, Rph, ππ, 86 επ.

205. πρβλ. Zippelius, Rph, ππ, 139 επ.

κάνουμε μερικές διευκρινήσεις λόγω της σημαντικότητάς τους.

Η εννοιοκρατική μέθοδος, που υποστηρίζει την «κλειστότητα» της έννομης τάξης, δηλαδή την έλλειψη κενών και την απαγόρευση αρνησιδικίας του δικαστή²⁰⁶, τις οποίες συμμερίζονται οι Κρασσάς, Παπαρηγόπουλος, ότι δηλαδή το θετικό δίκαιο συμπληρούται αφ' εαυτού²⁰⁷, είναι πειστική. Όπως λέει κι ο Bergbohm μόνο «κενά γνώσης» του ερμηνευτή για το δίκαιο υπάρχουν²⁰⁸. Αν υπήρχαν «κενά δικαίου», τότε θα επιτρεπόταν αρνησιδικία στο δικαστή. Τα «κενά γνώσης» του δικαστή καλύπτονται με τη βοήθεια της μεθοδολογίας δικαίου. Η απαγόρευση δημιουργίας δικαίου και η έλλειψη αξιολογήσεων της εννοιοκρατικής μεθόδου²⁰⁹ είναι εξωπραγματική, διότι αγνοεί τις «ιδεολογίες» και την κριτική τους²¹⁰.

Κατά της θεωρίας για ύπαρξη κάποιας ιδέας ή αξιώματος δικαίου, στην οποία ανάγονται όλοι οι κανόνες δικαίου, ομιλεί ο συγκριτικός τρόπος σκέψης, δηλαδή η πειραματική σκέψη, η σύγκριση τύπων, η επισήμανση ομοιοτήτων και διαφορών, η όμοια μεταχείριση όμοιων (αναλογία) και η ανόμοια μεταχείριση των ανόμοιων (συστολή)²¹¹.

Τέλος θετικό σημείο του συστημικού τρόπου σκέψης (που όμως δεν είναι ο μόνος όπως είπαμε στην αρχή) είναι ότι βοηθάει στην κατάταξη και εποπτεία του δικαίου τόσο για τις σχέσεις σκοπού-μέσου (τελολογικές) των κανόνων δικαίου, όσο και για τις σχέσεις ισχύος τους (κλιμακωτή ισχύς) και για την έλλειψη αντιφάσεων τους (λογική συστηματοποίηση)²¹². Η λειτουργία του συστήματος δείχνει ότι η ύλη του δικαίου έρχεται από την κοινωνική πραγματικότητα.

Παράδειγμα εφαρμογής της συγκριτικής-συστημικής ερμηνείας δίνει ο Μπέης²¹³ για την άσκηση ανακοπής ερημοδικίας λόγω ανώτερης βίας.

Γ. Κλασικοί «μετατόποι» για την επιλογή του κρίσιμου τόπου

α. Στάθμιση συμφερόντων και ανάλυση αποφάσεων

Η ερμηνεία των νόμων και η επαφή του δικαίου με την κοινωνική πραγματικότητα εξυπηρετείται από τη στάθμιση των συμφερόντων, ήτοι των σκοπών των κανόνων δικαίου, μέθοδο

206. Βλ. Zippelius, Rph, 201.

207. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 224 σημ. 18.

208. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 225 σημ. 20.

209. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 201.

210. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 27 επ.

211. Zippelius, Rph, ππ, 213, 220-226· ο ίδιος, JM, ππ, 60-72.

212. Zippelius, Rph, ππ, 207 επ.

213. Μπέης, ππ, 297.

που χρησιμοποιεί η τελολογική ερμηνεία²¹⁴. Η διάκριση²¹⁵ μεταξύ στάθμισης συμφερόντων και στάθμισης αξιών δεν πείθει, διότι αξία και συμφέρον είναι το ίδιο πράγμα. Εξάλλου η αξιολόγηση και στάθμιση συμφερόντων (αξιών) με μαθηματικούς υπολογιστικούς δείκτες δεν είναι a priori αυθαίρετη²¹⁶.

Ήδη ο Jhering²¹⁷ είχε υποστηρίξει ότι δεν υπάρχει κανένας κανόνας δικαίου χωρίς σκοπό, χωρίς πρακτικό κίνητρο, δεν υπάρχει καμιά θέληση ή πράξη χωρίς την παράσταση της πραγματοποιημένης θέλησης: Ο Heck²¹⁸ υποστήριξε ότι οι νόμοι είναι αποτέλεσμα των μαχόμενων συμφερόντων σε κάθε κοινότητα δικαίου, τα οποία αντιπαρατίθενται για να βρουν αναγνώριση και διακρίνονται σε υλικά, εθνικά, θρησκευτικά και ηθικά. Ίδια άποψη είχε κι ο Μαντζούφας²¹⁹.

Πεδίο σύγκρουσης τέτοιων συμφερόντων είναι η πλουραλιστική δημοκρατία, όπου κάθε είδους ενώσεις, συνδικάτα, ομάδες, κόμματα, σωματεία, λόμπυ προσπαθούν να προωθήσουν τα συμφέροντά τους²²⁰. Η στάθμιση των συμφερόντων απαιτεί ένα κριτήριο δικαιοσύνης: Ο Heck είχε προτείνει τις κρατούσες αξιολογικές κρίσεις στην κοινότητα, ο Müller-Ertzbach τη μαντικότητα και την ανάγκη προστασίας των συμφερόντων²²¹.

Αξίζει πάντως να υπενθυμίσουμε ότι πρώτα ο Πλάτων είδε τη σχέση δικαίου και συμφερόντων²²²: «επειδή γαρ συμφέρον γέ τι είναι και εγώ ομολογώ το δίκαιον» (Σωκράτης).

Σήμερα υπάρχει η λεγόμενη θεωρία «ανάλυσης αποφάσεων». Ώθηση για τη γένεσή της έδωσε η «επιχειρησιακή έρευνα» που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην επιλογή των προσφοροτέρων μέσων για την επίτευξη στρατιωτικών στόχων, στη συνέχεια για την καλύτερη απόδοση των επιχειρήσεων και μετά στην ψυχολογία, στις κοινωνικές επιστήμες και στην πολιτική²²³. Σκοπός αυτής της θεωρίας στη νομική επιστήμη είναι η ορθολογικοποίηση των αξιολογικών αποφάσεων και ο συναινετικός συμβιβασμός των συγκρουόμενων σκοπών και συμφερόντων²²⁴. Τα στάδια αυτής της τεχνικής

---

214. Τσάτσος, ππ, 234 επ. Ο Dubischar, EiR, ππ, 54 λέει ότι η «κοινωνιολογούσα νομική επιστήμη» (soziologisierende Jurisprudenz) στη Γερμανία ονομάστηκε «νομική επιστήμη των συμφερόντων» (Interessenjurisprudenz).

215. Larenz, ππ, 117 επ.

216. contra Larenz, ππ, 389 σημ. 93 κρίνοντας το Hubmann.

217. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 67.

218. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 67.

219. Βλ. Σημαντήρας, ππ, 36 σημ. 7.

220. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 68 επ.

221. Βλ. Zippelius, Rph, 70.

222. Πλάτων, Α, ππ, 339 β 3-4.

223. Βλ. Σούβλας, Ν, ππ, 61.

224. Zippelius, Rph, ππ, 137.

είναι τα εξής²²⁵: α) Όσο το δυνατό λεπτομερέστερη επισκόπηση των αξιών προστασίας αγαθών ανάλογα με το αν τα επηρεάζει θετικά ή αρνητικά η εξεταζόμενη απόφαση. β) Εξέταση της επιθυμητότητας ή ανεπιθυμητότητας της επιρροής της απόφασης σ' αυτά τα αγαθά κατά το δυνατό συναινετικότερο τρόπο. Έτσι συγκρίνεται η επίδραση της απόφασης σε κάθε αγαθό. γ) Εξέταση της πιθανότητας να έχει η απόφαση τις προβλεφθείσες επιδράσεις στα αγαθά. δ) Ο συνδυασμός επιθυμητότητας ή μη και πιθανότητας δίνει την ωφελιμότητα ή βλαπτικότητα της απόφασης. ε) Η τελική αξιολόγηση της απόφασης βγαίνει από το άθροισμα των υπέρ ή κατά ανάλογα με την ωφελιμότητά της στα διάφορα αγαθά, δηλαδή αν ωφελεί πολλά ή λίγα αγαθά. στ) Με τον ίδιο τρόπο εξετάζεται και κάθε άλλη δυνατή απόφαση και συγκρίνονται τα θετικά και αρνητικά και επιλέγεται η καλύτερη απόφαση. ζ) Δεν πρέπει όμως η βλάβη κάποιου συμφέροντος να είναι μεγαλύτερη από αυτή που χρειάζεται η προστασία του επιλεγμένου συμφέροντος (απαγόρευση υπερβολής).

Όμως για να λειτουργήσει ομαλά αυτό το πρότυπο απαιτούνται κανόνες προτίμησης των συμφερόντων. Τέτοιοι είναι²²⁶: η ιεραρχία (ύλη-ζωή-πνεύμα), τα μαθηματικά (διαίρεση-πρόσθεση-αφαίρεση) οι πηγές γνώσης (νόμος-πολιτισμός-συναίσθημα δικαίου-ανθρώπινη φύση), οι μέθοδοι εύρεσης (παραγωγή-επαγωγή-αντιστροφή-σύγκριση-αλληλεξάρτηση-τελολογία-αποτελεσματικότητα-πράξεις), επικαιρότητα, δυνατότητα πραγμάτωσης, χρονική προτεραιότητα, ικανοποίηση αναγκών (ποσότητα-διάρκεια-επείγον-σπανιότητα), ανθρώπινη συμβίωση. Όμως 100% ορθολογικότητα δεν είναι δυνατή λόγω της πολυπλοκότητας του πλήθους και της πλημμελούς επισκόπησης των συμφερόντων²²⁷.

Παράδειγμα εφαρμογής ανάλυσης αποφάσεων δίνει ο Μπέης²²⁸ εξετάζοντας τις πιθανές λύσεις για το αντικείμενο της δίκης.

β. Υποκειμενικό συναίσθημα δικαίου (=προσωπική ηθική)

Στην αρχαία Αθήνα ορκίζονταν²²⁹ οι δικαστές ότι «ων μη ώσιν νόμοι, γνώμη τη δικαιοτάτη δικάσειν» (Δημοσθένης).

Υποστηρίζεται ότι λόγω της πολυπλοκότητας των κανόνων

225. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 137 επ.

226. Hubmann, Wertung und Abwägung in Recht, 1977, 20 επ.10 επ.

227. Zippelius, Rph, ππ, 139.

228. Μπέης, ππ, 117-124.

229. Βλ. Μπόσδας, ΝοΒ 31, 192. Ο Ι. Τριανταφυλλόπουλος, EEN 30, 754 επ. ότι όπως στο Αττικό δίκαιο έδιναν οι δικαστές τον «Ηλιαστικό» όρκο, έτσι και στο νόμο των Αμφικτυόνων των Δελφών, στον όρκο των δικαστών της Ερεσού, σε πάπυρο της Πτολεμαϊκής Αιγύπτου, στον όρκο των Κνίδιων δικαστών και στο Χαρώνδειο νόμο τα κενά νόμου καλύπτονται με τη «δικαιοτάτη γνώμη».

προτίμησης αξιών ο κρίσιμος κανόνας θα επιλεγεί από το συναίσθημα δικαίου του ερμηνευτή²³⁰, ότι για τα αξιολογικά κενά ο ερμηνευτής χρησιμοποιεί την «ενόραση του συναισθήματος δικαίου»²³¹, ότι τα κενά δικαίου διαπιστώνονται με τη «νοητική διορατικότητα» του ερμηνευτή²³², ότι η εξοικείωση και η πείρα του ερμηνευτή τον βοηθάνε να επιλέγει τον εφαρμοστέο κανόνα δικαίου και του δίνουν μια «διαισθητική βεβαιότητα» για τις νομικές κρίσεις του²³³. Άλλοι μιλάνε για «συναίσθηματική ενόραση»²³⁴, η σχολή του ελεύθερου δικαίου²³⁵ χρησιμοποιεί το «συναίσθημα δικαίου» του ερμηνευτή. Στο συναίσθημα δικαίου κατέφυγε τόσο η θεωρία στάθμισης συμφερόντων, το γερμανικό Reichsgericht και σύγχρονοι νομικοί²³⁶. Υποστηρίζεται²³⁷ μάλιστα ότι οι δικαστές ντύνουν τις αποφάσεις τους με «δογματικό παλτουδάκι» αιτιολογώντας δογματικά την άποψη τους ex post, ενώ τη λύση την έχουν βρει αλλιώς. Γνωστά ονόματα της ιστορίας βρίσκανε πρώτα τη δικαϊκή λύση με το συναίσθημα δικαίου και μετά τη λογικοποιούσαν²³⁸.

Υποστηρίζεται ότι το φιλοσοφικό υπόβαθρο τέτοιων απόψεων είναι οι θεωρίες των Jacobi, Schelling, Bergson²³⁹, των Scheler και Hartmann που μιλάνε για ενορατική φανέρωση αξιών²⁴⁰, του Weber που δε θεωρεί εκπληρώσιμη την προσδοκία για ορθολογικοποίηση του δικαίου, δεχόμενος σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση «αξιολογήσεις της ειδικής περίπτωσης», δηλαδή στοιχεία «κατουσία άλογα»²⁴¹. Εμείς θα συμφωνούσαμε απλά με την άποψη²⁴² που δέχεται ότι η βιογραφία του δικαστή οριοθετεί και τον τρόπο κατανόησης του δικαίου από αυτόν άποψη γνήσια *σωκρατική*: «Δικαστής δε γε, ω φίλε, ψυχή ψυχής άρχει, η ουκ εγχωρεί εκ νέας εν πονηραίς ψυχαίς τεθράφθαι τε και ωμιληκέναι και πάντα αδικήματα αυτήν ηδικηϊάν διεξεληλυθέναι, ώστε οξέως αφ' αυτής τεκμαίρεσθαι τα των άλλων αδικήματα οίον κατά σώμα νόσους:... Τω τοι, ην

---

230. Hubmann, ππ, 48, 102.

231. Zippelius, JM, ππ, 104.

232. Δεσποτόπουλος, Μελετήματα φιλοσοφίας του δικαίου, 1980, 71.

233. Σούρλας, Μ, ππ, 28, 113, 116.

234. Βαρβιτσιώτης, Δίκη 15, 784· Isay κατά παραπομπή από Coing, ππ, 324.

235. Βλ. Τσάτσος, ππ, 247 επ. Υπέρ αυτής ο Μπόσδας, ΝοΒ 31, 191 επ.

236. Hubmann, ππ, 105, 134.

237. Βλ. Γιαννίδης, ΝοΒ 29, 263 σημ. 74.

238. Βλ. Τσάτσος, ππ, 248 σημ. 1.

239. Βλ. Τσάτσος, ππ, 248.

240. Βλ. Henkel, ππ, 322.

241. Βλ. Zippelius, GuR. ππ., 143.

242. Schapp, ππ, 79 επ.

δ' εγώ, ου νέον αλλά γέροντα δει τον αγαθόν δικαστήν είναι, οψιμαθή γεγονότα της αδικίας οίον εστιν, ουκ οικείαν εν τη αυτού ψυχή ενούσαν ησθημένον, αλλ' αλλοτρίαν εν αλλοτρίαις μεμελετηκότα εν πολλώ χρόνω διαισθάνεσθαι οίον πέφυκε κακόν, επιστήμη, ουκ εμπειρία οικεία κεχρημένον .... ου γαρ έχων ψυχήν αγαθήν αγαθός»²⁴³. «Και δίκαιος άρα ανήρ δικαίας πόλεως κατ' αυτό το της δικαιοσύνης είδος ουδέν διοίκει αλλ' όμοιος έσται»²⁴⁴. Πάντως καλό είναι να θυμηθούμε λίγο τα πορίσματα της θεολογίας και ψυχολογίας. Η μεν πρώτη δέχεται ότι ο άνθρωπος πλην των βιοψυχολογικών λειτουργιών του διαθέτει και «πνεύμα» (βλ. απόρροια από το Άγιο Πνεύμα), η δε δεύτερη δέχεται ότι ο άνθρωπος διαθέτει «φαντασία». Όμως η γνώση του δικαίου είτε από το «συναίσθημα» είτε από το «πνεύμα» είτε από τη «φαντασία» δεν μπορεί στη σύγχρονη εποχή της τεχνολογίας του ορθολογισμού και των μαθηματικών να αποκοπεί από τη λογική και τους άλλους τόπους.

Το γεγονός της συμμετοχής ως ενόρκων απλών πολιτών για δικαϊκές κρίσεις σε δικαστικές συνθέσεις πρέπει να προβληματίσει, κατά πόσο το συναίσθημα δικαίου τους τους επιτρέπει να διευκολύνουν την έκδοση σωστής απόφασης. Και γενικότερα θα πρέπει να ερευνηθεί ο προβληματισμός, κατά πόσο μπορεί να επηρεασθεί το δικαϊκό συναίσθημα από ψυχολογικά «τρυκ» και «τεχνάσματα» δολίων διαδίκων.

Η αξία του δικαϊκού συναισθήματος αναγνωρίζεται και από οπαδούς²⁴⁵ της αυστηρής ορθολογικής ερμηνείας, όταν δέχονται υποσυνείδητες λογικές (!) ενέργειες λόγω συμπυκνωμένης πείρας του ερμηνευτή ή συνέχιση της λογικής (!) εξατομίκευσης του ερμηνευόμενου γενικού κανόνα δικαίου από το συναίσθημα δικαίου, όταν η λογική δεν μπορεί να οδηγήσει σε λύσεις. Πειστικά υποστηρίζεται²⁴⁶ ότι η «προκατανόηση» (βλ. ππ II 1) είναι έκφραση «υποκειμενικών» αξιολογήσεων.

Κυρίως όμως φαίνεται η αξία του προσωπικού συναισθήματος δικαίου σε όλη του τη σχετικότητα εκεί που το κρατούν ήθος δικαιοσύνης της κοινωνίας δε βοηθάει στην εύρεση δικαϊκής λύσης («παράτολμες», «οριακές», αποφάσεις)²⁴⁷. Πρόκειται για περίπτωση της «ηθικής αυτονομίας» (Kant), δηλαδή της αρμοδιότητας του καθένα να αποφασίζει ως τελικός κριτής για θέματα ηθικής θέτοντας ο ίδιος το νόμο της πράξης του κατά τη συνείδησή του²⁴⁸. Πρόκειται για τη λεγόμενη

243. Πλάτων, Α, ππ, 409α επ.

244. Πλάτων, Α, ππ, 435 β 1-2.

245. Τσάτσος, ππ, 250 επ.

246. Müller, ππ, 136.

247. Zippelius, Rph, ππ, 153· ο ίδιος, JM, ππ, 16, 56, επ., 76.

248. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 30.

«ψυχολογικοποίηση» του δικαίου (=επιρροή της ψυχής)²⁴⁹. Επειδή όμως οι προτιμήσεις του καθενός διαφέρουν - άλλος θέλει πολύ ελευθερία, άλλος τάξη και ασφάλεια, άλλος συμμετοχή στις πολιτικές σχέσεις, άλλος ίση διανομή των αγαθών - πρέπει να προτιμάται εκείνη η προτίμηση που βρίσκει, έστω και μερικά, σύμφωνα τα υποκείμενα, ώστε να επιτευχθεί όσο το δυνατό μεγαλύτερη συναίνεση και διυποκειμενικότητα για τη νομική λύση²⁵⁰.

Όμως σ' εκείνες τις περιπτώσεις όπου μόνο μια «ριζική υποκειμενικότητα» μακρυνά από κάθε «αντικειμενική αλήθεια» εφαρμόζεται για να βρεθεί η νομική λύση, οδηγούμαστε στην υπαρξιακή φιλοσοφία²⁵¹. Κατά το Hartmann²⁵² ο άνθρωπος πρέπει βήμα προς βήμα να αποφασίζει, χωρίς να μπορεί να δίνει λύσεις. Κατά το Heidegger²⁵³ η «κυρίως υπαρξη» κρύβεται εκεί που κατευθύνεται η πράξη κατά το πρότυπο του μέσου όρου και δεν υπάρχει ένα «πρώτο αίτιο» ως πηγή των πάντων. Κατά το Jasper²⁵⁴ δεν υπάρχει το άχρονο ον, που να συλλαμβάνεται συστηματικά, δεν υπάρχει η σωστή διαβίωση για πάντα, δεν υπάρχει η απόλυτη αλήθεια.

Παράδειγμα της προβληματικότητας που θέτει το δικαϊκό συναίσθημα είναι η ρήση του Ράμμου²⁵⁵ για τη χρήση του επιχειρήματος αντιδιαστολής: «είναι σαν τα κάρβουνα, αναμμένα τα πιάνεις καίγεις, σβυστά μουτζουρώνεις».

γ. Κρατούν αντικειμενικό συναίσθημα δικαίου (=κοινωνική ηθική)

Υποστηρίζεται²⁵⁶ ότι τόσο ο Πλάτων όσο και ο Λυκούργος, για να εξασφαλίσουν την πραγμάτωση του δεοντικού αιτήματος τους να επικρατούν στην πολιτεία τα «δίκαια» εμπιστεύονται (ο πρώτος χωρίς ενθουσιασμό, διότι θα προτιμούσε την «επιστήμη») την πλειοψηφία του λαού να αποφασίσει, ποια είναι τα συγκεκριμένα στο κάθε φορά προκύπτον ζήτημα «δίκαια». Άλλη άποψη²⁵⁷ θεωρεί τον Πλάτωνα οπαδό του αριστοκρατικού πολιτεύματος. Ενδιάμεση άποψη²⁵⁸ θεωρεί ότι ο Πλάτων δέχεται ότι, εφόσον το ιδανικό του σοφού κυρίαρχου είναι ουτοπία, πρέπει οι κρατούντες να φτιάχνουν έλλογους νόμους που υπηρετούν το κοινό καλό.

249. πρβλ. Henkel, ππ, 178 επ.

250. Zippelius, Rph, ππ, 134, 136.

251. Zippelius, Rph, ππ, 153.

252. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 153.

253. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 154.

254. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 155.

255. Βλ. Μπέης, ππ, 371.

256. Δεσποτόπουλος, ππ, 161 επ.

257. Ματσούκας, Ιστορία της φιλοσοφίας, 1981, 187.

258. Zippelius, ASt, ππ, 144.

Η σχολή του ελεύθερου δικαίου (Kantorowicz, Fuchs, Ehrlich, Reichel, Isay) επικαλείται για την *contra legem* ερμηνεία το ηθικό συναίσθημα της ολότητας, τις κρατούσες μεταξύ των κοινωνιών περί δικαίου αντιλήψεις, τα περί δικαίου συναισθήματα του λαού²⁵⁹. Όμοια υποστηρίζει η θεωρία της «αναγνώρισης» (Klein, Olivecrona)²⁶⁰. Για την τελευταία μάλιστα λέγεται²⁶¹ ότι αποτελεί συνέχεια της θεωρίας για την «εξουσιαστική ισχύ» του δικαίου. Ήδη η ιστορική σχολή του δικαίου (Savigny, Puchta, Hegel) είχε μιλήσει για το «πνεύμα του λαού», τη «θέληση του λαού», την «κοινή συνείδηση» και το «έθιμο» (βλ. ππ II 4Βα). Αυτές οι απόψεις δείχνουν ότι το δίκαιο είναι πολιτισμικό φαινόμενο²⁶².

Πειστικά, λοιπόν, υποστηρίζεται²⁶³ ότι για να μη καταργηθεί η έλλειψη εμπιστοσύνης του λαού στα δικαστήρια (εμείς θα προσθέταμε και στη Βουλή και στη Διοίκηση) πρέπει να προέρχεται το δίκαιο ζωντανό από τη λαϊκή συνείδηση, να υπάρχει αρμονία λαού-δικαστή (κι εμείς θα προσθέταμε-βουλευτή, υπαλλήλου). Αυτό σκοπεύουν και οι γενικές διατάξεις που παραπέμπουν σε χρηστά και συναλλακτικά ήθη και στην καλή πίστη. Έτσι δημιουργείται σοβαρό ζήτημα ως ποιο βαθμό οι αποφάσεις των δικαστηρίων πρέπει να απολαύουν ανεπιφύλακτο σεβασμό της κοινής γνώμης, ώστε να μην υπόκεινται σε εξουθενωτική κριτική από τον Τύπο²⁶⁴. Είναι όμως δυνατό να γνωστεί αυτή η θέληση του λαού; Σε εποχές μεταβολής των απόψεων ίσως είναι και ακατόρθωτο να διαπιστωθεί, αν κρατεί η παλιά ή νέα άποψη²⁶⁵. Βέβαια δεν απαιτείται οι αξιολογικές παραστάσεις της κοινωνίας να ακολουθούνται από κάθε μέλος της, αφού πάντα υπάρχουν περιθωριακοί τύποι, όπως ακριβώς και σε θέματα τέχνης²⁶⁶. Προβληματικό είναι και το αν αρκεί μια πλειοψηφία μηχανιστικά υπολογισμένη, δεδομένου ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχουν φωνές με μεγαλύτερη ή μικρότερη αυθεντία²⁶⁷. Έτσι υποστήριξε ο Jhering²⁶⁸ ότι το δίκαιο παράγει το δικαϊκό συναίσθημα και όχι αντίστροφα. Εξάλλου είναι πιθανό η γνώμη της πλειοψηφίας να σχηματίζεται ως άθροισμα απόψεων που δεν

---

259. Βλ. Pawlowski, ππ, 58· Τσάτσος, ππ, 229, 252.

260. Βλ. Coing, ππ, 285· Strömholm, ππ, 43.

261. Radbruch, ππ, 173.

262. Coing, ππ, 123 επ.

263. Sauer, ZPdhE, ππ, 133.

264. Δεσποτόπουλος, NoB 23, 581 σημ. 5.

265. Zippelius, Rph, ππ, 33.

266. Zippelius, Rph, ππ, 34.

267. πρβλ. Zippelius, Rph, ππ, 34.

268. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 48.

αποτελούν «συνειδησιακές» θέσεις, αλλά χειραγωγημένες συμφεροντολογικές, τυχαίες θέσεις²⁶⁹.

Παρόλες αυτές τις αντιρρήσεις οι κρατούσες αντιλήψεις για δικαιοσύνη είναι σημαντικές, διότι εξασφαλίζουν συναίνεση, σιγουριά για την εφαρμογή τους από τους κοινωνούς του δικαίου, ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου βάσει του ίδιου κριτηρίου και δημοκρατική νομιμοποίηση λόγω της συμμετοχής των κοινωνών του δικαίου²⁷⁰. Πάντως το αν μπορούν αυτές οι αντιλήψεις να καταργήσουν —το νόμο 2 παρ. 2 ΝΔ 7/10.5.1946 λέει ότι το έθιμο δεν καταργεί νόμο²⁷¹— πρέπει να απαντηθεί καταφατικά στο μέτρο που η ερμηνεία καλύπτει κάτι τέτοιο.

Η εύρεση αυτών των αντιλήψεων γίνεται με τα μέσα της πολιτικής διαμάχης που προσφέρει το δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό σύστημα, δηλαδή με την προσπάθεια πειθούς της κοινής γνώμης και την πληροφόρηση για τις αντιδράσεις της²⁷². Από τη στιγμή που βρεθούν αυτές οι αντιλήψεις μπορούν να ενταχθούν ως κανόνες δικαίου στην έννομη τάξη και να βρίσκονται πια ευκολότερα και μέσα σε δικαστικές αποφάσεις ή διοικητικές πράξεις²⁷³. Ακόμα και κοινωνιολογικές μέθοδοι εμπειρικής έρευνας της κοινής γνώμης είναι δεκτές, με την προϋπόθεση ότι είναι δυνατό η γνώμη αυτή να είναι χειραγωγημένη²⁷⁴. Όμως το αν επιμείνουμε στη «συνειδησιακή καθαρότητα» της κρατούσας γνώμης στην κοινωνία και να μιλάμε για «σωστές» και «λαθεμένες» κοινωνικές αντιλήψεις²⁷⁵, δεν είναι πειστικό, όταν η εκφρασθείσα γνώμη εκφέρεται οριστικά και αμετάκλητα, αφού έτσι ή αλλιώς δεν είναι δυνατή η γνώση μιας πιθανής άλλης γνώμης που θα προσφερόταν για σύγκριση και θα ήταν πιο έμπιστη. Αν διαπιστώσει χειραγωγήση μιας γνώμης ο ερμηνευτής, τότε πρέπει να την εγκαταλείψει. Τέτοιες «λαθεμένες» κοινωνικές απόψεις ήταν²⁷⁶ η καταδίωξη της «μαγείας», αφού αυτή «ως τέτοια» δε βλάπτει σε τίποτα, ο «συρμός» σε συνειδητά κακές συνήθειες που αντιτίθενται στην κοινωνική ηθική, και οι μεταβατικές περιπτώσεις μεταβολής των κοινωνικών αντιλήψεων.

Παράδειγμα εφαρμογής των κρατουσών στην κοινωνία

---

269. Zippelius, Rph, ππ, 142.

270. Zippelius, Rph, ππ, 140 επ.

271. για τη συνταγματικότητά του Βλ. Γεωργιάδης-Σταθόπουλος, ππ, αρθρ. 2 αρ. 17-21.

272. Zippelius, Rph, ππ, 144.

273. Zippelius, Rph, ππ, 145 επ.

274. Zippelius, Rph, ππ, 147 επ.

275. Zippelius, Rph, ππ, 150 επ.

276. Βλ. ππ.

δικαιϊκών αντιλήψεων αναφέρει ο Μπέης²⁷⁷ βασιζόμενος στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (1 παρ. 2 Σ) που αφορά την εξειδίκευση αδρίστων εννοιών που αξιολογούν την εμπειρική πραγματικότητα, τα πασίδηλα ή την κοινή πείρα και το δημόσιο κριτικό έλεγχο των αιτιολογιών των αποφάσεων.

δ. Πιθανότητα πραγμάτωσης δικαϊκών νοημάτων

Υποστηρίζεται²⁷⁸ ότι η πιθανότητα πραγματικής επιβολής του δικαίου ως στοιχείο του θετικού δικαίου δε σημαίνει ότι εξαρτάται η ισχύς καθενός χωριστού κανόνα από την ύπαρξη αυτής της πιθανότητας, διότι η ενότητα του συστήματος των κανόνων δεν μπορεί να διασπάται με το να έχουν άλλοι κανόνες αυτή την πιθανότητα (και να είναι θετικό δίκαιο) και άλλοι όχι (και να μην είναι θετικό δίκαιο). Γι' αυτό - λέει η ίδια γνώμη - αυτή την πιθανότητα επιβολής πρέπει να έχει το θετικό δίκαιο ως ολότητα ή καλύτερα η κοινωνική εξουσία από την οποία πηγάζει όλο το σύστημα του θετικού δικαίου, ώστε να είναι αδιάφορο αν μερικοί κανόνες στερούνται αυτής της πιθανότητας.

Η άποψη αυτή αυτοαναιρείται, διότι δίκαιο είναι όχι μόνο όλοι οι κανόνες δικαίου ως όλο, αλλά και κάθε κανόνας ατομικά. Γι' αυτό η έλλειψη πιθανότητας πραγμάτωσης του κανόνα (ατομική) δείχνει αντίστοιχη αδυναμία του όλου δικαίου (γενική).

Άλλη άποψη²⁷⁹ θεωρεί ως πιθανότητα πραγμάτωσης του δικαίου την πιθανή πραγμάτωση του δικαίου σε μια νομικά οργανωμένη εξαναγκαστική διαδικασία, εφόσον αυτή η πραγμάτωση χωρίς αυτή τη διαδικασία δεν είναι δυνατή.

Αυτή όμως η άποψη ταυτίζει έτσι τον εξαναγκασμό με την πιθανότητα πραγμάτωσης και την εξουσία και γι' αυτό δεν πείθει. Το ότι η ίδια γνώμη²⁸⁰ θεωρεί ότι οι κανόνες δικαίου του νομοθετικού σώματος έχουν σίγουρη πιθανότητα πραγμάτωσης τους, όταν δεν προκύπτει πρόβλημα ερμηνείας ή πλήρωσης κενών, καθώς επίσης και στην περίπτωση που υπάρχει πάγια νομολογία, εγκαταλείπει στην ουσία την έννοια του εξαναγκασμού και της εξουσίας, και μάλιστα με το να δέχεται μια «σιωπηρή μεταβολή» του δικαίου στα όρια της σίγουρης πιθανότητας πραγμάτωσης του. Μάλιστα δε το ότι η ίδια γνώμη²⁸¹ αναγνωρίζει στο δίκαιο «ορισμένη σταθερότητα» όταν ο νομοθέτης έχει προσαρμόσει τους κανόνες στις κρατούσες δικαϊκές αντιλήψεις του καιρού του ή σ' αυτές που θέλει να

277. Μπέης, ππ, 61 επ.

278. Τσάτσος, ππ, 61.

279. Zippelius, Rph, ππ, 38, 72· ο ίδιος, JM, ππ, 6 επ.

280. Zippelius, Rph, ππ, 39· ο ίδιος, JM, ππ, 73.

281. Zippelius, Rph, ππ, 47 .

δημιουργήσει στο μέλλον (και πράγματι τις δημιουργεί), δείχνει ότι όχι ο εξαναγκασμός, αλλά η συμφωνία των απόψεων νομοθέτη-κοινωνίας δίνει το μέγεθος της πιθανότητας πραγμάτωσης του δικαίου.

Τονίζοντας ο Jellinek και ο Weber την κανονιστική δύναμη της πραγματικότητας έδειξαν ότι οι ηθικές και νομικές απόψεις δημιουργούνται μέσα από πραγματικές συνθήκες και από μια πρακτική διαμόρφωσης της γνώμης με επιχειρήματα και δοκιμές²⁸². Η πιθανότητα αυτόβουλης υπακοής στο δίκαιο είναι τόσο μεγαλύτερη, όσο το δίκαιο συμφωνεί πιο πολύ με τα βιολογικά προδεδομένα και τις φυσικές και κοινωνικές ανάγκες του ανθρώπου, έτσι ώστε από τους εμπειρικούς νόμους της πραγματικότητας να εξάγεται με ποιο μέσο θα επιτευχθεί κάποιος σκοπός, π.χ. η χρηματική ποινή για ορισμένα εγκλήματα θεωρήθηκε καταλληλότερη από τη στέρηση της ελευθερίας, για να επιτελεσθεί ο σκοπός της ειδικής πρόληψης, διότι η στέρηση της ελευθερίας θα έφερνε χειρότερα αποτελέσματα²⁸³.

Ήδη γίνεται σαφές ότι η πιθανότητα πραγμάτωσης του δικαίου εξαρτάται από τη «σιγουριά» και «ασφάλεια» των πρότυπων συμπεριφοράς που καθορίζει ο νομοθέτης. Αυτή λείπει, όταν οι κανόνες δικαίου περιέχουν πολύ αόριστες έννοιες, ή όταν η εξουσία έχει ευρεία διακριτική ευχέρεια, ή όταν υπάρχει αδυναμία επισκόπησης του δικαίου λόγω πολυνομίας, ή όταν υπάρχει γρήγορη μεταβολή του δικαίου²⁸⁴. Στην τέταρτη αυτή περίπτωση περιλαμβάνεται και η διάσταση μεταξύ απόψεων του νομοθέτη και της κοινωνίας²⁸⁵. Εφόσον, λοιπόν, υπάρχει η «ασφάλεια προσανατολισμού» των κοινωνιών του δικαίου, τότε πιστεύουν αυτοί ότι το δίκαιο πραγματώνεται, οπότε υπάρχει «ασφάλεια πραγμάτωσής» του (Geiger)²⁸⁶. Συνεπώς οι απόψεις του *Ακινάτη* (*miser cordia sine justitia mater*

---

282. Zippelius, Rph, ππ, 48.

283. Zippelius, Rph, ππ, 54.

284. Zippelius, Rph, ππ, 159.

285. contra Zippelius, Rph, ππ, 160 επ., 163 επ. ο ίδιος, JM, ππ, 74 επ.

286. Zippelius, Rph, ππ, 159 επ. Πειστικά ο Dux στο Rotter-Dux-Lautmann (εκδότες), Reschtssoziologie-Examinatorium, 1980, 25 επ. θεωρεί ο κοινωνιολογικός πυρήνας του κανόνα συμπεριφοράς συνίσταται στην προσδοκία (Erwartung) της μιας ή της άλλης συμπεριφοράς, ώστε η γενικοποίηση αυτής της προσδοκίας σε μια δεδομένη κατάσταση να σταθεροποιεί την «πρωτοκανονιστική» στιγμή της προσδοκίας σε κανόνα και παραπέμπει στο Luhmann που ομιλεί για «προσδοκία-προσδοκίας», δηλαδή την προσδοκία ξένων προσδοκιών (η προσδοκία του Α ότι ο Β προσδοκεί από τον Α μια συμπεριφορά). Ο Dux, ππ, 27 πειστικά θεωρεί ως ισχύ του κανόνα την κατεύθυνση της συμπεριφοράς των κοινωνιών στην πραγματικότητα σύμφωνα με το περιεχόμενο του κανόνα, μη πειστικά όμως διαφοροποιεί την ισχύ από την αποτελεσματικότητα (βλ. πιο κάτω Η 5 Αα γγ).

st dissolutionis) του Hobbes (auctoritas non veritas facit legem)²⁸⁷ καθώς και το ότι οι διάφορες διαγνωστικές και κτελεστικές διαδικασίες πραγματώνουν τους κανόνες δικαίου (οι πρώτες) και τις αποφάσεις (οι δεύτερες)²⁸⁸ πείθουν μόνο κατά το ότι επηρεάζουν θετικά την ασφάλεια δικαίου. Φυσικά η «θεραπεία» (=φροντίδα) της ασφάλειας δικαίου αφήνει ανοικτό το ερώτημα quis custodiet custodes. Γι' αυτό όμως φροντίζουν άλλοι νομικοί τόποι.

Παράδειγμα εφαρμογής για την ασφάλεια δικαίου δίνει ο *Απέης*²⁸⁹ στα πλαίσια της δικονομικής ακυρότητας.

Δυνατότητα βίαιου εξαναγκασμού από οποιονδήποτε

Ο *Ιππίας*²⁹⁰ έλεγε: «ο δε νόμος, τύραννος των ανθρώπων». Ο *Αριστοτέλης*²⁹¹ έλεγε: «Έτι δε κυρία μεν εστιν η του κυρίου απόφασις, τα δε κύρια διήρηται κατά τας πολιτείας». Ο *Ιούθηρος*²⁹² θεωρούσε το κοσμικό δίκαιο ως αυτό που εξαναγκάζει τους κακούς και προστατεύει τους ευσεβείς: οι άνθρωποι βρίσκονται κάτω από ένα ξίφος, ώστε να μην μπορούν να κάνουν την κακία τους, ακόμα κι αν θέλουν να την κάνουν, όμως αν την κάνουν, βρίσκονται κάτω από φόβο, ανησυχία και δυστυχία. Ο Hobbes²⁹³ υποστήριζε ότι ο νόμος είναι η εξουσία του κυρίαρχου, η κρατική εξουσία, αφού οι διάφορες απόψεις των ανθρώπων δε συμφωνούν. Ο Bodin²⁹⁴ θεμελίωσε την «κυριαρχική θεωρία» για το κράτος χωρίς την συναίνεση υπηκόων του - οι απόψεις του Machiavelli για τον «εξουσιαστή» έχουν κοινωνιολογικό, όχι νομικό περιεχόμενο²⁹⁵. Ο Thomasius²⁹⁶ διέκρινε το δίκαιο από τα ήθη και έθιμα, επειδή το πρώτο βασίζεται στο φόβο από τον εξωτερικό εξαναγκασμό. Ο Weber²⁹⁷ θεώρησε ως χαρακτηριστικό του δικαίου την πιθανότητα να εφαρμοστεί το δίκαιο μέσω μιας οργανωμένης και κανονισμένης αναγκαστικής διαδικασίας. Άλλη άποψη²⁹⁸ θεωρεί ότι μόνο ο ψυχολογικός (όχι ο φυσικός) εξαναγκασμός είναι στοιχείο του δικαίου.

Η τελευταία άποψη είναι πιο ανεκτή. Δίκαιο και φυσικός

287. Βλ. Henkel, ππ, 419 σημ. 55.

288. Βλ. Zippelius, Rph, ππ 160.

289. Μπέης, ππ, 202.

290. Βλ. Πλάτων, Πρωταγόρας, εκδ. Ζαχαροπούλου, 337 d 1-2.

291. Αριστοτέλης, ππ, 1365β, 26-27.

292. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 35.

293. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 35, 160.

294. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 55 επ.

295. Βλ. Coing, ππ, 29.

296. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 86.

297. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 87 επ.

298. Τσάτσος, ππ, 54 επ.

εξαναγκασμός είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Όμως και ο ψυχολογικός εξαναγκασμός που ασκείται είτε λόγω του κύρους και της επιρροής του εξαναγκάζονται είτε για διδακτικό και παιδαγωγικό λόγο μπορεί να είναι άδικος και άρα όχι στοιχείο του δικαίου. Μόνο το δίκαιο μπορεί να νομιμοποιήσει τον εξαναγκασμό κι όχι το αντίστροφο (μονοσήμαντη αντιστοιχία)²⁹⁹. Η άποψη³⁰⁰ που θέλει αμφιμονοσήμαντη αντιστοιχία δικαίου και εξαναγκασμού δεν είναι, λοιπόν πειστική. Έτσι ξεπηδάει το πρόβλημα του «λαθεμένου, δικτακτορικού δικαίου». Αυτό δεν είναι δίκαιο, αλλά επιταγές εξουσίας. Δίκαιο χωρίς εξαναγκασμό είναι νοητό (π.χ. ελευθερία συμβάσεων), όμως δίκαιο με άδικο εξαναγκασμό (π.χ. οι άνω των 70 χρόνων γέροντες ρίχνονται στον Καιάδα λόγω του υπερπληθυσμού) δεν είναι δίκαιο ή με άλλη έκφραση είναι «λαθεμένο, ανίσχυρο δίκαιο». Η άποψη³⁰¹ που δέχεται ως δίκαιο το «εγγυημένο» δίκαιο που συνοδεύεται από τον εξαναγκασμό, όποιο περιεχόμενο κι αν έχει αυτός ο εξαναγκασμός βασίζεται 1) στο νομικό θετικισμό (Bergbohm) που επιτάσσει εφαρμογή «απάνθρωπου» και «βλαβερού» δικαίου λόγω έλλειψης αντικειμενικών κριτηρίων δικαιοσύνης³⁰², 2) στην κρατική θεωρία που βλέπει ως συστατικό στοιχείο του κράτους την «εξουσία πάνω σε υποκείμενα δικαίου» (και είναι κρατούσα), 3) στις θεωρίες των Kant και Kelsen που αποκόπτουν το ΔΕΟΝ από το ΕΙΝΑΙ³⁰³, και ανοίγει νέους δρόμους για νέους Χίτλερ.

Εδώ αξίζει να αναφερθεί η μεταστροφή³⁰⁴ του προχιτλερικού θετικιστή και σχετικιστή Radbruch σε φυσικοδικαιιστή μετά το 1945 λόγω του αδιέξοδου στο οποίο οδηγεί ο εξαναγκασμός. Εξάλλου το ίδιο το 120 Σ χρησιμοποιεί «μετανομικά» κριτήρια που υπέρκεινται του ίδιου του συντάγματος, των νόμων και της εξουσίας: αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία, λαϊκή κυριαρχία, πατριωτισμός, αντίσταση με κάθε μέσο.

Αν δεχόμασταν τον εξαναγκασμό ως στοιχείο του δικαίου, θα καταλήγαμε στο άτοπο³⁰⁵ να μην είναι δίκαιο κανόνες του

---

299. Μόνο υπ' αυτή την έννοια μπορεί να κατανοηθεί η άποψη (Τσάτσος, EEN 35, 419) που δέχεται ότι το δίκαιο δεν είναι «υποχρεωτικό» διότι «επιβάλλεται», αλλά επιβάλλεται διότι είναι «υποχρεωτικό» ή με άλλα λόγια το «δέον» του δικαίου θεμελιούται στην «αξία» του όχι δε η «αξία» του στο «δέον» του.

300. Henkel, ππ, 120 επ.

301. Zippelius, Rph, ππ, 35 επ.

302. Βλ. Coing, ππ, 76.

303. προβλ. Coing, ππ, 286 επ, 291· Naucke, ππ, 18 επ, 112 επ.· Zippelius, Rph, ππ, 20 επ.

304. Βλ. Engisch, G, ππ, 254.

305. Βλ. Coing, ππ, 275· contra Zippelius, Rph, ππ, 36. Με την άποψη του Jellinek συμφωνούν ο Somlo και ο Heller (βλ. Tammelo, Untersuchungen zum Wesen der Rechtsnorm, 1947, 53).

· λησιαστικού, διεθνούς και συνταγματικού δικαίου (Jellinek).
· επιχείρημα ότι η κρατική εξουσία στην ιστορία εδραίωσε
· πολύ καιρό μια έννομη τάξη με «μπαγιονέτες»³⁰⁶, μπορεί να
· μικρυνθεί με το επιχείρημα ότι αν υπάρχει διάσταση μεταξύ
· ιωνίας και εξουσίας για μεγάλο διάστημα, τότε η
· τανάσταση» είναι πιθανή³⁰⁷. Για να ισχύσει το *oboedientia facit
· perantem*, πρέπει το δίκαιο να ακολουθεί την κρατούσα
· ιωνική γνώμη, που κι αυτή πρέπει να θεωρεί την έννομη
· ξη σωστή³⁰⁸. Ο Rousseau είχε υποστηρίξει ήδη ότι ακόμα και
· δυνατότερος δεν είναι αρκετά δυνατός να ισχυρίζεται ότι έχει
· αρκή εξουσία, αν δε μετατρέψει την εξουσία σε δίκαιο και την
· οταγή σε καθήκον, ενώ ο Ταλλεϋράνδος είπε ότι δεν μπορεί
· ι κάθεται κανείς διαρκώς πάνω σε λόγχες³⁰⁹. Τόσο η
· αμερικανική (κατά της άδικης φορολογίας) όσο και η γαλλική
· πέρ φυσικών δικαιωμάτων) ήταν διαμαρτυρίες κατά της
· κρατικής εξουσίας πούχε χάσει τη νομιμοποίησή της³¹⁰.

Παράδειγμα απόρριψης του άδικου εξαναγκασμού δίνει ο
· Μπέης³¹¹ για την αντισυνταγματικότητα της προσωπικής
· ράτησης λόγω χρηματικών χρεών, ως κατάλοιπο της εποχής
· της δουλείας που ο δανειστής εξανάγκαζε τον οφειλέτη να γίνει
· ζούλος του.

5. Κύριο «υπόβαθρο» κάθε τόπου: «κοινωνική προσφορότητα»

A. «Κοινωνική» σημαίνει «μέσα στην πραγματικότητα»

a. Η έννομη τάξη ως «πραγματωμένα» και «πρακτέα» σκόπιμα νοήματα

αα. Νόημα (=ιδέα)

Νόημα των κανόνων δικαίου είναι το νοητό περιεχόμενο που μπορεί να γίνει αντιληπτό από περισσότερους ανθρώπους και μπορεί να μεταδοθεί σ' αυτούς, πρόκειται δηλαδή για διυποκειμενικό και αντικειμενικό νόημα: διυποκειμενικό, διότι συλλαμβάνεται και κατανοείται από περισσότερες ανθρώπινες συνειδήσεις, αντικειμενικό, διότι αντιπαράθεται προς τη συνειδησιακή πράξη³¹². Με άλλα λόγια είναι δυνατό να συμβούν πολλές συνειδησιακές πράξεις από διάφορους ανθρώπους και να είναι διαφορετικές μεταξύ τους, παρόλο που αυτοί οι άνθρωποι

306. Zippelius, Rph, ππ, 191.

307. Zippelius, Rph, ππ, 194.

308. Βλ. ππ.

309. Βλ. ππ.

310. Βλ. ππ. Για τη σχέση δικαίου-εξουσίας γενικότερα Βλ. Engisch, G, ππ, 113 επ. Για τη *justitia protectiva* βλ. Coing, ππ, 211 επ.

311. Μπέης, ππ, 64 επ.

312. Zippelius, Rph, ππ, 24.

313. Βλ. ππ.

θα κατανοήσουν το ίδιο νόημα³¹³. Δύο παραδείγματα διαφωτίζουν καλύτερα: 1) Οι λέξεις «σύμβαση» και «ractum» σημαίνουν το ίδιο νόημα³¹⁴, 2) η φράση «ουσία του γάμου» αποκτά διαφορετικό νόημα στην εθνικοσοσιαλιστική, τη χριστιανική και την κομμουνιστική κοινωνία³¹⁵.

Η εδώ υποστηριζόμενη γνώμη ξεκινάει από την πλατωνική θεωρία της διαρχίας νοητού και αισθητού κόσμου και τη θεωρία των ιδεών³¹⁶. Αυτή ακολουθείται και από τους Scheler και Hartman³¹⁷. Οι «ιδέες» του Πλάτωνα και οι «προλήψεις» του Επικούρου σχετίζονται³¹⁸. Ο Αριστοτέλης δεν ανέτρεψε την πλατωνική βάση, αλλά «μετέφερε τις ιδέες μέσα στα πράγματα»³¹⁹ ή καλύτερα τόνισε το σύνδεσμο των δύο κόσμων. Το γεγονός ότι κατανοώντας ένα νόημα «επανευρίσκουμε το όμοιο, παλιότερο νόημα» μας θυμίζει τη θεωρία ανάμνησης του Πλάτωνα, που αποτελεί μέρος της θεωρίας του για τις ιδέες. Έτσι η νεοκαντιανή μαρβουργική σχολή³²⁰ που λέει ότι η σκέψη παράγει το δίκαιο ως νόημα δικαίου πείθει από γνωσιολογική άποψη. Όμως η αυτόνομη ύπαρξη του νοήματος από την πραγμάτωσή του δε δικαιώνει³²¹ τον «ηθικό δυαδισμό» του Kant, ότι από το ΟΝ δεν εξάγεται το ΔΕΟΝ. Γι' αυτό και δεν πείθει η άποψη³²² που δέχεται ότι το δίκαιο δεν είναι αισθητό, ψυχολογικό, αλλά μόνο νοητό φαινόμενο, δηλαδή ότι δε γίνεται αντιληπτό, αλλά εννοείται. Επίσης η παραδοχή της αντικειμενικοποίησης των αξιών με την ταυτόχρονη άρνηση της απολυτότητας τους είναι αντιφατική και δεν πείθει³²³. Το ότι, όμως ξεκινάμε από την «ουσιαστική αξιολογική ηθική» δε σημαίνει ότι παραγνωρίζουμε την προσφορά της «διδασκτικής παραδοσιακής ηθικής», της «κοινωνικοβιολογικής ηθικής» και του «ηθικού σχετικισμού»³²⁴, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Προβληματική είναι όμως η σύνδεση νοημάτων και πραγμάτων, νοητού και αισθητού κόσμου. Κατά μία άποψη³²⁵ η σύνδεση πηγάζει από τη συνείδηση, ώστε στο αισθητό να προσδίνεται κάποιο νόημα και διαμορφώνεται κατά το νόημα το αισθητό, το οποίο καθίσταται φορέας του νοητού: πρόκειται για

---

314. Zippelius, JM, ππ, 18.

315. Zippelius, JM, ππ, 23.

316. Βλ. Ματσούκας, ππ, 159 επ., 171 επ.

317. Βλ. Henkel, ππ, 322.

318. Βλ. Ματσούκας, ππ, 238.

319. Ματσούκας, ππ, 206.

320. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 18.

321. contra Zippelius, Rph, ππ, 127, 108.

322. Τσάτσος, ΕΕΝ 35, 417.

323. contra Zippelius, Rph, ππ, 132.

324. για τις έννοιες Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 126 επ., 134 επ.

325. Βλ. Τσάτσος, ππ, 26 επ.

έναν τρίτο μικτό κόσμο, πλην του αισθητού και νοητού, τον κόσμο των «συνδεδεικμένων πράξεων». Είναι αυτή η συνδεδεικμένη πράξη υπαγωγή ή ερμηνεία; Το πρόβλημα ανάγεται στη σχέση γένους και είδους³²⁶.

Ήδη στην εποχή του «πρώιμου σχολαστικισμού» (800-1100) υποστήριζαν οι «ρεαλιστές» ερμηνεύοντας τον Πλάτωνα ότι απόλυτη πραγματικότητα είναι μόνο τα γενικά νοήματα, ενώ οι «νομιναλιστές» ερμηνεύοντας τον Αριστοτέλη υποστήριζαν ότι μόνο τα συγκεκριμένα πράγματα είναι πραγματικότητα³²⁷. Μεταξύ των πρώτων (*universalia ante res*) και των δεύτερων (*universalia post res*) υποστήριζε ο Αβελάρδος ότι τα γενικά νοήματα βρίσκονται μέσα στα συγκεκριμένα πράγματα, διότι τα τελευταία έχουν κοινά χαρακτηριστικά (*universalia in rebus*)³²⁸. Ή μήπως πρόκειται για συνδυασμένη εξομοίωση των περιεχομένων των παραστάσεων (*universalia in mente*)³²⁹. Από ένα σημείο η γλώσσα σαν εργαλείο δεν βοηθάει στη διάκριση των θεωριών. Πειστικότερη πρέπει να θεωρηθεί η άποψη του Kaufmann που δέχεται ένα «μετριασμένο ιδεαλισμό» ή «μετριασμένο πραγματισμό» όπου το γενικό και το ειδικό πρέπει να αντιστοιχηθούν³³⁰.

Έτσι η πράξη της υπαγωγής (νομικός χαρακτηρισμός) πραγμάτων (π1, π2, π3,...) σε γενικά νοήματα (ν1, ν2, ν3,...) διαπιστώνει την ταυτότητα των δύο συνόλων, αυτή όμως η διαπίστωση γίνεται μόνο με την ερμηνεία: ο κανόνας δικαίου με τα γενικά νοήματά του συγκεκριμενοποιείται σε αναφορά με τα υπάρχοντα πραγματικά περιστατικά³³¹. Πρόκειται για τη λεγόμενη «συγκεκριμενοποιητική σύγκριση» (Noll)³³². Αυτή η συγκεκριμενοποίηση γίνεται με τη σύγκριση της προβληματικής περίπτωσης με άλλες περιπτώσεις που ρυθμίζει αναμφίβολα ο κανόνας δικαίου, δηλαδή με το νοηματικό πυρήνα του κανόνα δικαίου, στον οποίο ανήκουν τυποποιημένες περιπτώσεις³³³. Δηλαδή το «κανονιστικό πρόγραμμα» γίνεται «αποφασιστικός» κανόνας με την ύψωση (*ziehen*) της «πραγματικής περιοχής» σε «κανονιστική περιοχή» μέσω της συγκεκριμενοποίησης και της γλωσσικής ερμηνείας³³⁴. Εδώ συνάπτεται το πρόβλημα της

---

326. Zippelius, JM, ππ, 90.

327. Βλ. Ματσούκας, ππ, 298 επ.· Schramm, ππ, 34 επ.

328. Βλ. Schramm, ππ, 35.

329. πρβλ. Zippelius, JM, ππ, 90.

330. Βλ. Schapp, ππ, 6.

331. Βλ. Müller, ππ, 131 επ.· Παπαντωνίου, ππ, 53-56· Zippelius, JM, ππ, 90 επ.

332. Βλ. Bydliński, ππ, 645.

333. Βλ. Henkel, ππ, 471 επ.· Hruschka, Rechtsfall, ππ, 51 με παραπομπή στον Engisch, Zippelius, JM, ππ, 65.

334. Müller, ππ, 120 επ. 272 επ.

διάκρισης νομικού και πραγματικού ζητήματος³³⁵. Ο νομικός χαρακτηρισμός είναι νομικό ζήτημα, επειδή είναι ερμηνευτική συλλογιστική³³⁶. Όταν, λοιπόν, τα πραγματικά γεγονότα ή τα έγγραφα ή άλλα αποδεικτικά μέσα εκτιμώνται «λαθεμένα» έχουμε νομικό ζήτημα που επηρεάζει το νομικό χαρακτηρισμό. Έτσι το 561 ΠολΔ είναι άχρηστο λόγω των 559 αρ. 19, 20 ΠολΔ.

Ανάλογα, λοιπόν, με τη σημαντικότητα των ομοιοτήτων και διαφορών των συγκρινόμενων περιπτώσεων υπάγονται στον ίδιο κανόνα οι περιπτώσεις (γενικοποίηση, αναλογία, όμοια μεταχείριση, όταν υπερισχύουν οι ομοιότητες) ή σε διαφορετικό (διαφοροποίηση, συστολή, ανόμοια μεταχείριση, όταν υπερισχύουν οι διαφορές)³³⁷.

ββ. Σκόπιμο νόημα

Ο Stammer³³⁸ υποστήριξε ότι το περιεχόμενο του δικαίου είναι η απρόσβλητη (από περίπτωση σε περίπτωση αδιάκοπη), αυταρχική (ακόμα και άκοντος του υποκειμένου δικαίου), ενωτική (κανονίζουσα τη συμβίωση των ανθρώπων) βούληση (παράσταση που πρέπει να πραγματοποιηθεί στο μέλλον). Όμοια μίλαγε ο Κ. Τριανταφύλλοπουλος³³⁹. Ο Radbruch³⁴⁰ έλεγε ότι πρέπει να εξετάζονται τα μέσα που οδηγούν στην επίτευξη ενός δέοντος που τίθεται ως σκοπός (φιλοσοφία δικαίου) και οι δυνατόι σκοποί που τίθενται ως δέοντα (πολιτική του δικαίου).

Ο Μοντεσκιέ³⁴¹ θεωρούσε ως δίκαιο ως *rapports nécessaires*, qui dérivent de la nature des choses. Είχε παραγνωρίσει ότι η πραγματικότητα αφήνει ελεύθερο χώρο απόφασης για τη διάπλαση των κοινωνικών σχέσεων³⁴². Το αρχικό σημείο της ανθρώπινης δράσης προς το στόχο είναι η ανάγκη³⁴³. Ο κανόνας δικαίου εμφανίζεται ως έκφραση μιας θέλησης (Bierling, «ψυχολογισμός»)³⁴⁴. Έτσι ο «τελολογισμός» εμφανίζεται να έχει καταβολές στην «ηθική χρησιμοθηρία», απόγονο του «ευδαιμονισμού» και «ηδονισμού» της αρχαιότητας³⁴⁵. Από τους φυσικούς, κοινωνικούς, ψυχολογικούς, εμπειρικούς νόμους εξάγεται τι είναι κατάλληλο ως μέσο για να επιτευχθεί ο

---

335. πρβλ. Μπέης, ππ, 325 επ.

336. Βλ. Pawlowski, ππ, 264 επ.

337. Zippelius, JM, ππ, 69.

338. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 18.

339. Βλ. Παπαντωνίου, ππ, 15.

340. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 171.

341. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 52.

342. Βλ. ππ.

343. Henkel, ππ, 309.

344. Βλ. Larenz, ππ, 39 επ.

345. Engisch, G, ππ, 227.

επιδιωκόμενος σκοπός από το δίκαιο³⁴⁶. Δεν εξάγεται όμως η πιο επιεικής λύση ή το γιατί π.χ. ο κανόνας δικαίου να λάβει υπόψη του το δόλο του πράττοντα ή την επικινδυνότητα της πράξης του³⁴⁷. Η ανεπάρκεια του φυσικογενετικού προτύπου ανθρώπινης συμπεριφοράς συμπληρώνεται και διορθώνεται από άλλα κοινωνικοπεριβαλλοντολογικά πρότυπα συμπεριφοράς και θεσμούς: η αντισύλληψη και ο οικογενειακός προγραμματισμός μπροστά στο πρόβλημα του υπερπληθυσμού αποτελούν παράδειγμα³⁴⁸.

Πειστική είναι, λοιπόν, η άποψη του Roscoe Pound³⁴⁹ ότι η νομική επιστήμη είναι μέρος της «κοινωνικής τεχνολογίας», δηλαδή υποβοηθεί στην πραγματοποίηση προεπιλεγμένων κοινωνικών στόχων. Αυτή η θέση θυμίζει την άποψη του Jhering³⁵⁰ που είδε στον κανόνα δικαίου έναν «κοινωνικό σκοπό».

γγ. Πραγματομένο σκόπιμα νόημα

Ήδη στην αρχαιότητα οι όροι «θέμις» και «θέμιστες» είχαν οντολογικό χαρακτήρα, δηλαδή βεβαίωναν αυτό που υπάρχει σταθερά σαν αυτό που είναι («Θέμις εστί»)³⁵¹. Ο Αριστοτέλης θεμελίωσε την κοινωνικότητα της δικαιοσύνης («ετερότητα»)³⁵². Μάλιστα από την εποχή του Savigny άρχισε να γίνεται ο διαχωρισμός μεταξύ θεωρίας και πράξης στα νομικά. Αυτός χαρακτήρισε³⁵³ την πρώτη ως ανάληψη και ανάπτυξη της δικαϊκής συνείδησης γενικά μέσω της γνώσης, της διδασκαλίας, της περιγραφής και τη δεύτερη ως ανάληψη και ανάπτυξη της δικαϊκής συνείδησης μέσω της εφαρμογής πάνω στα γεγονότα της πραγματικής ζωής, και πειστικά θεώρησε ότι ο διαχωρισμός θεωρίας και πράξης κατά επαγγέλματα, αν οδηγήσει και σε χωρισμό πραγματικό θεωρίας και πράξης, τότε υπάρχει κίνδυνος η θεωρία να γίνει «κενό παιχνίδι» και η πράξη «απλό χειροτέχνημα». Γι' αυτό σήμερα ο νομικός πρέπει αφενός να ασχολείται με νομική βιβλιογραφία για τη θεωρητική του κατάρτιση και αφετέρου να μαθαίνει και ελέγχει τα πορίσματα άλλων, κοινωνικών κυρίως, επιστημών για την εγκυρότερη πρακτική εφαρμογή του δικαίου³⁵⁴. Δηλαδή πρέπει να

---

346. Zippelius, Rph, ππ, 54.

347. Zippelius, Rph, ππ, 56.

348. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 62 επ.

349. Βλ. Σούρλας, Μ, ππ, 49· Zippelius, GuR, ππ, 71.

350. Βλ. Larenz, ππ, 148· Tammelo, TdG, ππ, 8, 33.

351. Βλ. Δεσποτόπουλος, ππ, 148· Tammelo, TdG, ππ, 8, 33.

352. Βλ. Μπόσδας, NoB 31, 187 επ.· ο ίδιος, NoB 32, 959.

353. Βλ. Dubischar, TuP, ππ, 14.

354. πειστικά υποστήριξε, λοιπόν, ο Kierulff ότι η θεωρία σκοπεύει στην κριτική εξέταση της πραγματικότητας, στην έκφραση των ευρημάτων της και στον

αποφευχθεί η παρεξήγηση ότι θεωρία κάνουν μόνο οι καθηγητές και πράξη μόνο οι δικηγόροι, δικαστές, συμβολαιογράφοι, βουλευτές κλπ. Πειστικά θεώρησε³⁵⁵ ο List ως μειονέκτημα τη πράξης της ρουτινιάρικη μίμηση και της θεωρίας τον εξωπραγματικό λήθαργο. Πειστικά, λοιπόν, θεωρείται σήμερα η θεωρία ως πρακτικό εργαλείο για τη θεμελίωση νομικών αξιολογήσεων³⁵⁶.

Η αμερικανική ρεαλιστική σχολή³⁵⁷ υποστηρίζει ότι το δίκαιο είναι ένα εμπειρικό φαινόμενο, του οποίου η γνώση ισοδυναμεί με την «πρόβλεψη» της συμπεριφοράς των δικαστηρίων σε δεδομένη περίπτωση, με συνέπεια αποστολή της νομικής επιστήμης να αποτελεί η διευκόλυνση της πρόβλεψης αυτής. Αυτή η σχολή ανήκει στο «φιλοσοφικό θετικισμό» (όχι «νομικό θετικισμό»), που βασίζεται στην επιστημολογία που θεμελίωσε ο Comte³⁵⁸, ο Durkheim (το δίκαιο είναι κοινωνικό γεγονός) και η σχολή της Ουψάλα (Hägerström, Lundstedt, Olivecrona)³⁵⁹. Ο νεοεγελιανισμός³⁶⁰ θεωρεί ως δίκαιο τη διαλεκτική ενότητα κανόνα δικαίου με την πραγμάτωσή του, την ένωση του ΟΝΤΟΣ με το ΔΕΟΝ. Όμοιες απόψεις με την προηγούμενη είχε και ο Σβώλος³⁶¹.

Με τις προηγούμενες απόψεις συνάπτεται το πρόβλημα της «ισχύος» του δικαίου, δεδομένου ότι η «ισχύς» μπορεί να είναι «τυπική»³⁶² (=νομοθετημένο δίκαιο) ή «πραγματική». Η δεύτερη έχει περισσότερες πιθανότητες να υφίσταται, αν υφίσταται η πρώτη, ενώ η πρώτη κατά κανόνα προσδοκάται, αν υφίσταται η δεύτερη. Και τα δύο είδη ισχύος όμως είναι νομικά. Αν λοιπόν, λείπει η τυπική ισχύς δεν αποκλείεται αναγκαία η πραγματική ισχύς, καθώς και το αντίστροφο³⁶³. Πειστική είναι

καθορισμό κριτηρίων για τη δομική σύλληψη της πραγματικότητας (βλ. Dubischar, TuP, ππ, 58). Πειστικά ήδη ο Hobbes είχε πει ότι επιστήμη είναι η γνώση των αποτελεσμάτων και της αμοιβαίας εξάρτησης των μεμονωμένων γεγονότων (βλ. Dubischar, EiR, ππ, 3). Πειστικά επίσης ο Jhering βλ. Dubischar, EiR, ππ, 21) είπε ότι η νομική επιστήμη άνθισε, όταν συνεργάστηκε με άλλες επιστήμες. Ο Dubischar, EiR, ππ, 66 σημειώνει ότι ήδη από το 1968, οπότε ο Wiethölter ισχυρίστηκε ότι δεν υπάρχει νομική επιστήμη, αφού ούτε η σχέση του δικαίου προς τις επιταγές πράξης ούτε προς την πραγματικότητα έχουν εξηγηθεί, αρχίζουν γρήγορες προσεγγίσεις των νομικών προς «γειτονικές» και «θεμελιακές» επιστήμες.

355. Βλ. Dubischar, TuP, ππ, 55 επ.

356. Βλ. Dubischar, TuP, ππ, 95.

357. Βλ. Σούβλας, Μ, ππ, 48.

358. Zippelius, Rph, ππ, 12 επ.

359. Βλ. Pawlowski, ππ, 130 επ. 360 βλ. Zippelius Rph, ππ, 22 επ. Πειστικά ο Dux (βλ. Rotter-Dux-Lautmann, ππ, 40 επ.) μιλάει για «πραγματισμό του δέοντος» (Faktizität des Sollens).

361. Βλ. Παπαντωνίου, ππ, 16.

362. Ο Μητσόπουλος, ΝοΒ, 24, 3 επ. την ονομάζει «κανονιστική».

363. Γενικότερα για το πρόβλημα βλ. Engisch, G, ππ, 56 επ.

η γνώμη³⁶⁴ που χαρακτηρίζει την «αποτελεσματικότητα» του δικαίου ως πραγματική ισχύ και ως παράγοντες που οδηγούν σ' αυτή θεωρεί τους «ψυχικούς» και μάλιστα τη θεωρία της αναγνώρισης. Μη πειστικά όμως η ίδια γνώμη³⁶⁵ θεωρεί ότι η τυπική ισχύς βρίσκεται υπό τη διαλυτική αίρεση της πραγματικής ισχύος. Περισσότερα για την αποτελεσματικότητα ή αναποτελεσματικότητα του κανόνα δικαίου από κοινωνιολογική σκοπιά, δηλαδή για την αδυναμία (εξαρχής ανεφάρμοστο), αχρησία (επακολουθούν ανεφάρμοστο), τη στατιστική και ατομική αναποτελεσματικότητα, δεν είναι του παρόντος να επεκταθούμε³⁶⁶. Χρήσιμο όμως είναι να θυμάται κανείς ότι *jus non cogit ad impossibilia*³⁶⁷.

Συνεπώς, φυσικά γεγονότα και νόμοι, φυσικές ανάγκες, φυσικές μορφές ανθρώπινης συμβίωσης, απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος προσδιορίζουν το ρυθμιστικό πεδίο του δικαίου ως «προεδομένα»³⁶⁸. Η «αποτελεσματικότητα», λοιπόν, και η «ορθότητα» του δικαίου είναι δεμένες με την πραγματικότητα³⁶⁹. Υπ' αυτή την έννοια το «αναποτελεσματικό» δίκαιο είναι «λαθεμένο» και «ανίσχυρο πραγματικά», ίσως όμως «ισχυρό τυπικά», οπότε ίσως στο μέλλον εφαρμοστεί. «Αποτελεσματικό», λοιπόν, είναι το δίκαιο, όταν δεν υπακούουν στις επιταγές του οι κοινωνικοί του και «λαθεμένο» είναι όταν είναι «φανταστικό». Παράδειγμα για το πρώτο είναι όταν οι οδηγοί αυτοκινήτων δε δένουν τις ζώνες του αυτοκινήτου, παρόλο που το επιτάσσει ο νόμος. Παράδειγμα για το δεύτερο είναι, όταν θεσπιστούν κανόνες οδικής κυκλοφορίας στη σελήνη, τη στιγμή που κανείς δεν οδηγεί εκεί.

Καθαρή παράσταση της έννοιας της «πραγμάτωσης» του δικαίου έχει κανείς, αν σκεφτεί, πως λειτουργεί ο κανόνας δικαίου: μόλις συντρέξουν οι προϋποθέσεις του «πραγματικού» του κανόνα, επέρχεται αιτιοκρατικά και αυτόματα η έννομη συνέπεια. Έτσι η άποψη³⁷⁰ που μιλάει για «αξιολογική πραγματοποίηση» του σκοπού του κανόνα δικαίου είναι το λιγότερο ακατανόητη.

δδ. Πρακτέο σκόπιμο νόημα

Έτσι στην αρχαιότητα παρατηρείται με την εμφάνιση της «δίκης» η εξηθικευμένη απόφαση του βασιλιά³⁷¹. Αργότερα ο

---

364. Henkel, ππ, 544 επ.

365. Henkel, ππ, 562.

366. Βλ. γι' αυτά Carbonnier, EEN 28, 625-633.

367. Βλ. Tammelo, TdG, ππ, 89.

368. Henkel, ππ, 225 επ.· Zippelius, Rph, ππ, 51.

369. Zippelius, Rph, ππ, 53 επ. 55 επ.

370. Τσάτσος, ππ, 80.

371. Βλ. Δεσποτόπουλος, ππ, 147, 148· Tammelo, TdG, ππ, 8, 33 επ.

Austin³⁷² με τη «θεωρία των προσταγών» του θεώρησε τους κανόνες δικαίου ως προσταγές του κυρίαρχου στους υπηκόους του. Σήμερα η επιτακτική έκφραση των κανόνων δικαίου έχει σημασία για τον προσδιορισμό της νόμιμης ή παράνομης συμπεριφοράς, δηλαδή η επιταγή βοηθάει στην ερμηνεία όταν αναφέρεται σε συμπεριφορές, διότι μπορεί ο ερμηνευτής να διακρίνει την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ συμπεριφοράς και αποτελέσματος, ενώ η περιγραφή νοθεύει την αιτιώδη συνάφεια που συνδέει συμπεριφορά και αποτέλεσμα και μπορεί να οδηγήσει στην εξέταση και του πιο μακρινού αιτίου³⁷³: Έτσι αν θεωρήσουμε ως επιταγή την έκφραση «απαγορεύεται να σκοτώσει κάποιος κάποιον», τότε επιμένουμε στην απαγόρευση της συμπεριφοράς που «σκοπεύει» να σκοτώσει τον άλλον ή που δημιουργεί «κίνδυνο ζωής». Αντίθετα αν θεωρήσουμε ως περιγραφή την ίδια έκφραση, τότε επιμένουμε όχι στην απαγόρευση της συμπεριφοράς, αλλά στην απαγόρευση επέλευσης του αποτελέσματος, δηλαδή του θανάτου, από οποιοδήποτε πιθανό αίτιο, ακόμα και από τη σχεδίαση του εργοστασίου, στο οποίο παράχθηκε το όπλο του εγκλήματος. Πότε είναι σκόπιμη η επιτακτική ή περιγραφική έκφραση είναι θέμα βαθύτερης έρευνας έξω από την παρούσα εργασία. Πάντως σημειώνεται εδώ ότι η επιταγή (π.χ. «ου φονεύσεις») δεν μπορεί να ευρεθεί με λογική διαδικασία, δηλαδή προϋποθέτει πάντα το σκοπό, ενώ η περιγραφή εκφράζεται με λογικά σύμβολα, διότι αναπαριστά κάτι το υπάρχον και δε δημιουργεί κάτι μη υπάρχον. Βέβαια είναι διαρκές πρόβλημα αν το δίκαιο μπορεί να επιδιώκει παράλογους, άλογους σκοπούς. Αν ξεκινήσουμε από την τοπολογία, θα πρέπει να πούμε ναι.

Πέρα όμως από τον τρόπο έκφρασης των κανόνων δικαίου η δεοντική ιδιότητά τους δείχνει την ανεπάρκεια εκείνων των μεθόδων ερμηνείας που δεν μπορούν να δημιουργήσουν αυτή τη δεοντική ιδιότητα με κάποιο κύρος. Τέτοια ανεπάρκεια π.χ. παρουσιάζεται με την τυπική λογική, όταν πολλές φορές είναι δυνατό να οδηγήσει σε διαφορετικά συμπεράσματα με τη χρησιμοποίηση του αναλογικού και αντιθετικού επιχειρήματος³⁷⁴. Γι' αυτό πρέπει η άποψη³⁷⁵ που δέχεται ότι οι προσταγές, όπως οι οριστικές προτάσεις, εκφράζονται λογικά, να θεωρηθεί χωρίς πρακτική σημασία, αφού η λογική μόνη της δεν παράγει

---

372. Βλ. Coing, ππ, 283 επ.· Σούρλας, Μ, ππ, 101.

373. πρβλ. Zippelius, Rph, ππ, 26 επ.

374. Βλ. Klug ππ, 144 επ. με παραπομπές στις διάφορες γνώμες.

375. Tammelo-Schreiner, GuGdR, ππ, πρβλ. όμως οι ίδιοι, ππ, 81: «Είναι όμως δυνατό εξάλλου να αναζητηθεί ένας προϋποτιθέμενος κι όχι τεθειμένος πραγματικά κανόνας από την έννομη τάξη. Αυτός ο ζητούμενος μετακανόνας, που ίσως υπηρετεί ορισμένους επιστημονικούς ή φιλοσοφικούς σκοπούς, δεν είναι καθόλου κρίσιμος για πρακτικούς νομικούς σκοπούς».

ένα και μοναδικό δέον, εκτός αν δεχτούμε ότι το δίκαιο δεν καθορίζεται από σκοπούς, αλλά μόνο με τη λογική.

Έτσι με την επιτακτική έκφραση που αναφέρεται σε συμπεριφορές, είναι δυνατό οι δικαϊκοί κανόνες να επηρεάσουν κοινωνικές συμπεριφορές δίνοντας πρότυπα, να σταθεροποιηθούν αυτές ή και να συγκρουστούν μαζί τους³⁷⁶.

β. Προσέγγιση αντίθετων απόψεων

αα. Ο δημόσιος βίος ως «χώρος ανταγωνισμού» απόψεων

Η πολυφωνική κοινωνία μας επιτρέπει την αυτόνομη ανάπτυξη σε διάφορες ανταγωνιζόμενες ομάδες, πρόκειται δηλαδή για μια «ανοικτή» και όχι «κλειστή» κοινωνία³⁷⁷. Έτσι αντιπαλεύουν διάφορες απόψεις, γνώμες, ιδέες για νομικά, οικονομικά, θρησκευτικά και άλλα προβλήματα με σκοπό την επικράτησή τους και την εφαρμογή τους στην κοινωνική ζωή. Μ' αυτή την έννοια είναι πειστική άποψη³⁷⁸ που δέχεται ότι το δίκαιο εκφράζει το συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων σε μια κοινωνία. Όμως αυτή η άποψή μας πολύ απέχει από τις «μαρξογενείς» θεωρίες³⁷⁹, όταν θεωρούν το δίκαιο ως «εποικοδόμημα» μόνο οικονομικών σχέσεων και ως επιταγές της κρατούσας κοινωνικής τάξης.

Πολλές φορές ένα άτομο, π.χ. ένας απλός ερμηνευτής του δικαίου, δυσκολεύεται να προωθήσει τη γνώμη του. Γι' αυτό υπάρχουν «ομάδες πρωτοβουλίας», π.χ. τα πολιτικά κόμματα, εργατικές ενώσεις, που εκπροσωπούν αυτές τις απόψεις, ώστε να έχουν ευκαιρία επικράτησης³⁸⁰. Δηλαδή μια νομική θέση έχει πιο πολλές πιθανότητες να επικρατήσει στο δημόσιο βίο, αν την κάνει πολιτική του θέση ένα μεγάλο κόμμα. Κι αυτό διότι οι ομάδες αυτές έχουν άμεσες προσβάσεις στην κρατική εξουσία: προωθούν σε γραφειοκρατικές κυβερνητικές θέσεις δικούς τους ανθρώπους, επηρεάζουν τη νομοθετική εργασία της Βουλής με ανθρώπους τους που εκλέγονται ως βουλευτές, ασκούν πιέσεις είτε επί της κοινής γνώμης είτε επί της κρατικής εξουσίας με διάφορα μέσα³⁸¹.

Έτσι αντιπαλεύουν οι γνώμες των πολιτών και των νομικών. Μια νομική γνώμη ενός πολίτη μπορεί να είναι «ορθότερη» από τη γνώμη ενός νομικού, όμως να μην εκπροσωπηθεί ούτε απο κάποιο νομικό περιοδικό ούτε σε κάποιο δικαστήριο και συνεπώς να «ηττηθεί» από τη γνώμη του

---

376. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 46 επ., 73 επ.

377. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 216.

378. Μάνεσης, Συνταγματικό δίκαιο, Ι, 1980, 89· Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ. 3, 1982, 52.

379. π.χ. Μάνεσης, Συνταγματικό δίκαιο, ππ, 58 επ.

380. πρβλ. Zippelius, ASt, ππ, 218 επ.

381. πρβλ. Zippelius, ASt, ππ, 220 επ.

νομικού που δημοσίευσε ειδικό άρθρο, αποτελεί ο ίδιος εκλεκτό μέλος κάποιου κόμματος που τον υποστηρίζει και έχει «μέσα» και «χρήμα».

ββ. Η ανεπάρκεια της κρατούσας αριθμητικής πλειοψηφίας

Ο Rousseau³⁸² υποστήριζε ότι η μειοψηφούσα άποψη έχει σφάλει για το συνολικό συμφέρον και γι' αυτό πρέπει να υποταχθεί στην πλειοψηφία, δηλαδή να εξαναγκασθεί να είναι ελεύθερη. Το ελλάτωμα αυτής της γνώμης φαίνεται όταν η μειοψηφία ανέρχεται σε 49,9% σε περίπτωση ενός δημοψηφίσματος ή όταν πέντε πρωτοδικεία και τέσσερα εφετεία διαφωνούν με μία απόφαση του Α. Π. Έσφαλε η μειοψηφία και πρέπει να υποταχθεί.

Ο Mill³⁸³ υποστήριζε ότι θέληση του λαού είναι πρακτικά η θέληση είτε του μεγαλύτερου είτε του κινητικότερου τμήματος του λαού ή της πλειοψηφίας ή εκείνων που ευτύχησαν να επικρατήσουν ως πλειοψηφία. Το 49,9% του δημοψηφίσματος σε ποιο τμήμα του λαού ανήκει;

Περαιτέρω ερωτάται αν οι 9 αποφάσεις των δικαστηρίων ουσίας επί νομικού θέματος μπορούν να θεωρηθούν πλειοψηφία και «ορθότερη» νομική κρίση από μια απόφαση ολομέλειας ή τμήματος του ΑΠ. Είναι δυνατό να μιλάμε για *majorité des capables* (Guizot, Schmitt)³⁸⁴ ή από τους φρόνιμους για όλους ή τους περισσότερους ή τους πιο έγκυρους (*Αριστοτέλης*)³⁸⁵;

Κατά το de Lolme³⁸⁶ το μέλος ενός νομοθετικού σώματος που ψηφίζει, δεν έφτιαξε το νόμο και μάλιστα ίσως δεν έχει δικαίωμα ένστασης ή αντιπρότασης ή και απόρριψης του νόμου, μόνο μερικοί ασχολήθηκαν με το νόμο και σχημάτισαν γνώμη, ώστε τελικά να χειραγωγείται η νομοθετική συνέλευση και να παίρνουν την εξουσία οι λίγοι χωρίς να μπορεί να αντιδράσει η μάζα. Η άποψη αυτή δείχνει αφενός τη μικρή νομιμοποίηση της

---

382. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 122· ο ίδιος, Rph, ππ, 83. Θα μπορούσε κάποιος να προτείνει ως κριτήριο την άνω των 50% αποτελεσματικότητα του κανόνα δικαίου βασιζόμενος στο συντελεστή του Dux (βλ. Rotter-Dux-Lautmann, ππ, 27)

$$e = \frac{\Sigma s - i}{\Sigma s}$$

όπου e = μέτρο αποτελεσματικότητας, Σs = σύνολο κανονιστικών περιπτώσεων, i = αριθμός παραβίασης του κανόνα. Αυτό όμως το κριτήριο μειονεκτεί, διότι αφορά περιορισμένο αριθμό ενδιαφερομένων που προσδιορίζουν και για τη συμπεριφορά πιθανών μελλοντικών ενδιαφερομένων που όμως αγνοούνται στον υπολογισμό, συνεπώς θα ήταν λιγότερο δημοκρατικό, απ' αυτό του Rousseau.

383. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 122.

384. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 166.

385. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 88.

386. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 165.

νομοθετικής πλειοψηφίας και το ολιγαρχικό στοιχείο³⁸⁷ που κρύβει το αντιπροσωπευτικό σύστημα. Γι' αυτό και δεν είναι αρκετή η νομιμοποίηση του δικαίου σ' αυτή την πλειοψηφία και γι' αυτό ενόψει του δημοκρατικού ιδεώδους θεωρείται³⁸⁸ αυτή ως *faute de mieux*. Για να αποφευχθούν μάλιστα τέτοια ολιγαρχικά στοιχεία, οι περισσότεροι νόμοι στη δυτικογερμανική Βουλή ψηφίζονται συμβιβαστικά κι όχι μόνο από τη μια κομματική πλειοψηφία³⁸⁹. Ας μην ξεχνάμε μάλιστα την πιθανή σύγκρουση μεταξύ κομματικής πειθαρχίας και συνειδησιακής απόφασης του βουλευτή³⁹⁰. Ας μην ξεχνάμε μάλιστα την πιθανή σύγκρουση μεταξύ κομματικής πειθαρχίας και συνειδησιακής απόφασης του βουλευτή³⁹⁰. Αν μάλιστα δεχθεί κανείς ότι οι βουλευτές διυλίζουν και επιλέγουν από τα πολλά συμφέροντα και τις πολλές γνώμες, ποιες και ποια θα ρυθμίσουν βάσει των επιρροών και των προσβάσεων των ομάδων, των «κλικών» και των «μέσων», τότε κατανοεί την απογοήτευση του Loewenstein για την πολιτική της και τους φόβους των Tocqueville και Mill για μια τυρανία της πλειοψηφίας³⁹¹.

Όμως ούτε η πλειοψηφία εκτός νομοθετικού σώματος είναι αρκετή. Ήδη ο Lessing³⁹² είδε τη μοίρα του ανθρώπου να ψάχνει αιώνια την αλήθεια, χωρίς να μπορεί να φθάσει την καθαρή αλήθεια. Εφόσον δεν μπορεί κανείς να εγείρει την αξίωση ότι γνωρίζει την απόλυτα σωστή και έγκυρη αλήθεια πρέπει να ισχύει όμοια κάθε δυνατή αλήθεια. Όχι όμως μόνο η ηθική, συνειδησιακή αλήθεια του κάθε ανθρώπου με την έννοια της ηθικής επιταγής του Kant³⁹³, αλλά κάθε δυνατή αλήθεια. Διότι ο δρόμος προς τέτοιες «σχετικές» αλήθειες δε διέρχεται μόνο από τη συνείδηση, αλλά και από τη λογική και από την ιστορία και από το συμφέρον και από τη βιολογία και από τόσους άλλους παράγοντες. Για να δεχτούμε όμως την παράλληλη ύπαρξη πολλών σχετικών αληθειών στα νομικά προβλήματα πρέπει να δείξουμε την απαξία της απόλυτης δύναμης της γνώμης της πλειοψηφίας των μελών της κοινωνίας.

Αυτό φαίνεται με τη δυνατότητα χειραγώγησης της κοινής γνώμης με διάφορες μεθόδους. Ήδη η επιλογή και παρουσίαση των πληροφοριών στην κοινωνία μας παίζει σημαντικό ρόλο

---

387. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 168 επ. Για την αντιδημοκρατική λειτουργία της γραφειοκρατίας Βλ. Μαντά, Σημειώσεις κυβερνητικής πολιτικής και γραφειοκρατίας στο τεύχος II του πολιτικού τμήματος του πανεπιστημίου Αθηνών, σελ. 27.

388. Zippelius, ASt, ππ, 167, 248.

389. Βλ. Kretschmer στο Schreckenberger, ππ, 176.

390. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 192.

391. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 229 επ., 278.

392. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 248.

393. contra Zippelius, ASt, ππ, 248.

στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, ώστε να προβάλλονται ως δήθεν κρατούσες ιδεολογίες και τρόποι σκέψης αυτοί των χειραγωγών της κοινής γνώμης: έτσι π.χ. κατανοείται γιατί στη συνείδηση του μορφωμένου Ευρωπαίου ο πόλεμος της Τροίας έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο από τις κατακτήσεις του Τσέγκις-Χαν ή του Ταμερλάνου³⁹⁴. Τα «στερεότυπα» που κρατούν στην κοινωνία μας, μεταδίδονται και εξαπλώνονται με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία κρατούν ανοικτή ή κλείνουν μια δημόσια συζήτηση, ανάλογα με τη βούληση αυτών που τα διευθύνουν³⁹⁵. Έτσι υποστήριζε ο Loewenstein³⁹⁶ ότι όποιος κατέχει τα μέσα μαζικής επικοινωνίας κατέχει το εκλογικό σώμα και συνεπώς την πολιτική διαδικασία. Υπ' αυτή την έννοια αποτελούν τέταρτη εξουσία και βέβαια όταν υπάρχει μονοπώλιο στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, όταν επιδοτούνται και φορολογούνται επιλεκτικά, όταν στη διοίκησή τους δε μετέχουν αντιπρόσωποι πολλών κοινωνικών φορέων και ομάδων, όταν δεν προβάλλονται οι απόψεις σημαντικών ομάδων, και όταν δεν ελέγχονται αυτοί που κρατούν την εξουσία στα χέρια τους³⁹⁷, τότε σίγουρα είναι χειραγωγημένη η κοινή γνώμη.

Ως όρια της κρατούσας αριθμητικής πλειοψηφίας έχουν προταθεί η αρχή του απρόσβλητου των ατομικών (συνταγματικών) δικαιωμάτων και η αρχή της μικρότερης επέμβασης³⁹⁸. Όμως ανακυκλίζεται έτσι το πρόβλημα, αφού είναι δεδομένο ότι οι αρχές αυτές έχουν ήδη ληφθεί υπόψη κατά την ερμηνεία του δικαίου.

γγ. Η σύγκλιση (όχι συναίνεση) απόψεων «οριζόντια» και «κάθεται».

Ο όρος συναίνεση (consensus) που χρησιμοποιείται από πολλούς συγγραφείς³⁹⁹, όταν θέλουν να «ενώσουν» δύο αντίθετες απόψεις είναι ατυχής. Διότι συναίνεση σημαίνει προσχώρηση της μιας γνώμης στην άλλη. Αντίθετα σύγκλιση σημαίνει συγκερασμός, σύνθεση, προσέγγιση και όχι προσχώρηση. Θα ήταν υπερβολικό να ζητήσουμε από την πλειοψηφούσα άποψη να προσχωρήσει (συναινέσει) στη μειοψηφούσα. Βέβαια είναι πιθανό μετά από μία σύγκλιση να επέλθει συναίνεση, όμως το πρώτο που ζητείται είναι ακριβώς η εύρεση της χρυσής τομής, του μέσου δρόμου. Εδώ πρέπει να παραβληθεί η συνταγματική

394. Zippelius, ASt, ππ, 256.

395. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 257 επ.

396. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 260.

397. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 261 επ.

398. Zippelius, Rph, ππ, 83.

399. Βλ. Kaufmann-Hassemer, ππ, 34, 38, 264, 294, 185 επ., 192 Μάνεσης, ππ, 79 επ. Σούρλας, Ν, ππ, 110 σημ. 172, 133, 150, 204, 209, 214 Tammelo, TdG, ππ, 20 επ. Zippelius, Rph, ππ, 144, 181-183· ο ίδιος, ASt, ππ, 42 επ., 110, 123 επ., 214 επ.

αρχή της «πρακτικής σύγκλισης» (praktische Konkordanz)⁴⁰⁰ και η θεωρία της «κοινωνικής σύμβασης» (Hobbes, Locke, Rousseau)⁴⁰¹ που και ετυμολογικά δείχνει να κατευθυνθούμε (συν+βαίνω). Ήδη ο *Αριστοτέλης*⁴⁰² θεωρώντας ότι η υποχρέωση υπακοής στους νόμους απορρέει απ' το φυσικό συμβατικό δεσμό ανάμεσα στον πολίτη και την πολιτεία, είχε προσεγγίσει το νόημα της σύγκλισης των απόψεων.

Η σχολή του Ερλάγκεν (Lorenzen, Kambartel, Schwemmer) έκανε το αποφασιστικό βήμα στην πρακτική φιλοσοφία⁴⁰³. Η σχέση της με το «συζητητικό μοντέλο» του Habermas⁴⁰⁴ είναι δεδομένη⁴⁰⁵. Πρότεινε⁴⁰⁶, λοιπόν, αυτή η σχολή την αρχή της έλλογης διαβούλευσης (αρχή της διυποκειμενικότητας), την ηθική αρχή και τη διαλεκτική μέθοδο. Στη φιλοσοφία του δικαίου οι αρχές αυτές αντιστοιχούν με την αρχή της θεμελιωμένης υποστήριξης μιας νομικής άποψης, την αρχή της σύγκλισης αντίθετων απόψεων και την αρχή της σύγκρισης αντίθετων απόψεων⁴⁰⁷. Παρόλη όμως την αντιστοίχιση αυτή δεν είναι πειστική⁴⁰⁸ η γνώμη που βλέπει στενό σύνδεσμο μεταξύ της «δημοκρατικής αρχής» και της «ηθικής αρχής» της πρακτικής φιλοσοφίας λόγω του ότι οδηγούν και οι δύο στη συναίνεση. Κι αυτό διότι η μεν πρακτική φιλοσοφία προτείνει την «ηθική αρχή» ως ισχύουσα σε όλες τις φιλοσοφίες ενώ η δημοκρατική αρχή δεν ισχύει σε όλες τις έννομες τάξεις. Το τελευταίο πειστικά δέχεται κι ο *Μάνεσης*⁴⁰⁹.

Αφού συγκρίνει, λοιπόν, ο ερμηνευτής τις θεμελιωμένα υποστηρικθείσες νομικές απόψεις προσπαθεί να επιτύχει τη σύγκλιση των αντίθετων. Συνεπώς δεν πείθει η άποψη⁴¹⁰ ότι αρκεί η νομική άποψη να μπορεί να σταθεί ως «υποστηρίξιμη» και «μη ανατραπείσα» μέσα σε μια οποιαδήποτε «θεωρία δικαιοσύνης». Σκοπός του ερμηνευτή, είναι πάντα να βρει την «αληθινή», «σωστή», «καλή» δικαιοσύνη. Η σύγκλιση αυτή είναι εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής ως υπέρτατης συνταγματικής νομικής αρχής της ελληνικής έννομης τάξης. Η

400. Βλ. Müller, ππ, 175 επ.

401. Βλ. Coing, ππ, 33 επ., 154.

402. Βλ. Μπόσδας, ΝοΒ 31, 189.

403. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 185 επ.

404. Βλ. Dubischar, EiR, ππ, 73 επ.: Struck, TjA, ππ, 114 επ.

405. Struck, TjA, ππ, 122.

406. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 189 επ. για λεπτομέρειες.

407. αυτές οι αρχές εξάγονται από την Paradoxion του Tammelo, TdG, ππ, 99-115 και ZPdU, ππ, 61-76.

408. contra Σούρλας, Ν, ππ, 209.

409. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 209 σημ. 137.

410. Tammelo, TdG, ππ, 22 επ.

άποψη⁴¹¹ που αντιστοιχεί τη δημοκρατική αρχή με το «βασικό κανόνα» στην πυραμίδα του Kelsen, πείθει μόνο αν το ίδιο το σύνταγμα το ορίζει. Αλλιώς παραμένει ως «βασικός κανόνας» όλο το σύνταγμα όπως είπε ο Kelsen⁴¹². Αυτός δε ο «βασικός κανόνας» - που έχει ως περιεχόμενο την «εγκατάσταση» μιας αυθεντίας, της οποίας οι ρήσεις πρέπει να ισχύουν ως «νομικά δεσμευτικές» - είναι στοιχείο «διαβατικού» (transzendental) - λογικού φυσικού δικαίου⁴¹³. Τα επιχειρήματα υπέρ μιας τέτοιας «παραγωγής» της αρχής της σύγκλισης από τη δημοκρατική αρχή είναι τα ακόλουθα:

Η δημοκρατική αρχή πρεσβεύει τη συμμετοχή των απόψεων όλων στο forum απ' όπου θα επιλεγεί η μία. Πρεσβεύει όμως και το συγκαθορισμό και τη συναπόφαση⁴¹⁴. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι απόψεις πρέπει να ενεργήσουν πάνω στην τελική άποψη, να παίξουν κάποιο διαμορφωτικό ρόλο. Αυτό επιτυγχάνεται μόνο όταν η άποψη που κρατεί προσεγγίσει προς την αντίθετη μειοψηφούσα άποψη (και το αντίστροφο) σχηματίζοντας μια νέα, μέση, άποψη. Η διαδικασία αυτή είναι συνεχής, ατελείωτη. Μόνο έτσι μπορούν να πραγματοποιηθούν οι απόψεις⁴¹⁵ του Kant για πλήρη συνύπαρξη ατομικής αυτονομίας του καθένα και του Rousseau για αυτοπροσδιορισμό όλων κάτω από τη γενική βούληση, αφού περισσότερη συμφωνία είναι αδύνατη.

Αφού είναι αδύνατο να αποδειχθεί ότι η γνώμη της πλειοψηφίας είναι καλύτερη και φρονιμότερη απ' της μειοψηφίας υπάρχουν λόγοι «πρακτικής νομιμοποίησης» που απαιτούν την ευρύτατη δυνατή συναίνεση⁴¹⁶. Οι πολίτες πρέπει να είναι έτοιμοι να ταυτισθούν με τις νομικές αποφάσεις των αντιπροσώπων τους (βουλευτές, δικαστής, διοικητικός υπάλληλος κλπ)⁴¹⁷. Συνεπώς η σύγκλιση απόψεων πρέπει να γίνεται τόσο «οριζόντια» (επίπεδο αντιπροσώπων) όσο και «κάθετα» (επίπεδο αντιπροσώπων-αντιπροσωπευομένων). Γι' αυτό και ο βουλευτής δεν αποτελεί εντολοδόχο του ψηφοφόρου του (ακόμα κι αν τον «σταύρωσε» ο δεύτερος), αλλά εκπροσωπεί το γενικό καλό⁴¹⁸. Και από αυτή την παρατήρηση φαίνεται η ομοιότητα εφαρμογής θετικού δικαίου και θέσης νέου δικαίου (βλ. III 2B).

---

411. Ανδρουλάκης, Σούρλας στο Σούρλα, Ν, ππ, 209 σημ. 137.

412. Βλ. Coing, ππ, 287.

413. Βλ. Tammelo, Drei, ππ, 13 που παραπέμπει στον Kelsen.

414. Zippelius, Rph, ππ, 82, 198· ο ίδιος, ASt, ππ, 42, 110.

415. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 82, 181 επ.· ο ίδιος, ASt, ππ., 121-124.

416. Zippelius, JM, ππ, 13.

417. Zippelius, Rph, ππ, 144.

418. πρβλ. Zippelius, ASt, ππ, 188 επ.

B. «Προσφορότητα» σημαίνει «συμφέρον για την κοινωνική ευημερία»

α. Συμφέρον για την ευημερία

Η «ευημερία» ή «ευτυχία» και τα μέρη της αποτελούν κατά τον *Αριστοτέλη*⁴¹⁹ ατομικό και κοινωνικό σκοπό: «Σχεδόν δε και ίδια εκάστω και κοινή πάσι σκοπός τις εστιν, ου στοχαζόμενοι και αιρούνται και φεύγουσιν και τουτ' εστίν εν κεφαλαίω ειπείν η τ' ευδαιμονία και τα μόρια αυτής». Πρέπει όμως να βρούμε και το «δρόμο» προς την ευημερία: «Επει δε πρόκειται τω συμβουλευόντι σκοπός το συμφέρον, βουλευόνται γαρ ου περί του τέλους αλλά περί των προς το τέλος, ταύτα δ' εστί τα συμφέροντα κατά τας πράξεις, το δε συμφέρον αγαθόν, ληπτέον αν είη τα στοιχεία περί αγαθού και συμφέροντος απλώς»⁴²⁰. Ήδη λοιπόν ο *Αριστοτέλης* είπε ότι το συμφέρον (συν = προς+φέρον = οδηγούν) για την ευημερία είναι το «καλό». Προσδιόρισε δε και το «καλύτερο» μεταξύ περισσότερων «καλών»⁴²¹.

Πριν εξετάσουμε ειδικότερα τις πιο πάνω σκέψεις πρέπει να πούμε ότι εδώ βασίζεται και η Κηρυναϊκή σχολή (*Αρίστιππος*) και η σχολή του Κήπου (*Επίκουρος, Διογένης Λαέρτιος*)⁴²². Εδώ πρέπει να αναφερθεί και το *bonum commune* του *Ακινάτη*⁴²³. Στην αντίπερα όχθη βρίσκεται ο φορμαλισμός του *Kant*⁴²⁴ που απορρίπτει κάθε ουσιαστική αρχή συμπεριφοράς με την αιτιολογία ότι όλες οι ουσιαστικές πρακτικές αρχές ανήκουν στη γενική αρχή της φιλαυτίας και της προσωπικής μακαριότητας.

Στη συνέχεια εξετάζουμε τις τρεις ενότητες σκέψεις του *Αριστοτέλη* (ευημερία, καλό, καλύτερο καλό).

(1) «Έστω δη ευδαιμονία ευπραξία μετ' αρετής, ή αυτάρκεια ζωής, ή ο βίος ο μετά ασφαλείας ήδιστος, ή ευθενία κτημάτων και σωμάτων μετά δυνάμεως φυλακτικής τε και πρακτικής τούτων»⁴²⁵. «Ει δη εστιν η ευδαιμονία τοιούτον, ανάγκη αυτής είναι μέρη ευγένειαν πολυφιλίαν χρηστοφιλίαν πλούτον ευτεκνίαν πολυτεκνίαν ευγηρίαν, έτι τας του σώματος αρετάς, οίον υγιειαν κάλλος ισχύν μέγεθος, δύναμιν αγωνιστικήν, δόξαν τιμήν ευτυχίαν αρετήν»⁴²⁶. «Έτι δε προσήκειν

419. *Αριστοτέλης*, ππ, 1360 β, 4-7.

420. *Αριστοτέλης*, ππ, 1362α, 17-21.

421. *Αριστοτέλης*, ππ, 1363β, 5 επ.

422. Βλ. *Ματσούκας*, ππ, 228 επ., 232 επ.

423. Βλ. *Henkel*, ππ, 463.

424. Βλ. *Zippelius*, Rph, ππ, 109.

425. *Αριστοτέλης*, ππ, 1360 β, 14-17.

426. *Αριστοτέλης*, ππ, 1360 β, 19-23.

οιόμεθα δυνάμεις υπάρχουν και τύχην»⁴²⁷. Στη συνέχεια ο *Αριστοτέλης* εξηγεί τι σημαίνει το κάθε «μέρος της ευημερίας». Επειδή όμως αφενός αυτά είναι λίγο πολύ γνωστά στον κοινό νοου και αφετέρου ο προσδιορισμός τους είναι αντικείμενο της πολιτικής κυρίως, δεν τα εκθέτουμε λεπτομερώς. Θα σημειώσουμε μόνο ότι ο όρος «ευπραξία μετ' αρετής» που χρησιμοποιεί ο *Αριστοτέλης* πρώτα-πρώτα, για να προσδιορίσει την ευημερία σημαίνει την επιτυχία στη ζωή που πραγματοποιείται με τη βοήθεια της αρετής⁴²⁸. «Αρετή δ' εστί μεν δύναμις ως δοκεί ποριστική αγαθών και φυλακτική, και δύναμις ευεργετική πολλών και μεγάλων, και πάντων περι πάντα. Μέρη δε αρετής δικαιοσύνη, ανδρία, σωφροσύνη, μεγαλοπρέπεια, μεγαλοψυχία, ελευθεριότητα, πραότητα, φρόνησις, σοφία»⁴²⁹. Την επεξήγηση των εννοιών αυτών όπως τις εννοεί ο *Αριστοτέλης* την παραλείπουμε ως γνωστή στον κοινό νοου.

(2) Μετά προσδιορίζει ο *Αριστοτέλης* το «καλό». «Ἐστω δη αγαθόν ο αν αυτό εαυτού ένεκα η αιρετόν, και ου ένεκα άλλο αιρούμεθα, και ου εφίεται πάντα ή πάντα τα αίσθησιν έχοντα ή νουν ή ει λάβοι νουν· και όσα ο νους αν εκάστω αποδοίη, και όσα ο περί εκάστον νους αποδίδωσιν εκάστω· τούτο «γαρ» εστιν εκάστω αγαθόν, και ου παρόντος ευ διάκειται και αυτάρκως έχει, και το αυταρκες, και το ποιητικόν ή φυλακτικόν των τοιούτων, και ω ακολουθεί τα τοιαύτα, και τα κωλυτικά των εναντίων και τα φθαρτικά»⁴³⁰. Και αφού αναφέρει συγκεκριμένα «καλά» που ανήκουν στα «μέρη της ευημερίας» (και για τα οποία αρμόδια είναι η πολιτική επιστήμη) καταλήγει: «Και ο μη εστιν υπερβολή, τούτο αγαθόν, ο δ' αν η μείζον ή δει, κακόν»⁴³¹. «Και ου «οι» πολλοί εφίνεται, και το περιμάχητον φαινόμενον»⁴³². «Και το επαινετόν» ουδείς γαρ το μη αγαθόν επαινει»⁴³³.

(3) Μεταξύ των πολλών «καλών» πρέπει να επιλεγεί κάποιο βάσει κάποιου κριτηρίου. «Επει δε πολλάκις ομολογούντες άμφω συμφέρειν περί του μάλλον αμφισβητούσιν, εφεξής αν είη λεκτέον περί του μείζονος αγαθού και του μάλλον συμφέροντος. Ἐστω δη υπερέχον με το τοσούτον και έτι, υπερεχόμενον δε το ενυπάρχον. Και μείζον μεν αεί και πλείον προς έλαττον, μέγα δε και μικρόν και πολύ και ολίγον προς των πολλών μέγεθος, και υπερέχον μεν το μέγα, το δε ελλείπον μικρόν και πολύ και ολίγον ωσαύτως»⁴³⁴. Δηλαδή το κριτήριο είναι καθαρά

427. *Αριστοτέλης*, ππ. 1360 β, 27-28.

428. Βλ. μετάφραση *Ηλίου* στον *Αριστοτέλη*, ππ. σελ. 49.

429. *Αριστοτέλης*, ππ. 1366α, 37-1366 β, 3.

430. *Αριστοτέλης*, ππ. 1362α, 21-29.

431. *Αριστοτέλης*, ππ. 1363α, 2-3.

432. *Αριστοτέλης*, ππ. 1363α, 10-11.

433. *Αριστοτέλης*, ππ. 1363α, 13-14.

434. *Αριστοτέλης*, ππ. 1363β, 5-12.

ποσοτικό ή με άλλα λόγια: «Και τα υπερέχοντα του αυτού μείζονι μείζω· ανάγκη γαρ υπερέχειν και του μείζονος. Και τα μείζονος αγαθού ποιητικά μείζω· τούτο γαρ ην το μείζονος ποιητικώ είναι. Και ου το ποιητικόν μείζον ωσαύτως»⁴³⁵. Τα παραδείγματα που αναφέρει ο Αριστοτέλης δεν εκτίθενται, επειδή η αρχή του είναι ήδη κατανοητή.

Συμπέρασμα: συμφέρον για την ευημερία είναι το μέγιστο καλό που οδηγεί στην ατομική ευτυχία.

Τις απόψεις του Αριστοτέλη φαίνεται ότι τις συνεχίζουν στις μέρες μας οι αγγλοσάξωνες ωφελιμιστές Bentham, Hutcheson, Hume⁴³⁶ καθώς και ο Lundstedt (κοινωνικό όφελος)⁴³⁷. Υποστηρίζεται⁴³⁸ βέβαια ότι οι απόψεις τους έχουν ρίζες στον ευδαιμονισμό της επικούρειας φιλοσοφίας, όμως όπως φαίνεται από τις παραπομπές στον Αριστοτέλη, κάτι τέτοιο δεν πείθει. Επίσης και η διάκριση⁴³⁹ μεταξύ ατομικού και κοινωνικού ευδαιμονισμού δεν πείθει, διότι ο δεύτερος χωρίς τον πρώτο δεν είναι νοητός καν, δεδομένου ότι πρώτα «μετρείται» η ευτυχία των ατόμων και μετά «μετρείται» η ευτυχία της κοινωνίας. Ευτυχία κοινωνίας χωρίς ευτυχία των μελών της κατ' άτομο είναι αδιανόητη. Επίσης το επιχείρημα⁴⁴⁰ ότι τόσο η ατομική όσο και η κοινωνική ωφελιμότητα δεν μπορεί να μετρηθεί, δεν πείθει. Το απέδειξε με το ποσοτικό του κριτήριο ο Αριστοτέλης όπως είδαμε. Τέλος το επιχείρημα⁴⁴¹ ότι η ανάγκη κατανομής της ευτυχίας στα μέλη μιας κοινωνίας βάσει ενός κριτηρίου γεννά δήτην το πρόβλημα της δικαιοσύνης και δείχνει δήτην την ανεπάρκεια του ευδαιμονισμού, δεν πείθει. Διότι το πρόβλημα κατανομής της ευτυχίας στην κοινωνία είναι οικονομικό, πολιτικό, πολιτειακό. Μέχρι να βρουν οι οικονομολόγοι πως είναι δυνατό να εξαλειφθεί η σπανιότητα αγαθών για κάλυψη όλων των αναγκών, μέχρι να βρουν οι πολιτικοί πως είναι δυνατό να επικρατήσει πλήρης ισότητα και ελευθερία, μέχρι να βρουν οι πολιτειολόγοι αν η κατανομή της ευτυχίας θα γίνει με βάση τη δημοκρατική ή την ολιγαρχική ή την αριστοκρατική ή την τυραννική αρχή, μέχρι τότε οι νομικοί θα προσπαθούν να πετύχουν τη σύγκλιση των «αντίρροπων τάσεων» που εμφανίζονται στην κοινωνία. Όπως πειστικά είπε ο Rawls⁴⁴² η

---

435. Αριστοτέλης, ππ, 1363β, 33-36.

436. πρβλ. Σούρλας, Ν, ππ, 167· Zippelius, Rph, ππ, 106 επ. Εδώ μπορεί να ταξινομηθεί και ο Jhering, που αποκαλείται ο «Γερμανός Bentham» (βλ. Dubischar, EiR, ππ, 17 επ.).

437. Βλ. Strömholm, ππ, 23.

438. Zippelius, Rph, ππ, 105.

439. Zippelius, Rph, ππ, 106 επ.

440. Zippelius, Rph, ππ, 107.

441. Zippelius, Rph, ππ, 108.

442. Βλ. Tammelo, TdG, ππ, 44 επ.· Zippelius, Rph, ππ, 117 επ.

έλλειψη πλήρους γνώσης των δικαϊκών κριτηρίων οδηγεί τον καθένα να λαμβάνει υπόψη του και το καλό των άλλων, να αποφασίζει για τους άλλους όπως για τον εαυτό του, ακολουθώντας τρεις βασικές αρχές: α) την αρχή της όσο το δυνατό περισσότερης και ίσης ελευθερίας, β) αποκλίσεις από την ίση κατανομή αγαθών μπορούν να γίνουν μόνο υπέρ των μη προνομιάχων γ) αυτά που έχουν τις ίδιες ικανότητες πρέπει να έχουν και τις ίδιες ουσιαστικές ευκαιρίες αδιάφορα της κοινωνικής τους προέλευσης. Η άποψη αυτή θυμίζει τη χριστιανική αγάπη για τον πλησίον: «Πάντα ουν όσα αν θέλητε ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτω και υμείς ποιείτε αυτοίς, ούτος γαρ έστιν ο νόμος και οι προφήται» (Ματθαίου, Ζ΄, 12). Μέσα στην «ηρακλειτική» σχετικότητα της ροής των πάντων η κριτική⁴⁴³ κατά του Rawls δείχνει ακριβώς μη συνειδητοποίηση της αριστοτελικής έννοιας για το «καλύτερο καλό, υπάρχοντων πολλών καλών».

Τρεις είναι οι πηγές άντλησης κριτηρίων για τον προσδιορισμό του συμφέροντος για την ευημερία, και εξετάζονται στη συνέχεια.

β. *Συμφέρον για την ευημερία «από» τις διαπροσωπικές σχέσεις.*

Η λεγόμενη «κοινωνιολογία των σχέσεων» (Simmel, Weber, Wiese) εξετάζει τα άτομα και τους δεσμούς διανθρώπινων σχέσεων που προκύπτουν στην κοινωνία⁴⁴⁴. Το ότι η πηγή της δικαιοσύνης είναι οι κοινωνικές σχέσεις είχε επισημανθεί ήδη από τον *Αριστοτέλη*⁴⁴⁵. Ο Simmel⁴⁴⁶ υποστήριξε ότι η κοινότητα δημιουργείται από την αλληλοεπίδραση των ατόμων μεταξύ τους, δηλαδή με τις πράξεις του καθενός με τον άλλο, για τον άλλο και εναντίον του άλλου. Αυτές οι κοινωνικές επαφές έχουν ψυχικό χαρακτήρα, δηλαδή η συνείδηση συναισθάνεται ότι μέσω της αλληλεπίδρασης σχηματίζεται μια ενότητα. Ο Wiese⁴⁴⁷ είδε αυτή την ένωση σε μια λειτουργική, διαδικαστική συνάφεια των ατόμων μεταξύ τους. Όπως παραστατικά υποστήριξε ο Weber⁴⁴⁸ τα κοινωνικά σχήματα, όπως το κράτος ή οι συνεταιρισμοί αποτελούν μόνο συνάφειες εξειδικευμένων πράξεων μεμονωμένων ανθρώπων, διότι αυτοί μόνοι είναι για μας κατανοητοί φορείς συμπεριφορών με ορισμένο νόημα. Γι’

---

443. Zippelius, Rph, ππ, 118 επ.

444. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 31 επ.

445. Βλ. Δεσποτόπουλος, ππ, 86, 88, 99. Αξίζει να αναφέρουμε επίσης το αξίωμα του Wolff (1679-1754) (βλ. Dubischar, EiR, ππ, 6) ότι η ανάγκη για βοήθεια του ανθρώπου είναι τόσο μεγάλη, ώστε κανείς δεν μπορεί να τελειοποιηθεί μόνος του, αλλά ο καθένας προσβλέπει στη βοήθεια του άλλου. Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι ο βασικότερος νομικός όρος είναι η «έννομη σχέση».

446. Βλ. Zippelius ASt, ππ, 31.

447. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 32.

448. Βλ. ππ.

αυτό είναι ανάγκη -συνεχίζει- η κοινωνιολογία να κατανοεί τις κοινωνικές συμπεριφορές και το νοηματικό τους προσανατολισμό, ώστε από τις επιδράσεις του να εξηγηθεί τα αίτια τους. Γι' αυτό γίνεται η κοινωνιολογία «κατανοούσα» επιστήμη⁴⁴⁹. Δεν υπάρχει καμιά «πράττουσα» συλλογική προσωπικότητα για το Weber⁴⁵⁰.

Προς τις απόψεις της πιο πάνω αναφερθείσας θεωρίας τείνουν απόψεις και άλλων ερευνητών. Έτσι θεωρείται από τον Parsons⁴⁵¹ η κοινότητα ως συνάφεια («σύστημα») δηλαδή ως διανθρώπινο σύνολο συμπεριφορών («δομή»), του οποίου τα μέρη αλληλοεξαρτώνται («διεξάρτηση»). Όμοια ο Geiger⁴⁵² βλέπει ότι χωρίς τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους («διάσχεση») η ύπαρξη μας θα αιωρείτο στον αέρα αστήρικτη. Όμοια ο Luhmann⁴⁵³ διακρίνει δύο συστήματα επικοινωνίας, το πνευματικό και το οικονομικό, που απορρέουν από την εγγυημένη θεσμοθέτηση των ατομικών (συνταγματικών) δικαιωμάτων. Όμοια ο Ehrlich⁴⁵⁴ είπε ότι η κοινότητα δεν μπορεί να προσφέρει τίποτα σε κάθε μέλος της ξεχωριστά, αν καθένας ξεχωριστά δε δώσει ταυτόχρονα από την πλευρά του. Όμοια ο «ιστορικός υλισμός» των Μαρξ και Ένγκελς⁴⁵⁵ ερμηνεύει τα φαινόμενα βάσει των οικονομικών και παραγωγικών σχέσεων μιας κοινότητας.

Η ύπαρξη όμως τόσο πολλών σχέσεων απαιτεί ένα λειτουργικό πλαίσιο, για να γίνει άλλο ένα βήμα προς την ευημερία.

γ. *Συμφέρον για την ευημερία «μέσα» στην κοινωνία ως οργανισμός*

Στην «κοινωνιολογία του οργανισμού» κυριαρχεί το υπερατομικό, ζωντανό «όλο» που είναι «οργανωμένο» σε μια «ενότητα» (Fichte, Schelling, Müller, Lorenz von Stein, Otto von Gierke, Kjellén, Schäffle, Spencer)⁴⁵⁶. Εδώ συγκλίνουν και οι απόψεις που μιλούν για «θεσμούς»⁴⁵⁷ ως υποσύνολα της κοινωνικής ή νομικής ζωής καθώς και οι απόψεις που μιλούν για το ένα ενιαίο «πνεύμα» της ιστορίας ή του λαού ή για κάποιο υπέρτατο «γενικό κανόνα»⁴⁵⁸ ή κάποια «αντικειμενική σκέψη» (Savigny, Hauriou, Schmitt, Hegel, Kant). Σ' αυτές τις απόψεις

---

449. Zippelius, Rph, ππ, 188.

450. Zippelius, GuR, ππ, 45.

451. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 46.

452. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 41.

453. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 69 επ.

454. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 128 επ.

455. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 128 επ.

456. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 28 επ.· ο ίδιος, Rph, ππ, 185 επ.

457. πρβλ. Zippelius, Rph, 7 επ, 103 επ.· ο ίδιος, JM, ππ, 20 επ.

458. πρβλ. Zippelius, Rph, 108 επ, 182 επ.

πρέπει να παραβληθούν οι απόψεις⁴⁵⁹ του Durkheim («συλλογική συνείδηση») και Tylor («πολιτισμός»).

Η κοινωμία της «κοινωνιολογίας του οργανισμού» είναι εμπνευσμένη από τον οργανισμό του ανθρώπου, του ζώου, του φυτού, ώστε να διακρίνονται τα διάφορα «υποσυστήματα» που αλληλοεξαρτώνται και επηρεάζουν τον όλο οργανισμό και που μπορούν να αντικατασταθούν χωρίς βλάβη του συνόλου⁴⁶⁰. Η λειτουργία των διάφορων θεσμών και υποσυστημάτων, η συνεργασία τους, η οργάνωσή τους, η μεταβολή, ο σχηματισμός τους παρατηρήθηκαν από τη θεωρία του «λειτουργισμού» (Malinowski)⁴⁶¹. Την ίδια μέθοδο ακολουθεί κι ο Luhmann⁴⁶². Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα, ποιοι θεσμοί στη βιομηχανική κοινωμία μας θα αναλάβουν λειτουργίες που θα συνεχίσουν τις ενσωματωτικές και ελεγκτικές λειτουργίες παλιών θεσμών, αν θα έχουν τα υποσυστήματα μεγάλη ή μικρή αυτονομία προς το συνολικό σύστημα, αν θα υπάρχει συμμετοχή και συνυπευθυνότητα των μεμονωμένων ατόμων στη διοίκηση των διαφόρων συστημάτων⁴⁶³. Πειστικά λέει ο Gehlen⁴⁶⁴ ότι κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης και του πολιτισμού εμφανίστηκαν οι «θεσμοί» ως έννομες τάξεις συμπεριφοράς για τους διάφορους τομείς της ζωής και συμπλήρωσαν τα κληρονομημένα πρότυπα συμπεριφοράς ώστε να μπορέσουν να λειτουργήσουν πολύπλοκες κοινωμίες. Η ικανότητα σταθεροποίησης και η συνεχής ενσωμάτωση (Smend) αποτελούν στοιχεία της έννοιας του θεσμού⁴⁶⁵. Μάλιστα θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο λεγόμενος «τύπος» και η «τυπολογία»⁴⁶⁶ είναι ο «θεσμός» και η «θεσμολογία» σε μικρογραφία.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι κοινωνικοί θεσμοί πρέπει να θεαθούν ως νομικοί θεσμοί, για να γίνει άλλο ένα βήμα προς την ευημερία.

δ. Συμφέρον για την ευημερία «μέσω» του κράτους ως έννομης τάξης

Για να διαπιστωθεί η ανάγκη ύπαρξης του κράτους, ως έννομης τάξης, ως μέσου προς την ευημερία, πρέπει να

---

459. Βλ. Ζέγκερ, Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, 1977, 97 επ., 103 επ., 136 επ.

460. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 186 επ. Η «συλλογικότητα» στο σύγχρονο δίκαιο περιγράφηκε ιδιαίτερα στα έργα του Duguit που μίλησε για «κοινωνικοποίηση του δικαίου» (βλ. Dubischar, EiR, ππ, 37 επ.).

461. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 50 επ. Πρβλ. επίσης τη γνώμη του Parsons ότι η ύπαρξη ενός οποιουδήποτε κοινωνικού συστήματος εξαρτάται από την πλήρωση των ακόλουθων λειτουργιών πραγμάτωση στόχων, προσαρμογή, διατήρηση ενός αξιολογικού συστήματος, ενσωμάτωση (βλ. Rotter, στο Rotter-Dux-Lautmann ππ, 144).

462. Βλ. Larenz, ππ, 190.

463. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 147 επ.

464. Βλ. Henkel, ππ, 357 επ.: Zippelius, Rph, ππ, 62.

465. Βλ. Henkel, ππ, 362 επ.

466. Βλ. Bydlinski, ππ, 543 επ.: Larenz, ππ, 443 επ.

εξετασθούν τα αίτια δημιουργίας του και τα άτοπα της ενδεχόμενης κατάρρησής του.

Ο Αριστοτέλης⁴⁶⁷ είχε επισημάνει: «εν γαρ τοις νόμοις εστιν η σωτηρία της πόλεως» και «συμφέρει δε το σώζον την πολιτείαν». Προηγουμένως είχε πει ο Γλαύκων⁴⁶⁸: «επειδάν αλλήλους αδικώσι τε και αδικώνται και αμφοτέρων γεύονται, τοις μη δυναμένοις το μεν εκφεύγειν το δε αιρείν δοκεί λυσιτελείν συνθέσθαι αλλήλοις μητ' αδικείν μητ' αδικείσθαι και εντεύθεν δη άρξασθαι νόμους τίθεσθαι και συνθήκας αυτών και ονομάσαι το υπό του νόμου επίταγμα νόμιμόν τε και δίκαιον». «Καίτοι μέγα τούτο τεκμήριον αν φαίη τις ότι ουδείς εκών δίκαιος αλλ' αναγκαζόμενος ως ουκ αγαθού ιδία όντος επει όπου γ' αν οίητε έκαστος οίος τε έσεσθαι αδικείν, αδικείν» (Γλαύκων)⁴⁶⁹. Δηλαδή η άδικη φύση του ανθρώπου είναι το αίτιο που οδηγεί στην κρατική έννομη τάξη.

Στη συνέχεια ο Σωκράτης⁴⁷⁰ αναφέρει τα άτοπα από την κατάρρηση της κρατικής έννομης τάξης: «Η γαρ άγαν ελευθερία έοικεν ουκ εις άλλο τι ή εις άγαν δουλειαν μεταβάλλειν και ιδιώτη και πόλει... Εικότως τοίνυν, είπον, ου εξ άλλης πολιτείας τυραννίς καθίσταται ή εκ δημοκρατίας, εξ οίμαι της ακροτάτης ελευθερίας δουλεία πλείστη τε και αγριωτάτη». «Απαλήν την ψυχήν των πολιτών ποιεί, ώστε καν οτιούν δουλείας τις προσφέρηται, αγανακτείν και μη ανέχεσθαι; τελευτώντας γαρ που οισθ' ότι ουδέ των νόμων φροντίζουσιν γεγραμμένων ή αγράφων, ίνα δη μηδαμή μηδείς αυτοίς η δεσπότης» (Σωκράτης)⁴⁷¹. Δηλαδή η αναρχία οδηγεί σε καταπιεστικότερη κρατική έννομη τάξη από μια «μέτρια» ελεύθερη κρατική έννομη τάξη.

Παρόμοιες σκέψεις κάνει ο Hobbes⁴⁷² επηρεασμένος από τον αγγλικό εμφύλιο πόλεμο. Εδώ πρέπει να παραβληθεί και μια λειτουργία του δικαίου, η «κοινωνική-τακτοποιητική», δηλαδή η λύση των συγκρούσεων, η σταθερότητα, η ασφάλεια και η ειρήνη στην κοινωνική ζωή⁴⁷³. Μόνο αν ο άνθρωπος ήταν πολύ πειθαρχημένος, ανιδιοτελής, ειρηνικός και σώφρων, πράγμα που η εμπειρία δείχνει ότι δεν είναι, θα μπορούσε να πετύχει το πείραμα του αναρχισμού⁴⁷⁴. Οι προτάσεις για τη χριστιανική αγάπη του πλησίον, τη μαρξιστική αταξική κοινωνία - όπου ο

---

467. Αριστοτέλης, ππ, 1360α, 21, 1365β, 26.

468. Βλ. Πλάτων, Α, ππ, 358 c 5-359α 4.

469. Βλ. Πλάτων, Α, ππ, 360c 4-7.

470. Βλ. Πλάτων, Β, ππ, 564α 3-4 6-8.

471. Βλ. Πλάτων, Β, ππ, 563d 5-9.

472. Βλ. Zippelius, ΑSt, ππ, 117 επ.

473. Henkel, ππ, 47 επ., 167 επ.

474. Zippelius, ΑSt, ππ, 135 επ.

εργαζόμενος δουλεύει μόνο για το όφελος της κοινωνίας κι όχι το δικό του - για τη συνεταιριστική οργάνωση, για τον άκρατο εγωισμό⁴⁷⁵ αποτελούν «εξωπραγματική αισιοδοξία»⁴⁷⁶. Το κράτος ως δομή εξουσίας και επενέργειας έχει τη λειτουργία να εγγυηθεί μια ταξινομημένη, χωρίς αντιφάσεις, αξιόπιστη και διαρκή συμβίωση των ανθρώπων μέσα σε ειρήνη και ασφάλεια⁴⁷⁷. Η διάκριση⁴⁷⁸ μεταξύ «πραγμάτωσης δικαίου» (αποτελεσματικότητα δικαίου σε στενή έννοια) και «πραγμάτωσης νομοθετικής πολιτικής» (αποτελεσματικότητα δικαίου σε ευρεία έννοια δεν πείθει, αφού η μια δε νοείται χωρίς την άλλη (βλ. III 2B). Η ίδια η έννοια του «κανόνα» δικαίου μας οδηγεί στο αριστοτελικό «μέτρο» για την ορθή συμβίωση στο «όργανο» που εξασφαλίζει τάξη στην κοινωνική συμβίωση⁴⁷⁹. Οι απόψεις του *Αριστοτέλη* («η γαρ τάξις νόμος», «η δε πολιτεία των την πόλιν οικούντων εστι τάξις τις») καθώς οι γνώμες των *Μπαλή*, *Windscheid*, *Dernburg*, *Kohler*, *Ripert-Boulanger* που δέχονται την «τάξη» ως δικαϊκό στοιχείο⁴⁸⁰ δείχνει την ανάγκη εύρεσης του κατάλληλου κρατικού μοντέλου έννομης τάξης που θα οδηγήσει στην ευημερία.

Βλέπουμε, λοιπόν, μια «κοινωνικοποιητική» έννοια του δικαίου ή με άλλα λόγια ότι το δίκαιο είναι «κοινωνικοποιημένοι κανόνες». Η έννοια δε της «κοινωνικοποίησης» προέρχεται από τα κριτήρια του γενικού, κοινωνικού, δημόσιου συμφέροντος και δεν ταυτίζεται με το κρατικό συμφέρον. Στην πολιτική το πρόβλημα της κοινωνικοποίησης έθεσε ο *Α. Παπανδρέου* και το ΠΑΣΟΚ⁴⁸¹. Η άποψη⁴⁸² όμως που δίπλα στο δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο βλέπει το «κοινωνικό» δίκαιο (*ius sociale est quod societatis aequilibrium et progressionem desiderat*) δεν πείθει, διότι όλο το δίκαιο είναι κοινωνικό και δεν είναι νοητή ύπαρξη ιδιαίτερου κλάδου κοινωνικού δικαίου⁴⁸³.

Στην κελσενική θέση ταυτίζει το κράτος με την έννομη τάξη, πρέπει όμως να προστεθεί η «πολιτικοπραγματική» έννοια του κράτους⁴⁸⁴ που δείχνει την αλληλεξάρτηση κοινωνίας-κράτους, αλλά ταυτόχρονα και τη διάκριση κοινωνίας-κρατικής έννομης τάξης (φιλελευθερισμός, *Binder*, *Fichte*, *Hegel*, *Lorenz*

---

475. Βλ. *Zippelius*, *ASt*, ππ, 130-135.

476. *Zippelius*, *ASt*, ππ, 136.

477. πρβλ. *Zippelius*, *ASt*, ππ, 50· ο ίδιος, *Rph*, ππ, 158 επ.

478. *Zippelius*, *GuR*, ππ, 44, 83 επ., 98 επ.

479. *Παπαντωνίου*, ππ, 22.

480. Βλ. *Σημαντήρας*, ππ, 32 σημ. 1, 36.

481. Βλ. *Μητρόπουλος*, ππ, 189 επ.

482. *Κασιμάτης*, *NoB* 18, 392 επ., 395.

483. *Ripert* κατά παραπομπή από *Κασιμάτη*, *NoB* 18, 393.

484. Βλ. *Henkel*, ππ, 162 επ· *Radbruch*, ππ, 281 επ.

von Stein)⁴⁸⁵. Κι εδώ βρίσκονται τα όρια της πολιτικής με τη νομική επιστήμη όπως φαίνεται από το ότι ο Zippelius θεωρεί τη Γενική Πολιτειολογία ως πολιτική επιστήμη (βλ. εξώφυλλο του βιβλίου του) και ο Πλάτων τιλοφόρησε την «Πολιτεία» και ως «Περί δικαίου».

III. Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΕΩΝ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

1. Ο «σχετικισμός» στη νομική επιστήμη («εν οίδα ότι ουδέν οίδα»)

Η πληθώρα των απόψεων και επιχειρημάτων που κατακτούνται με τη μεθοδολογία δικαίου δείχνει το «σχετικισμό» της νομικής επιστήμης και τη «σχετικότητα» του δικαίου, την ανυπαρξία «μιας» ουσίας δικαίου⁴⁸⁶, που όμως δε σημαίνει «φαινομενικότητα» του δικαίου. Ήδη ο Σωκράτης⁴⁸⁷ είχε κάνει νύξεις για τη σχετικότητα όλων των πραγμάτων: «περί πάντων ίδωμεν αρ' ουτωσί γίνεται πάντα ουκ άλλοθεν ή εκ των εναντίων τα εναντία, όσοις τυγχάνει ον τοιούτον τι' οίον το καλόν τω αισχρώ εναντίον που και δίκαιον αδικω, ... οίον όταν μείζον τι γίγνηται ανάγκη που εξ ελάττονος όντος πρότερον έπειτα μείζον γίγνεσθαι». Το ότι ο Πλάτων στο «Θεαίτητο» ισχυρίζεται ότι ο αρνητής της αλήθειας θέτει σε αμφιβολία την αλήθεια της άρνησής του δεν είναι επιχείρημα κατά, αλλά υπέρ του σχετικισμού⁴⁸⁸. Εξάλλου η σχέση του σχετικισμού με το «σκεπτικισμό», «αγνωστικισμό», «αντινομισμό» είναι δεδομένη⁴⁸⁹. Η άποψη⁴⁹⁰ που κατακρίνει τις θέσεις των σοφιστών ως «μηδενιστικές», δεν πείθει, διότι ο πλουραλισμός αξιών οδηγεί στο σχετικισμό τους. Απ' την άλλη πλευρά ο «αξιολογικός μηδενισμός» της σχολής της Ουψάλα που αρνείται την εμπειρική επαλήθευση αξιολογικών κρίσεων⁴⁹¹ δεν πείθει.

485. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 239 επ.· Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, ππ, 30 για τη σχέση δικαίου-κράτους Βλ. Engisch, G, ππ, 135 επ.

486. Γλαφυρό παράδειγμα ο φοιτητής του Tammelo, ZPdÜ, ππ, 153 που είχε σπουδάσει φιλοσοφία, πολιτική και νομική επιστήμη και όσο εμπάθνε στις επιστήμες, τόσο έχανε την πίστη του σε όλα. Ο ίδιος ο Tammelo, ZPdÜ, ππ, 166 λέει «Ακόμα και εγώ έκλινα να βλέπω τον κόσμο με τα δακρυσμένα μάτια του Ηράκλειτου από τα γλαστά μάτια του Δημόκριτου· ο Σοπενχάουερ μου ήταν κοντυνότερος από το Λάιμπνιτς». Επίσης το παράδειγμα του τρομοκράτη του Tammelo, ZPdÜ, ππ, 176 επ. που ήθελε να θυσιαστεί για τη δικαιοσύνη, αλλά έφτασε σε σημείο να μην ξέρει τι είναι συγκεκριμένα δίκαιο ή άδικο.

487. Βλ. Πλάτων, Φαίδον, εκδ. Ζαχαρόπουλος, 70d, 9 επ. Όμως ο «σχετικισμός» δεν ταυτίζεται με τον «κριτικό ορθολογισμό» (πρβλ. Dubischar, EIR, ππ, 69 επ.) που θεωρεί τη γνώση του δικαίου προσωρινή.

488. contra Engisch, G, ππ, 225.

489. Βλ. Radbruch, ππ, 100 επ. Μη πειστικά όμως ο Σταμάτης, ΝοB 34, 35 θεωρεί ότι η φιλοσοφία δικαίου περνάει υπαρξιακή κρίση.

490. Strömholm, ππ, 19.

491. Βλ. Strömholm, ππ, 34.

παρόλο που είναι δυνατό να υπάρξουν και τέτοιες κρίσεις. Πειστικά, λοιπόν, ο Hartmann⁴⁹² δέχεται τη διαδικασία αποκάλυψης, συναγωγής, εξαφάνισης και λήθης αξιών. Έτσι το πρόβλημα αν η νομική είναι τέχνη ή επιστήμη⁴⁹³ πρέπει να λυθεί σωρευτικά (= και... και), δεδομένου ότι ούτε οι Ρωμαίοι διέκριναν τις δύο έννοιες⁴⁹⁴.

Έτσι πρέπει να αποδεχόμαστε ως επιστημονική κάθε θεμελιωμένη άποψη και να πάψουμε να μιλάμε για «λαθεμένες» θέσεις. Η προσπάθεια εύρεσης της πλατωνικής «γένεσης» των αντιθέτων είναι προσπάθεια «θεμελίωσης» μιας θέσης. Οι μόνοι χαρακτηρισμοί παθολογίας για μια θέση είναι η «αναποτελεσματικότητα» ή η «φανταστικότητα» της (βλ. ππ II 5 Αα γγ). Έτσι πείθει η άποψη⁴⁹⁵ που αποκλείει την εύρεση ενός γενικά παραδεκτού κριτηρίου για το ορθό δίκαιο και απορρίπτει και τη στοιχειώδη ασφάλεια δικαίου, αφού στην ερμηνεία υπεισέρχονται ιδεολογικές εντάξεις, υποκειμενικές ηθικές, πολιτικές προτιμήσεις και προσωπικές κλίσεις. Μάλιστα ο Beutel⁴⁹⁶ λέει ότι οι νόμοι είναι πειράματα που δεν υπόκεινται σε συστηματικό έλεγχο και άλλοι⁴⁹⁷ (κυρίως Αμερικανοί) θεωρούν τους νόμους «προφητείες» και «προγνώσεις» για το τι πιθανόν να δικαιοδοτήσουν τα δικαστήρια. Πρέπει⁴⁹⁸ λοιπόν να ακρούμαστε στην εύρεση των καλύτερων λύσεων χρησιμοποιώντας την πειραματική μέθοδο, αφού η εύρεση του δικαίου γίνεται μέσω trial and error και conjectures and refutations. Έτσι δικαιώνεται ο Rawls⁴⁹⁹ που μίλησε για ένα «πέπλο άγνοιας».

Όπως είπε ο Weber⁵⁰⁰ πρόκειται για έναν «πολυθεϊσμό αξιών» που αγωνίζονται μεταξύ τους για την επικράτηση, υποχρεώνουν σε μια απόφαση, η οποία λαμβάνεται στη συνείδηση και κάτω από την προσωπική κοσμοθεωρία. Η «απελευθέρωση από αξίες» («αξιολογική ουδετερότητα») που

---

492. Βλ. Zippelius, Rph, ππ, 148. Όμοια ο Κασιμάτης, ΝοΒ 18, 390 θεωρεί ότι η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη οδηγεί σε μια αέναη εξέλιξη του δικαίου.

493. πρβλ. Bydlinski, ππ, 76 επ.

494. Βλ. Viehweg, ππ, 58 επ.

495. Βλ. Μάνεσης κατά παραπομπή από Σούρλα, Ν, ππ., 159 σημ. 108· Müller, ππ, 22. Ο Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, ππ, 43 μιλάει για «κανόνες πίεσης». Σε τελική ανάλυση αυτή είναι η λειτουργία των κανόνων δικαίου.

496. Βλ. Wollmann στο Schreckenberger, ππ, 74 επ.

497. Βλ. Bydlinski, ππ, 45.

498. Zippelius, Rph, ππ, 84.

499. Βλ. Zippelius, Rph, ππ 110, 116 επ. Αυτό το «πέπλο άγνοιας» έρχεται να βεβαιώσει η ρήση του Μαγκάκη. Πρακτικά των συνεδριάσεων της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής και της ολομέλειας της Βουλής επί της προτάσεως αναθεωρήσεως διατάξεων του συντάγματος, 1985, 224: «δεν υπάρχει ευκολότερο πράγμα από το να γεννήσεις νομικό, ερμηνευτικό θέμα. Αν θέλεις μπορείς στα νομικά να αμφισβητήσεις τα πάντα. Δύσκολο όμως είναι να έχεις δίκιο».

500. Βλ. Zippelius, ASt, ππ, 126. Όμοια και ο Γαζής, EEN 32, 387 επ. δέχεται ότι η γνώση του δικαίου είναι σχετική και βασίζεται στην πιθανότητα.

προτείνει⁵⁰¹ όμως για την επιστημονική μέθοδο δεν πειθεί όσον αφορά τη νομική επιστήμη που είναι καθαρά δεοντολογική. Όπως είπε ο Popper⁵⁰² η ένταση μεταξύ γνώσης και άγνοιας οδηγεί στο πρόβλημα και στις προσπάθειες λύσης του, αλλά δεν υπερπηδιέται ποτέ, διότι η γνώση συνίσταται πάντα μόνο στην προσωρινή και πειραματική εύρεση προτεινόμενων λύσεων που περικλείει τη δυνατότητα να θεωρηθεί και -λόγω πλάνης- άγνοια. Ο Kirchmann⁵⁰³ κάπως υπερβολικά είχε ισχυριστεί την αναξιοότητα της νομικής ως επιστήμης. Γι' αυτό πειστικά του αντιτάχθηκε ότι αφενός η πείρα δείχνει ότι συνήθως ο νομοθέτης παρόλη την ορισμένη ελευθερία του, αυτοπεριορίζεται από τις συνθήκες ύπαρξης και τις πιεστικές ανάγκες της κοινωνίας, αφετέρου και η εξέταση του τυχαίου, εξατομικευμένου νομικού περιστατικού αποτελεί επιστητό αντικείμενο, ώστε σήμερα διαβάζοντας ένα παλιό νομικό βιβλίο να μαθαίνουμε τη σωρευμένη νομική σκέψη της εποχής εκείνης που σπάνια υπερκεράζεται γρηγορότερα απ' ότι η παλιά σκέψη των φυσικών επιστημών⁵⁰⁴. Σήμερα πάντως πειστικά ο «σχετικισμός» θεμελιώνεται στον «πλουραλισμό»⁵⁰⁵. Όπως τέλος είπε ο Radbruch⁵⁰⁶ και ο Dezisionismus⁵⁰⁷ οι αξιολογικές κρίσεις δεν μπορούν να γνωσθούν, αλλά μόνο να ομολογηθούν. Μ' αυτή την αφετηρία ίσως θα 'πρεπε, σε μερικές περιπτώσεις (κυρίως στην ΠολΔ) να αναθεωρηθεί η αρχή *jura novit curia* και να εφαρμοστεί η αρχή του αρχαιοελληνικού δικαίου⁵⁰⁸ όπου ο διάδικος έπρεπε να αποδείξει το εφαρμοστέο δίκαιο και εν ελλείψει απόδειξης να εφαρμόζεται η «γνώμη η δικαιωτάτη».

2. Η διάκριση «νομοθετικής πολιτικής» και «νομικής εφαρμογής»

A. Η διαφορά «πολιτικής» και «νομοθετικής πολιτικής» (=νομοθέτησης)

Το περιεχόμενο της «πολιτικής» δεν προσδιορίζεται ομόφωνα από τους επιστήμονες. Παλιότερα διαφωνούσαν για το ποια πανεπιστημιακή σχολή θα διδάξει αυτό το αντικείμενο: η φιλοσοφική, η νομική, η οικονομική, περισσότερες από μία⁵⁰⁹. Διαφωνία επικρατεί και στο επάγγελμα που θα ασκεί αυτός που σπούδασε «πολιτική»: το παιδαγωγού του στελέχους σχεδιασμού και διοίκησης, κανένα⁵¹⁰; Διαφωνία κυριαρχεί και στον

501. Βλ. Ζέγκερ, ππ, 77 επ. Σούρλας, Ν, ππ, 168 επ.

502. Βλ. Zippelius, GuR, ππ, 34.

503. Βλ. Larenz, ππ, 43.

504. Βλ. Tammelo, Drei, ππ, 20 επ.

505. Pawlowski, ππ, 102.

506. ππ, 98 επ., 114.

507. Βλ. Coing, ππ, 87.

508. Βλ. Ι. Τριανταφυλλόπουλος, EEN 30, 754, 755.

509. Βλ. Alemann-Forndran, Methodik der Politikwissenschaft, εκδ. 2, 1979, 14.

510. Βλ. Alemann-Forndran, ππ, 16 επ.

προσδιορισμό της έννοιας «πολιτική»: συγγενεύει με το κράτος, την εξουσία, την ιεραρχία, την τάξη, την ειρήνη, την ελευθερία, τη δημοκρατία, τη σύγκρουση, την ταξική πάλη⁵¹¹; Αναγκαστικά λοιπόν υπάρχει ελευθερία ορισμού.

«Πολιτική» είναι η παράθεση ή εκπροσώπηση απόψεων από ορισμένους φορείς (άτομα, ομάδες) ή η μη παράθεση τέτοιων απόψεων, ώστε μέσω του διαλόγου, μονολόγου ή καμιάς συζήτησης να επηρεαστεί ο ακροατής (άτομο, ομάδα, κοινή γνώμη), να σχηματιστεί μια κρατούσα ή συναινετική (νέα ή παλιά) αντίληψη και να εφαρμοστεί αυτή μέσω διευθυντικών διαδικασιών.

Η «νομοθετική πολιτική» όμως είναι κάτι άλλο. Καταρχήν κι εδώ κυριαρχεί συγχυση και διαφωρία⁵¹². Μάλιστα η μομφή κατά της «πολιτικής» ερμηνείας των νόμων οφείλεται σε αναβίωση θετικιστικών αντιλήψεων για την ουδετερότητα και αντικειμενικότητα της νομικής επιστήμης⁵¹³. Τέτοια μορφή όμως δεν ευσταθεί αν ακολουθήσουμε το νομικό σχετικισμό (ή σοφιστική ή ρητορική). Κατά δεύτερο λείπουν απ' αυτήν τα στοιχεία της πολιτικής: (1) Δεν πρόκειται για παράθεση απόψεων, αλλά για επιλογή μιας άποψης, (2) Δεν υπάρχει διάλογος, ούτε σκοπός σχηματισμού αντιλήψεων, ούτε μεθόδευση εφαρμογής με διευθυντικές διαδικασίες, αλλά θέσπιση νομοθετήματος από το αρμόδιο όργανο, με την αρμόδια διαδικασία για κάποιο σκοπό. Δεν αποκλείεται μια πράξη να είναι ταυτόχρονα «πολιτική» και «νομοθετική πολιτική», αφού η δεύτερη είναι υποσύνολο της πρώτης. Στα «σοβαρά» δημοκρατικά καθεστάτα θα είναι αυτό ο κανόνας και το αίτιο της δύσκολης διάκρισης των εννοιών. Στα «δημαγωγικά» δημοκρατικά καθεστάτα, όπου ο νόμος θεσπίζεται μόνο για εντυπώσεις χωρίς να εφαρμόζεται ή τα πολιτικά αιτήματα δεν ικανοποιούνται με πραγματική εφαρμογή των υπαρχόντων νόμων γίνεται φανερή η διάκριση «πολιτικής» και «νομοθετικής» πολιτικής.

Έτσι βρίσκεται έξω από το πλαίσιο των πιο πάνω σκέψεων η άποψη⁵¹⁴ που θεωρεί τη συμπεριφορά μέσα στο δίκαιο ως πολιτική συμπεριφορά προσανατολισμένη στον κανόνα δικαίου και το δίκαιο ως ειδική μορφή της πολιτικής.

Υπάρχει και η άποψη⁵¹⁵ που διακρίνει μεταξύ «νομοθετικής

511. Βλ. Alemann-Forndran, ππ, 30 επ.; Δ. Τσάτσος, ππ, 80 επ.

511α. πρβλ. την άποψη του Easton (παραπομπή από Μαντά, ππ, 7) ότι τα όρια του πολιτικού συστήματος καθορίζονται από όλες εκείνες τις δραστηριότητες που σχετίζονται άμεσα με τη δημιουργία δεσμευτικών αποφάσεων για την κοινωνία.

512. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ, 2, 7, επ., 21, 29, 33-36, 40, 44, 101-113, 219-222.

513. Βλ. Βενιζέλο, ΝοΒ 34, 1531.

514. Müller, ππ, 25.

515. Walter, STG, ππ, 144.

τεχνικής» και «δικαιϊκής» πολιτικής: η πρώτη αφορά την παραγωγή νόμων ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους και κυρίως τη γλώσσα, τη συστηματική, την ανακοίνωσή τους, ώστε η νομοθετική βούληση να εκφράζεται σύντομα, καθαρά και ευκατάληπτα, η δε δεύτερη αφορά το περιεχόμενο των νόμων. Όμως αν σκεφτούμε ότι η νομοθετική τεχνική είναι μέρος του συνταγματικού δικαίου, τότε μπορεί να υπάρξει μια δικαϊκή πολιτική της νομοθετικής τεχνικής οπότε η δεύτερη δεν είναι μέρος της πρώτης, αλλά απλά δίκαιο που μπορεί να έχει διάφορες δικαϊκές πολιτικές κατά περίπτωση.

Ένα πετυχημένο διάγραμμα διαδοχικών ενεργειών που στοιχειοθετούν τη διαμόρφωση της νομοθετικής πολιτικής είναι το ακόλουθο⁵¹⁶.

I. Προδιαγνώσεις

1. Αναγνώριση και αξιολόγηση ελαττωμάτων του ισχύοντος δικαίου (εντόπιση, χαρακτηρισμός, στάθμιση).
2. Ανάλυση μιας νομοθετικής εντολής από το ανώτερο δίκαιο.
3. Διαπίστωση των δεδομένων (προσδοκίες, κρίσιμα γεγονότα, θιγόμενα συμφέροντα, θιγόμενοι τομείς κανόνων).
4. Ανάπτυξη σχεδίων λύσεων.
5. Επικαιροποίηση των σχεδίων λύσεων.
6. Αξιολόγηση των προδιαγνώσεων με το κριτήριο της αναγκαιότητας ορισμένης επίκαιρης νομοθέτησης.

II. Διαμόρφωση

1. Συγκεκριμενοποίηση των αναγνωρισθέντων και αξιολογηθέντων ελαττωμάτων ή της ανάλυσης μιας νομοθετικής εντολής.
2. Διαμόρφωση κανόνων δικαίου.
3. Διαμόρφωση σχηματισμένου σχεδίου σε εθνική γλώσσα.
4. Έλεγχος του σχεδίου που σχηματίστηκε στην εθνική γλώσσα.

III. Πραγμάτωση

1. Διαβούλευση και απόφαση για το σχηματισμένο σχέδιο.
2. Θέση σε ισχύ του νόμου.
3. Διαφύλαξη του ισχύοντος πια νόμου.

B. Η «αντικειμενική ερμηνεία» ως κοινή μέθοδος νομοθέτη-εφαρμοστή

Η «νομοθετική πολιτική» ομοιάζει με τη «νομική εφαρμογή» στο ότι και οι δύο ακολουθούν την ίδια μέθοδο εύρεσης δικαίου. Διαφέρουν όμως στο ότι η πρώτη καταλήγει σε νομοθέτημα ενώ η δεύτερη σε δικαστική απόφαση, γνωμοδότηση, άρθρο, δικόγραφο, πανεπιστημιακή παράδοση. Δηλαδή υπάρχει διαφορά ως προς το «ένδυμα», το «ράφτη» και τις

516. Hotz, STG, ππ, 157 επ. Παρόμοιο διάγραμμα δίνει ο Mattern, STG, ππ, 271 επ.

«πρόβες». Η μέθοδος όμως εύρεσης του περιεχομένου («το κοστούμι») είναι η ίδια και για τις δύο: η «αντικειμενική ερμηνεία».

Ως «αντικειμενική ερμηνεία» δεν εννοούμε το αντίθετο της ιστορικής ερμηνείας όπως υπονοεί η κρατούσα γνώμη (βλ. ππ II 4Βα). Η «αντικειμενική ερμηνεία» περιέχει και την ιστορική ερμηνεία, είναι όμως αντικειμενική, διότι βασίζεται σ' όλους τους δυνατούς τόπους και μετατόπους της ερμηνείας που ήδη έχουμε εξετάσει.

Υποστηρίζει η κρατούσα γνώμη⁵¹⁷ ότι κατά την «αντικειμενική ερμηνεία» ο νόμος αποκτά ίδια αυτοτέλεια και πνοή, τελεί σε συνάρτηση με τις εκάστοτε κρατούσες κοινωνικές και πνευματικές αξίες, τις υφιστάμενες συνθήκες, τα αντιμαχόμενα συμφέροντα (βούληση ή πνεύμα του νόμου) και δε λαμβάνεται υπόψη η βούληση του νομοθέτη, όμως σήμερα θεωρείται ως ασφαλέστερη μέθοδος ο συνδυασμός της «αντικειμενικής» με την «υποκειμενική» ερμηνεία, διότι έτσι εκτιμάται ο σκοπός του νομοθέτη και προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες. Η διαφορά μας με την κρατούσα γνώμη είναι ότι η δικιά μας «αντικειμενική» ερμηνεία είναι ο συνδυασμός που κάνει η κρατούσα.

Κοινή κατά θέση και κατά την εφαρμογή των κανόνων δικαίου είναι η προβληματική του τότε συντρέχουν ελαττώματα ρυθμίσεων που προκύπτουν από τη μη ικανοποίηση των αιτημάτων για συνοχή, πληρότητα, σαφήνεια⁵¹⁸. Ειδικά για την πληρότητα πρέπει να αναφερθούν τα τρία είδη κενών της παραδοσιακής θεωρίας: *intra legem* (κατά τη νομοθέτηση) *praeter legem* (αξιολογικά), *contra legem* (αντίθετα με το γράμμα του νόμου)⁵¹⁹. Μικρή διαφορά είναι το χρονικό σημείο της γένεσης της προβληματικής αυτής, αφού ο νομοθέτης την αντιμετωπίζει πριν από τη νομοθέτηση δοκιμάζοντας νοερά τα ενδεχόμενα από τη σκοπιά της μελλοντικής εφαρμογής, ενώ ο εφαρμοστής την αντιμετωπίζει μετά τη θέσπιση δικαίου⁵²⁰. Η αντίθετη γνώμη είτε⁵²¹ θεωρεί βασικό κριτήριο διαφοράς ότι η νομοθέτηση δημιουργεί δίκαιο ενώ η δικαιοδογματική το

---

517. Βλ. Engisch, E, ππ, 89 επ. και τις σημ. 96α, 96β, 106β· Σημαντήρα, ππ, 119· Zippelius, JM, ππ, 19 επ.

518. Σούρλας, Ν, ππ, 44. *contra* Γαζής, EEN 32, 383 για τον οποίο η πορεία της νομικής σκέψης κατά τη θέση του δικαίου είναι ιδιαίρυσσα και δε βασίζεται δήθεν στη λογική μέθοδο αλλά στην ευρετική, στην έμπνευση, στην ιδιοφυΐα. Το γεγονός, όμως, ότι ο Γαζής, EEN 32, 386 θεωρεί την ευρετική μέθοδο του νομοθέτη ως όμοια με την αναλογική συλλογιστική του εφαρμοστή, δείχνει τελικά ότι αναιρεί κάπως την «ιδιαιτερότητα» της νομοθέτησης.

519. Βλ. Perelman, ππ 70 επ.

520. Schapp, ππ, 11· Σούρλας, Ν, ππ, 44.

521. Lachmayer, STG, ππ, 46.

προϋποθέτει είτε⁵²² θεωρεί ότι ο νομοθέτης θέτει γενικούς κανόνες που δημιουργούνται από τη βούλησή του, ενώ ο εφαρμοστής έχει μόνο μια ατομική περίπτωση μπροστά του χωρίς περιθώρια διαπλαστικής βούλησης. Αυτές όμως οι θέσεις δεν έχουν μεθοδολογική αξία. Αφενός η τεολογική μέθοδος που χρησιμοποιείται και από τους δύο εξαλείφει το βουλευτικό επιχείρημα, αφετέρου και ο εφαρμοστής εφαρμόζει γενικό κανόνα δικαίου. Δηλαδή μεθοδολογικά και οι δύο εφαρμόζουν την αντικειμενική ερμηνεία⁵²³. Μόνο ο νομικός θετικισμός που απορρίπτει την τεολογική ερμηνεία θεωρώντας την δικαϊκή πολιτική⁵²⁴, μπορεί να χωρίσει νομοθέτηση και νομοεφαρμογή ως προς τη μεθοδολογία.

Συνεπώς είναι κατ' αποτέλεσμα (όχι όμως κατ' αιτιολογία) πειστικός ο Rödig⁵²⁵ που λέει ότι η θέσπιση νόμων και η έκδοση αποφάσεων ή διαταγμάτων δεν μπορεί να διακριθεί εννοιολογικά, αλλά είναι αναγκαία μια γενική θεωρία νομικών ρυθμίσεων.

Πειστικά διδάσκει μια άποψη⁵²⁶: «Η νομική επιστήμη επιτελεί το έργο της κατά δύο κατευθύνσεις. Η μία αποβλέπει εις την επεξεργασίαν του ισχύοντος, του θετικού δικαίου· η ετέρα ασχολείται με το θετέον δίκαιον ..... εξετάζει δηλαδή τα προβλήματα de lege ferenda από απόψεως νομοθετικής πολιτικής... αποτελεί η νομική επιστήμη τον καλύτερον πληροφοριοδότην και σύμβουλον του νομοθέτου».

Άλλη άποψη⁵²⁷ μιλάει για «πολιτική διάσταση στις δικαϊκές ρυθμίσεις», για «δικαιοπολιτική τους αντιμετώπιση» και για «πολιτική και γενικότερα κοσμοθεωρητική θέση του επιστήμονα». Η άποψη⁵²⁸ λοιπόν που περιορίζει το δικαστή σε αυστηρά δικανική, νομική και ελέγξιμη ερμηνεία νομιμότητας κι όχι πολιτικής σκοπιμότητας είναι υπεραπλουστευτική, εκφοβιστική και δεν πείθει. Μη πειστική είναι και η άποψη⁵²⁹ που θεωρεί τη δικαστική εξουσία από πολιτική άποψη ως rounoir en quelque facon nulle, που δεν εκδίδει πολιτικές αποφάσεις. Αντίθετα πειστικά δέχεται μια άποψη⁵³⁰ ότι η δικαστική λειτουργία είναι «μερικό σύστημα» του πολιτικού συστήματος.

522. Βλ. παραπομπή Σούρλα, Ν, ππ. 103 επ., 219.

523. Σούρλας, Ν, ππ. 104 επ. 220.

524. Βλ. Coing, ππ. 76.

525. Βλ. Σούρλας, Ν, ππ. 78· πρβλ. επίσης στον ίδιο, ππ. 111, 112.

526. Σημαντήρας, ππ. 62. Κατά το Γαζή, EEN 32, 381 επ. τρεις είναι οι λειτουργίες της νομικής σκέψης: θέση, εφαρμογή, θεώρηση δικαίου.

527. Παπαντωνίου, ππ. 5, 15.

528. Σκουρής-Βενιζέλος, ππ. 92 επ.

529. Flume, ZPdhE, ππ. 263.

530. Luhmann, ZPdhE, ππ. 329 επ.

Η μόνη ποσοτική διαφορά νομοθέτησης και νομοεφαρμογής είναι η σημασία της πρόγνωσης, του σχεδιασμού και προγραμματισμού⁵³¹ στην πρώτη, που σημαίνει τελικά μια καλύτερη «δικαιοπαραγωγή» από το νομοθέτη, αφού κατέχει περισσότερα τεχνικά μέσα (π.χ. σφυγμομετρήσεις). Σιγά-σιγά όμως πρέπει να θεσπιστούν τέτοιες δομές και μέσα στη δικαστική εξουσία, για να προβεί σε ισάξιας ποιότητας προγνώσεις και τελολογικούς συσχετισμούς. Η άποψη⁵³² ότι ο νομοθέτης προβαίνει σε «αντίστροφο υπαγωγικό συλλογισμό» δεν πείθει, διότι τόσο ο ερμηνευτής όσο και ο νομοθέτης διελευκαίνουν πραγματικά περιστατικά και βρίσκουν τον κανόνα δικαίου που τα ρυθμίζει.

Έτσι η μελέτη τελειώνει με την προβληματική με την οποία άρχισε εκφράζοντας την «σπирαλοειδή κυκλικότητα» στην εύρεση του δικαίου.

531. Βλ. Παπαντωνίου, ππ, 25· Zippelius, GuR, ππ, 73 επ., 11, 98 επ.· ο ίδιος, ASt, ππ, 327 επ.

532. Bydlinski, ππ, 639 επ.

*Η γενεαλογία της ποινής από το
Νίτσε στο Φούκó*

Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας της φιλοσοφίας

Η φιλοσοφία είναι συνυπόστατη προς την ιστορία. Η φιλοσοφία ποιείται και γίνεται στο πεδίο της ιστορικής πράξης του ανθρώπου ως γένους, υφαίνεται στον αργαλειό της ιστορίας. Η ιστορία της φιλοσοφίας είναι φιλοσοφία. Ο τόπος εστίασης του απορητικού ιστορικοφιλοσοφικού βλέμματος, το αντικείμενο της φιλοσοφίας ως μετα-φιλοσοφίας, είναι τα κείμενα, το υλικό CORPUS του εν-κειμένου φιλοσοφικού λόγου. (Τα κείμενα ως πρισματικοί κρύσταλλοι, συμπυκνωτικοί φιλοσοφικού λόγου) είναι τα «μόνα νόμιμα αντικείμενα φιλοσοφικής σπουδής» και «δεν έχουν υποκατάστατα». Η διατριβή και η προσμονή στις ζείδωρες πηγές του φιλοσοφικού στοχασμού, η ανάγνωση των κειμενικών κρυσταλλοπαγών διασχηματισμών της διαλεκτικόρ-

ρυθμης ροϊκής κίνησης των φιλοσοφικών ιδεών¹ είναι αναγκαία γιατί είναι μάθηση παραστασιακών σχημάτων για την εναγώνια πάλη με τα επίκαιρα φιλοσοφικά προβλήματα² που έχουν τη μορφή: «Δεν βγάζω άκρη»³. Λειτουργία της ιστορίας της φιλοσοφίας ως τρόπου φιλοσοφίας είναι ακριβώς «να δείξει στη μύγα τη διέξοδο από την παγίδα»⁴.

Η «Γενεαλογία της Ηθικής» του Φ. Νίτσε είναι ένα φιλοσοφικό κείμενο σημαντικό και πολυσήμαντο, κρυσταλλοειδώς συμπυκνωτικό εστιών λόγου και επιθυμίας και συντακτικό αναλυτικών στρατηγικών και τακτικών. Το κείμενο της «Γενεαλογίας της Ηθικής» λειτουργεί ως πεδίο ανάλυσης, διάλυσης και κατάλυσης της στρατηγικής του ιδεαλισμού, που είναι η παράλειψη, η απάλειψη και τελικά η λήθη του πράγματος, παραδειγματικά της Ποινής ή της Ηθικής και γενικά όλων των «ανήθικων μέσων ηθικοποίησης της ανθρωπότητας»⁵ ως πραγμάτων. Η στρατηγική απώθησης⁶ του πράγματος —λειτουργική ουσία κάθε ιδεαλισμού— επικεντρώνεται στο σημειολογικό επίπεδο της γλώσσας, που κατά τον Νίτσε είναι μέθοδος συντόμευσης⁷ (δεσποτική τυραννία του σημαίνοντος), λειτουργική στο πεδίο της ταξικής πάλης⁸, και διαπλέκεται γύρω από τους τακτικούς πόλους της μεταφοράς και της μετωνυμίας⁹. Γράφει ο Νίτσε: «Εκείνο που μου στοίχισε και μου στοιχίζει ακόμα διαρκώς περισσότερη θλίψη είναι σαν καταλαβαίνω πως έχει άπειρα περισσότερη σημασία το να ξέρω το όνομα των πραγμάτων παρά να ξέρω το τι είναι. Η φήμη τους

---

1. ENGELS στον MEHRING (14/7/1893) στο SELECTED CORRESPONDENCE. PROGRESS. 1982. Σελ. 433-7.

2. Για μια συνάρθρωση της φιλοσοφίας προς την ιστορία βλ. Βέικος: «Ιστορία και Φιλοσοφία». 1984. Σελ. 230-4, 263-5, 274, 276-277. «Προλεγόμενα στην Φιλοσοφία». Θεμέλιο. 1983. Σελ. 111—114.

3. WITTGENSTEIN: Φιλοσοφικές Έρευνες. Μετ. Χριστοδουλίδη. Παπαζήση. 1977. § 123. Σελ. 7.

4. Ό.π. § 309. Σελ. 136.

5. Νίτσε: Το λυκόφως των ειδώλων. Μετ. Σαρίκας. Εκδοτική Θεσσαλονίκης. Χ.χ. Σελ. 50.

6. Για την απώθηση: FREUD: Δοκίμια μεταψυχολογίας: Μετ. Παραδέλλη. Καστανιώτης. 1980. Σελ. 36-51. «Εισαγωγή στην ψυχανάλυση». Μετ. Πάγκαλος Γκοβόστης. Χ.χ. Σελ. 252-4.

7. Νίτσε: Πέραν του καλού και του κακού. Μετ. Ζωγράφου-Μεραναίου. Μαρή. Χ.χ.ε. § 268. Σελ. 212.

8. Νίτσε: Γενεαλογία της Ηθικής. Μετ. Ζωγράφου. Μαρή. Αθήνα. Χ.χ. Σελ. 17-18.

9. Για τον μεταφορικό και τον μετωνυμικό πόλο βλ. JAKOBSON: Δύο απόψεις της γλώσσας και δύο τύποι αφασικών διαταραχών. Μετ. Μπερλή στο «Σπείρα-Γλώσσα-Ποίηση». 7. 1978. Σελ. 249-252, 263-268.

και η ονομασία τους, η όψη τους και η σημασία τους, το πατροπαράδοτο μέτρο τους, το γενικά παραδεγμένο βάρος τους —όλοι οι χαρακτηρισμοί που έφεραν για καρπούς τους την πλάνη και την ιδιοτροπία και που οι περισσότεροί τους ήτανε ντυσίματα που πέταξαν πάνω τους χωρίς να φροντίσουν να τα συνταιριάσουν με την ουσία τους, ούτε καν με το χρώμα του δέρματός τους— ολ' αυτά με το να γίνονται πιστευτά, να μεταδίδονται και να δυναμώνουν σε κάθε καινούρια γενιά, στο τέλος συνταυτίστηκαν με τα ίδια τα πράγματα και διαμόρφωσαν το σώμα τους, η πρωταρχική εξωτερική εμφάνιση καταλήγει σχεδόν πάντα στο να γίνεται η ουσία και να εμφανίζεται σαν ουσία»¹⁰. Με σταθερό αφορατικό σημείο το πολύπτυχο κείμενο της «Γενεαλογίας της Ηθικής» θα επιχειρήσουμε μια αποφατική και καταφατική συνθέαση των εστιών και της κίνησης του ανασκοπικού και επισκοπικού βλέμματος της γενεαλογικής μεθόδου του Νίτσε, εστιάζοντας τις διαθλασιακές διόπτρες της ανάλυσης στο ζήτημα της από το POINT DE VUE της «γενεαλογίας» αναθεώρησης της «φύσης του πράγματος»¹¹ της ποιηής.

Αντικείμενο της γενεαλογικής επίβλεψης είναι το «μεγάλο ιερογλυφικό κείμενο που τόσος μόχθος χρειάζεται για να το διαβάσεις»¹², της ιστορίας των πολιτισμικών μορφωμάτων, που είναι «συνέπεια, σύμπτωμα, μάσκα, υποκρισία, αρρώστια ή παρεξήγηση αλλά και αίτιο, φάρμακο, διεγερτικό, εμπόδιο ή δηλητήριο»¹³. Τελικός στόχος της γενεαλογικής απορητικής διασκεπτικής είναι η κριτική της «αξίας των αξιών», παραδειγματικά της ποιηής ή της ηθικής, «και για να γίνει αυτό, είναι απόλυτα απαραίτητο να γνωρίσουμε τις συνθήκες και τις περιστάσεις όπου γεννήθηκαν κι όπου αναπτύχθηκαν και παραμορφώθηκαν»¹⁴, διότι για τη γενεαλογία ο ορθός τόπος απόφασης δεν είναι ο γαλάζιος αιθέρας των υποθέσεων αλλά η γκρίζα¹⁵ επικράτεια της τέφρας και της σποδού των ιστορικών γεγονότων. Η γενεαλογία όπως και η νευτώνεια μεθοδολογική «HYPOTHESES NON FINGIT» αλά ανα-θέτει και μετα-θέτει όλες τις κατά τον FEYERABEND «φυσικές ερμηνείες»¹⁶ των

10. Νίτσε: Χαρούμενη γνώση. Μετ. Ζωγράφου. Δαρεμά. 1961. Σελ. 75—76.

11. Για μια κριτική-χειραφειακή εκδοχή της κατηγορίας «φύση του πράγματος» βλ. Τραυλός-Τζανετάτος: «Η φύσις του πράγματος ως θεμελιώδης κατηγορία της συγχρόνου φιλοσοφίας του δικαίου». Ανάτυπο από το «Νέο Δίκαιο» (31.1.1975). 1975. Ιδίως σελ. 44-5, 52, 55-67.

12. Γενεαλογία... Προλ., 7. Σελ. 12.

13. Ό.π. Προλ. 6. Σελ. 11.

14. Ό.π. Προλ. 6. Σελ. 11. Βλ. και προλ.: 7. Σελ. 12,2. Σελ. 6,3. Σελ.

15. Ό.π. Προλ. 7. Σελ. 12.

16. Βλ. «AGAINST METHOD». Μετ. Καυκαλάς-Γκανταρούλης. Εκδ. Σύγχρονα Θέματα. 1983. Σελ. 109-110.

ιστορικοκοινωνικών φαινομένων, τις «προκαταλήψεις» ή τα «είδωλα» του «κοινού νου», της «φιλοσοφίας» και της «επιστήμης». Νομίζω πως για την κριτική αναστόχηση της «επιστήμης» και της «φιλοσοφίας» του ποινικού «δικαίου» είναι αναγκαία η διαμόρφωση μιας γενεαλογίας των αυτονόητων ποινικοδικαιικών κατηγοριών, κυρίως της «φαινομενολογίας» του «εννόμου αγαθού» και της «ποινής», ως δομολειτουργικών στοιχειωδών υποστάσεων του «ποινικού φαινομένου».

Η γενεαλογία ως αντιμεταφυσική «οδός διζήσιος» του γένους¹⁷ και της καταγωγής¹⁸ δεν είναι ζήτηση τιμημένων και «ευγενών» αρχών¹⁹ και γενεαρχών, δηλαδή δικαιολογητική και απολογητική εξύμνηση της γένεσης²⁰, όπως οι ομηρικές γενεαλογίες των «ευγενών» αλόγων και οι γενεαλογίες των «διογενών βασιλήων»²¹, ούτε αποκατάσταση εξηγητική σχηματική τελεολογική. (Ήδη η κριτική φιλοσοφία του διαφωτισμού διά του HOBBS είχε αποφανθεί ότι δεν υφίστανται τελικά και ειδικά αίτια αλλά μόνο υλικά και ποιητικά²². Εστίες της γενεαλογικής επίβλεψης δεν είναι κάποια απορροφώσα την ποικιλότητα του γεγονοτικού υλικού ολοποιητική συνέχεια ούτε η «εξέλιξη των ειδών»²³. Αντίρροπα προς κάθε σχηματική απλοποίηση η γενεαλογία είναι σύνθετη και πολυδιάστατη απορία και πορεία ανάγνωσης της πολλαπλότητας, της ποικιλίας και του σκεδασμού, της διαφοράς και της αντίθεσης, των λεπτομερέστατων μεταστροφών, ανατροπών, των ατυχημάτων, των λαθών, των παραλείψεων και των συνεπόμενων διαμαρτιών της διάπλασης, των ρήξεων και της η αναγώγιμης

---

17. Βλ. Αριστοτέλης: Μετά τα φυσικά. 1204a 31—34.

18. Χαρούμενη γνώση. Σελ. 230-232.

19. Ο Αυγουστίνος θεωρούσε την ποινή φάτιν Θεού. Βλ. DE CIVITATE DEI. Μετ. Δαλεζίου. XIX-XXII. Χ.χ. Σελ. 187, 289.

20. Π. E265-263, βλ. NIETZSCHE: DER WANDERER UND SEIN SCHATTEN στα WERK. Εκδ. A. KRONER. STUTTGARD. 1921. Τομ. 3. Σελ. 190 § 3.

21. Βλ. NILSSON: Ιστορία της αρχαίας ελληνικής θρησκείας. Μετ. Παπαθωμόπουλου (Αθήνα. 1977). Σελ. 159—60. Παρασκευόπουλος: Τιμή, Ύβρις και Παρρησία. Θεσσαλονίκη. 1981. (Ανάτυπο) Σελ. 17.

22. HOBBS: DE CORPORE 1,10 § 7 στα OPERA LATINA. Εκδ. MOLESWORTH. (1966). Τομ. 1. Σελ. 131.

23. «Η εξέλιξη ενός πράγματος, μιας συνήθειας ενός οργάνου, κάθε άλλο παρά αποτελεί μια πρόοδο προς ένα σκοπό, και ακόμα λιγότερο μια λογική και άμεση πρόοδο που έχει κατακτηθεί με όσο λιγότερες δυνάμεις και έξοδα, αλλά είναι μια σταθερή διαδοχή λίγο πολύ βίαιων και λίγο πολύ ανεξάρτητων μεταξύ τους φαινομένων, χωρίς να παραβλέπουμε τις αντιθέσεις που ορθώνονται αδιάκοπα, τις απόπειρες για μεταμορφώσεις, που γίνονται για να βοηθήσουν την απαγόρευση και την αντίδραση, και τέλος τις επιτυχίες των αντίθετων πράξεων».

συμπωματικότητα²⁴, της απρονοιακής²⁵ παρουσίας της βίας, λανθάνουσας ή α-ληθούς, του αίματος και του θανάτου, που συνθέτουν τη ροή του ιστορικού γίνεσθαι²⁶. Η γενεαλογία είναι τέχνη «αποδιάρθρωσης» και «αποσήμανσης»²⁷, που διαταράσσει το επιφανικά ακίνητο και διασαλεύει αυτό που φαίνεται σταθερό, θραύει και αποσπασματοποιεί το νομιζόμενο ενιαίο και ομοιογενές παρουσιάζοντας την υπό-κείμενη πολυπλοκότητα και ετερογένειά του, ανασύρει και αποσύρει την ιδεαλιστική καλύπτρα του υποτιθέμενου ανιστορικού καταδεικνύοντας την ουσιώδη ιστορικότητα και μεταβλητότητά του. Οι επίκεντρες εστίες του γενεαλογικού αναλυτικού πεδίου είναι η μεταβολή και η κίνηση, η πολλαπλότητα, η διαφορά, η ετερότητα, η αντίφαση και η εναντιότητα, το συμβεβηκός, η ασυνέχεια και η τομή, η απόσταση, η διάσταση και η αντίσταση. Είναι φανερό ότι η γενεαλογική λογική δεν είναι η αφηρημένη τυπική ολοποιητική συλλογιστική της σύκρασης, που είναι «το πιο δημοκρατικό πράγμα στον κόσμο» έτσι που «δεν σέβεται τα άτομα και βάζει τις γαμπές μύτες στο ίδιο σακί με τις ίσιες»²⁸ αλλά μια λεπτή και ευαίσθητη λογική των αποχρώσεων (και η όποια «αλήθεια» βρίσκεται στις αποχρώσεις), μια λογική του ατομικού και του συγκεκριμένου, της ατομικότητας και της ειδικότητας. Εάν το λειτουργικό πρότυπο του ιστορικού γίνεσθαι είναι το μαγνητικό φάσμα, η γενεαλογία ως φασματοσκοπήση δεν στοχάζεται μόνο την υπο-κείμενη θεσμιζούσα, συντάσσουσα και διατάσσουσα, δύναμη αλλ' ενθέτει και εγκεντρώνει στην εμβέλεια του στόχαστρου της αναλυτικής επισκόπησης κυρίως τις δυναμικές γραμμές και τα δυναμικά σχήματα που συνιστούν αλόγως τα θραύσματα και αποσπάσματα του ιστορικού μες-στον κόσμο-συν-βιούν ως στοιχειακές μικρομοριακές δομές της φασματικής επιφάνειας. Θα μπορούσαμε νομιζώ να πούμε ότι στο ζήτημα της

---

24. Για τη «μη αναγώγιμη συμπωματικότητα της ιστορίας» βλ. τις θέσεις του LEVI-STRAUSS και τις αντιθέσεις του GODELLER στο «Ανθρωπολογία, Ιστορία, Ιδεολογία». Μετ. Σκουτέρη-Διδασκάλου. Πολίτης, τεύχ. 15. 1977. Σελ. 43-5.

25. Για το αξονικό στη «θεολογία» του νεοπλατωνισμού και του χριστιανισμού δόγμα της πρόνοιας βλ. Πρόκλος. Στοιχείωσις θεολογική. Πολύτυπο. 1982. Σελ. 162. Στιχ. 5-9, σελ. 164. Στιχ. 1-17.

26. Κατά τον Αυγουστίνο κάθε θετικό βήμα εξαγοράζεται με αιματηρά άποινα. 'Ο.π. σελ. 25.

27. Αντιγράφο από τον Νίτσε θέτοντας «ποινή» όπου «αρετή» και «ηθική». «Μήπως βλάπτουμε την ποινή εμείς οι αμοραλιστές; Τη βλάπτουμε τόσο λίγο όσο βλάπτουν τους ηγεμόνες οι αναρχικοί. Μόνο όταν πυροβολούνται οι πρώτοι κάθονται πάλι με σιγουριά στους θρόνους τους. Ηθικό δίδαγμα: Πρέπει να πυροβολούμε την ποινή». Το λυκόφως των Ειδώλων, σελ. 19.

28. Χαρούμενη γνώση. § 348. Σελ. 231.

«καταγωγής» η γενεαλογία είναι ιχνηλασία και χαρτογράφηση της αντιφατικής και με συνεχείς μεταλλαγές προσανατολισμού²⁹, «ποιητικής» ιστορικής πράξης του ανθρώπου ως έννοιας γένους στο σύστημα συντεταγμένων του χωροχρόνου³⁰.

Συνοπτικά η γενεαλογία είναι ιστορική «επιστήμη» του ατομικού, του ειδικού και συγκεκριμένου, της ασυνέχειας, των τομών και των διαφορών των συμβεβηκότων. Το καθημερινό μες-στον-κόσμο-συν-γίγνεσθαι ως πεδίο κίνησης και συγκίνησης του ανασκοπικού βλέμματος της γενεαλογικής αναλυτικής είναι διαφορότροπο και τετμημένο από μεταλλάξεις, που δεν απαλείφονται αλλά τονίζονται και συνεπάγονται μια διαφορετική SIGNIFICATIO των επιφανικά ταυτών μορφωμάτων (επιφανική υπεριστορική ταυτότητα της «ποιής καθε' αυτήν και δι' εαυτήν»). Επισημαίνοντας την αλλαγή της ατμόσφαιρας και του «χρωματικού φάσματος» όπου εντάσσονται και σημασιολογούνται κύρια και καίρια ιστορικοκοινωνικά συνθέματα όπως η ποινή, η αλήθεια, η τρέλα, ο θάνατος, ο Νίτσε γραφει στίζοντας τα χαρακτηριστικά μιας διαφοροποιητικής ανάλυσης, ομολογής προς την ιδιαιτερότητα των σκηνών του θεάτρου της ιστορίας και τόσο αναγκαίας για την κριτική αυτοαναστόχαση της μεταφυσικής ανιστορικής φιλοσοφίας του Ποινικού δικαίου:

«Η ΠΙΟ ΜΕΓΑΛΗ ΑΛΛΑΓΗ- Αλλάξανε πολύ ο φωτισμός και τα χρώματα του καθετί! Τώρα πια δεν καταλαβαίνουμε πώς νιώθανε οι αρχαίοι τα πιο κοινότυπα, τα πιο συνηθισμένα πράγματα, όπως, παραδείγματος χάρη, τη μέρα και το ξύπνημα: επειδή πιστεύανε στα όνειρα, η ζωή και η εγρήγορση είχανε διαφορετικό φως γι' αυτούς. Κι όμοια το σύνολό της, φωτισμένο όπως ήταν από τον αντανakλαστήρα του θανάτου, από τη σημασία του θανάτου: ο δικός μας «ο θάνατος» είναι εντελώς διαφορετικός θάνατος. Όλα τα γεγονότα είχανε διαφορετικό φως, γιατί μέσα τους αχτινοβολούσε ένας Θεός· όπως κι όλες οι αποφάσεις, όλες οι μακρινές προβλέψεις: γιατί είχανε αποφάσεις, όλες οι μακρινές προβλέψεις: γιατί είχανε χρησμούς, μυστικές προειδοποιήσεις και πιστεύανε στις προρρήσεις. Την «αλήθεια» τη νιώθανε διαφορετικά, γιατί θεωρούσανε τον τρελό γα διερμηνέα της, ...πράγμα που εμάς μας κάνει να γελάμε ή να ανατριχιάζουμε.

Κάθε αδικία επηρέαζε με εντελώς άλλο τρόπο τα συναισθήματα, γιατί φοβόνταν την εκδίκηση ενός Θεού και όχι

29. Βλ. LEVI-STRAUSS: RACE ET HISTOIRE στο Μαρωνίτης (εκδ.): Ο φόβος της ελευθερίας. Παπαζήση. 1971. Σελ. 186-187.

30. Για το αντιφατικό οδοιπορικό του ανθρώπου βλ. Σοφοκλή «Αντιγόνη». Στιχ. 323-371.

μονάχα την ατίμωση, την απλή πολιτική τιμωρία. Τι ήταν η χαρά, την εποχή που πιστεύανε στον διάβολο, στον πειραστή! Και το πάθος, όταν βλέπανε ολόγυρά τους τα μάτια των διαμόνων να τους παραμονεύουν! Και η φιλοσοφία, όταν θεωρούσαν την αμφιβολία για ένα από τα πιο επικίνδυνα αμαρτήματα, για βλασφημία απέναντι την αγάπη για το Θεό, για δυσπιστία απέναντι σε καθετί το καλό, το υψηλό, το αγνό και το φιλεύσπλαχνο! Εμείς ξαναβάφουμε το καθετί με καινούρια χρώματα, δεν παύουμε να το ξαναβάφουμε, μα τι μπορούμε να κάνουμε μπροστά στη χρωματική λαμπρότητα εκείνης της αρχαίας βιρτουόζου!... Ενώ την αρχαία ανθρωπότητα»³¹. Θα μπορούσαμε, νομίζω, να μιλήσουμε στην περίπτωση των ασυνεχών κοχυλιών και κυσελών της ιστορίας για ιστορικά ειδικούς και συγκεκριμένους «φωτισμούς, όπου βαφτίζονται όλα τα χρώματα και όπου το καθένα παίρνει την ιδιαίτερή του μορφή», ή για ειδικούς και συγκεκριμένους, διαφορετικούς και ιδιόρρυθμους «αιθέρες, που καθορίζουν το ειδικό βάρος σε καθετί που ξεπροβάλλει μέσα απ' αυτούς».

Η γενεαλογία επιζητεί με επιμονή και επιμέλεια τη συγκέντρωση και συσσώρευση αρίφνητης ιστορικής ύλης, κειμένων και μνημείων ιστορικών γεγονότων»³², με στόχο να οικοδομήσει τα κυκλώπεια τείχη της»³³. Ο Νίτσε διατυπώνει τον κανόνα της λεπταίσθητης και λεπτολόγου συσσώρευσης του κεφαλαίου της ιστορικής ύλης με έμφαση και επικέντρωση του αναλυτικού βλέμματος στη διαφορά και στη μεταβολή. Γράφει χαρακτηριστικά: «Θα πρέπει να ομολογήσουμε στον εαυτό μας αυτό που για πολύ καιρό ακόμα θα μας χρειάζεται εδώ, εκείνο που είναι το μόνο που έχει θέση προς το παρόν, δηλαδή η συγκέντρωση του υλικού». Σύμφωνα με την γενεαλογική μεθοδολογία, που ισχύει και για το ζήτημα της ποινής, στο πρόβλημα της ηθικής το βαρύκεντρο μετατίθεται και εντίθεται στην αναγνώριση και τακτοποίηση ενός απέραντου τομέα διαφοροποιήσεων αξιών, που ζουν, αναπτύσσονται, γεννούν και χάνονται. Το λειτουργικό τέλος ή όριο της διαδικασίας συσσώρευσης και τακτοποίησης των λεπτομερειών και των αποχρώσεων του ιστορικού υλικού είναι η «προετοιμασία για μια θεωρία των τύπων»³⁴ της ποινής. Κομβικός τακτικός τόπος της στρατηγικής διαμόρφωσης μιας «γενεαλογίας έρευνας της ποινής» είναι το πεδίο της γλωσσολογικής πιο συγκεκριμένα: «Τι

31. Χαρούμενη γνώση. Σελ. 143-144. § 152.

32. Για την προβληματική του ιστορικού γεγονότος βλ. αντ. αλλ. SCHAFF: Ιστορία και αλήθεια. Μετ. Δαούλας, Ράππα. Χ.χ. Σελ. 195.

33. Χαρούμενη γνώση. § 7 Σελ. 38.

34. Πέραν του καλού... § 186. Σελ. 90.

ενδείξεις μας προσφέρει η γλωσσολογία και ιδιαίτερα οι ετυμολογικές έρευνες στην ιστορία της εξέλιξης»³⁵ των εννοιών της ποινής.

Από το γενεαλογικό POINT DE VUE η εστία ή μήτρα ανάδυσης και μεταβολής, γένεσης, φθοράς και κίνησης των ιστορικοκοινωνικών ειδών³⁶ δεν είναι ούτε η απορροφή³⁷ από υπερκείμενη απογεννώσα μεταφυσική αρχή ούτε η τελική στιγμή της εντελέχειας της εξέλιξης αλλά (τραγική ειρωνεία των απαρχών) ο αιματόχρους παλλόμενος ωκεανός των πεδίων των σχέσεων δύναμης με τις αέναες ποιητικές παλιρροιακές κυμάνσεις και πυχώσεις του, τις πλημμυρίδες και τις αμπώτιδες των ταξικών αγώνων. Η χροιά της ιστορίας είναι η χροιά του αίματος και η ποινή εάν επερωτηθεί συστηματικά από την γενεαλογία ως κριτική ανά-γνωση ξέρει πολλά να μας πει γι' αυτό. Η συνισταμένη αναλυτική εστία του σκληρού πυρήνα της στρατηγικής του ερευνητικού προγράμματος της γενεαλογικής αναστοχαστικής πρακτικής είναι ακριβώς η δύναμη, το πεδίο των σχέσεων δύναμης ή ο συσχετισμός δυνάμεων και η συμφυής βούληση για δύναμη. Η μακροεστία της σχέσης δύναμης στη μικροσκοπική προοπτική της γενεαλογίας συμπυκνώνεται και στιγμοσημειοποιείται σε κοχύλια συσχετισμών δυνάμεων, που λειτουργούν ως μονάδες ή κύτταρα της γενεαλογικής ανάλυσης. Ο Νίτσε τονίζει με απaráμιλο κριτικό ρεαλισμό ότι «η ίδια η ζωή είναι ουσιαστικά οικειοποίηση, επίθεση, δούλωση του ξένου και του πιο αδύνατου, καταπίεση, σκληρότητα, επιβολή των ιδίων μορφών, ενσωμάτωση, και τουλάχιστον εκμετάλλευση»³⁸ αναλύοντας ουσιαστικά το αληθές χαρακτηριστικό ύφος του βίου στα ταξικά ιστορικά συστήματα κοινωνικών σχέσεων, που είναι σχέσεις αυθεντίας και εκμετάλλευσης. Κατά τον νιτσεικό κριτικό ρεαλισμό, σύστοιχο προς τον κριτικό ρεαλισμό του Θουκυδίδη και του Μακιαβέλι, «η ζωή είναι ακριβώς βούληση για δύναμη»³⁹, η λειτουργική και όχι βέβαια μεταφυσική «ουσία» της ζωής είναι «βούληση για δύναμη»⁴⁰. Συνεπώς «όλες

---

35. Γενεαλογία... Πrol. 17 (παρατήρηση). Σελ. 47.

36. Για την κοινωνιολογική κατηγορία του κοινωνικού είδους βλ. DURKHEIM: Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου. Μετ. Μουσούρου. GUTENBERG. 1978. Σελ. 141-2.

37. Για το δόγμα της απορροής, λειτουργικά σημαντικό στη δόμηση του ιστού άρνησης της ιστορίας από τη μεταφυσική φιλοσοφία, βλ. Πρόκλος: ό.π. σελ. 84. Στιχ. 21. Σελ. 86. Στιχ. 9 Ψευδο-Διονύσιος Αρεοπαγίτης: Περί Θείων Ονομάτων. Παπαζήση. 1978. Σελ. 64.

38. Πέραν του καλού... § 259 Σελ. 197.

39. Ό.π. Σελ. 198.

40. Γενεαλογία... Σελ. 74.

οι προτάσεις της «ηθικής»», άρα και οι προτάσεις για την «ηθικότητα» της ποινής, «είναι ανούσιες μέσα σ' έναν κόσμο που η ίδια του η ουσία είναι η δύναμη για δύναμη»⁴¹.

Ο τόπος του ωδινηρού τόκου και της τεχνηέσσας ποίησης των πολιτισμικών μορφωμάτων είναι από το σημείο άποψης της ρεαλιστικής και τελικά κριτικής στρατηγικής επισκόπησης της νιτσεικής γενεαλογίας «το πάθος της απόστασης, όπως βγαίνει από τη βαθιά διαφορά των τάξεων, απ' το ερευνητικό και περήφανο βλέμμα που αδιάκοπα ρίχνει η άρχουσα κάστα απάνω στους υπηκόους της και στα όργανά της, η συνήθεια να διατάζει και να υπακούει, που είναι το ίδιο σταθερή σ' αυτή την κάστα, μια συνήθεια που ωθεί στο να κρατάς σε απόσταση και να καταπιέξεις»⁴² το πεδίο διαδραστικής έντασης και αντίστασης, έλξης και άπωσης, των εναντίων κοινωνικών πόλων. Τα πολιτισμικά μορφώματα είναι τελικά ταξικά, με την ευρεία έννοια του όρου, ποιήματα και τεχνήματα. Κάθε «καλή έννοια» όπως η ποινή ή ηθική «υπήρξε ως τα τώρα το έργο μιας αριστοκρατικής κοινωνίας», δηλαδή μιας κοινωνίας ταξικής, όπου δεσπόζουν σχέσεις δύναμης «που πιστεύει σε μια μακρά διαδοχή στην ιεραρχία, σε μια ένταση των διαφορών των αξιών από άνθρωπο σε άνθρωπο, και που έχει ανάγκη τη σκλαβιά με μια οποιαδήποτε έννοια»⁴³. Όπως η ποίηση έτσι και η ειδοποιός μεταβολή των πολιτισμικών μορφωμάτων είναι κατά τη νιτσεική γενεαλογία γέννημα και βλάστημα της ζωοφόρου μήτρας του πεδίου των σχέσεων δύναμης ή του «πάθους της απόστασης»⁴⁴. Σημαντικό για την ανιστορική νομική δογματική παράδειγμα γενεαλογικής ανα-θεώρησης των δικαϊκών κατηγοριών είναι η κατανόηση της «ελευθερίας της βούλησης», του κρηπιδικού αξιώματος του «αστικού δικαίου», ως επινόησης των κυρίαρχων τάξεων⁴⁵ στην ευρεία δυναμοκεντρική εννοιολογική προοπτική του όρου τάξη.

Την καθοριστική χειρονομία κεντροθέτησης και κεντρομικροσκόπησης του παιχνιδιού των σχέσεων δυνάμεων ως κοχυλιοειδούς εστίας ανάδυσης και προοπτικού φωτισμού των ιστορικοκοινωνικών συνθεμάτων στο κείμενο του Νίτσε προϋποθέτει η «αναλυτική» της εξουσίας του FOUCAULT. Ο περιφημος ορισμός της εξουσίας, της μήτρας γένεσης και μεταβολής κάθε ιστορικοκοινωνικού θεσμού ή μηχανισμού, παραδειγματικά της ποινής ή της σεξουαλικότητας, από τον

---

41. Πέραν του καλού... Σελ. 92.

42. 'Ο.π. § 257. Σελ. 195-196.

43. 'Ο.π. § 257. Σελ. 195.

44. 'Ο.π. Σελ. 198. Βλ. και «Γενεαλογία...» Σελ. 66-67.

45. NIETZSCHE: DER WANDERER ό.π. Σελ. 196.

FOUCAULT είναι η καταληκτική και καταλυτική στιγμή της επικέντρωσης της ανάλυσης στο στρατηγικό φάσμα - των σχέσεων δύναμης ήδη από τον σοφιστή Καλλικλή και έντονα από τον Νίτσε. Γράφει ο FOUCAULT: «Με τον όρο εξουσία, νομίζω πως πρέπει κατ' αρχήν να εννοούμε το πλήθος των σχέσεων δύναμης... το παιχνίδι που μέσα από αδιάκοπους αγώνες και συγκρούσεις τις μεταμορφώνει, τις ενδυναμώνει, τις αντιστρέφει· τα στηρίγματα που αυτές οι σχέσεις δύναμης βρίσκουν αναμεταξύ τους έτσι που να σχηματίζουν αλυσίδα, ή σύστημα, ή αντίθετα, τις αναντιστοιχίες, τις αντιφάσεις που απομονώνουν τη μία από την άλλη· τις στρατηγικές τέλος, μέσα στις οποίες ενεργοποιούνται και που το γενικό τους σχέδιο ή η θεσμική τους αποκρυστάλλωση υλοποιούνται στους κρατικούς μηχανισμούς στη διατύπωση του νόμου, στις κοινωνικές ηγεμονίες»⁴⁶.

Η εξουσία κατά την «αναλυτική» του FOUCAULT ως μήτρα «εγκληματοποίησης» ή «ποινικοποίησης» είναι μικροσκοπικά το πολλαπλό και κινητό πεδίο των ασταθών ετερογενών, ευμετάβλητων, τεταμένων σχέσεων δύναμης, όνομα μιας πολυσύνθετης στρατηγικής κατάστασης στάσεων και αντιστάσεων, που δεν είναι θεσμός ούτε δομή και μπορεί μόνο μερικά (υλική «υπερβατικότητα» της εξουσίας) να κωδικωθεί είτε με τη μορφή του πολέμου είτε με τη μορφή της πολιτικής (νομιναλισμός όχι ουσιολογισμός της φαινομενολογίας της εξουσίας, που φωτίζει τη σύλληψη της «δύναμης» στο νιτσεϊκό προοπτικό πλαίσιο). Η εξουσία δεν είναι ουσία που συνυφίσταται ή κατέχεται, αλλά ασκείται σε αμέτρητα σημεία σ' ένα παιχνίδι άνισων και κινητών σχέσεων. Οι στρατηγικές και οι μηχανισμοί της εξουσίας ως φάσματος σχέσεων δύναμης είναι ακριβώς «το κλειδί για την κατανόηση του κοινωνικού χώρου», άρα και για την εξήγηση και ερμηνεία της διαφορικής «ποινικοποίησης» ή «εγκληματοποίησης». Η γενεαλογία των ιστορικοκοινωνικών πραγμάτων, όπως της ποινής, είναι αναπτύσσουσα συναγωγή («συμπτωματολογία» θά 'λεγε ο FREUD ή «σημειολογία» ο SAUSSURE) από την εξουσία και τη «μηχανική» της⁴⁷. Θα μπορούσαμε νομίζω να πούμε διαβλέποντας τη λειτουργική ουσία της εξουσίας με τα μάτια του FOUCAULT ότι η εξουσία, και η ποινή ως σύνδρομο, σύμπτωμα ή σημείο εξουσίας, είναι λεγεών⁴⁸ δυνάμεων.

Ένα σημαντικό πρόβλημα, που λανθάνει συνήθως και θα

---

46. FOUCAULT: Ιστορία της σεξουαλικότητας. I. Μετ. Ροζάκη. Ράππα. Χ.χ. Σελ. 115-116.

47. Ό.π. Σελ. 116-121 και 127.

48. Βλ. κατά Μάρκον. Κεφ. Ε. Στιχ. 9.

μπορούσε να φωτισθεί δραστικά με βάση τις αναλύσεις του FOUCAULT είναι η γενεαλογία όχι του «πράγματος» της ποινής αλλά του λόγου περί της ποινής, η αναζήτηση των αιτιών και του τρόπου παραγωγής ενός λόγου «α-λήθειας» για το φαινόμενο της ποινής. (Αν η ίδια η ποινή δεν μιλάει παρά μόνο τη γλώσσα της στίξης πάνω στο σώμα, του σωματοστοχικού στιγματισμού, (που η λεγόμενη «θεωρία της ετικέτας» είναι απλώς η σύγχρονη θεωρητική σύλληψή του) και είναι «βουβή» (αλλά πόσο εύγλωττη βουβαμάρα) σκληρότητα και τρομοκρατία, οι νομικοί ως παραγωγοί λόγου περί της ποινής είναι φλύαροι) Η ποινή όπως και η σεξουαλικότητα ή η τρέλα είναι σημαίνοντα τοπικά πεδία ποίησης λόγων «α-λήθειας». Για τη σύνθεση και την εκφορά του λόγου της ποινής ως γνώσης και αγόρευσης νομίζω πως ισχύουν οι θεμελιώδεις «υπο-δεικτικοί σύνεσης» κανόνες που διατυπώνει ο FOUCAULT, συγκεκριμένα, οι κανόνες της «ενύπαρξης» (REGLE D'IMMANENCE), των «συνεχών μεταβολών» (REGLE DES VARIATIONS CONTINUES), της «διπλής εξάρτησης» (REGLE DU DOUBLE CONDITIONNEMENT) και της «τακτικής πολυσημίας των λόγων» (REGLE DE LA POLYVALENCE TACTIQUE DES DISCOURS)⁴⁹.

Από το POINT DE VUE της γενεαλογίας η ευαίσθητη και εύπλαστη παλλόμενη υλική επιφάνεια εν-κατα-γραφής των γεγονότων είναι το σώμα ως τόπος κατάλυσης της ιδεαλιστικής διάστασης υποκειμένου και αντικειμένου⁵⁰. Εάν ο «κόσμος είναι η ολότητα των γεγονότων», τότε το σώμα είναι ο κόσμος, διότι το σώμα είναι η υλική συμπύκνωση της ολότητας των κοινωνικών σχέσεων δύναμης, καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Το σώμα είναι το λήθον γιατί λελησμένον κέντρο ροπής του φιλοσοφικού στοχασμού και πρέπει κατά τον Νίτσε να αναρωτηθούμε «μήπως η φιλοσοφία σε χοντρές γραμμές δεν ήταν ως τα σήμερα μια απλή ερμηνεία του σώματος, μια απλή παρεξήγηση του σώματος»⁵¹, παρεξήγηση πίοτερο παρά εξήγηση. Εστία της γενεαλογικής προοπτικής είναι η συνάρθρωση σώματος και ιστορίας, η απο-κάλυψη της ολοκληρωτικής επένδυσης και επισήμανσης, της σημειολογικής δόμησης, μεταδόμησης και αποδόμησης, αλλά και της υλικότατης δομολειτουργικής διαμόρφωσης, μεταμόρφωσης και παραμόρφωσης έως θανάτου της υπόστασης του σώματος στο πεδίο της ιστορίας. Η γενεαλογία είναι ιστοριογραφία των σωμάτων, του πόθου και του πάθους σωμάτων εστιγμένων

---

49. Βλ. FOUCAULT: ό.π. Σελ. 122-127.

50. Βλ. G. MARGEL: ETRE ET AVOIR. Μετ. Μακρή. Δωδώνη. 1978. Σελ. 20.

51. Χαρούμενη γνώση: Σελ. 8.

με τα στίγματα και από τα στίκτρα της βίας και τροπισμένων απο τις «πειθαρχίες» και την «ορθοπεδική» τους στη διάρκεια της ροής του ιστορικού γίνεσθαι. Η ποινή ως κινούν κινούμενον της συμμόρφωσης είναι λειτουργικά μετωνυμία ή δήλωση του πόνου και του πάθους του σώματος, του επιχαραγμένου και εν χαραγμένου πάθους του σώματος, που ως μάθος της οδύνης ή ωδίνη του μάθους της εξουσίας θεσμίζει υλικά το σωματικό υπο-κείμενο ως πολιτικό σύνθεμα, ως σώμα πολιτικόν. Η γενεαλογία της ποινής είναι καταγραφή και αναπαράσταση της υλικής επι-γραφής και εν-γραφής της οργανωμένης βίας, της «καταστολής» πάνω στα σώματα ως μάλαξης και καταβρόχθισης των σωμάτων⁵². Η γενεαλογία της ποινής είναι ιστοριολογία και ιστοριογραφία των σωμάτων ως πεδίων επ-εν-καταγραφής της βίας της ποινής ως υλικής χειρονομίας και χειροθεσίας (επίθεση της «συλλήπτριας χειρός του ποινικού νόμου») της εξουσίας πάνω στο οργανωμένης βίας, της «καταστολής» πάνω στα σώματα ως μάλαξης και καταβρόχθισης των σωμάτων⁵². Η γενεαλογία της ποινής είναι ιστοριολογία και ιστοριογραφία των σωμάτων ως πεδίων επ-εν-καταγραφής της βίας της ποινής ως υλικής χειρονομίας και χειροθεσίας (επίθεση της «συλλήπτριας χειρός του ποινικού νόμου») της εξουσίας πάνω στο συστατό και τροπιστό υπο-κείμενον των ανθρώπινων σωμάτων.

Η γενεαλογία, όπως συνοψίζει το ύφος λειτουργίας της ο Μ. FOUCAULT σ' ένα κείμενο σημαντικό με την ορθή κατανόηση και την «γενεαλογία» των πηγών και της καταγωγής της σκέψης του ίδιου του FOUCAULT⁵³, είναι «γκρίζα, λεπτολόγος και υπομενετικά τεκμηριωμένη. Λειτουργεί σ' ένα πεδίο μπλεγμένων και συγκεχυμένων περιγραμμένων, πάνω σε τεκμήρια, που έχουν γραφτεί βιαστικά και έχουν ξαναγραφεί πολλές φορές... Ο κόσμος του λόγου και των επιθυμιών έχει γνωρίσει εισβολές, αγώνες, διαρπαγή, αποκρύψεις, τεχνάσματα. Από αυτά τα στοιχεία, η γενεαλογία αποκαθιστά μίαν απαραίτητη πειθαρχία: πρέπει να καταγράφει την ιδιομορφία των γεγονότων έξω από κάθε μονότονη τελικότητα: πρέπει να τα αναζητεί στους πιο αποθαρρυντικούς τόπους, σε ό,τι τείνουμε να πιστεύουμε ότι είναι χωρίς ιστορία — στα συναισθήματα, στον έρωτα, στη συνείδηση, στα ένστικτα: πρέπει να είναι ευαίσθητη

---

52. Βλ. Πουλαντζάς: Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός. Μετ. Κρητικός. Θεμέλιο. 1978. Σελ. 40-41. Βέλτσος: Οι απροσδιόριστοι παράγοντες. Παπαζήση. 1981. Σελ. 239-246. Βλ. και «Αντι-κείμενα». Γνώση. 1982. Σελ. 21-33.

53. FOUCAULT: «NIETZSCHE, GENEALOGIE, HISTOIRE». Πρωτοδημοσιεύθηκε στο «HOMMAGE A JEAN HYPPOLITE» (P.U.F. 1971. Σελ. 145-172). Αγγλ. μετ. στο «THE FOUCAULT READER» ED. RAVINOW. PENGUIN. 1986. (Σημάντικό ερμηνευτικό βοήθημα της παρούσας μελέτης).

στην επανεμφάνισή τους, όχι με το σκοπό να σχεδιάσει την βαθμιαία καμπύλη της εξέλιξής τους αλλά για να απομονώσει τις διαφορετικές σκηνές όπου λειτουργούν σε διαφορετικούς ρόλους. Τελικά, γενεαλογία πρέπει να προσδιορίσει εκείνες τις περιστάσεις όπου είναι απόντα, τη στιγμή κατά την οποία παρέμειναν απραγματοποίητα (ο Πλάτωνας στις Συρακούσες δεν έγινε Μωάμεθ)»⁵⁴.

Τις στρατηγικές και τις τακτικές του ερευνητικού προγράμματος της γενεαλογίας του Νίτσε εφαρμόζει και αναπτύσσει ο FOUCAULT στο ζήτημα των τροπισμών και των μεταλλάξεων της ποινής, της σεξουαλικότητας και της τρέλας. Πρόκειται για μια πολυδιάστατη και δυναμική, μη καρκινική, ανα-θεώρηση των δομών και των διαφορικών ρυθμών του ιστορικού γίγνεσθαι, ομό-λογη κατά τη γνώμη μου προς την ιστοριολογική προοπτική που προτείνει ο IBN KHALDUN, ο ιδρυτής της «φιλοσοφίας της ιστορίας»: «Ιστορία είναι η καταγραφή των μνημείων της ανθρώπινης κοινωνίας, όπως η αγριότητα, η κοινωνικότητα και η αλληλεγγύη της ομάδας των επαναστάσεων και εξεγέρσεων μιας μερίδας ανθρώπων εναντίον μιας άλλης, με την επακόλουθη ίδρυση βασιλείων και κρατών, με τις διάφορες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες τους: των διαφόρων δραστηριοτήτων και ασχολιών των ανθρώπων, είτε για τον προσπορισμό των αναγκαίων προς το ζην είτε στον τομέα των επιστημών και των πρακτικών τεχνών και γενικά όλων των μετασχηματισμών, στους οποίους υπόκειται η κοινωνία εξαιτίας της ίδιας της φύσης...»⁵⁵. Σ' αυτό το αναλυτικό πλαίσιο ιστοριολογικής θεώρησης, τεκμηριωμένο και δυναμικό, πρέπει να πραγματοποιείται η γνώση του φαινομένου της ποινής.

Η γενεαλογία είναι οδός γνώσης (πού θεμελιώνεται άραγε αυτό το πειστικό αίτημα και η ακόρεστη βούληση για γνώση; —άλλο ένα καιρίο γενεαλογικό ζήτημα) όχι αλήθειας, αφού η πολύτιμη αλήθεια δεν είναι παρά τα συστήματα των αποκρυσταλλωμένων πλανών μας⁵⁶, αλλά του χαμένου στο επίπεδο των «κοινωνικών επιστημών» χρόνου⁵⁷. Η γενεαλογία είναι συνεπώς κριτική ιστορία ή πιο ορθά κριτική ιστοριολογία, δηλαδή επιστήμη, στην εννοιολογική πληρότητα της λέξης του «αρχέγονου οντολογικού θεμέλιου της υπαρκτικότητας του

---

54. Ό.π. Σελ. 76 του «HTE FOUCAULT READER».

55. «Προλεγόμενα». Μετ. Κουρτόβικ. Κάλβος, 1980. Σελ. 46.

56. Χαρούμενη γνώση; Σελ. 118-119, 170.

57. BRAUDEL: Μελέτες για την ιστορία. Μετ. Βαρών-Σταμούλη. Μνήμων. 1986. Σελ. 33. Για τη διάκριση συγχρονίας-διαχρονίας ως κατάργηση του χρόνου βλ. Καστοριάδης: Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας. Ράππα. Χ.χ. Σελ. 311-2.

εδωνά-είναι», της χρονικότητας⁵⁸. Αν το Είναι του εδωνά-είναι είναι ριζικά ιστορικό, τότε «προφανώς κάθε γεγονική επιστήμη παραμένει δεμένη σ' αυτό το γίγνεσθαι».

Αλλά η Ιστοριολογία έχει επιπλέον κατά έναν ιδιόμορφο και προνομιούχο τρόπο ως προϋπόθεση την ιστορικότητα του εδωνά-είναι, ώστε η Ιστοριολογία είναι η «επιστήμη περί της ιστορίας του εδωνά-Είναι»⁵⁹, η επιστήμη περί της ιστορίας των ανθρώπινων σωμάτων, του πόθου και του πάθους, του αγώνα και της αγωνίας τους, θά 'λεγαν ο Νίτσε και ο FOUCAULT. Αν η ιστοριολογία στοχεύει στη «διάνοιξη των ιστορικά όντων»⁶⁰, αντικείμενό της είναι το εδωνά-Είναι ως ιστορικό και «ως ιστορικό το εδωνά-Είναι είναι μορετό μόνο πάνω στο θεμέλιο της χρονικότητας»⁶¹, συνεπώς στοχάζεται το γίγνεσθαι του εδωνά-Είναι ως «ιδιόμορφη κινητικότητα του εκτεινόμενου αυτοεκτείνειν»⁶² του σημειολογικά υπερεπενδύμενου στο πολυδύναμο πεδίο του παιχνιδιού φωτός και σκιάς ή μεταφοράς και μετωνυμίας κειμένου του ανθρώπινου σώματος. Συνεπώς η γενεαλογία ως κριτική ή διαλεκτική ιστοριολογία είναι ζήτηση και ανά-γνωση του κοινωνικού χρόνου και άρνηση κάθε αχρονικής ή υπερχρονικής προοπτικής απόλυτων ανθρωποφυσιολογικών (κατά λόγον της Φύσης ή κατά φύσιν του Λόγου του Ανθρώπου) σταθερών. Η ειδολογική ιδιοτυπικότητα της ιστορίας ως επιστημονικής ανα-στόχασης και ανα-σκόπησης του «μεγάλου ιερογλυφικού κειμένου» του ιστορικού γίγνεσθαι σε αντιδιαστολή προς τις άλλες κοινωνικές επιστήμες είναι ακριβώς ότι «δεν έχει καμιά ιδιαιτερότητα αλλά έχει την αξίωση να μελετήσει τον χρόνο σε όλες τις διαστάσεις»⁶³. Εστιακό επίκεντρο της γενεαλογίας ως κριτικής διαλεκτικής ανάγνωσης του χρόνου είναι η πολλότητα και η διαφορότητα, η πολυσημαντότητα και η βιωματική ποικιλότητα του χρόνου του μες-στον-κόσμο-συν-είναι, που είναι μες-στον-κόσμο-συν-γίγνεσθαι ως συν-υφ-ίσταται, δηλαδή συν-πράττειν και συν-πράττεσθαι, «αυτοί οι πολλαπλοί και αντιφατικοί χρόνοι στη ζωή των ανθρώπων, που δεν αποτελούν μόνο την ουσία του παρελθόντος αλλά την ίδια την στόφα της καθημερινής κοινωνικής ζωής»⁶⁴. Ο χρόνος είναι συντριπτικά υλικός και οι

58. HEIDEGGER: SEIN UND ZEIT. Μετ. Τζαβάρα. Δωδώνη. 1985. Σελ. 430.

59. Ό.π. Σελ. 644.

60. Ό.π. Σελ. 645.

61. Ό.π. Σελ. 646.

62. Ό.π. Σελ. 621.

63. LE GOFF-NORA: Το έργο της Ιστορίας. Τομ. Α. Μετ. Μιτσοτάκη. Ράππα. Χ.χ. Σελ. 70, 86.

64. BRAUDEL: ό.π. Σελ. 17

τρόποι (MODI) του χρόνου, που συνιστούν τη βαθιά δομή της μετασχηματιστικής συντακτικής άρθρωσης των διαφοροτρόπων και ετερόρρυθμων χρονικοτήτων, είναι η μακρά διάρκεια της υλικής χρονικής ροής, η συγκυρία, και η βραχεία διάρκεια ή ο κονιορτός των περιστατικών συμβάντων⁶⁵. Η γενεαλογία της ποινής είναι συνθετική θεώρηση ή συνάρθρωση, όχι σύγκραση αλλά χωριστική συνάρτηση, των διαφορικών τροπικοτήτων του κοινωνικού χρόνου της ποινής με έμφαση στα ιστορικά γεγονότα (μικροσκοπική διόραση) αλλά υπό την συνειλημμένη προοπτική της συγκυρίας και της μακράς διάρκειας (μακροσκοπική οπτική).

Η γενεαλογική ιστοριολογική «επιστήμη» είναι «μαστορική» καλειδοσκοπική⁶⁶ σύνταξη και διάταξη θραυσμάτων και θρυψάλλων, αποσπασμάτων και ανεπανάληπτων⁶⁷ κρυστάλλων στην προοπτική της μακράς διάρκειας του συντριπτικά υλικού χρόνου της ιστορίας ως τέχνης του τραγικού γίνεσθαι⁶⁸ (HISTORIA HISTORIANS και HISTORIA HISTORIATA) που είναι παιχνίδι αντιφάσεων δυνάμεων, έτσι ώστε «κατανόηση του κόσμου στο βάθος του σημαίνει κατανόηση της αντίφασης»⁶⁹. Σ' αυτό το διασκεπτικό σημειολογικό και σημειοδοτικό προοπτικό πλαίσιο, όπου αίρεται η μη κριτική και μυστικιστική θεώρηση μιας παλιάς ιστορικοκοινωνικής μορφής από το σημείο άποψης μιας καινούριας, η γενεαλογία της ποινής είναι ανά-σκόπηση και ανά-γνωση του ήδη συντελεσμένου και πάντοτε συντελούμενου κειμένου της ποινής ως τραγικού πάθους των υποκειμένων ανθρώπινων σωμάτων κατά το σύστημα της απόσπασης κωδικής υπεραξίας από τον πόνο, το «σύστημα της σκληρότητας», ή κατά το σύστημα της επικωδίκωσης, το «σύστημα της τρομοκρατίας»⁷⁰. Η δραματική λειτουργία της γενεαλογίας της ποινής ως τραγωδικής τέχνης είναι καθώς λέει ο HAMLET: «TO HOLD AS TWERE THE MIRROR UPTO NATURE, TO SHOW VIRTUE HER OWN FEATURE, SCORN HER OWN IMAGE AND THE VERY AGE AND

65. Ό.π. Σελ. 19-23.

66. Βλ. LEVI-STRAUSS: LA PENSEE SAUVAGE: Μετ. Καλπουρτζή. Παπαζήση 1977. Σελ. 114-120, 132.

67. Βλ. Μανωλεδάκης: Ιδεολογία και επιστημονικός λόγος. Θεσσαλονίκη 1980. Σελ. 22.

68. Βλ. Βέικος: NIETZSCHE. Μια μεταφυσική της Τέχνης. Θεσσαλονίκη 1970. Σελ. 87, 99, 134.

69. NIETZSCHE'S WERKE. Εκδ. KRÖNER STUTTGART. 1921. Τομ. IX. Σελ. 198.

70. Βλ. DELEUZE-GUATTARI: Ο Αντι-Οιδίπους. Μετ. Χατζηδημού-Πάλλη. Ράππα. Χ.χ. Σελ. 173-4, 220, 231, 237, 245-6.

BODY OF THE TIMES HIS FORM AND PRESSURE»⁷¹. Η γενεαλογία της ποιηής είναι μελέτη θανάτου, μελέτη του άλογου και παράλογου πεδίου του πάθους, του πόνου και της φθοράς των ανθρώπινων σωμάτων, διότι οι άνθρωποι, που ως υπο-κείμενα και υποκείμενα κάνουν την ιστορία της ποιηής, είναι, καθώς λέει ο Πολώνιος στον «HALMET» του SHAKESPEARE: «THE BEST ACTORS IN THE WORLD, EITHER FOR TRAGEDY, COMEDY, HISTORY, PASTORAL, PASTORAL-COMICAL, HISTORICAL-PASTORAL, TRAGICAL-HISTORICAL, TRAGICAL-COMICAL-HISTORICAL-PASTORAL, SCENE INDIVIDABLES, OR POEM UNLIMITED. SENECA CANNOT BE TOO HEAVY NOR PLAUTUS TOO LIGHT FOR THE LAW OF THE LIBERTY, THESE ARE THE ONLY MEN»⁷².

Θα εξετάσουμε παρακάτω την ειδική και συγκεκριμένη λειτουργιοποίηση του αδρογραφήματος της γενεαλογίας κατά Νίτσε σε παραδειγματικά ζητήματα της θεωρίας της ποιηής. Από το POINT DE VUE της σωματοσκοπικής νιτσεικής γενεαλογίας, που δεν είναι ζήτηση αρχών και τελών, η ποιηή είναι στρατηγικό μέσον, το στίκτρον του πόνου πάνω στο σώμα της ανθρώπινης μνημοτεχνικής (MNEMOTECHNIK), της σύνθεσης και ένθεσης μνήμης στον άνθρωπο ως ιστορικό είδος. Η μορφή και το περιεχόμενο, η ένταση και η έκταση, της σκληρότητας των συστημάτων ποινών, η ποιηή ως τρόπος σκληρότητας και τρομοκρατίας «επιτρέπει στην ανθρωπότητα να υπολογίζει τις δυσκολίες που δοκίμασε ώσπου να γίνει κυρία της λησμοσύνης και να διατηρήσει στη μνήμη αυτών των δούλων της στιγμής, που είναι υποταγμένοι στα πάθη και στις επιθυμίες, μερικές πρωτόγονες απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής»⁷³. Στόχος της μνημονοτεχνικής είναι η υλική επισημείωση και εν-χάραξη της οφειλής πάνω και μέσα στο σώμα και η ποίηση μιας μνήμης της βούλησης στο επίπεδο του «δεύτερου συστήματος σήμανσης» αντίπαλης στη λήθη ως ενεργό ζωτική ικανότητα και τάση απάλειψης και παράλειψης. Η σύνταξη μιας μνήμης του λόγου συνεπάγεται και υπολογιστικότητα και την τακτικότητα, δηλαδή, την «συρταροποίηση» και ταξινόμηση, το ανθρώπου⁷⁴.

---

71. ACT 3, SC 2, Στιχ. 23-26. SHAKESPEARE COMPLETE WORKS. Εκδ. WILSON. CAMBRIDGE. 1984. Σελ. 849. Βέβαια η γενεαλογία είναι τέχνη αναπαράστασης του τραγωδικού ιστορικού δράματος, του τραγικού ιστοριοδράματος.

72. Ό.π. ACT 2, SC.2, στιχ. 407-413. Σελ. 845.

73. Γενεαλογία... Σελ. 54.

74. Γενεαλογία... Σελ. 49-55.

Το θεμέλιο της ποιηής είναι οι σχέσεις δύναμης. Η ρεαλιστική και κριτική επικέντρωση της «αναλυτικής» της ποιηής στις σχέσεις δυνάμεων ως πραγματικό θεμέλιο των ιστορικοκοινωνικών συνθέσεων, η δυναμο-(μακρο-μικρο)-σκοπική αναλυτική των ιστορικοκοινωνικών πραγμάτων, όπως η ποιηή, στη διαφωτιστική «σοφιστική» του Νίτσε είναι ομολογη προς την κεντροθέτηση των σχέσεων δύναμης ή των δημιουργικών παιχνιδιών των συσχετισμών δυνάμεων στις διαφωτιστικές θέσεις του σοφιστή Καλλικλή. Πίσω και κάτω από την «ποιηή» ή την «ηθική» και γενικά όλα τα «καλά πράγματα» της αξιολογούσας καθημερινής συνείδησης υπόκειται και υφίσταται ως αρχή κάτι άλλο ανήθικο, και αισχρό, όλα τα μέσα ηθικοποίησης της ανθρωπότητας είναι στη ρίζα τους αλλά και στη λειτουργία τους ανήθικα. Όπως λέει ο Νίτσε: «Όλα τα καλά πράγματα, άλλοτε ήτανε κακά· κάθε προπατορικό αμάρτημα έγινε προπατορική αρετή... Το «δίκαιο» για πολύ καιρό ήταν ένα «VETITUM» ένα κακούργημα, ένας νεοτερισμός. Θεσπίστηκε με τη βία, σαν μια δύναμη που την αποδεχόμαστε με ντροπή για τον εαυτό μας»⁷⁵. Και η γενεαλογία καταδεικνύει με κριτικορεαλιστική ενέργεια την «ανηθικότητα» —άρα και την μέγιστη προβληματικότητα για την ποιηική επιστήμη— της ιστορικής αρχής αλλά και της ιστορικής πραγματικότητας —σε αντιδιαστολή προς την «ιδεοτυπική» λειτουργία της ποιηής και αποδεικνύει την ποιηή ως «ιστορικοκοινωνικό κακόν»⁷⁶.

Ιστορική υπό-σταση και ιστορικό υπο-κείμενο της ποιηής δεν είναι ο ρομφαιοφόρος θεός λόγος ούτε η «έλλογος φύσις του ανθρώπου» αλλά μόνον εισβολή και κατάκτηση, καταπίεση και εκμετάλλευση, μόνο το πεδίο των σχέσεων δύναμης στην πολεμική έκφασή του ως παλλόμενος και κυμαινόμενος αιματώδης ωκεανός ανάδυσης και κατάδυσης ιστορικοκοινωνικών μορφών, σημαινόντων και σημαινόμενων,

---

75. Ό.π. Σελ. 114.

76. «Για τη θυσία και για το πνεύμα της θυσίας τα θύματα έχουν διαφορετική ιδέα από τους θεατές· μα ποτές δεν τ' αφήσανε να μιλήσουν». Χαρούμενη γνώση. Σελ. 159-160. «Το να αποκαλείται η εξημέρωση ενός ζώου «βελτίωσή» του ηχεί στα αυτιά μας σχεδόν σαν αστείο. Όποιος ξέρει τι συμβαίνει στα θηριοτροφεία αμφιβάλλει για το αν «βελτιώνονται» εκεί τα θηρία. Γίνονται ασθενικά, γίνονται λιγότερο επιβλαβή, και μέσω του καταθλιπτικού αποτελέσματος του φόβου, μέσω του πόνου, των τραμάτων και της πείνας, γίνονται αρρωσιάρικα θηρία. Το ίδιο ισχύει με τον εξημερωμένο άνθρωπο». (Το λυκόφως.. Σελ. 47-8) «Η τιμωρία δαμάζει τον άνθρωπο, μα δεν τον κάνει «καλύτερο» και μάλιστα θα είχαμε περισσότερο δίκιο αν ισχυριζόμαστε το αντίθετο («τα παθήματα μαθήματα» λέει ο λαός: όσο όμως τον σωφρονίζουν, άλλο τόσο του κάνουν κακό. Ευτυχώς συμβαίνει πολύ συχνά και να τον αποβλακώσουν). Γενεαλογία... Σελ. 79.

και αυτή ακριβώς είναι η τραγωδική ειρωνεία και η τραγική πανουργία της πλοκής του θεάτρου του ιστορικού παραλόγου: «Έρχονται σαν τη μοίρα, αναίτια, χωρίς λογική, χωρίς έλεος, χωρίς πρόσχημα, και καταφτάνουν γρήγορα σαν την αστραπή, κι είναι τόσο τρομεροί, τόσο αιφνιδιαστικοί και τόσο πειστικοί, που δεν μπορούν ούτε να τους μισήσουν. Έργο τους είναι να δημιουργούν μορφές και αποτυπώματα από ένστικτο, κι είναι οι πιο ασυναίσθητοι κι οι πιο ακούσιοι καλλιτέχνες... Δεν ξέρουν αυτοί οι από γεννησιμιού τους οργανωτές, τι θα πει ενοχή, ευθύνη, διασταγμός: μέσα τους βασιλεύει εκείνος ο φοβερός εγωισμός του καλλιτέχνη με το αετίσιο μάτι, που ξέρει, σαν τη μάνα για το παιδί της, πως έχει δικαιωθεί από πριν και αιώνια για το «έργο» του. Κι όπως θα φαντάζεται κανείς δε φύτρωσε σ' αυτούς η κακή συνείδηση»⁷⁷. Είναι οι «καλλιτέχνες της βίας», ο «οργανωτές», «οι δημιουργοί του κράτους»⁷⁸. Η ποινή είναι το ομό-λογο και ομό-τροπο λειτουργικό-ισοδύναμο του πολέμου⁷⁹.

Κατά τη νιτσεική γενεαλογία, που είναι αντίσταση στη ζήτηση τελεολογικών σχημάτων, πρέπει να γίνεται αυστηρή διάκριση ανάμεσα στην καταγωγή και στον σκοπό της ποινής, που είναι δύο ανεξάρτητα και αυτόνομα πεδία προβληματικής αν και συνήθως συγχέονται. Ο Νίτσε τονίζει πως δεν πρέπει να «ανακαλύπτουμε» κάποιο σκοπό υπερϊστορικό ή ανϊστορικό, δηλαδή ανθρωποφυσιολογικό (κατά λόγον της φύσης ή κατά φύσιν του Λόγου του Ανθρώπου) και να παρουσιάζουμε με μια ριζική αντιστροφή (η θεμελιώδης πλάνη της «φιλοσοφίας») αυτόν τον σκοπό ως αιτία προέλευσης και δημιουργίας, ως CAUSA FIENDI, της ίδιας της ποινής, απαλείφοντας απ' τον αντιληπτικό ορίζοντα, κυριολεκτικά αφαιρώντας, εξαιρώντας και αναιρώντας με μια νομικοδιασκεπτική «εποχή», τη λειτουργική πολυμορφία και πολυδυναμία της ποινής στην ιστορική «φαινομενολογική» παρουσία της. Γενικά δεν πρέπει να εφαρμόζουμε μια τελεολογική προοπτική, μια θεωρία «σκοπού στο δίκαιο»⁸⁰, για την κατανόηση της πραγματικής γένεσης των δικαίων μορφωμάτων και κατηγοριών. Τελικά αίτια δεν προ-υφ-ίστανται: το μάτι δεν έγινε για να βλέπει ούτε το χέρι για να αρπάζει.

Κατά την νιτσεική γενεαλογία πρέπει να γίνει αντιδιαστολή ανάμεσα στο «δράμα» ή τη «σημαίνουσα πρακτική»⁸¹ της

---

77. Γενεαλογία... Σελ. 83.

78. Ό.π., σελ. 84.

79. Ό. π., σελ. 66.

80. Βλ. «Το λυκόφως των Ειδώλων». Σελ. 46.

81. Βλ. Βέλτσος: Ιδεολογία και σημαίνουσες πρακτικές στο Δευκαλίων, τεύχ. 13. Σελ. 94-106.

ποινής ως «σταθερό» στοιχείο και στο «νόημα» της λειτουργίας ή της λειτουργικής ενεργοποίησης του «δράματος» ως «κινητό» ή μεταβλητό στοιχείο⁸². Για το «δράμα» και το «νόημα» της λειτουργίας της ποινής, δηλαδή «το σκοπό, την αναμονή και καθετί που συνδέεται με την εκτέλεση αυτής της διαδικασίας», γράφει ο Νίτσε: «Εδώ πρέπει να παραδεχτούμε αναλογικά και σύμφωνα με τις κυριότερες απόψεις της ιστορικής μεθόδου που αναπτύξαμε, πως αυτή καθ' εαυτή η διαδικασία είναι κάτι πολύ παλιό, που δημιουργήθηκε πριν από τη χρησιμοποίησή της για την τιμωρία, πως η τιμωρία μπήκε ερμηνευτικά στη διαδικασία (που υπήρχε από πολύ καιρό αλλά που είχε διαφορετικό νόημα η χρήση της), με λίγα λόγια, πως σ' αυτή την περίπτωση δεν συμβαίνει όπως φαντάστηκαν όλοι ο αφελείς γενεαλόγοι μας του δικαίου και της ηθικής, που πιστεύουν πως η διαδικασία εφευρέθηκε μαζί με την τιμωρία για ένα σκοπό, όπως φανταζόνταν άλλοτε πως το χέρι πλάστηκε για να αρπάζει»⁸³.

Το «νόημα», ο τρόπος και το ύφος της λειτουργίας του «δράματος» ή του PROCESSUS της «σημαίνουσας πρακτικής», που δεν είναι βέβαια «λειτουργία» κατά την ιδιόλεκτο του «λειτουργισμού»⁸⁴ αποτελεί ένδειξη, συμπτωτικό σημαίνον ή σύμπτωμα ενός πεδίου σχέσεων δύναμης, μιας πεδιακής συνισταμένης ενός ανισότροπου και ανισοσθενούς συσχετισμού δυνάμεων. Η υλική υπόσταση και ο σκοπός της ποινής αναδύονται, τροπίζονται, μετατρέπονται και ανατρέπονται μέσα σε συστήματα σχέσεων δύναμης, που ο κώδικας σύνταξης και διάταξής τους αρθρώνεται γύρω από τους θεσμίζοντες και θεσπίζοντες, όχι φαντασιακά αλλά υλικά, πυρήνες της υποδούλωσης και κυριαρχησης, της εισβολής και κατάκτησης, της καταπίεσης και εκμετάλλευσης, όπου «κάθε υποδούλωση και κάθε κατακυριαρχηση ισοδυναμεί με μια καινούρια ερμηνεία»⁸⁵. Νομίζω πως αυτή ακριβώς η αντιδιαστολή «δράματος» και «νοήματος» της ποινής είναι σημαντική για την ποινική επιστήμη, η οποία δεν πρέπει να ξεχνάει πως η ποινή είναι «υλικό δράμα», που είναι ήδη και πάντοτε σαν απολησμονημένο, και να κεντροθετεί μόνο το επίθετο και ένθετο «νόημα».

Το «νόημα», το κινητό ή μεταβλητό στοιχείο, της ποινής δεν είναι απλό και μονοδιάστατο αλλά σύνθετο και πρισματικό.

---

82. Γενεαλογία... Σελ. 74.

83. 'Ο.π. Σελ. 74-75.

84. Για την έννοια της λειτουργίας στον «Λειτουργισμό» βλ. MALINOWSKI, Η θεωρία του Λειτουργισμού. Μετ. Τσαούση. Στο «Κοινωνική Ανθρωπολογία» IMAGO. Χ.χ. Σελ. 125.

85. Γενεαλογία... Σελ. 72.

«Κάθε αλήθεια είναι απλή —Δεν είναι αυτό ένα διπλό ψέμα;»⁸⁶ Η ποιηή ως «νόημα» είναι κατά την γενεαλογική φασματοσκόπηση του Νίτσε «σύνθεση νοημάτων»⁸⁷ ή κατά την ομόλογη ψυχαναλυτική ορολογία του FREUD «συμπύκνωση»⁸⁸ σημασιών. Η ιστορική πολλότητα των πραγματικών ενεργεία λειτουργιών του φαινομένου της ποιηής συμπυκνώνεται και αποκρυσταλλώνεται σε ένα δυσδιάλυτο και δυσανάλυτο ιστορικό σύνθεμα όχι σύγκραμα, ένα δίχτυ που είναι δύσκολο να ξεμπλεχτεί⁸⁹. Στόχος της ανασκοπικής στρατηγικής της γενεαλογίας είναι ο εντοπισμός και η αποκάλυψη στοιχειωδών καταστάσεων της σύνθετης ενότητας, άρα πιο ευανάλυτων και ευμετακίνητων, και η ανά-γνωση της δόμησης, μεταδόμησης, αποδόμησης και αναδόμησης της συν-τακτικής και διατακτικής άρθρωσης της ποιηής ως σύνθετου ιστορικού αντικειμένου. Η «οδός διζήσιος» της γενεαλογίας είναι ιχνηλασία της παλλόμενης πραγματικότητας και της σύνθετης και απρονόητης ή και παράλογης κίνησης του αντι-κειμένου, συνεπώς είναι ζήτηση γεγονότων εκαι ερμηνειών και ανασύσταση μιας σημειωτικής στρωματογραφίας του «νόηματος» της ποιηής.

Εφαρμογή γενεαλογικής προοπτικής στο χώρο της ελληνικής ποιηικής επιστήμης αποτελούν οι θέσεις του Ν. Παρασκευόπουλου για το φαινόμενο της ποιηής. Κατά τον Παρασκευόπουλο όλα τα δικαιικά φαινόμενα και κατηγορήματα πρέπει να θεωρούνται επιστημονικά μέσα στην ιστορικότητα και κοινωνικότητά τους. Η ποιηή ειδικότερα είναι δικαιικό φαινόμενο με καθοριστική ιστορικότητα, με ιστορική δυναμική (θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για υλικώς και όχι φανταστικώς θεσπίζουσα και θεσπίζουσα ιστορικότητα της ποιηής). Δεν πρέπει να αναζητούμε την αρχή της ποιηής, όπως άλλωστε και του (ποιηικού) δικαίου, αλλά να ιχνηλατούμε και να εντοπίζουμε την ανάδυση των φαινομένων της ποιηής στις «περιόδους μεγάλων ιστορικών και κοινωνικών μεταβολών. Η προοπτική ανά-γνωσης του ιστορικού κειμένου της ποιηής, που προτείνει ο Ν. Παρασκευόπουλος, δεν είναι η μάλλον επικρατούσα, αν και αμφισβητούμενη, εξελιτισμική αλλά μια ιστορική στρατηγική γενεαλογικού τύπου. Η ποιηή και τα όρια της έντασης και της έκτασής της είναι ιστορικοκοινωνική μεταβλητή ανάλογα προς τις ιστορικές και κοινωνικές μεταλλάξεις.

Η ποιηή είναι φαινόμενο σύνθετο και μάλιστα πολύπλοκο.

---

86. Το λυκόφως... Σελ. 13.

87. Γενεαλογία... Σελ. 75.

88. FREUD: Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση. σελ. 141-3.

89. Γενεαλογία... Σελ. 75-76.

Κεντρική προοπτική εστία ανάλυσης του φαινομένου της ποινής είναι η κοινωνική σύγκρουση. Η σύγκρουση κοινωνικών δυνάμεων και η σχέση αντίθεσής τους προσδιορίζει το φαινόμενο της ποινής ποιοτικά και ποσοτικά, διότι η ποινή είναι ακριβώς έκφραση της διαφορότροπης χωροχρονικά συνισταμένης της διαπάλης ων ανταγωνιζόμενων δυνάμεων. Με βάση τις πτυχές και τις καμπές των αγώνων δυνάμεων και έμφαση στην εισβολή και την κατάκτηση, που συνήθως εκκρίπτουν από το πεδίο της κριτικής θεωρίας του ποινικού δικαίου, είναι δυνατά αδρογραφήματα γενεαλογικά τετμημένων και ασυνεχών πεδίων, ιστορικών τόπων εξουσίας-γνώσης, του φαινομένου της ποινής. Τα πεδία και ο τόποι της ιστορικής φαινομενολογίας της ποινής δεν είναι εξελικτικά στάδια αλλά εστίες πολλότητας, πολλαπλότητας και ποικιλότητας ιστορικών γεγονότων και ιστορικών στοιχείων, δομικώς σύνθετα πυκνώματα και πηγάδια ιστορικής ύλης⁹⁰.

Η φιλοσοφία και κυριότατα η «Φιλοσοφία του Δικαίου»⁹¹ κα ιδίως του ποινικού, ιδιαίτερα ευεπίφορου στην πλάνη της πλαστής μη διάρκειας και της υπερ- ή αν-ιστορικοποίησης, ως ειδολωλατρεία μουμιοποιημένων ιδεών έγινε τόπος προβολής μιας α-τοπίας του ιστορικού γίγνεσθαι. Γράφει διεισδυτικά ο Νίτσε «φιλοσοφώντας μ' ένα σφυρί» (κατά τη γνώμη μου ο μόνος γνήσιος και υπαρξιακά αυθεντικός τρόπος του φιλοσοφείν γενικά και ειδικότερα περί του ποινικού δικαίου και της ποινής): «Με ρωτάτε να σας πωσ ποια από τα χαρακτηριστικά των φιλοσόφων είναι πράγματι ιδιοσυγκρασίες; Για παράδειγμα η *έλλειψη ιστορικής αίσθησης, το μίσος προς την ίδια την ιδέα του γίγνεσθαι, ο αιγυπτισμός τους*. Πιστεύουν πως δείχνουν το σεβασμό τους προς ένα θέμα όταν το *αποϊστορικοποιούν*, SUB SPECIE AETERNI —όταν το μετατρέπουν σε μούμια. Όλα όσα χειρίστηκαν οι φιλόσοφοι εδώ και χιλιάδες χρόνια δεν ήταν παρά έννοιες-μούμιες *τίποτε πραγματικό δεν βγήκε ζωντανό από τα χέρια τους*. Όταν αυτοί οι αξιότιμοι ειδωλολάτρες των εννοιών λατρεύουν κάτι, το σκοτώνουν και το βαλσαμώνουν· απειλούν τη ζωή κάθε πράγματος που λατρεύουν. Ο θάνατος, η αλλαγή, τα γερατεία, όπως και η γέννηση και η ανάπτυξη είναι γι' αυτούς ενστάσεις —ακόμη και αναιρέσεις. *Ό,τι είναι δεν γίνεται, ό,τι γίνεται δεν είναι...*»⁹².

---

90. Βλ. Παρασκευόπουλος: Η δικαστική έφεση της ποινής, Θεσσαλονίκη. 1982. Σελ. 25-7, 95, 99-105, 223. Συμβολή στο Μαργαρίτης-Παρασκευόπουλος: Η θεωρία της ποινής. Σάκκουλα. 1984. Σελ. 17-27.

91. Για μια κριτική ανά-θεση της «φιλοσοφίας του δικαίου» Βλ. Σταμάτης: Εισαγωγή στη φιλοσοφία του δικαίου. Παν. Σημ. Θεσσαλονίκη. 1985 Σελ. 1-28.

92. Το λυκόφως των Ειδώλων. Σελ. 27.

Ο παλμός της νευρής του τόξου και της λύρας της επαναξιολόγησης των αξιών, ως κέντρο του σκληρού πυρήνα του ερευνητικού προγράμματος της γενεαλογίας, πρέπει να στοχεύει και να στοχάζεται την αποσύνθεση, ανασύνθεση και μετασύνθεση της «αξίας» της «φιλοσοφίας» και της «επιστήμης», ως πεδιακών τόπων συνάρθρωσης της εξουσίας και γνώσης της αλήθειας, με την κριτική ιστοριολογικοποίησή τους. Το πρόβλημα αυτό είναι ιδιαίτερα επιτακτικό, συντακτικό και διατακτικό, για την κριτική ανα-στόχηση της «φιλοσοφίας» και της «επιστήμης», του «Δικαίου και μάλιστα του Ποινικού, όπου εντοπίζεται κυρίως ως κριτική ανά-γνωση της ποινής και των εννόμων αγαθών, είναι «το ανώτατο ενεργητικό σημείο έρευνας» κάθε κριτικής διαλεκτικής θεώρησης του ποινικού φαινομένου»⁹³.

---

93. Όπως την προτείνει ο Ι. Μανωλεδάκης στη «Γενική θεωρία του Ποινικού δικαίου» και την πραγματώνει η Διαλεκτική Σχολή της Θεσσαλονίκης.

Υποτιμά ο μαρξισμός το δίκαιο;*

Μετά την αποτυχία των μετωπικών επιθέσεων που επιχειρήσαν, στις αρχές του αιώνα μας, ενάντια στο μαρξισμό ο Stammer, ο Menger και άλλοι, η αστική νομική επιστήμη επιλέγει έναν άλλο τρόπο συμπεριφοράς: τη «σιωπή», την άγνοια του μαρξισμού. Ο τελευταίος ανακηρύχθηκε μάλιστα ως

---

* Μετάφραση από τη γαλλική έκδοση τμήματος (σελ. 126-137) του γνωστού διεθνώς και έγκυρου έργου του καθηγητή-ακαδημαϊκού και διευθυντή του Ινστιτούτου «Κράτος και Δίκαιο» (Μόσχα) V. Loukanov υπό τον τίτλο «Pensée juridique bourgeoise contemporaine» (Σύγχρονη αστική δικαιοκή σκέψη), 1974. Editions du Progrès, Μόσχα.

Η μετάφραση έγινε από τη Σ. Αυτζαλανίδου και η θεώρησή της έγινε από τον δικηγόρο Δ. Νικολόπουλο.

θεωρία αποκλειστικά οικονομική, όπου δε θα έμενε καμιά ζωτική θέση για το δίκαιο και όπου η εκτίμηση του δικαίου θα γινόταν με τρόπο αρνητικό. Στη συνέχεια η άποψη αυτή υποστηρίχτηκε και για την πρακτική της οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη Σοβιετική Ένωση.

Η κατάργηση όλων των παλαιών νόμων που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Σοσιαλιστικής Οκτωβριανής Επανάστασης, δηλαδή η αρνητική στάση της σοβιετικής εξουσίας απέναντι στο παλιό δίκαιο της αστικής τάξης και του δεσποτισμού, παρουσιάστηκε από την αστική προπαγάνδα ως αρνητική *a priori* στάση γενικά απέναντι στο δίκαιο, στάση που ανήκει, όπως λένε, στο πνεύμα του μαρξισμού. Μολονότι μια λεπτομερής κωδικοποίηση του νέου σοβιετικού δικαίου ολοκληρώθηκε πέντε χρόνια μετά την επανάσταση (αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ποτέ στην Ιστορία δεν πραγματοποιήθηκε τόσο γρήγορα μια κωδικοποίηση), η αστική προπαγάνδα επαναλάμβανε για πολλά χρόνια ότι η σοβιετική κοινωνία δεν γνώριζε το δίκαιο. Μπορεί κανείς, ακόμη και σήμερα, να συναντήσει παρόμοιες δηλώσεις στους κύκλους των πιο γνωστών αντικομμουνιστών.

Μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο αναθεωρήθηκε η θέση ότι ο μαρξισμός δεν δημιούργησε κανένα δόγμα δικαιοκ. Αν, το 1955, ο H. Kelsen μιλά ακόμη για την «αποτυχία» των μαρξιστικών προσπαθειών να δημιουργήσουν μια θεωρία δικαίου στοιχειωδώς συνεπή¹, μέσα στη δεκαετία του 1960 σχεδόν κανένας πια από τους λίγο πολύ αξιόπιστους δυτικούς συγγραφείς δεν επιβεβαιώνει αυτή την «αποτυχία». Ο M. Villey γράφει, λ.χ., ότι αν ο Marx δεν έγραψε κάποιο έργο ειδικά αφιερωμένο στο δίκαιο, αν δεν θεωρήθηκε εκπρόσωπος της φιλοσοφίας του δικαίου, «ωστόσο αξίζει να συγκαταλέγεται στους πιο μεγάλους ή τουλάχιστον στους πιο σημαντικούς δασκάλους της φιλοσοφίας του δικαίου. Σε τελική ανάλυση, είναι φιλόσοφος του δικαίου πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι φιλόσοφοι θεμελιωτές της αστικής δικαιοκ. σκέψης: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel· πολύ περισσότερο απ' αυτούς, γνώρισε και ενδιαφέρθηκε για το δίκαιο»².

Η παρούσα δημοσίευση κρίνεται χρήσιμη για δύο λόγους: πρώτο, διότι οι απόψεις αυτές είναι συνδεδεμένες με την επιχειρούμενη, πρόσφατα, στη Σοβιετική Ένωση αναδόμηση της έννομης τάξης και δεύτερο, διότι οι απόψεις του V. Toumanov έχουν δημοσιευτεί πριν από δεκαπέντε περίπου έτη από επίσημο (κρατικό) εκδοτικό οίκο.

A. I. Τάχος, καθηγητής

1. H. Kelsen: *The Communist Theory of Law*, London 1955.

2. APhD, T. XII, 1967, σελ. 216.

Μια τέτοια εξομολόγηση —και υπάρχουν πολλές— επαληθεύει το γεγονός ότι στις σύγχρονες περιστάσεις η πλήρης και ανατιολόγητη άρνηση του μαρξισμού δεν έχει πολλές πιθανότητες επιτυχίας. Καλό θα είναι να αποφεύγονται οι πλάνες σε ό,τι αφορά τους τελικούς σκοπούς αυτών των εξομολογήσεων. Η γενική γραμμή της αστικής «δικαιικής κριτικής του μαρξισμού» είναι κατά προσέγγιση η ακόλουθη: ναι, αναγνωρίζουν οι αστοί συγγραφείς, κάναμε λάθος, άλλοτε, αγνοώντας τη θεωρία του Marx για το δίκαιο· σήμερα διορθώνουμε αυτό το λάθος. Αναγνωρίζουμε την πρωτοτυπία των ιδεών του Marx, τις επιστημονικές του αρετές. Και τώρα, έχοντας αναλύσει αυτή τη θεωρία απ' όλες τις απόψεις, μπορούμε και πάλι να υποστηρίξουμε ότι το μαρξισμός, σε τελική ανάλυση, υποτίμησε το δίκαιο και του έδωσε μια θέση υποδεέστερη μέσα στο σύστημα των κοινωνικών θεσμών και αξιών. Ο K. Stoyanovitch, συγγραφέας του εκτενούς έργου «Μαρξισμός και Δίκαιο», τελειώνει το έργο του με την ακόλουθη φράση: «Ολοκληρώνω αυτή τη συνηγορία υπέρ του δικαίου, κατά της εχθρότητας που εκδηλώνει εναντίον του η μαρξιστική θεωρία»³.

Έτσι, συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, οι μέθοδοι της κριτικής άλλαξαν πολύ περισσότερο απ' ό,τι η ουσία της. Η μαρξιστική θεωρία για το δίκαιο δεν είναι πια αντικείμενο αποσιώπησης ή άγνοιας, αλλ', αντίθετα, είναι αντικείμενο πλατιάς μελέτης· όσον αφορά τα βασικά συμπεράσματα που αναφέρθηκαν παραμένουν τα ίδια, κάτω όμως από ένα πιο σεβαστό σχήμα, είναι αλήθεια. Αν οι θεμελιωτές του μαρξισμού κατηγορούσαν την αστική αντίληψη του κόσμου ότι κρίνει την πραγματικότητα μέσα από «ματογυάλια νομικά χρωματισμένα» και ότι υπερτιμά το ρόλο του δικαίου, άλλοι μέμφονται το μαρξισμό για το αντίθετο (μομφή που στηρίζεται, κατά μεγάλο μέρος, στην παραδοσιακή αντίληψη του κόσμου για το δίκαιο): ότι δηλαδή υποτιμά το ρόλο του δικαίου, την κοινωνική αξία του «έννομου» στη ζωή της ανθρωπότητας.

Αυτή η θέση, με τη σειρά της, χρησιμεύει ως θεμέλιο για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι στη σοσιαλιστική κοινωνία που οικοδομήθηκε με βάση τις αρχές του μαρξισμού δίνεται στο δίκαιο ένας ρόλος τόσο δευτερεύων, ώστε να μη μπορεί ν' αναπτυχθεί όσο στην αστική κοινωνία· έτσι, η τελειοποίηση του δικαίου θα σήμαινε απομάκρυνση από τις συνεπείς μαρξιστικές θέσεις, θα ήταν μια κίνηση σύγκλισης προς το

---

3. K. Stoyanovitch, *Marxisme et Droit*, PARIS 1964, σελ. 391. Πρβλ. επίσης *La Philosophie du Droit en U.R.S.S. (1917-1953)*, Paris 1965.

σύγχρονο αστικό πρότυπο του δικαίου⁴. Η αστική κοινωνία και η ιδεολογία της λειτουργούν ως υπερασπιστές του δικαίου ενάντια στο μαρξισμό, αν και το δίκαιο δεν χρειάζεται καθόλου παρόμοια υπεράσπιση.

Για να επιβεβαιώσουν την αρνητική κι ακόμη την εχθρική στάση του μαρξισμού απέναντι στο δίκαιο, οι δυτικοί επικριτές του προσφεύγουν, συνήθως, στο πρόβλημα της εξαφάνισης του δικαίου, επικαλούμενοι αυτό ως επιχείρημα. Η μαρξιστική θέση για την εξαφάνιση του κράτους και του δικαίου στην κομμουνιστική κοινωνία ερμηνεύεται από τους αστούς συγγραφείς με την έννοια ότι ο Marx και ο Engels θεώρησαν το δίκαιο ως αναπόφευκτο αλλ' ευτυχώς παροδικό κακό. Ο K. Stoyanovitch βεβαιώνει ότι ο μαρξισμός, θέτοντας το πρόβλημα της εξαφάνισης του δικαίου, υπήρξε η πρώτη μεγάλη θεωρία που έστειλε το δίκαιο στο εδώλιο του κατηγορούμενου⁵.

Οι Αμερικανοί συγγραφείς Howard και Summer θεωρούν ότι κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης της κοινωνικής σκέψης που αφορά το ερώτημα: «Είναι απαραίτητο το δίκαιο;» δινόταν πάντοτε απάντηση και θετική και αρνητική. Στον αριθμό των οπαδών της αρνητικής απάντησης περιλαμβάνουν και τους «κομμουνιστές θεωρητικούς του δικαίου». Για να θεμελιώσουν την άποψή τους, χρησιμοποιούν αποσπάσματα από έργα των V. Lenine, R. Stucka, E. Pachoukanis, S. Golunski, στα οποία γίνεται λόγος για την εξαφάνιση του δικαίου στη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία⁶.

Μ' αυτή τη λογική καθένας που θα διατύπωνε το αξίωμα «ο άνθρωπος είναι θνητός» θα μπορούσε να ονομαστεί μισάνθρωπος. Γι' αυτό το λόγο, η θέση για την εξαφάνιση του δικαίου ανάγεται στην εκτίμηση του δικαίου από τη σκοπιά των ιστορικών προοπτικών και όχι από τη σκοπιά του ρόλου του μέσα στην αναπτυγμένη κοινωνία των τάξεων, που είναι οργανωμένη σε κράτος. Πάνω σ' αυτό ο μαρξισμός μιλά, επίσης, για την εξαφάνιση του κράτους στο μέλλον· ωστόσο οι αστοί επικριτές όχι μόνο δεν χαρακτηρίζουν το μαρξισμό ως εχθρό του κράτους, αλλά αντίθετα τον κακίζουν για τον «κρατισμό» του.

Υπάρχει μια ουσιώδης συνθήκη: όταν οι αστοί συγγραφείς

---

4. Ως παράδειγμα αυτού του είδους των απόψεων παραθέτουμε την εξής άποψη του H. Bermann: η ύπαρξη και μόνο του σοσιαλιστικού δικαίου συνιστά ένα είδος απόκλισης από το πνεύμα του μαρξισμού (Πρβλ. H. Bermann, *Justice in the USSR*, New York 1963, σελ. 167).

5. K. Stoyanovitch, *όπ. περ.*, σελ. 391.

6. Πρβλ. Ch. Howard-R. Summer, *Law, its Nature, Functions and Limits*, Prentice-HALL 1965, σελ. 23-27.

κατηγορούν το μαρξισμό ότι υποτιμά το δίκαιο, αντιλαμβάνονται το δίκαιο με την υποκειμενική του έννοια [= το «εξ υποκειμένου δίκαιο», το δικαίωμα, σ.τ.μ.]. Γι' αυτό το λόγο η εξαφάνιση του δικαίου εμφανίζεται σ' αυτούς ως περιορισμός και κατάργηση τόσο των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του ανθρώπου όσο και των εννόμων εγγυήσεών τους. Έτσι, ακριβώς, συντελείται μια λογική νόθευση, γιατί ο μαρξισμός μιλώντας για την εξαφάνιση του δικαίου δεν εννοεί την εξαφάνιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του ανθρώπου (αντίθετα, αυτά διευρύνονται, βαθμηδόν, όσο προχωρούμε προς τον κομμουνισμό), αλλά ως εξαφάνιση του κρατικού καταναγκασμού ως ειδικού γνωρίσματος που δίνει στους κοινωνικούς νόμους ένα δικαϊκό χαρακτήρα.

Η εξαφάνιση του δικαίου δε σημαίνει ότι όλοι οι κοινωνικοί κανόνες που σήμερα εμφανίζονται με τη μορφή κανόνων δικαίου θα έπαυαν να υπάρχουν στην κοινωνία του μέλλοντος. Χωρίς αμφιβολία, μια ορισμένη μερίδα απ' αυτούς δεν θα είναι πλέον αναγκαία, γιατί οι κοινωνικές σχέσεις και οι παράγοντες που τους καθιστούσαν απαραίτητους θα εξαφανιστούν. Μια άλλη μερίδα που εκφράζει τους πιο σημαντικούς γενικούς κανόνες της κοινωνικής ζωής θα διατηρηθεί, αλλά θα χάσει τη μορφή της νομικής ρύθμισης. Όσο διαρκεί η διαδικασία της εξαφάνισης του δικαίου, οι κοινωνικές και ηθικές κυρώσεις εναλλάσσονται αρχικά με τις νομικές κυρώσεις, τις οποίες αντικαθιστούν πλήρως, στη συνέχεια. Αυτό, όμως, δεν ισοδυναμεί με την πάλη της κοινωνίας και της ηθικής ενάντια στο δίκαιο, όπως ισχυρίζονται οι επικριτές του μαρξισμού, αλλά με τη βαθιά, εσωτερική εξέλιξη του δικαίου, η οποία ανταποκρίνεται στην εξέλιξη της κοινωνίας. Η εξαφάνιση του δικαίου σημαίνει πρακτικά την απόσπαση ορισμένων στοιχείων της κανονιστικής ρύθμισης όπως 1) ο κρατικός καταναγκασμός και 2) η εφαρμογή μιας ίσης κλίμακας σε άνισες σχέσεις (μετάβαση προς την αρχή «σε καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του»), ενώ διατηρείται το σύστημα των κανόνων της κοινωνικής ζωής και διευρύνονται στο Maximum τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του ανθρώπου. Η εξαφάνιση του δικαίου εμφανίζεται ως ουσιαστική μετάβολή στους κόλπους του κανονιστικού συστήματος, που καλείται να ρυθμίσει τη συμπεριφορά του ατόμου στην κοινωνία, κι όχι ως διάλυση, μέσα στο πνεύμα του αναρχισμού, αυτού του ίδιου συστήματος. Η εξαφάνιση του δικαίου στην ιστορική προοπτική δεν θα μπορούσε να μειώσει το ρόλο του στη σοσιαλιστική κοινωνία. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής οικοδόμησης, μεγαλώνει ο οργανωτικός ρόλος του δικαίου και της αρχής της νομιμότητας στις βασικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής.

Ο Howard και ο Summer διαπιστώνουν, ορθά, ότι κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης της κοινωνικής σκέψης είδαμε να προβάλλουν περισσότερο από μια φορά τάσεις αντιδικαιικές. Εντούτοις, πριν εντάξουμε σ' αυτόν το χώρο το μαρξισμό, θα πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή σε ένα τυπικό δεδομένο: η πιο οξυμένη και η πιο αρνητική στάση ενάντια στο δίκαιο κατά το 19ο αιώνα είναι η στάση ορισμένων συγγραφέων, όπως του Stirner, του Proudhon και τέλος του Bakounine, οι οποίοι αρνήθηκαν έντονα το δίκαιο, το νόμο, τη δικαιοσύνη. Ωστόσο οι απόψεις όλων αυτών των συγγραφέων κατακρίθηκαν ζωηρά από το Marx και τον Engels στα έργα που έγραψαν ειδικά για το σκοπό αυτό («Η γερμανική ιδεολογία», «Η δυστυχία της φιλοσοφίας» κ.λπ.). Αυτή η κριτική επέτρεψε να διατυπωθεί με ακρίβεια η θέση για την κοινωνική εξάρτηση της πολιτικής και αστικής νομοθεσίας από τις απαιτήσεις των οικονομικών σχέσεων και, κατά συνέπεια, η θέση για την αναγκαιότητα του δικαίου στην κοινωνική ζωή. Ο μαρξισμός εγκατέλειψε, απ' τη μια μεριά, τις υπερβολές της νομικής αντίληψης του κόσμου, η οποία υπερεκτιμά το ρόλο του δικαίου, και απ' την άλλη μεριά, το νομικό μηδενισμό, ο οποίος καταλήγει στο εντελώς αντίθετο άκρο. Πρέπει να προσθέσουμε ότι ακόμη και στις μέρες μας ο μαρξισμός τοποθετείται αποφασιστικά ενάντια στην προαναρχική αριστερίστικη στάση για το δίκαιο.

Εξάλλου, η αριστερίστικη ερμηνεία της μαρξιστικής θεωρίας για το δίκαιο αναπλάθει τη θεωρία των αστών συγγραφέων. ο αριστερισμός αποδίδει, επίσης, στο μαρξισμό μian εχθρική στάση κατά του δικαίου γενικά και ανεξάρτητα απ' το περιεχόμενό του και τους κοινωνικούς του σκοπούς· έτσι, για τον αριστερισμό η ανάπτυξη του δικαίου και της νομιμότητας στο σοσιαλισμό είναι η «προδοσία του μαρξισμού», «ο αστισμός του σοσιαλισμού», «η σύγκλιση». Ο συγγραφέας του προλόγου της γαλλικής μετάφρασης του έργου του E. Pachoukanis, «Η γενική θεωρία του δικαίου και ο μαρξισμός», G. Vincent χαρακτηρίζει ως περιέργους μαρξιστές αυτούς για τους οποίους το δίκαιο είναι ο βασικός κοινωνικός μοχλός της οικοδόμησης του κομμουνισμού⁷.

Αποδίδουν στο Marx και στο Lenine μια λανθασμένη άποψη του Pachoukanis (την οποία και ο ίδιος αποκήρυξε σε άλλα έργα του), σύμφωνα με την οποία το δίκαιο είναι αποκλειστικά προϊόν της αστικής κοινωνίας και θα εξαφανιστεί στο σοσιαλισμό.

Στην πραγματικότητα, ο Marx και ο Lenine δεν αρνήθηκαν

---

7. E. Pachoukanis: La Theorie Generale du Droit et le Marxisme, Paris 1970, σελ. 6.

ποτέ το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το δίκαιο στο σοσιαλισμό· αντίθετα τον επισήμαναν. Αρκεί να ξαναθυμηθούμε το έργο του Marx, «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα», στο οποίο παρουσιάζει το δίκαιο ως αναπόφευκτο στο αρχικό στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας (δηλαδή στο σοσιαλισμό), στο βαθμό που η κοινωνία δεν έχει περάσει ακόμη από τον καταμερισμό σύμφωνα με την εργασία (στάδιο στο οποίο το δίκαιο είναι απαραίτητο) στον καταμερισμό σύμφωνα με τις ανάγκες. Ακριβώς σε σχέση με αυτό ο Marx διατύπωσε το περίφημο συμπέρασμά του: «Το δίκαιο δεν μπορεί ποτέ να είναι ανώτερο από την οικονομική κατάσταση της κοινωνίας και από τη βαθμίδα του πολιτισμού που ανταποκρίνεται σ' αυτό»⁸.

Με τη σειρά του, ο V. Lenine, στο έργο του «Το κράτος και η επανάσταση» υπογράμμισε, μια φορά ακόμη, ότι όσο διαρκεί η μεταβατική περίοδος που ακολουθεί τον καπιταλισμό, το δίκαιο είναι απαραίτητο ως ρυθμιστής της κατανομής των προϊόντων και της εργασίας μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Ο V. Lenine επιστά την προσοχή μας σ' έναν άλλο κοινωνικό λόγο για τον οποίο επιβάλλεται να διατηρηθεί το δίκαιο έως τον ερχομό του ολοκληρωμένου κομμουνισμού: «Δεν μπορεί κανείς να σκεφτεί χωρίς να περάσει στην ουτοπία ότι μετά την ανατροπή του καπιταλισμού οι άνθρωποι μαθαίνουν αμέσως να εργάζονται για την κοινωνία, χωρίς νομικούς κανόνες οποιουδήποτε είδους»⁹.

Ωστόσο, θα ήταν σφάλμα να πιστέψουμε ότι ο Marx και ο Engels, όταν μιλούσαν για την αναγκαιότητα του δικαίου στο σοσιαλισμό, σκέφτονταν να διατηρήσουν τις αστικές μορφές του δικαίου¹⁰. Αυτό θα ερχόταν σε αντίθεση με τη μαρξιστική θέση της κοινωνικής και οικονομικής εξάρτησης του δικαίου, το ταξικό πολιτικό του περιεχόμενο και την ταξική του πολιτική σημασία. Πρόκειται για ένα σοσιαλιστικό τύπο δικαίου, το οποίο χαρακτηρίζεται, ιδίως, από το γεγονός ότι η δημιουργική επιρροή που μπορεί να έχει στις κοινωνικές διαδικασίες είναι θεμελιωδώς διευρυμένη· το δίκαιο, που πριν ήταν ουσιαστικά ένα μέσο προστασίας, καθίσταται (διαφυλάσσοντας πάντοτε την προηγούμενη λειτουργία του) ένας σημαντικός μοχλός για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Μία άλλη γραμμή αντιμαρξιστικής επιχειρηματολογίας των αστών νομικών: η εξαιρετικά ιδιόρρυθμη ερμηνεία της

8. K. Marx-F. Engels, Critique des Programmes de Gotha et d' Erfurt, Ed. Sociales, Paris 1966, σελ. 32.

9. V. Lenine, Oeuvres, τ. 25, σελ. 505.

10. Αυτή η άποψη υποστηρίχτηκε ιδίως από τον G. Bermon (Πρβλ. A Replay to V. A. Toumanov, in: Law and Government, 1965-1966, No 4).

θέσης για την προτεραιότητα του οικονομικού καθεστώτος της κοινωνίας, το οποίο τοποθετεί καθοριστικά το δίκαιο μεταξύ των άλλων φαινομένων του εποικοδομήματος. Από αυτή τη θέση συμπεραίνουν ότι το δίκαιο για το Marx θα ήταν ένα φαινόμενο «δεύτερης κατηγορίας», χωρίς δική του, ουσιαστική σημασία, ένα παράρτημα, το οποίο εξαρτάται από την οικονομία και έχει ελάχιστη σημασία για τον καθορισμό του μέλλοντος και των δρόμων της κοινωνικής ανάπτυξης. Επιπλέον, ως προϊόν της οικονομίας, το δίκαιο θα έχανε το χαρακτήρα του ως αυτόνομη πνευματική αξία και αυτό θα ζημίωνε την εξέχουσα θέση του ως μέσου πραγμάτωσης της δικαιοσύνης και των άλλων κοινωνικών ιδεωδών. Ο Αμερικανός καθηγητής S. E. Stumpf, μιλώντας για το μαρξιστικό τρόπο εξέτασης του συσχετισμού δικαίου και οικονομίας συγκρίνει πολύ παράδοξα το δίκαιο με την ουρά ενός ζώου που το ακολουθεί αυτόματα¹¹. Παρά το γεγονός ότι είναι κοινοτοπικό και ποταπό το να κατηγορεί κανείς το μαρξισμό για «χυδαίο οικονομισμό», δεν πρέπει, ωστόσο, να υποτιμηθεί το πιθανό προπαγανδιστικό αποτέλεσμα αυτής της κατηγορίας· γιατί στις δυτικές χώρες τα μάτια των πολλών αναγνωστών η έννοια της «οικονομίας» είναι συχνά άμεσα συνδεδεμένη με την ιδέα της καπιταλιστικής «επιχείρησης» (business):

Το δίκαιο, λέει ο μαρξισμός, δεν είναι κατανοητό έξω από την εξάρτησή του από το κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς της κοινωνίας. Εντούτοις, δεν απορρέει, καθόλου, από αυτό ότι το δίκαιο είναι ένα απλό εκμαγείο της οικονομίας.

Ο μαρξισμός πολλές φορές επέστησε την προσοχή στην ακόλουθη περίπτωση: αν το δίκαιο είχε προσδιοριστεί αποκλειστικά και άμεσα από την οικονομία, θα ήταν αδύνατο να εξηγήσει κανείς γιατί η μορφή με την οποία το δίκαιο εκφράζει ανάλογες οικονομικές συνθήκες παρουσιάζεται συχνά πολύ διαφορετική. Αντίθετα, σχέσεις που διακρίνονται η μία από την άλλη, λόγω της κοινωνικής και οικονομικής ουσίας τους, μπορούν να φανούν ότι μοιάζουν κατά την έννομη ρύθμισή τους. Πολλοί παράγοντες μπορούν ν' αφήσουν πάνω στο δίκαιο από ένα φανερό σημάδι, δηλαδή: οι πολιτικές συνθήκες, η κυρίαρχη ιδεολογία· σε ορισμένες εποχές η θρησκεία, η εθνική ψυχολογία, οι ιστορικές παραδόσεις κ.λπ. Επιπλέον, στην αναπτυσσόμενη κοινωνία, το κράτος ως δημιουργός του δικαίου είναι αναγκασμένο να λάβει υπόψη του το νομικό σύστημα που υπάρχει και ισχύει. Ο Marx υπογράμμισε, ιδιαίτερα, (αυτή η σκέψη αναπτύχθηκε στη συνέχεια πολλές φορές από τον Lenine) τον επηρεασμό του δικαίου από το βαθμό ανάπτυξης του

---

11. S. E. Stumpf, *Morality and the Law*, Nashville 1966, σελ. 63.

πολιτισμού της κοινωνίας¹². Εξαιτίας της υπαρξης όλων αυτών των παραγόντων, το δίκαιο εκφράζει τις οικονομικές συνθήκες με τη μορφή του διαμέσου.

Ο μαρξισμός δεν υποστήριξε ποτέ ότι το δίκαιο δεν παίζει κανένα σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της κοινωνίας· οι αντίπαλοί του μάταια πιστεύουν ότι ο μαρξισμός, έχοντας αναγνωρίσει τη δυνατότητα της αντίστροφης δράσης του δικαίου πάνω στο καθεστώς των κοινωνικών σχέσεων και στην ανάπτυξή του, θα έφτανε στην αυτοαναίρεση ή, εν πάση περιπτώσει, θα έπεφτε σε αντίφαση προς την ίδια του τη θέση σε ό,τι αφορά την εξάρτηση του νομικού εποικοδομήματος από την οικονομική βάση. Η υλιστική ερμηνεία του δικαίου, που εξετάζει την αλληλεπίδραση του δικαίου και της κοινωνικής δομής, επιτρέπει, ακριβώς, να φανεί η δραστική και ουσιαστική επενέργεια του δικαίου σ' αυτή τη δομή και στη ροή της κοινωνικής εξέλιξης. Το δίκαιο κατέχει μία υπολογίσιμη, αν και σχετική, ανεξαρτησία έναντι του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Έτσι, το δίκαιο μπορεί να ασκήσει την επίδρασή του προς την ίδια με την κοινωνική εξέλιξη κατεύθυνση (εδώ περιλαμβάνεται και η οικονομική ανάπτυξη), αλλά μπορεί, επίσης, και να την παρακωλύσει. Ωστόσο, υπάρχουν όρια στη δράση των θεσμών και των νομικών κανόνων οι οποίοι ανακόπτουν την κοινωνική εξέλιξη, συντηρούν τεχνητά τα ζωντανά υπολείμματα του παρελθόντος ή, αντίθετα, πασχίζουν να υπερπηδήσουν αναγκαία για την εξέλιξη στάδια· αυτά τα όρια αποδεικνύονται πολύ στενά, γιατί το δίκαιο δεν μπορεί να αποκλείσει τη δράση των αντικειμενικών νόμων [= να αποκλείσει τη ροή των πραγματικών γεγονότων, σ.τ.μ.]. Το δίκαιο, σε κάθε περίπτωση, δεν είναι ποτέ παθητικό σε σχέση με τις σημαντικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής· εμφανίζεται ως σοβαρός παράγοντας για να σταθεροποιήσει τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και σε ορισμένες περιπτώσεις ευνοεί, με τρόπο ενεργό, τη δημιουργία νέων σχέσεων. Η επίδραση του δικαίου πάνω στην οικονομία είναι επίσης ουσιαδής· όσο περισσότερο πολύπλοκος είναι ο οικονομικός μηχανισμός της οργανωμένης σε κράτος κοινωνίας, τόσο περισσότερο δυναμική είναι αυτή η επίδραση που ασκείται σε πολλές συγκεκριμένες κατευθύνσεις.

Κατά τη γνώμη μιας ολόκληρης σειράς αστικών σχολών (θεωριών), ο νομοθέτης δεν κάνει τίποτε άλλο από το να «ανακαλύπτει» το δίκαιο, το οποίο μορφοποιείται αυτόματα και ανεξάρτητα από αυτόν. Αυτό συμβαίνει με τις θεωρίες της

12. K. Marx-F. Engels, ό.π., πρ. σελ. 25.

ιστορικής σχολής, ορισμένων σχολών κοινωνιολογίας του δικαίου και της φαινομενολογικής αντίληψης, κατά την οποία ο νομοθέτης «ανακαλύπτει» τους κανόνες δικαίου όπως ανακαλύπτουμε τους κανόνες των μαθηματικών. Σε αντιπαράθεση με αυτή την πραγματικά αυτόματη προσέγγιση, ο μαρξισμός υπογραμμίζει ότι η αντικειμενική εξάρτηση του δικαίου από την οικονομική βάση δεν αποκλείει, καθόλου, τη συνειδητή, θεληματική δραστηριότητα των ατόμων και των τάξεων ως σημαντικό θεσμικό στοιχείο της εγκαθίδρυσης και της ανάπτυξης του δικαίου. Το δίκαιο δε γεννιέται αυτόματα από την οικονομία, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας θεληματικής δραστηριότητας της τάξης που εξελίσσεται πάνω σε μια καθορισμένη κοινωνική και οικονομική βάση, η οποία καθρεφτίζεται στο δίκαιο ακριβώς μέσα απ' αυτή τη θεληματική ταξική δραστηριότητα. Όπως κάθε κοινωνική δραστηριότητα, οι διαδικασίες δημιουργίας του δικαίου στην κοινωνία και στο κράτος είναι πολύπλοκες και ποικίλες.

Φυσικά, σ' αυτή τη θεληματική ταξική διαδικασία δημιουργίας του δικαίου, ο κύριος ρόλος ανήκει στην πολιτική και στα πολιτικά συμφέροντα. Οι οικονομικές συνθήκες, πριν να καθρεφτιστούν στο δίκαιο, διαθλώνται διαμέσου της πολιτικής, η οποία νοείται ως σχέση των τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων και εκφράζεται με τις μορφές, τα έργα και το περιεχόμενο της κρατικής δραστηριότητας. Η γνωστή θέση του μαρξισμού για τη στενή σχέση μεταξύ δικαίου και πολιτικής έχει υπόψη της την κρατική πολιτική δράση για τη δημιουργία του δικαίου, δηλαδή τη χρησιμοποίηση της δημιουργίας του δικαίου για την πραγματοποίηση της κρατικής πολιτικής. Η άποψη του Leninε σύμφωνα με την οποία «ένας νόμος είναι ένα πολιτικό μέτρο, είναι η πολιτική»¹⁴ δε σημαίνει, με κανένα τρόπο, ότι πρέπει να θυσιάσουμε το δίκαιο στην πολιτική, όπως αυτό παρουσιάζεται, συχνά, από τους δυτικούς επικριτές του μαρξισμού. Όταν ο μαρξισμός μιλά για το δίκαιο ως μορφή ή ως πολιτικό μέσο, αυτό δε συνιστά έναν εξαντλητικό ορισμό του δικαίου αλλά μιαν ανάγλυφη παράσταση μιας από τις όψεις του. Το δίκαιο, θεωρούμενο ως μέσο πραγμάτωσης της κρατικής πολιτικής, δεν είναι μια απλή παθητική μορφή αυτής της πραγμάτωσης, αλλά ένας παράγοντας που ασκεί, με τη σειρά του, επιρροή στο περιεχόμενο της πολιτικής και στις μεθόδους πραγμάτωσης της.

Ορισμένοι δυτικοί επιστήμονες αναγνωρίζουν σήμερα το ακόλουθο γεγονός: ο μαρξισμός, επισημαίνοντας τη στενή

---

13. *V. Lenin, Oeuvres*, τ. 23, σελ. 51.

σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις συνθήκες της κοινωνικής ζωής, στο κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς της κοινωνίας, στην πολιτική από τη μια μεριά και στο δίκαιο από την άλλη, βοήθησε στο να απομυθοποιηθεί το δίκαιο και στο να τοποθετηθούν οι έρευνες αυτού του αντικειμένου στο πραγματικό κοινωνιολογικό πεδίο. Εντούτοις συνεχίζουν να μέμφονται το μαρξισμό γιατί μια τέτοια στάση στερεί, λένε, το δίκαιο από την ηθική του σπουδαιότητα και το υποβαθμίζει ως πνευματική αξία και έκφραση της δικαιοσύνης. Στη βάση αυτών των μορφών βρίσκεται η ιδέα ότι η δικαιοσύνη και οι άλλες αξίες και τα ιδεώδη θα ήταν ο καρπός της «καθαρής συνείδησης». Αλλά δεν είναι καθόλου έτσι: οι κοινωνικές αξίες και τα κοινωνικά ιδεώδη είναι σταθερά δεμένα με τον κόσμο του κοινωνικού «είναι» και ο τρόπος εξέτασης του δικαίου κατά την εξάρτησή του από αυτό το κοινωνικό «είναι» αποτελεί το μόνο τρόπο ο οποίος παρέχει μια πραγματικά επιστημονική βάση για να απαντήσουμε στο ερώτημα: σε ποιο βαθμό ανταποκρίνεται το δίκαιο στις κοινωνικές αξίες και τα κοινωνικά ιδεώδη, στις επιταγές της κοινωνικής προόδου;

Έτσι, το γεγονός ότι ο μαρξισμός θεωρεί το δίκαιο ως δευτερεύον κοινωνικό φαινόμενο, σε σχέση με την οικονομική βάση, δεν σημαίνει καθόλου ότι υποτιμά το δίκαιο ή ότι το κατατάσσει στους παράγοντες «δεύτερης κατηγορίας» της κοινωνικής ζωής. Για να δείξουμε τη σπουδαιότητα ενός οποιουδήποτε κοινωνικού θεσμού, δεν είναι καθόλου απαραίτητο να ανακηρύσσεται αυτός πρωταρχικός και θεμελιώδης.

Στο μέτρο που η νομική αντίληψη του κόσμου υπογραμμίζει το σημαντικό ρόλο του δικαίου στην κοινωνική ζωή, ο μαρξισμός δεν αποτελεί μια απόλυτη άρνηση αυτής της αντίληψης. Ο μαρξισμός διακηρύσσει την αντίθεσή του προς την υπερτροφία του δικαίου και προς το φετιχισμό της νομικής μορφής: ωστόσο, στα πλαίσια της μαρξιστικής ερμηνείας των κινητηρίων δυνάμεων και των νόμων της ζωής και της ανάπτυξης της ταξικής κοινωνίας μια αξιόλογη και σημαντική θέση ανήκει στο δίκαιο.

Ο ρόλος του δικαίου είναι υπολογίσιμος στη σοσιαλιστική κοινωνία. Μία από τις βασικές τάσεις της ανάπτυξης της πολιτικής οργάνωσης της σοσιαλιστικής κοινωνίας και της σοσιαλιστικής δημοκρατίας είναι η τελειοποίηση του δικαίου και της νομοθεσίας, η συνεπής εφαρμογή στην πράξη της αρχής της νομιμότητας, η ανύψωση του κύρους του νόμου, η εκπαίδευση των ανθρώπων μέσα στο πνεύμα σεβασμού του νόμου.

MGSA
Modern Greek Studies Association

Box 182
New Haven, Connecticut 06508, U.S.A

SYMPOSIUM 1991

DATES: OCTOBER 31, - NOVEMBER 2, 1991

LOCATION: UNIVERSITY OF FLORIDA, GAINESVILLE

THEME: GREECE IN A CHANGING EUROPE: STATE, SOCIETY & CULTURE
CALL FOR PAPERS

The dramatic changes occurring across Europe will have a multi-faceted and multi-level impact on Greece's domestic development as well as on its role in the «New Europe». In particular the single market of the European Community projected by 1992 and its growing political influence on the one hand and, on the other, the institutional transformations in Eastern Europe and the Soviet Union (with their consequences for East-West relations and for the entire international community) will profoundly affect the culture, society and state institutions of Greece.

The Symposium will focus on the interaction and interconnection between the ideological, political, institutional, socio-economic, cultural, and foreign policy currents in the Europe of the 1990s and their impact on comparable developments in Greece. Included in the Symposium's theme is the significance of pan-European trends for particular aspects of Greek society and culture as well as for the extension of the idea of Europe within Greece. Areas of special interest include education, literature, literary criticism, mass media, entertainment and the arts, the family and justice and the law.

Accordingly, proposals for papers will be considered on a wide range of subjects which concern the impact of changing Europe on the Greek state, society and culture as well as the role of Greece in the Europe of the future. In addition to individual proposals the Program Committee will entertain a limited number of proposals for entire panels.

Those wishing to present a paper should a typed abstract of *no less than 250 and no more than 750 words plus eight xerox copies to the Executive Director by OCTOBER 1, 1990*. The top copy should bear the name of the proposer; all other copies should have had the proposer's name removed to facilitate blind review of the proposal. The Program Committee will be informed of the proposer's identity only after the initial selection has been made. Shorter abstracts of the papers chosen for inclusion in the program will be requested later.

Proposals for entire panels should include a complete set of paper abstracts according to the foregoing instructions as well as a cover statement of 250-750 words, prepared by the panel's coordinator, explaining how the panel relates to the Symposium's theme.

All abstracts and inquiries should be addressed to:

Professor John O. Iatrides
Executive Director
MGSA
Box 1826
New Haven, CT 06508

Program Committee

Chair

Adamantia Pollis, New School for Social Research (politics)

Members

Margaret Alexiou, Harvard University (literature & folklore)
Elena Frangakis-Syrett, Queens College, CUNY (history)
Vassilis Lambropoulos, Ohio State University (literature)
Alexander Nehamas, Princeton University (philosophy)
Lefteris Pavlides, Roger Williams College (architecture)
Susan Sutton, Indiana University (anthropology)

Local Arrangements Committee

Chair

Karelisa Hartigan, University of Florida, Gainesville (classics)

Members

To be announced.

*Σχετικά με την συνεκτίμηση των συνεπειών
κατά την Ερμηνεία των Ποινικών Νόμων*

Εισαγωγική παρουσίαση

Το προκείμενο άρθρο του καθηγητή W. Hassemer εμβαθύνει στο νευραλγικό θέμα του συγκαθορισμού της εφαρμογής των κανόνων ποινικού δικαίου από τις κάθε φορά προσδοκώμενες επιπτώσεις της στην ατομική περίπτωση. Η συνεκτίμησή τους συλλαμβανόμενη πλέον από άποψη θεωρίας δικαίου σαν «μοντέλο» ερμηνείας των κανόνων δικαίου εισδύει και στο χώρο της αποφασιστικής δραστηριότητας του ποινικού δικαστή, με κύρια ερείσματα στη γερμανική ποινική θεωρία την αντίληψη της ενοχής υπό λειτουργική έποψη και την κατάσταση ανάγκης που αίρει το άδικο. Μέριμνα του καθηγητή Hassemer είναι τέλος η κριτική αντιμετώπιση του μοντέλου συνεκτίμησης, στο βαθμό που εγγίζονται κρίσιμα δικαιοκρατικά αξιώματα, όπως η διάκριση των εξουσιών, η αρχή n.c.n.p.s.l. και η αυτοτέλεια της ποινικής δογματικής σε σχέση με τις εγκληματοπολιτικές προτεραιότητες.-

* Καθηγητής Θεωρίας, Κοινωνιολογίας του Δικαίου και Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Goethe της Φρανκφούρτης.
Μετάφραση: Παπαχαράλαμπος Χαράλαμπος, δικηγόρος

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Α. Η «τεχνική ερμηνεία».

Β. Η συνεκτίμηση των συνεπειών σήμερα: Παράδοση και σύγχρονη εποχή.

Γ.-Κριτική παρουσίαση. Το μοντέλο των συνεπειών στην ποινική θεωρία και στην πράξη του Ποινικού Δικαίου.

I.- Αφετηριακά σημεία: Ποινική μεθοδολογία και υπολογισμός των συνεπειών.

II.- Τάσεις: Μοντέλα των συνεπειών στην αντεγκληματική πολιτική, στην ποινική νομοθεσία και στη διαμόρφωση της ποινικής θεωρίας.

1.- Αντεγκληματική πολιτική

2.- Ποινική νομοθεσία

3.- Διαμόρφωση ποινικής θεωρίας

α) Η προσανατολισμένη προς τους σκοπούς της ποινής διδασκαλία περί ενοχής.

β) Η συζήτηση γύρω από το εύρος της κατάστασης ανάγκης, που αίρει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης.

Δ.- Αποσαφηνίσεις της έννοιας και της διαδικασίας.

I.-Η έννοια των συνεπειών

II.-Η δομή του μοντέλου των συνεπειών

Ε.-Νομιμοποίηση της συνεκτίμησης των συνεπειών στο ποινικό Δίκαιο.

I.- Απλοϊκότητα και υπερβολική ακρίβεια.

II.-Εφαρμογή του κανόνα χωρίς προγνώσεις: παρ. 46 I 2 (γερμ.) Ποιν. Κ.

III.-Επιβάρυνση λόγω άγνοιας: Η «υπεράσπιση της έννομης τάξης»

IV.-Λειτουργιοποίηση των κανόνων. Προσανατολισμοί προς τις συνέπειες στην ενοχή και στη στάθμιση των αγαθών.

Α. Η «τεχνική» ερμηνεία

Ο Helmut Coing, ο οποίος συγχρόνως οικοδόμησε και ολοκλήρωσε την νομική μεθοδολογία, αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό αυτό που μαζί με τον Schleiermacher ονομάζει «τεχνική ερμηνεία»¹.

Την αντιπαραβάλλει στη «γενετική», στην οποία ιδίως κατατάσσει την ερμηνεία από το γράμμα του νόμου και από τον ιστορικό σκοπό της ρύθμισης σε έναν κανόνα δικαίου. Απομένει για την τεχνική ερμηνεία τότε: «η κατανόηση μιας πρότασης από την πραγματική της σημασία», από την *ratio legis*, από τον σκοπό του κανόνα.

Φιλοσοφική και νομική ερμηνευτική προειδοποιούν εκ παραδόσεως ενόψει μονομερούς υποστηρίξεως μιας και μόνο ερμηνευτικής μεθόδου, επειδή μόνο διαμέσου της συγκλίσεως των διαφόρων διαδικασιών είναι δυνατό να εξασφαλισθούν ερμηνευτικά αποτελέσματα. Από αυτό δεν αποκλίνει ο Coing. Ωστόσο επιθυμεί να παραχωρήσει ένα «σαφές προβάδισμα» στην ανάγκη «να συλλάβουμε ένα κείμενο νόμου σαν με νόημα πρόταση μιας κοινωνικής τάξης και σαν λύση για ένα πρόβλημα αυτής της τάξης»². Ο Coing παραμένει σε αυτό το προβάδισμα, αν και στο πλαίσιο αυτής της σκέψης³ εφιστά την προσοχή στο ότι η ερμηνεία ενός νόμου «με βάση την εποχή» μπορεί να επιτρέψει την εισβολή υποκειμενικής ερμηνείας παρά τον φαινομενικά «αντικειμενικό» της χαρακτήρα.

Αυτή η πορεία σκέψης δεν σκιαγραφεί μόνο τη διάσταση μεταξύ «γενετικής» και «τεχνικής» ερμηνείας. Φέρνει επίσης στην επιφάνεια το γεγονός, ότι το μοντέλο της «τεχνικής» ερμηνείας είναι ένα ανοιχτό πρόγραμμα, ότι στην «*ratio legis*», στην «πραγματική σημασία» των νόμων περιέχονται ταυτόχρονα η δυνατότητα ερμηνείας των νόμων σε αρμονία με την εποχή και ο κίνδυνος αυθαίρετης ερμηνείας. Αυτό το άρθρο επιθυμεί να καταδείξει την αμφισημία της τεχνικής «ερμηνείας» σε ένα επίκαιρο, λεπτομερειακό πρόβλημα και να συζητήσει δυνατότητες σωστής σχέσης με αυτήν την αμφισημία στο χώρο του Ποινικού Δικαίου.

1. Βλ. Για παραδ. Coing, *Grundzüge der Rechtsphilosophie*, Berlin, New York, 3 Aufl., 1976, σελ. 309 ff, 313 ff, 316 ff.

2. Στο ίδιο, σελ. 320. Η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

3. Στο ίδιο, σ. 332 f.

Β. Συνεκτίμηση των συνεπειών σήμερα: παράδοση και σύγχρονη εποχή

Το «τεχνικό» στοιχείο στην επιχείρηση ερμηνείας των νόμων ευνοείται εμφανικά στη νεότερη μεθοδολογία. Με το «μοντέλο των συνεπειών» σκιαγραφείται μια διδασκαλία ερμηνείας, η σχέση της οποίας προς τις παραδεδομένες σε μας από τον v. Savigny διδασκαλίες⁴ είναι ακόμη ακαθόριστη, όμως ο σύγχρονος χαρακτήρας της δεν είναι δυνατό να παραβλεφθεί. Η σύσταση, κατά την ερμηνεία του νόμου να εκτιμούμε τις συνέπειες της ερμηνείας και σε δεδομένη περίπτωση να τη διορθώνουμε με βάση τις συνέπειές της, συναντά αναπτυσσόμενο επιστημονικό ενδιαφέρον παρά —η εξαιτίας— της φαινομενικής της απλότητας.

Οι φωνές που συμβουλεύουν τη συνεκτίμηση των συνεπειών και τα σχέδια νόμων, που διαμόρφωσαν το μοντέλο των συνεπειών, μοιάζουν κατά μία άποψη: συζητούν το μοντέλο τους όχι με βάση παραδείγματα από το Ποινικό Δίκαιο⁵, και ανάμεσά τους δεν απαντώνται τοποθετήσεις από την ποινική μεθοδολογία.

Κύριο ερέθισμα της συζήτησης σχετικά με τη συνεκτίμηση των συνεπειών στο Δίκαιο υπήρξε το άρθρο του Podlech σχετικά με τις «αξιολογήσεις και τις αξίες στο Δίκαιο»⁶. Μια περαιτέρω κριτική εξέλιξη αυτών των κατευθύνσεων και η σύνδεσή τους με πλέγματα περιπτώσεων κύρια του αστικού και οικονομικού Δικαίου βρίσκεται στην επί υφηγεσία εργασία του Kilian σχετικά με τις προϋποθέσεις χρησιμοποίησης της ηλεκτρονικής επεξεργασίας των στοιχείων στη νομική απόφαση⁷. Ακολουθούν δύο διατριβές, που οριοθέτησαν και ολοκλήρωσαν το μοντέλο των συνεπειών από τις οποίες η μία

---

4. Ο v. Savigny παρουσίασε στο κείμενό του «Νομική Μεθοδολογία» (εκδ. Wesenberg), Stuttgart 1951, τις τέσσερις «κλασικές» μεθόδους ερμηνείας. Για την πέμπτη —τη σύμφωνη με το Σύνταγμα— ερμηνευτική τυπολογία, πρβλ. για παραδ. Larenz, Methoden lehre der Rechtswissenschaft, Berlin usw, 3 Aufl, 1975 σελ. 329 ff.

5. Μια εξαίρεση - ωστόσο χαρακτηριστική και βεβαιωτική του κανόνα βρίσκεται στον Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht, Berlin, 1977, ο οποίος ακολουθώντας τον Opp και τον Lautmann, σ. 131 f, μέμφεται, ότι ιδιαίτερα οι ποινικοί δικαστές κλίνουν στο να επιμένουν σε αγαπημένες θεωρίες της καθημερινότητας, ακόμη και όταν συναρμόδιες κοινωνιολογικές θεωρίες κατέληξαν σε αντίθετες αποφάνσεις.

6. AöR 95 (1970), 183.

7. Juristische Entscheidung und elektronische Datenverarbeitung, Frankfurt a.M. 1974.

προσανατολίστηκε κατηγορηματικά στο νόμο (γερμ. σ.τ.μ.) περί αθέμιτου ανταγωνισμού⁸, η άλλη-γενικότερα προδιαγεγραμμένη -χρωστούσε^{9,10} κατά προτίμηση τις συγκεκριμενοποιήσεις της οπωσδήποτε στο διοικητικό και οικονομικό Δίκαιο. Το ότι ένας κοινωνιολόγος πρόωρα και αποφασιστικά αρνήθηκε στο μοντέλο των συνεπειών το δικαίωμα να επιδρά στο χώρο του Δικαίου¹¹, μάλλον καλυτέρευσε παρά χειροτέρευσε τις δυνατότητες αυτού του μοντέλου στην επιστημονική κοινότητα της νομικής μεθοδολογίας. Στον προειδοποιητή εκτός του χώρου της κοινότητας των ειδημόνων στάθηκε προφανώς δυνατό, να κάμει εμφανέστερο στο επιστημονικό σώμα, ότι στα πλαίσιά του αναπτύσσεται ένα μεθοδολογικό μοντέλο αναφορικά με τον συνυπολογισμό των συνεπειών, στο οποίο διατηρούνται παραδοσιακά αυτονόητα νομικής ερμηνευτικής δραστηριότητας και το οποίο συγχρόνως υπόσχεται¹² μία προσαρμογή της μεθοδολογίας στις πιο σύγχρονες εξελίξεις του Δικαίου, της κοινωνικής πεποίθησης Δικαίου και του κράτους.

Η συνεκτίμηση των συνεπειών είναι από παλαιότερα γνώριμη στην νομική αυτοσυνειδησία κατά την ευρεση του Δικαίου. Είναι νοηματικά ευδιάκριτη σε σεβαστές υποδείξεις όπως «*summum jus, summa injuria*» ή «*Fiat justitia, pereat mundus*» που διδάσκουν ότι μια τυφλή δικαιοσύνη μπορεί να έχει καταστροφικές αντί βοηθητικές συνέπειες. Οι συνέπειες

8. Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht. Ο υπότιτλος ονομάζεται: Die Berücksichtigung von Entscheidungsfolgen bei der Rechtsgewinnung, erörtert am Beispiel des § 1 UWG; πρβλ. κατά τα άλλα, στο ίδιο, σελ. 11 ff, 22 ff, 53 ff

9. Wälde: Juristische Folgenorientierung. «Policy Analysis» und Sozialkybernetik: Methodische und organisatorische Überlegungen zur Bewältigung der Folgenorientierung im Rechtssystem, Königstein/Ts. 1979· πρβλ. επίσης ήδη του ίδιου: Entscheidungstheoretische Perspektiven für die Rechtsanwendung, στο Rechts-theorie 1975, 205.

10. Περαιτέρω παραπομπές στη μέχρι τώρα συζήτηση στον Kilian, Juristische Entscheidung, σ. 214 ff Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht σ. 17 ff, Wälde, Juristische Folgenorientierung, σελ. 9 ff, 12 ff.

11. Luhmann, Rechtssystem und Rechtsdogmatik, Stuttgart usw. 1974, σ. 31 ff.

12. Πρβλ. για παράδειγμα τα επιχειρήματα και τις παραπομπές του Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht, σ. 43-46, Pawlowski, Methodenlehre für Juristen, Karlsruhe 1981, Rdnrn 221 ff.

Σε μια παρόμοια εξέλιξη στη συζήτηση παρακίνησε ο Luhmann με τη μελέτη του *Legitimation durch Verfahren*, Neuwied Berlin 1969

Σχετικά: Esser, Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung, Frankfurt am Main, 2Auflage, 1972, σ. 205ff; Rottleuthner, Rechtswissenschaft als Sozialwissenschaft, Frankfurt a. M. 1973, σ. 141 ff.

είναι βασικός στόχος κάθε νομικά αποφαινόμενης δραστηριότητας, η οποία τείνει στην αποκατάσταση μιας προσβολής, στην αποζημίωση μιας βλάβης, στην άρση μιας άδικης επιβάρυνσης ή στην κατάγνωση και εκτέλεση μιας ποινής.

Πρόκειται περί των συνεπειών, σε ό,τι αφορά την αντικειμενική-τελεολογική ερμηνευτική διδασκαλία και τις διάφορες μορφές της¹³. Αν και της αντιτείνουν, ότι «πρακτικά δεν είναι τίποτε περισσότερο από μια εκλεκτική έννοια απόψεων των πιο διαφορετικών προελεύσεων, ενός μη πραγματικά ή κανονιστικά οριοθετήσιμου πεδίου ερμηνευτικών δυνατοτήτων»¹⁴ ωστόσο αποδεικνύουν, η μακρά της παράδοση και η απεριόριστη κυριαρχία της στην πράξη τουλάχιστον αυτό: ότι κατά προτίμηση η δραστηριότητα νομικής απόφασης προκύπτει από ένα τέτοιο συνονθύλευμα. Αυτό που οι νομικοί ονομάζουν «ratio legis» συμπεριλαμβάνει επίσης πάντα τις συνέπειες ενός προγράμματος αποφάσεων¹⁵, δηλ. ό,τι επιδιώκει να προκαλέσει το πρόγραμμα. Ούτε από την πλευρά των επιφυλακτικών διακρίσεων μεταξύ αντικειμενικής - τελεολογικής και προσανατολισμένης προς τις συνέπειες εφαρμογής δικαίου δεν διαψεύδεται η δομική ομοιότητα ανάμεσά τους (αντίθετα επιφυλάσσεται στην πρώτη απόκλιση (τάση), ότι δεν ελέγχει εμπειρικά τις από την ίδια καθορισμένες, επιθυμητές καταστάσεις)¹⁶.

Οι συνέπειες συνεκτιμώνται τέλος αυτονόητα στην ανώτατη και πρωτοβάθμια νομολογία¹⁷. Το ομοσπονδιακό συνταγματικό Δικαστήριο στηρίχθηκε ουσιαστικά στο μοντέλο των συνεπειών σε δύο αποφάσεις που εγγίζουν τα θεμέλια του Ποινικού Δικαίου: Στην «απόφαση- Lebach» επρόκειτο για συνέπειες της απόφασης για την ελευθερία των μέσων επικοινωνίας και για το ενδιαφέρον για τον επανακοινωνισμό του δράστη¹⁸. Η απόφαση για το συμβιβασμό της ισόβιας στερητικής της ελευθερίας ποινής προς το Σύνταγμα προϋπό-

---

13. Όπως η ούτω καλούμενη «πολιτική του νόμου ως κανόνα ερμηνείας» Steindorff, in: Festschrift für Larenz, München 1973, σ.217) ή η «λειτουργική ερμηνεία» (Wälde, Juristische Folgenorientierung, 28 ff).

14. Friedrich Müller, Juristische Methodik, Berlin, 2 Aufl. 1976 σ. 71.

15. Έτσι για παράδ. Esser, Vorverständnis und Methodenwahl, σ. 65ff, 148ff.

16. Rottleuthner, Zur Methode einer folgenorientierten Rechtsanwendung, in: Wissenschaften und Philosophie als Basis der Jurisprudenz, Beiheft N.F. Nr 13des ARSP, Wiesbaden, 1980, σ. 97 107.

17. Παραπομπές για παραδ. στον Sambuc, Folgenerwagungen im Richterrecht, σ. 16f, 53 ff, Kilian, Juristische Entscheidung 50 ff.

18. BVerfGE 35, 302. Πρβλ. την «λογική ανακατασκευή» αυτής της απόφασης

θετε κατά την άποψη του ανώτατου δικαστηρίου ένα επίπονο προσανατολισμό προς τις συνέπειες μακροχρόνιων ποινών για τον θιγόμενο· το πόρισμα αυτού του προσανατολισμού εισήλθε σε επίπεδο επιχειρημάτων στην απόφαση.¹⁹

Όχι μόνον παραδοσιακοί κοινοί τόποι φαίνεται να διαφυλάττονται στο μοντέλο της συνεκτίμησης των συνεπειών· αυτό το μοντέλο εγγυάται επίσης - αν πιστέψει κανείς τις υποσχέσεις των πρωταγωνιστών της- μία δίκαιη προς το πνεύμα της εποχής περαιτέρω εξέλιξη της μεθοδολογίας προς ένα ελαστικό, προγραμματίζον, απτόμενο της πραγματικότητας σύστημα δικαίου. Σε παλαιότερους ενδοιασμούς, ότι ο προσανατολισμός προς τις συνέπειες θα μπορούσε, λόγω της πρόσδεσής του στο εκάστοτε στάδιο εμπειρικής γνώσης να ευνοήσει²⁰ συντηρητικές εξελίξεις, προτάθηκαν αντιρρήσεις²¹, και σήμερα κυριαρχείται η συζήτηση καθαρά από τους θιασώτες του μοντέλου των συνεπειών. Αυτές οι μελέτες λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τις αναμενόμενες ενστάσεις - μεγέθυνση της δικαστικής διακριτικής ευχέρειας κατά την απόφαση· ανεπαρκής γνώση των μελλοντικών συνεπειών της απόφασης· αδυναμία ελέγχου των συνεπειών με δικαστικά μέσα· αναρμοδιότητα της δικαιοσύνης για ανάληψη ευθύνης σε σχέση με τις συνέπειες σε ένα σύστημα διάκρισης εξουσιών - και τις επεξεργάζονται. Σαν αποτέλεσμα τότε προκύπτει ότι η αποσύνδεση της νομικής δογματικής των αποφάσεων από την διαμορφωτική της των συνεπειών λειτουργία πρέπει²² να θεωρείται σαν «παθολογική εξέλιξη» στο σύστημα δικαίου ή ότι μια μεθοδική αναφορά στις συνέπειες κανονικά καλλιεργεί εντονότερα την πίστη προς το νόμο από ό,τι η δέσμευση στη νομική γλωσσική παράδοση²³.

στον Alexy, Die logische Analyse juristischer Entscheidungen, in: Argumentation und Recht. Beiheft N.F. Nr. 14, des ARSP, Wiesbaden 1980, σ. 181. 194ff, 203ff.

19. BVerfGE 45, 187. Πρβλ. για τις τοποθετήσεις των εμπειρογνομόνων την απόφαση in: EuGRZ 1977, 267. Γενικά Philippi, Tatsachenfeststellungen des BVerfG. Köln usw. 1971, για παράδ. σελ. 183· Kilian, Juristische Entscheidung, για παρ. σ. 223.

20. G. Winter, Tatsachenurteile im Prozess richterlicher Rechtssetzung, in: Rechtstheorie 1971, 171, 190 f; παρόμοιοι ενδοιασμοί στον Kaiser, Tendenzen in der Entwicklung des heutigen Strafrechts aus der Sicht der strafrechtswissenschaft und Kriminologie in: Horstkotte/Kaiser/Sarstedt, Tendenzen in der Entwicklung des heutigen Strafrechts, Frankfurt a.M. 1973 σ. 29, 35.

21. Rottleuthner, Zur Methode einer folgenorientierten Rechtsanwendung, in: Wissenschaften und Philosophie (σφ. 16) σ. 115.

22. Walde, Juristische Folgenorientierung, σ. 120.

23. Walde, στο ίδιο σ. 103 f.

Γ. Κριτική παρουσίαση: το μοντέλο των συνεπειών στην ποινική θεωρία και στην πράξη του Ποινικού Δικαίου

Η απόπειρα να ριχθεί φως στο μοντέλο των συνεπειών στην ερμηνεία των Ποινικών Νόμων, πρέπει να αρχίσει με μία κριτική παρουσίαση και να συμπεριλάβει αποσαφηνίσεις. Θα αποδείξει, ότι η ποινική μεθοδολογία πράττει άδικα να αγνοεί το μοντέλο των συνεπειών· η εξέλιξη των ποινικών νόμων και της ερμηνείας τους στην πρόσφατη εποχή ενίσχυσε έντονα τον προσανατολισμό προς τις συνέπειες -έστω και κάτω από άλλη σημασία. Ταυτόχρονα η παρουσίαση παροτρύνει σε μια αποσαφήνιση του μοντέλου των συνεπειών, της δομής της συνεκτίμησής τους κατά την ερμηνεία των ποινικών νόμων και της τυπολογίας των καταστάσεων (περιπτώσεων) ερμηνείας ενόψει του μοντέλου των συνεπειών.

Ι. Αφετηριακά σημεία: Ποινική μεθοδολογία και υπολογισμός των συνεπειών

Τα ποινικά εγχειρίδια , τα οποία δίνουν εκ παραδόσεως μεγάλη προσοχή στις μεθόδους ερμηνείας - και δικαίως: εξαιτίας της αρχής του κράτους του νόμου στο Ποινικό Δίκαιο- δεν ανακάλυψαν ακόμη το μοντέλο των συνεπειών σαν μέσο ερμηνείας. Κρύβεται κάτω από τον κανόνα της αντικειμενικής - τελεολογικής ερμηνευτικής διδασκαλίας, η οποία σε μεγάλη έκταση θεωρείται σαν βασίλισσα των μεθόδων ερμηνείας στο Ποινικό Δίκαιο²⁴. Επίσης μονογραφίες, των οποίων η θεματική θα έκλινε προς το μοντέλο των συνεπειών κατά την ερμηνεία του ποινικού Δικαίου, δεν συμπεριλαμβάνουν στην προβληματική τους μια τέτοια μέθοδο. Αυτό ισχύει για παράδειγμα σε ό,τι αφορά μια έρευνα της πρακτικής της προσωρινής αναστολής της διαδικασίας σύμφωνα με την παρ. 153 α Κ. Ποιν. Δικ. (γερμ.)²⁵ μια διάταξη, που οφείλει την ελκυστικότητά της για την πράξη του Ποινικού Δικαίου στη σύζευξη της εύνοιας προς την οικονομία κατά τη διαδικασία και της παρότρυνσης για κοινωνική διάπλαση.

---

24. Παραδειγματικά: Jescheck, Lehrbuch des Strafrechts, A.T. Berlin, 3 Aufl., 1978, σ. 123; Baumann Strafrecht. A.T. Ein Lehrbuch, Bielefeld, 8Aufl., 1977, σ. 150ff. Ας παραβάλλει όμως κάποιος Naucke, Zur Lehre vom strafbaren Betrug, Berlin 1965, ο οποίος σ. 191 επικαλούμενος το άρθρο 103 II GG επιχειρηματολογεί υπέρ μιας αυστηρότερης και εγγύτερης προς το γράμμα του νόμου υποκειμενικής ερμηνευτικής μεθόδου.

25. Kunz, Die Einstellung wegen Geringfügigkeit durch die Staatsanwaltschaft, Königstein/Ts. 1980. Ανάμεσα στις άπειρες υποθέσεις οι οποίες απαριθμούνται

Και όμως διακρίνονται παντού στην πραγματική εξέλιξη των ποινικών νόμων και της ερμηνείας τους συνεκτιμήσεις των συνεπειών.

Για λόγους πληρότητας πρέπει να αρχίσει κανείς από την φαινομενικά τετριμμένη διαπίστωση, ότι κάθε ποινική απόφαση έχει και θέλει να έχει ποινικές έννομες συνέπειες: Αποδέσμευση από την υποψία και τη μομφή περί διάπραξης του εγλήματος, ποινή, μέτρο διορθωτικό και ασφαλιστικό, παρεπόμενη ποινή, παρεπόμενη συνέπεια, δοκιμαστική αναστολή εκτέλεσης της ποινής, προειδοποίηση με επιφύλαξη της ποινής, κατάσχεση υποκατασταθέντος στην αξία κλπ. Μόνο με μια πρώτη ματιά περιορίζονται αυτές οι συνέπειες της ερμηνείας των ποινικών νόμων στο χώρο του θιγόμενου (ενόχου, κατηγορουμένου, καταδικασθέντος), και μόνο φαινομενικά είναι τόσο αυτονόητη αυτή παρατήρηση ώστε να επιτρεπόταν να την παραβλέπει η μεθοδολογία. Ποινικές έννομες συνέπειες θίγουν τον ένοχο ή καταδικασθέντα μόνο σε ένα πρώτο βαθμό. Κατά κανόνα θίγουν επίσης το περιβάλλον του, την οικογένειά του και τους φίλους του, ίσως ακόμη την εταιρία του, την γειτονιά του ή τους μη εξετασθέντες συνενόχους του. Ποινικές συνέπειες είναι όμως επίσης συνέπειες και για το θύμα και για το περιβάλλον του, τελικά συνέπειες για όλους μας. Άπτονται των δημοσίων ενδιαφερόντων μετάδοσης ειδήσεων και πληροφόρησης σχετικά με τις ποινικές περιπτώσεις και τη μεταχείρησή τους, κοινωνικών ενδιαφερόντων σχετικά με την νομική αντιμετώπιση της εγκληματικότητας, ατομικών ενδιαφερόντων σχετικά με την έκβαση των ποινικών δικών.

Εντονότερα από άλλες περιοχές του δικαίου βρίσκεται το Ποινικό Δίκαιο κάτω από δημόσια παρατήρηση, με μεγαλύτερη παρατηρητικότητα από οπουδήποτε αλλού γίνονται αισθητές οι

στη σ. 66 και καθοδηγούν την έρευνα, δεν βρίσκεται καμία η οποία να θέτει ερωτήματα σχετικά με την εκτίμηση των συνεπειών. Παραμένει έτσι αδιαπέραστη από το ερευνητικό βλέμμα, αν και επιτρέπεται να υποθεθεί ότι η αναστολή μιας διαδικασίας και η επιλογή κατάλληλων δεσμευτικών όρων (Auflagen und Weisungen) σπάνια θα έπρεπε να λαμβάνει χώρα χωρίς την ερώτηση, τι επακαλουθεί για τον κατηγορούμενο και το περιβάλλον του από μία αναστολή σύμφωνα με την παρ. 153α. Κ.Ποιν. Δικ. (γερμ.). Τέτοιες σταθμίσεις των συνεπειών λανθάνουν κάτω από τη νομική έννοια «άρση του δημόσιου ενδιαφέροντος (συμφέροντος) για ποινική δίωξη». Παρόμοια ισχύουν για παράδ. για τον Ziegler, Zweckmässigkeitstendenzen in der höchstrichterlichen Auslegung des Beweisrechts im Strafverfahren, Tübingen 1969. Προγραμματικές θέσεις που μπορούν να είναι σημαντικές για το μοντέλο των συνεπειών κατά την ερμηνεία των ποινικών νόμων βρίσκονται στον Bringewat, Funktionales Denken im Strafrecht, Berlin 1974, ιδίως 113 f.

συνέπειες που παράγονται από την ποινική δικαιοσύνη και πουθενά αλλού δεν είναι οι αντιδράσεις τόσο έντονες, ο κύκλος όσων αισθάνονται θιγόμενοι τόσο μεγάλος. Αν και οι διαφορές μεταξύ του Ποινικού Δικαίου και άλλων περιοχών του δικαίου είναι μόνο ποσοτικής φύσεως, αν και οι ποινικές συνέπειες φτάνουν²⁶ μόνο δια μέσου των κατά καιρούς στρεβλωτικών μέσων επικοινωνίας κάθε φορά στους συμμετόχους, παρ' όλα αυτά ισχύει ότι: οι ποινικές συνέπειες είναι συνέπειες όχι μόνο για τους άμεσα συμμετέχοντες στη διαδικασία αλλά ακόμη επίσης και για μια κατ' αρχάς μη μετρήσιμη πληθώρα άλλων, οι οποίοι συμμετείχαν ή αισθάνονταν ότι συμμετείχαν.

Η μεθοδική-θεωρητική σημασία αυτών των διαπιστώσεων γίνεται εμφανής, αν αναρωτηθεί κανείς για τη συσχέτιση ποινικών συνεπειών και ερμηνείας των νόμων. Μόνον τότε, αν μπορούσε κανείς να σκεφθεί τη σχέση ερμηνείας των νόμων και ποινικής συνέπειας μονομερώς σαν σχέση αιτίας και αποτελέσματος, δεν θα είχε σημασία από μεθοδική-θεωρητική άποψη η ποινική συνέπεια για την ερμηνεία των νόμων, τότε δηλ. θα μπορούσε μόνο την πρόκληση της ποινικής συνέπειας να δει κανείς μέσω της ερμηνείας του νόμου, τίποτε άλλο. Όμως έτσι θα είχε θεωρηθεί ίσως λάθος η σχέση. Πιο σωστή θα ήταν η υπόθεση, ότι η ποινική συνέπεια και οι επιδράσεις της προκαταλαμβάνονται (προϋπολογίζονται) κατά την ερμηνεία των ποινικών νόμων, ότι οι προσδοκώμενες συνέπειες της ερμηνείας του νόμου συγκαθορίζουν την ερμηνεία του νόμου.

Ολοκληρωμένες έρευνες για τη σημασία προσδοκώμενων συνεπειών κατά την ερμηνεία των ποινικών νόμων δεν διαθέτουμε ακόμη. Όμως υπάρχουν ήδη εμφανείς ενδείξεις, που τονίζουν μια τέτοια σημασία.

Στο βαθμό που η ερμηνεία του νόμου και η επιχειρηματολογία ερευνώνται από τα δικαστήρια, συναντά κανείς στις υποθέσεις των ερευνητών και στο (πρόχειρο) πόρισμά τους αυτονόητα το επιχείρημα της εκτίμησης των συνεπειών της πρόγνωσης των επιπτώσεων, των μελλοντικών γεγονότων.²⁷ Ακόμη, η ειδικά για την ερμηνεία των ποινικών νόμων ενδιαφερόμενη έρευνα απαιτεί όπως οι δικαστές αφήνουν τη

---

26. Μπορεί σχετικά να παραβάλει κανείς για παράδ. τις πληροφορίες πάνω στην κοινωνιολογία των μέσων επικοινωνίας στον Scherer, *Gerichtsöffentlichkeit als Medienöffentlichkeit*, Königstein/Ts. 1979, 2 Kap, σ. 24 ff.

27. Πρβλ. για παράδ. Schroth, *Eine Methode der formalen Rekonstruktion von Gerichtsurteilen*, in: *Argumentation und Recht* (σημ. 18), σ. 119 (123: «Fb-Argumente»); Rottluthner, *Plädoyer für eine empirische Argumentationstheorie*, in: *Argumentation und Recht*, σ. 87 (103, 106, 109).

μέριμνα για τις συνέπειες της εφαρμογής του νόμου να γίνει καθοριστική της εφαρμογής του νόμου²⁸.

Μια τέτοια σχέση ερμηνείας του νόμου και ποινικών συνεπειών βρίσκεται στη βάση μιας καθημερινής - θεωρητικής προσδοκίας της αυτοσυνειδησίας της ποιν. δικαστηριακής πρακτικής. Σε κάθε περίπτωση ο πορισμός της ένομης συνέπειας δεν προϋποθέτει κατά κανόνα μόνο μια απόφαση του τύπου ναι/όχι αλλά επίσης μια απόφαση επιμέτρησης. Εκτός των περιπτώσεων των παρ. 211, 220α Ι Π. Κωδ. (γερμ.) απαιτεί μια καταδικαστική απόφαση, με βάση το Ποινικό δίκαιο, από τον δικαστή μια τοποθέτησή του, για το είδος της ποινής και το ύψος της. Η με αυτόν τον τρόπο δημιουργούμενη ευρεία διακριτική ευχέρεια της επιμέτρησης της ποινής παρακινεί την ποινική νομολογία, να εκπονήσει πίνακες ενδείξεων και στοιχείων, όπως τους συνεκθέτει η παρ. 46 ΙΙ Π. Κωδ. (γερμ.) με βάση την δικανική παράδοση. Σε αυτές τις ενδείξεις ανήκουν ήδη πάντα, οι «συνέπειες που αναμένονται από την ποινή για τη μελλοντική ζωή του δράστη στην κοινωνία. Κυρίως η ποινική ευαισθησία και δεκτικότητα του καταδικασθέντος ανήκουν στο κλασσικό σώμα της νομολογίας επιμέτρησης της ποινής²⁹. Στο πλαίσιο αυτό των ενδείξεων συνδέονται στενά συνεκτίμηση των συνεπειών και ερμηνεία νόμου.

Μέριμνα για τις συνέπειες κατά την ερμηνεία των ποινικών νόμων μπορεί να διαγνωσθεί υποδειγματικά σε μια ευτυχή στιγμή της ποινικής μεθοδολογίας που γεφύρωσε τις δύο άλλοτε διακεκριμένες μεταξύ τους περιοχές παραγωγής (Herstellung) και παρουσίασης (Darstellung) των αποτελεσμάτων της απόφασης: όταν το άλλοτε μέλος του ακυρωτικού Hartung³⁰, πολύ μετά την απόφαση στη διάσημη «υπόθεση του λουτήρα»³¹, ανάγγειλε, ότι πίσω από τη χρησιμοποίηση της ακραίας υποκειμενικής θεωρίας της συμμετοχής σε αυτή την υπόθεση σε καμμία περίπτωση δεν βρισκόταν ποινική δογματική διορατικότητα, αλλά μέριμνα για τις συνέπειες της απόφασης. Το

—
28. Πρβλ. για παράδειγ. Seibert, Soziales und rechtliches Argumentieren am Beispiel von Gerichtshausarbeiten, in: Argumentation u. Recht. (σημ. 18) σ. 171, 174, 175.

29. Εκτεταμένες παραπομπές στον Bruns, Strafzumessungsrecht, Gesamtdarstellung, Köln usw., 2 Aufl. 1974, σ. 497 ff. Πρβλ. επίσης στο ίδιο, σ. 61, 322.

30. JZ, 1954, 430.

31. RG St. 74.85· παρόμοια κατασκευή στήριξε την απόφαση του BGH στην περίπτωση. Staschinskij (BGHSt. 18.87)

ακυρωτικό θέλησε να προφυλάξει την κατηγορούμενη από την ποινή του θανάτου και γι' αυτό έκαμε —απρόθυμα— χρήση του βοηθητικού μέσου μιας δογματικά εσφαλμένης κατασκευής³².

Μπορεί κανείς να υποθέσει —ακόμη και πριν την εμπειρική διαλεύκανση της εκτίμησης των συνεπειών στην ποινική πρακτική— ότι το φαινόμενο είναι μοναδικό ως προς το ότι ανακαλύφθηκε, όχι όμως ως προς το ότι συνέβη πραγματικά για πρώτη φορά³³. Ο Sarstedt περιέγραψε από την ποινική δικαστική εμπειρία διαδικαστικές στρατηγικές των δικηγόρων και των ποινικών δικαστών, που κατευθύνουν τη δραστηριότητα της απόφασης σε συγκεκριμένες συνέπειες της απόφασης³⁴, κυρίως στο χώρο της επιμέτρησης είναι οι δικαστές της ουσίας πρόθυμοι, να ομολογήσουν και υποστηρίζουν³⁵ συνεκτίμηση των συνεπειών κατά την εύρεση της απόφασης. Επίσης δε οι προαναφερθείσες³⁶ θεμελιώδεις αποφάσεις του *ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου* θα μπορούσαν να θεωρηθούν σαν ένδειξη, ότι η νομολογία στις ποινικές υποθέσεις προσανατολίζεται προς τις συνέπειές της.

II. Τάσεις: Μοντέλα των συνεπειών στην αντεγκληματική πολιτική, στην ποινική νομοθεσία και στην διαμόρφωση της ποινικής θεωρίας

Εάν επικεντρώσει κανείς το βλέμμα του πέρα από τα μερικά σημεία της ποινικής νομολογίας στη θεμελιώδη τάση του γενικότερου κλίματος αντεγκληματικής πολιτικής, τότε κατα-

---

32. Το παράδειγμα της «υπόθεσης του λουτήρα» επιστά εξ άλλου την προσοχή στο ότι δίπλα στις συνέπειες για τον θιγόμενο πρέπει να παρατηρηθεί ακόμη ένας άλλος τύπος συνεπειών: *Οι συνέπειες για το πρόγραμμα αποφάσεως* (Entscheidungsprogramm), σε αυτή την περίπτωση για την ποινική δογματική της συμμετοχής. Το δικαστήριο είχε συμβιβαστεί με ό,τι πράγματι συνέβη: μια (περαιτέρω) υποκειμενικοποίηση της διδασκαλίας της συμμετοχής, η οποία πάλι από την πλευρά της θα μπορούσε να είχε συνέπειες όχι μόνο για την επιστημονική συζήτηση, αλλά κυρίως επίσης για όσους παίρνουν μέρος στις υποθέσεις συμμετοχής.

33. Πρβλ. σε αυτό επίσης την εργασία μου σχετικά με τα στοιχεία του φόνου, ιδίως τα: «κρυφίως» και «χαμηλά κίνητρα», in: JuS 1971, 626, 630: Eser, Gutachten D Zum 53. DJT, München, 1980 σ. 53 ff.

34. Τάσεις στην εξέλιξη του σημερινού Ποιν. Δικαίου από τη σκοπιά της ποινικής νομολογίας, in: Horstkotte/Kaiser/Sarstedt (σμ. 20), σ. 51, 53 f.

35. Στοιχεία στην εργασία μου Die Formalisierung der Strafzumessungsentscheidung, in ZStW 90(1978), 64, 78 ff.

36. Πιο πάνω στις σημ. 18 και 19. Σαν παράδειγμα μιας εκτίμησης των συνεπειών (στο αποτέλεσμα αναιρεθείσας) μπορεί να θεωρηθεί κανείς την απόφαση του BGH in NJW 1971, 1812, όπου το *πρώτο ποιν. τμήμα* αποκρούει σαν ανεπίτρεπτη

δεικνύεται ότι το μοντέλο των συνεπειών δεν αποτελεί κάτι περιθωριακό και τυχαίο, αντίθετα κάτι σύμφωνο με το ρεύμα της εποχής. Σε αυτό το κλίμα κάθε μη προσανατολισμένη προς τις συνέπειες της αποφαντικής της δραστηριότητας ποινική νομολογία θα ήταν αναχρονιστική.

Αν και δεν είναι δυνατόν³⁷ να καταδειχθούν σφαιρικά έστω και σε αδρές γραμμές στα προκείμενα στενά πλαίσια οι τάσεις της επίκαιρης αντεγκληματικής πολιτικής και της ποινικής επιστήμης, είναι ωστόσο εμφανές, ότι η «σύγχρονη» αντεγκληματική πολιτική είναι αντιληπτή σαν προσανατολισμένη προς τις συνέπειες (1), ότι ένα μοντέλο των συνεπειών ήταν και είναι ο κινητήρας της νεότερης ποινικής νομοθεσίας (2) και ότι ένα τέτοιο μοντέλο επηρεάζει επίσης τη διαμόρφωση της ποινικής θεωρίας (3).

1.- Αντεγκληματική Πολιτική

«Η ανάλυση κόστους —οφέλους εισέρχεται θριαμβευτικά στο χώρο του ποινικού δικαίου»— έτσι η διάγνωση ενός ειδήμονα της ποινικής νομοθεσίας σε αναφορά με τις μεταρρυθμιστικές τάσεις της νεότερης αντεγκληματικής πολιτικής ήδη το 1973.³⁸ Η διάγνωση είναι υπερβολική, όμως ορθή, και δεν υπονοεί σε καμία περίπτωση μόνο το κόστος των άμεσα στην ποινική περίπτωση συμμετασχόντων, αλλά εμφαντικά επίσης και πριν από όλα το κόστος για την κοινωνία.³⁹ Σε αυτή

περαιτέρω δημιουργία δικαίου το να ανταποκριθεί στις ανάγκες των νομικών συνδιαλλαγών και να συμπεριλάβει μη θεωρημένες φωτοτυπίες στην έννοια των πιστοποιητικών.

37. Αναλυτικότερα στο άρθρο μου: *Das Absehen von Strafe als kriminalpolitisches Instrument*, in: *Festschrift f. Sarstedt*, Berlin, New York 1981, σ. 65, 69, ff, 72ff.

38. Horstkotte, *Tendenzen in der Entwicklung des heutigen Strafrechts: Die Gesetzgebung*, in: *Horstkotte/Kaiser/Sarstedt* (σημ. 20) σ. 7, 23

39. Πρβλ. στο ίδιο, το παράδειγμα το οποίο ήδη μπορεί να αποτελέσει απόδειξη για το ότι ιδιαίτερα κατεργασμένα μοντέλα συνεπειών όπως η «οικονομική ανάλυση του δικαίου», θα μπορούσαν να ενταχθούν στο σύγχρονο κλίμα αντεγκληματικής πολιτικής. Μήπως ίσως η προσήλωση του δυναμικού των υπηρεσιών ποινικής δίωξης στην καταδίωξη κάθε μικρής κλοπής μέσα στα καταστήματα πωλήσεων αποτελεί για την κοινωνία μεγαλύτερη βλάβη από τη ζημία που προκύπτει από την κλοπή στο κατάστημα; Προτάσεις οικονομικής ανάλυσης του ποινικού δικαίου βρίσκονται για παράδειγμα στον Bartling, *Zur Ökonomik der Kriminalitätsbekämpfung. Eine Intergration der Resozialisierung in die Kriminalökonomik*, in: *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften* 1974, 313.

Το κείμενο θα δείξει πιο κάτω στο κεφάλαιο Ε IV ότι οι αρχές του ποινικού δικαίου δεν μπορούν να ενεργοποιηθούν σε μία ανάλυση «κόστους-οφέλους».

τη διάγνωση κορυφώνεται μία εξέλιξη, που χαρακτηρίζει την αντεγκληματική πολιτική περίπου από τα μέσα του 1960 με αυξανόμενη έμφαση. Εάν τα προσχέδια του 1960 και 1962 καθορίζονταν ακόμη από ένα ενδιαφέρον για όσο το δυνατό εννοιολογικά ακριβέστερη και πληρέστερη νομοθεσία⁴⁰ όπως και αδιαφορία ως προς την αποποινικοποίηση στο χώρο της «κλασσικής» εγκληματικότητας, και ως προς την επίδραση της ποινικής νομοθεσίας έναντι της εγκληματικότητας από τότε έχει αντιστραφεί αυτή η τάση. Στο χώρο του ουσιαστικού ποινικού δικαίου συναντάται μια ποσοτική αύξηση της ασαφούς και σε μορφή γενικής ρήτρας νομοθεσίας⁴¹, των τάσεων υποκειμενικοποίησης⁴², και προπαντός διαφοροποίησης των δραστών ανάλογα με τις δυνατότητες επίδρασης του ποινικού κοινωνικού ελέγχου πάνω σ' αυτούς τους δράστες⁴³. Κυρίως μετά την επίδραση του εναλλακτικού προσχεδίου (Alternativ-Entwurf) πάνω στη συζήτηση περί αντεγκληματικής πολιτικής διακρίνεται ένα γοργά αυξημένο ενδιαφέρον για τις συνέπειες του ποινικού δικαίου.

Αν επιχειρήσει κανείς να συλλάβει αυτές τις εξελίξεις, τότε προκύπτει ότι πρόκειται —δικαιοπολιτικά— για την τάση, «να διαβλέψουμε⁴⁴ στο ποινικό δίκαιο ένα υπερεργαλείο κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής». Από την άποψη της θεωρίας του δικαίου διακρίνεται σε αυτές τις εξελίξεις μια θεμελιώδης εισροή προληπτικής ποινικής θεωρίας, μεθοδολογικά-θεωρητικά μια επιβολή του μοντέλου των συνεπειών. Η νομιμοποίηση του «ορθού» ποινικού δικαίου είναι λιγότερο δυνατή μέσω της ορθότητας και καθαρότητας κανόνων και ποινικών νόμων και είναι μάλλον δυνατή μέσω της παραγωγής επιθυμητών συνεπειών, της επίλυσης των συγκρούσεων, της ευνοϊκής επένεργειας πάνω στην εγκληματικότητα. Αποτελεσματικότητα⁴⁵ και οικονομία γίνονται κεντρικές έννοιες αντεγκληματικής πολιτικής. Τις περισσότερες φορές παραβλεπόμενο, αλλά απαραίτητο θεμελιώδες αξίωμα αυτών των εξελίξεων είναι η πεποίθηση ότι διαθέτουμε τόσο τη γνώση αναφορικά με τις προς

---

40. Έτσι σωστά Horstkotte, στο ίδιο σ. 8.

41. Παραπομπές για παράδ. στον Naucke, Über Generalklauseln und Rechtsanwendung im Strafrecht, Tübingen 1973, ιδίως σ. 3 ff, 21 ff.

42. Sarstedt, Tendenzen in der Entwicklung des heutigen Strafrechts aus der Sicht der Strafrechtsprechung, in: Horstkotte/Kaiser/Sarstedt (σμ. 20), σ. 57 ff.

43. Για παράδ. Horstkotte, στο ίδιο σ. 17f.

44. Naucke, Tendenzen in der Strafrechtsentwicklung, Karlsruhe 1975, σ. 13.

45. Παραδείγματα σχετικά στον Horstkotte στο ίδιο, σ. 25 f.

επίλυση εμφανιζόμενες συγκρούσεις, όσο και τα μέσα που χρειαζόμαστε για τη λύση αυτών των συγκρούσεων.

2.-Ποινική νομοθεσία

Είναι προφανές ότι αυτές οι εξελίξεις στο κλίμα αυτεγκληματικής πολιτικής καταγράφονται στην ποινική νομοθεσία. Η ποινική νομοθεσία χαρακτηρίζεται από το ενδιαφέρον παραγωγής επιθυμητών συνεπειών. Η θεωρία της είναι οι σκοποί του επανακοινωνισμού, της αποθάρρυνσης και της σταθεροποίησης της κοινωνικής συνείδησης δικαίου. Τα μέσα της είναι διαφοροποιήσεις στο, χώρο των έννομων συνεπειών (και σε συνάρτηση με αυτό) στο χώρο του δράστη, όπως και ποινικοί νόμοι, οι οποίοι διευρύνουν την διακριτική ευχέρεια του δικαστή με την ελπίδα, ότι θα πραγματοποιήσει τις για την παραγωγή ευνοϊκών συνεπειών στην ατομική περίπτωση απαραίτητες βελτιώσεις.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της σύγχρονης ποινικής νομοθεσίας είναι το ενδιαφέρον της για το χώρο των έννομων συνεπειών. Ειδικοπροληπτικές και γενικοπροληπτικές ποινικές θεωρίες οδήγησαν —σε μια σύνθετη περιπλοκή— αφ' ενός σε ηπιότερη ποινική μεταχείριση και ερύτερη άρνηση επιβολής ποινής με την ελπίδα επανακοινωνισμού, αφ' ετέρου σε περιορισμό αυτής της τάσης με το γενικοπροληπτικό μοντέλο της «υπεράσπισης της έννομης τάξης»⁴⁶. Οι ειδικοπροληπτικά επιθυμητοί στόχοι: περιορισμός των βραχυχρόνιων στερητικών της ελευθερίας ποινών (παρ. 47 γερμ. Π.Κ.), επέκταση της δυνατότητας, να επιφυλαχθεί η ποινή με απλή προειδοποίηση (παρ. 59 γερμ. Π.Κ.) προσκρούουν στην «υπεράσπιση της έννομης τάξης»· το να παραβλέψει το δικαστήριο την ποινή (παρ. 60 γερμ. Π.Κ.) επιτρέπεται μόνον εντός των ορίων ενιούσιας στερητικής της ελευθερίας ποινής. Ο φόβος του ποινικού νομοθέτη μπροστά στις βλαβερές συνέπειες άρνησης επιβολής και εκτέλεσης της ποινής για το σύνολο περιορίζει την ελπίδα του ποινικού νομοθέτη ως προς τις επιθυμητές συνέπειες άρνησης επιβολής και εκτέλεσης ποινής πάνω στο θιγόμενο άτομο⁴⁷.

Σε αυτές τις νομοθετικές αλλαγές εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονα ένα μοντέλο αυτεγκληματικής πολιτικής που κυριαρχεί

---

46. Ας παραβάει κανείς: παρ. 47. 56III, 59 I Nr. 3 γερμ. Π.Κ.

47. Εκτενέστερη συζήτηση αυτής της προβληματικής στην εργασία μου *Strafrechtsdogmatik und Kriminalpolitik*, Reinbek 1974, σ. 113 ff, 118ff, 156ff.

σε όλη τη νεότερη νομοθεσία. Οι διατάξεις του δικαίου των έννομων συνεπειών του γερμ. Π.Κ.—συνυπολογιζομένων και των διαφοροποιήσεων στο δίκαιο των μέτρων ασφαλείας—περικαλύπτονται από νομοθετικές αλλαγές στο ποινικό δικονομικό δίκαιο, ιδιαίτερα στην πρακτικά σημαντική διάταξη της παρ. 153α γερμ. Κ. Ποιν. Δικ., η οποία επιτρέπει προσωρινή αναστολή της διαδικασίας ή προσωρινή μη έγερση αγωγής, αν οι επιβεβλημένοι δεσμευτικοί όροι «είναι κατάλληλοι να θέσουν στο περιθώριο, όταν η ανοχή είναι μικρή, το δημόσιο συμφέρον για ποινική δίωξη»⁴⁸. Στη συζήτηση για αποποινικοποίηση στο «κλασσικό» Ποινικό Δίκαιο αντιπαρατίθεται μια σταδιακή διαμόρφωση του (γερμ) Π.Κ. σαν εργαλείου κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής. Οικονομικό Ποινικό Δίκαιο και Ποινικό δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος εισάγουν νέα έννομα αγαθά και ποινικοποιούν και άλλες δυνατότητες προσβολής ήδη υπάρχοντων έννομων αγαθών· πρόκειται για προστασία σκοπιμοτήτων της οικονομικής πολιτικής και διοίκησης παραγωγικών δραστηριοτήτων, για πιστωτική πολιτική, ανταγωνισμό και μη -χρηματικό σύστημα πληρωμών⁴⁹. Διαφοροποιήσεις ποινικών εννόμων συνεπειών με βάση διαφορετικούς δράστες και με την ελπίδα θεραπευτικής επενέργειας πάνω στην εγκληματικότητα διαφαίνονται⁵⁰ καθαρά στο νέο δίκαιο σχετικά με τις τοξικές και ναρκωτικές ουσίες: μια έννοια αποθάρρυνσης έναντι των εμπόρων ναρκωτικών ουσιών μέσω εξύψωσης του ανώτατου ορίου ποινής από δέκα σε δεκαπέντε χρόνια· μια έννοια επανακοινωνισμού για (πιθανόν) δεκτικούς επηρεασμού τοξικομανείς δια μέσου ενός ευρέος φάσματος δυνατοτήτων άρνησης επιβολής και εκτέλεσης ποινής, εάν η θεραπεία υπόσχεται «ίαση αντί ποινή».

Σύμφωνα με την έννοιά τους αποδεικνύουν αυτές οι εξελίξεις της ποινικής νομοθεσίας το μοντέλο της εκτίμησης των συνεπειών με τη βοήθεια δύο νομοθετικών τεχνικών: της πρόγνωσης και της εννοιολογικής ρευστότητας.

Σε ένα σύνολο διατάξεων απαιτούνται από τον ποινικό δικαστή ή επίσης από τον εισαγγελέα προβλέψεις και από αυτές

---

48. Σχετικά Cramer *Ahndungsbedürfnis und staatlicher Sanktionsanspruch. Bemerkungen zu einer Reform der Verfahrenseinstellung aus Gründen der Opportunität*, in: *Festschr. f. Maurach*, Karlsruhe 1972 σ. 487.

49. Παραπομπές στον Horstkotte, *Tendenzen in der Entwicklung des heutigen Strafrechts: Die Gesetzgebung*, in: *Horstkotte/Kaiser/Sarstedt* (σμ. 20), σ. 7, 9, 21.

50. BR-Dr. 248/81.

εξαρτάται η απόφαση: εάν η υπεράσπιση της έννομης τάξης θα απειληθεί από την άρνηση επιβολής μιας στερητικής της ελευθερίας ποινής ή εκτέλεσης των ποινών, εάν οι δεσμευτικοί όροι θα είναι κατάλληλοι· εάν θα είναι επιτυχής μια θεραπεία· εάν οικονομικοπολιτικοί και κοινωνικοπολιτικοί στόχοι μπορεί να επιτευχθούν· εάν θα επιτύχει ο επανακοινωνισμός.

Μεθοδολογικά-θεωρητικά δεν είναι λιγότερο σημαντικό, το ότι αυτές οι εννοιολογικές σπονδυλώσεις της αποφαντικής δραστηριότητας του σύγχρονου ποινικού δικαστή είναι τόσο λίγο σταθεροποιημένες, ώστε να απειλούν⁵¹ την ισχύουσα για το ποινικό δίκαιο αρχή του κράτους του νόμου (άρθρο 103 II Θεμ. Νόμου, παρ. 1 γερμ. Π.Κ.). Σε τέτοιες διατάξεις διερμηνεύει ο νομοθέτης μόνο εν μέρει στο δικαστή (και στους πολίτες), τι εννοεί και εναποθέτει το υπόλοιπο στην ερμηνευτική δραστηριότητα της νομολογίας. Η καταλληλότητα των δεσμευτικών όρων για τον παραμερισμό του δημόσιου ενδιαφέροντος για την ποινική δίωξη ή η απόλυτη ανάγκη επιβολής ή εκτίμησης μιας στερητικής της ελευθερίας ποινής για την υπεράσπιση της έννομης τάξης- αυτά τα στοιχεία του πραγματικού ενός ποινικού κανόνα δικαίου περιγράφουν μόνο σχηματικά τις επιθυμητές από τον νομοθέτη συνέπειες. Πότε επιτρέπεται να θεωρείται η έννομη τάξη ως υπερασπισθείσα, πότε το δημόσιο ενδιαφέρον για ποιν. δίωξη έχει «πραγματικά» παραμεριστεί, αυτά δεν είναι κανείς σε θέση να τα ξέρει.

Ρευστότητα και πρόγνωση ενδυναμώνουν αμοιβαία και εγγυώνται στον ποιν. δικαστή με αυτή την ενδυνάμωση κατ' αρχήν αληθινά την δικαιοπλαστική του ευχέρεια: οι ασάφειες αυτής όπως και κάθε προγνωστικής απόφασης είναι ακριβώς γι' αυτό τόσο πλούσιες σε συνέπειες, επειδή επίσης οι στόχοι των οποίων πρέπει να προϋποθεθεί η επίτευξη, παραμένουν νεφελώδεις.

3.-Διαμόρφωση Ποινικής Θεωρίας.

Το κλίμα αντεγκληματικής πολιτικής και η ποινική νομοθεσία βρίσκονται φυσικά σε ένα εξελικτικό σύνδεσμο με τη διαμόρφωση της ποινικής θεωρίας. Για τη θεωρία του ποινικού δικαίου είναι χαρακτηριστικές από τη δεκαετία του 1960 μια αυξανόμενη έννοια προς τις προληπτικές ποινικές θεωρίες⁵² και

51. Η θετικήσυνάρτηση του μοντέλου των συνεπειών και της ρευστότητας της εννοιολογίας του νόμου θεωρείται ορθά από τον Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht, για παραδ. σ. 44.

52. Ας παραβάλει κανείς από τον κύκλο των ποινικολόγων πού κατέθεσαν το

—στις λεπτομέρειες λιγότερο εμφανής, αδύνατο να παραβλεφθεί όμως σαν θεμελιώδης τάση— μια στροφή προς απορίες αντεγκληματικής πολιτικής κατά τη συζήτηση θεμελιωδών (grundlagentheoretischer) και επίσης ποινικών δογματικών θεωρημάτων. Όχι πια μόνο η εσωτερική λογική συνέπεια των επιστημονικών εννοιών, αλλά και η αντεγκληματική αποτελεσματικότητα είναι κριτήρια διαμόρφωσης της ποινικής θεωρίας. Εναργής γίνεται αυτή η εξέλιξη για παράδειγμα στην τύχη που επιφυλάχθηκε στη συζήτηση σχετικά με την ποινική έννοια της πράξης, η οποία απασχόλησε την θεωρητικά προσανατολισμένη ποινική επιστήμη της δεκαετίας του 1950 ζωνρά και την οποία παραμέρισε μια χρονικά μεταγενέστερη, ενδιαφερόμενη για τις συνέπειες της διαμόρφωσης της θεωρίας ποινική επιστήμη - αν και τα τότε μέτωπα κατά κανένα τρόπο δεν ηρέμησαν.⁵³

Παραδειγματικά καταδεικνύεται η σημασία του μοντέλου των συνεπειών σε δύο επίκαιρες περιοχές διμόρφωσης της ποινικής θεωρίας, στην προσανατολισμένη προς τους σκοπούς της ποινής διδασκαλία περί ενοχής (α) και στη συζήτηση αναφορικά με την επέκταση της ρύθμισης του γερμ. Π.Κ. σχετικά με την κατάσταση ανάγκης (β).

α) Στην προσανατολισμένη προς τους σκοπούς της ποινής διδασκαλία περί ενοχής βρίσκεται το μοντέλο των συνεπειών εμφανώς στο προσκήνιο⁵⁴. Αυτές οι σύγχρονες προσπάθειες⁵⁵ σχετικά με το περιεχόμενο και τα όρια θεμελίωσης, επιμέτρησης και άρσης της ενοχής παραιτούνται από την παραδεδομένη κατηγορία του (ατομικού ή γενικού) άλλως δύνασθαι πράττειν ως λόγου και μέτρου της ενοχής. Μεθοδικά-

---

εναλλακτικό σχέδιο του Ποιν. Κώδικα (AE StGB)-Roxin, Sinn und Grenzen staatlicher Strafe, in: JuS 1966, 377; Klug, Abschied von Kant und Hegel, in: Baumann (ed.), Programm für ein neues Strafgesetzbuch. Der AE der Strafrechtslehrer, Frankfurt am Main 1968 σ. 36.

53. Μία μεταστροφή στην διαμόρφωση της ποινικής θεωρίας σε σχέση με τη σύγχρονη αντεγκληματική πολιτική ως ποινική νομοθεσία, έγινε αντικείμενο έρευνας στον Naucke, Über das Verhältnis von Strafrechtswissenschaft und Strafrechtspraxis, in: ZStW 85 (1973), 399.

54. Σχετικά και για ό,τι ακολουθεί, επίσης: Stratenwerth, Die Zukunft des strafrechtlichen Schuldprinzips, Karlsruhe 1977, σ. 28, 29 ff.

55. Ιδίως Roxin, «Schuld» und «Verantwortlichkeit» als strafrechtliche Systemkategorien, in: Festschr.f.Henkel, Berlin, New York 1974 σ. 171, του ιδίου: Zur jüngsten Diskussion über Schuld, Prävention und Verantwortlichkeit im Strafrecht, in: Festschr.f.Bockelmann, München 1979, σ. 279; Jakobs, Schuld und Prävention, Tübingen 1976.

θεωρητικά ονομάζοντάς το, παραιτούνται από τον προσανατολισμό σε ένα ενδοσυστηματικό (input) όριο ενοχής, από ένα προσανατολισμό στο παρελθόν και στην έννοια⁵⁶. Μεταθέτουν την διδασκαλία περί ενοχής στην κατεύθυνση ενός εξωσυστηματικού (output) προσανατολισμού, ενός προσανατολισμού προς το μέλλον και τις συνέπειες. Κριτήρια θεμελίωσης και άρσης της ενοχής δεν είναι πια οι αποκλίσεις από μία σύμφωνη προς το νόμο συμπεριφορά, αλλά οι δυνατότητες του συστήματος του Ποινικού δικαίου να επιδράσει αποτελεσματικά στον αποκλίνοντα και άλλους που πλήττονται μαζί του. Οι προληπτικές ποινικές θεωρίες επανακοινωνισμού, αποθάρρυνσης και γενικής σταθεροποίησης των νόμων δικαιολογούν την κρίση περί ενοχής, της δίνουν το νόημά της, καθορίζουν το μέτρο της ενοχής και διακρίνουν δυνατότητες άρσης της. Είναι αυτονόητο ότι για την επίτευξη αυτού του σκοπού δεν ήταν σε θέση⁵⁷ οι απόλυτες θεωρίες περί ποινής: μένουν βουβές μπρος στην ερώτηση σχετικά με τις επιθυμητές συνέπειες της επαείλησης της ποινής, επιβολής και έκτισης της· το αντικείμενό τους είναι κανόνες και νόμοι, όχι επιδράσεις συγκεκριμενοποίησης των κανόνων και ερμηνείας των νόμων.

β) Όχι ευδιάκριτα στην επιφάνεια, όμως καθαρά στην ουσία του πράγματος, το μοντέλο των συνεπειών βρίσκεται στο κέντρο της συζήτησης σχετικά με το *εύρος της κατάστασης ανάγκης που αίρει τον άδικο χαρακτήρα της πράξης*.

Η γέφυρα μεταξύ της ρύθμισης περί κατάστασης ανάγκης και μοντέλου των συνεπειών οδηγεί μεθοδικά στην αρχή της στάθμισης των αγαθών της παρ. 34 Π.Κ. (γερμ.) (η της σε αυτήν υποκειμένης γενικότερης παλαιότερα «υπέρ νομικής» κατασκευής). Από καιρό ανακάλυψε⁵⁸ η διδασκαλία του προσανατολισμού προς τις συνέπειες τον ωφελιμισμό σαν μορφή έκφρασης του μοντέλου των συνεπειών και μαζί του τα αξιώματα απόφασης για τη στάθμιση των επιθυμητών συνεπειών. Το ότι η επιστημονική ποινολογική συζήτηση σχετικά με το εύρος της

56. Εκτενέστερα σχετικά με τη διάκριση ενδοσυστηματικού και εξωσυστηματικού προσανατολισμού Luhmann, *Rechtssystem und Rechtsdogmatik* σ. 25ff.

57. Πρβλ. για παράδ. Roxin, *Kriminalpolitik und Strafrechtssystem* Berlin, 2 Auflage, 1973, σ. 33.

58. Πρβλ. για παράδ. Samburg, *Folgenerwägungen im Richterrecht*, σ. 94 ff. Επίσης Kilian, *Juristische Entscheidung und elektronische Datenverarbeitung*, σ. 228 ff, 235 ff. Το ευρύ πλαίσιο είναι περιγραμμένο στον Hoffe, *Entscheidungstheoretische Denkfiguren und die Begründung von Recht*, in: *Argumentation und Recht* (σμ. 18) σ. 21.

παρ. 34 (γερμ) Π.Κ. διεξάγεται χωρίς αναφορά στους κανόνες απόφασης ενόψει αβεβαιότητας, της θεωρίας κοινωνικής επιλογής ή της θεωρίας του παιγνίου δεν αλλάζει το γεγονός, ότι η στάθμιση των έννομων αγαθών και η σε αυτήν εμπειρικλειόμενη στάθμιση των πιθανοτήτων προσβολής, όπως τις ορίζει η παρ. 34 (γερμ.) Π.Κ., αναπαράγουν τα προβλήματα, που θέτουν εμπρός τους αυτές οι θεωρίες για την απόφαση.

Η μεθοδολογική υπόθεση επιβεβαιώνεται στην ουσία. Η συζήτηση αφορά το ερώτημα, εάν η παρ. 34 (γερμ.) Π.Κ. (ή η σε αυτήν διατυπωμένη γενική δικαϊκή αρχή της στάθμισης των αγαθών) περιορίζεται μόνο σε συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ πολιτών ή ισχύει και στο δημόσιο δίκαιο και είναι για παράδειγμα εκεί κατάλληλη, να διευρύνει⁵⁹ τον κύκλο των κανόνων επέμβασης σε περίπτωση κατάστασης ανάγκης.

Παράδειγματα στη συζήτηση είναι η περίπτωση «Traube», όπου οι εξεταστικές αρχές με επίκληση άλλως επαπειλούμενου σοβαρού κινδύνου έκαναν χρήση δυνατοτήτων επέμβασης, τις οποίες δεν εδικαιούντο, ή ο «νόμος απαγόρευσης επικοινωνίας» (παρ. 31 επ. Εισαγ. νόμου του νόμου περί συνθέσεως δικαστηρίων) ο οποίος νομιμοποίησε μια κατάσταση που ήδη εφαρμοζόταν στην πράξη με βάση την παρ. 34 (γερμ.) Π.Κ.: Περιορισμός του δικαιώματος του δικηγόρου για ελεύθερη επικοινωνία με τον κατηγορούμενο (παρ. 148 γερμ. Κ. Ποιν. Δικ.), εάν και εφόσον μία επαφή θα απειλούσε⁶⁰ ένα αξιότερο προστασίας έννομο αγαθό, δηλ. για παράδειγμα τη ζωή ενός ομήρου.

Παράδειγματικές περιπτώσεις αυτής της συζήτησης θα μπορούσαν όμως επίσης να είναι ο βασανισμός ενός κρατουμένου με στόχο συλλογή πληροφοριών, που μπορούν να σώσουν τη ζωή ενός αιχμαλώτου από κακοποιούς συνενόχους ομήρου, ή άρνηση καταδίωξης εγκληματικών πράξεων, για να μην απειληθεί η δημόσια ειρήνη, επειδή θα υπήρχε⁶¹ κίνδυνος «εκρηκτικών εκρήθμων καταστάσεων» στην περίπτωση που θα

---

59. Πρβλ. σχετικά για παραδ. την σύγκρουση μεταξύ Amelung (Nochmals: § 34 StGB als öffentlichrechtliche Eingriffsnorm? in: NJW 1978, 623) και Lange (Terrorismus kein Notstandsfall?. Zur Anwendung des § 34 StGB im öffentlichen Recht, in: NJW 1978, 784). 'Hδη πριν Amelung, Erweitern allgemeine Rechtfertigungsgründe, insbesondere § 34 StGB, hoheitliche Eingriffsbefugnisse des Staates? in: NJW 1977, 833.

60. Πρβλ. BGH, NJW 1977, 2173; BVerfG, NJW, 1977, 2157.

61. 'Ετσι ένα επιχείρημα του πρώτου τμήματος του διοικητικού δικαστηρίου του Βερολίνου (Az:VG 1A87/81, NJW 1981, 1748 [1749]) κατά την αναπομπή της αιτήσεως εκδόσεως προσωρινής διατάξεως εκκενώσεως ενός κατελημμένου σπιτιού.

επιχειρούνταν εξεταστικές διαδικασίες, ή επί ορισμένο χρόνο απομάκρυνση ενός κατηγορούμενου από την κυρία διαδικασία παρά τις διατάξεις παρ. 230 επ. (γερμ.) Κ. Ποιν. Δικ. ή πέραν της παρ. 247 εδάφ. 3 (γερμ.) Κ. Ποιν. Δικ., εάν είναι βάσιμος ο κίνδυνος ότι για παραδ. η γνώση από αυτόν του πορίσματος ενός ψυχιάτρου πραγματογνώμονα στα πλαίσια της αποδεικτικής διαδικασίας, θα μπορούσε να βλάψει σοβαρά την ψυχική του υγεία.

Κοινό σε αυτές τις περιπτώσεις είναι το περιγραφόμενο από τη διάταξη της παρ. 34 (γερμ.) Π.Κ. στοιχείο: μεγαλύτερη βαρύτητα του απειληθέντος έννομου αγαθού σε σύγκριση με το προβληθέν στην κατάσταση ανάγκης (Η ζωή πολλών ή ενός ατομικά απέναντι στο δικαίωμα του απαραβιάστου της ιδιωτικής σφαιρας ή σε ποινικά δικονομικά δικαιώματα επικοινωνίας· η ζωή απέναντι στην υγεία· η δημόσια ειρήνη απέναντι στο καθήκον έρευνας και δίωξης· η υγεία έναντι του δικαιώματος παρουσίας στην επ ακροατηρίω διαδικασία) και οι αντίστοιχες δυνατότητες προσβολής.

Κοινή πέραν τούτου είναι σ' αυτές η τακτική (taktische) λειτουργία της αρχής σταθμίσεως των αγαθών στη συνάρτηση της επιχειρηματολογίας: η αρχή είναι μοχλός θεμελίωσης μέχρι τούδε μη υπάρχουσών δυνατοτήτων επέμβασης σε επίπεδο δημοσίου δικαίου ή (πράγμα που δομικά κατατείνει στο ίδιο) μιας υπέρβασης των υπάρχόντων ορίων επέμβασης.

Κοινή είναι επίσης τελικά σ' αυτές τις περιπτώσεις - και έτσι έρχεται η συζήτηση στη μεθοδική —θεωρητική της έννοια— η τακτική (taktische) λειτουργία του μοντέλου των συνεπειών.

Εμμονή στην ενδοσυστηματική σκέψη είναι το έμβλημα εκείνων που αρνούνται την επέκταση δυνατοτήτων επέμβασης δημοσίου δικαίου. Επιχειρηματολογούν —*μιλώντας όπως ο Schleiermacher και ο Coing*— «γενετικά»: με βάση το γράμμα, την ιστορική καταγωγή και τη συστηματική θέση της διάταξης για την κατάσταση ανάγκης. Προκαλούν τη μορφή «*per se mundus*» εναντίον τους⁶², καθώς αρνούνται να λάβουν υπόψη τους τις συνέπειες του θεωρήματός τους (απειλή ζωής ομήρου, βλάβη ψυχικά ασθενούς, εκρηκτικές έκρυθμες καταστάσεις). Απαρνούνται τη συνεκτίμηση των συνεπειών επειδή της καταλογίζουν ότι αμβλύνει το σύστημα δυνατοτήτων επέμβασης που καθιέρωσε ο νομοθέτης και υπονομεύει νομοθετικά

62. Έτσι με συνέπεια Lange, Terrorismus kein Notstandsfall? in: NJW 1978, 784.

απονεμημένα δικαιώματα άμυνας απέναντι σε επεμβάσεις. Κοντολογία: αρνούνται στην εκτελεστική εξουσία και στον δικαστή μια εκτίμηση των συνεπειών με το επιχείρημα ότι η συνεκτίμηση των συνεπειών είναι υπόθεση του νομοθέτη και αυτός έχει προγραμματίσει υπό ορισμένες συνθήκες —υποχρεωτικά για τις άλλες δύο εξουσίες— τη δική του αξιολόγηση των συνεπειών στο νομικό σύστημα των δυνατοτήτων επέμβασης δημοσίου δικαίου. Εάν άλλαζε κανείς αυτό το πρόγραμμα με μία (νεοτεριστική) συνεκτίμηση (άλλων) συνεπειών τότε θα προσέβαλε το νόμο. Το θεμέλιο αυτής της επιχειρηματολογίας είναι το σύστημα των κρατικών εξουσιών ή συνταγματικά καθορισμένη σχέση κυρίως δικαστή και νομοθέτη.

Θεμέλιο του αντεπιχειρήματος είναι οι συνέπειες της ερμηνείας του νόμου και της αποφαντικής δραστηριότητας για τρίτους (για τον όμηρο, τον ψυχικά ασθενή, τους περαστικούς και κατοίκους ενός τετράγωνου της πόλης). Η αντίληψη που βρίσκεται στη βάση της εκτελεστικής ενέργειας και της δικαστικής δραστηριότητας απόφασης είναι τεχνική: «όπου η κατάσταση επείγει, οι εννοιολογίες και οι συστηματικές διακρίσεις, τα ενδοσυστηματικά όρια έρχονται σε δεύτερη μοίρα (χωρίς να καθίστανται άνευ αντικειμένου). Η ερμηνεία του νόμου δεν επιτρέπεται να επιφέρει ζημιές με ήσυχη συνείδηση και να δημιουργεί κινδύνους. Αυτό το επιχειρηματολογικό υπόδειγμα είναι το πραγματικά «σύγχρονο», είναι το υπόδειγμα του προσανατολισμού προς μια εξωσυστηματική σκέψη.

Δ. Αποσαφηνίσεις της έννοιας και της διαδικασίας

Οι αντίπαλοι της εφαρμογής της διάταξης της παρ. 34 (γερμ.) Π.Κ. στο σύστημα δυνατοτήτων επέμβασης δημοσίου δικαίου θα μπορούσαν να διαφωνήσουν στο ότι τοποθετούνται εντεύθεν των ορίων του συστήματος, σαν να μην δίνουν και αυτοί σημασία στις «συνέπειες», σαν να μην ήταν επίσης κινητήρας και της δικής τους επιχειρηματολογίας μια «μέριμνα» για κάποιο επηρεασμό πάνω στις ευχέρειες του κράτους, να επέμβει αυθόρμητα στο δικαϊκό χώρο του πολίτη με επίκληση κάποιας κατάστασης ανάγκης, ακριβέστερα: θα αρνούσαν τη συνεκτίμηση των συνεπειών στις περιγραφείσες περιπτώσεις μόνον για τούτο, δηλ. για να αντιμετωπίσουν χρονικά μεν μεταγενέστερες, ωστόσο όμως πλέον βαρύνουσες συνέπειες (κατάρρευση της διάκρισης των εξουσιών, αστυνομικό κράτος).

Η υπόμνηση θα ήταν ορθή: Σκέψεις αυτού του είδους

στηρίζουν πράγματι τη σκιαγραφειθήσα επιχειρηματολογία. Είναι λοιπόν έτσι τα πράγματα, ότι τελικά όλα τα επιχειρήματα κατατείνουν σε ένα μοντέλο των συνεπειών, και οι διαφορές εντοπίζονται τελικά στον τύπο των συνεπειών, για τις οποίες κάθε φορά πρόκειται; Το αργότερο σε αυτό το σημείο πορείας της σκέψης γίνεται απαραίτητο, να αποσαφηνισθεί η έννοια των συνεπειών και η δομή του μοντέλου των συνεπειών.

I. Η έννοια των συνεπειών

Σε κάθε περίπτωση σήμερα, υπό τους όρους του περιγραφέντος εύρους της έννοιας των συνεπειών⁶³ και εν όψει μιας μεθοδικά -θεωρητικά πεφωτισμένης διδασκαλίας του ποινικού δικαίου δεν θα επιτρεπόταν να αμφισβητηθεί σε κανένα, που συμμετέχει σε μία συζήτηση σχετικά με την έκταση ισχύος ενός Ποινικού νόμου ότι τα επιχειρήματά του στηρίζονται στη μέριμνα για τα αποτελέσματα μιας συγκεκριμένης ερμηνείας νόμου. Ακόμη και όποιος επιχειρηματολογεί αυστηρά εννοιολογικά και επιβεβαιώνει την απεριόριστη κυριαρχία του νόμου πάνω στη δικαστική ερμηνευτική δραστηριότητα απορρίπτοντας κάθε συνεκτίμηση των συνεπειών, δικαιούται να υπενθυμίσει ότι ακριβώς η ποινική αρχή του κράτους του νόμου στην οποία υπακούει, στηρίζεται σε ένα διαλογισμό περί των συνεπειών: ότι η εξάσκηση των πλέον βαρυνουσών δυνατοτήτων παρέμβασης, που γνωρίζει η έννομη τάξη, πρέπει να περιορισθεί και να ελεγχθεί με ιδιαίτερα αυστηρό τρόπο, ώστε οι συνέπειες που προκύπτουν από τη θέση σε λειτουργία αυτών των δυνατοτήτων παρέμβασης να παραμείνουν υπό έλεγχο νομικά και πολιτικά.

Αν εξακολουθεί να υπαγάγει κανείς τέτοια «μέριμνα για τα αποτελέσματα» στην έννοια των συνεπειών, τότε η έννοια των συνεπειών στερείται της κριτικής της δύναμης και έτσι καταντά άχρηστη. Δηλ. τότε κάθε είδος ερμηνείας των ποινικών νόμων είναι αναπότρεπτα συνεκτίμηση των συνεπειών, έστω και αν προβαίνει με διαφορετικό γλωσσικό ένδυμα. Η έννοια των συνεπειών πρέπει αντίθετα τουλάχιστον να είναι ικανή να διακρίνει τη συνεκτίμηση των συνεπειών με σαφήνεια από άλλες μεθόδους ερμηνείας του νόμου.

Οι περισσότερες μέχρι τώρα έρευνες πάνω στο μοντέλο των συνεπειών δεν βοηθούν μια αποσαφήνιση της έννοιας των συνεπειών. Τα εννοιολογικά βοηθήματα είναι πολύ ρευστά, για να οδηγήσουν στην επίτευξη διαφοροποιήσεων. Έτσι απαντώνται έννοιες όπως «έννοια και σκοπός», «σκοπός του νόμου»,

---

63. Πιο πάνω Γ. Η.

«φυσιολογική μέθοδος θεωρήσεως» «δημόσιο ενδιαφέρον», «εμπιστοσύνη του κοινωνικού συνόλου», «γενικό αίσθημα περί δικαίου», «επιείκεια», «δίκαιη αντιμετώπιση των πραγμάτων», «οικονομικά πορίσματα», ή «το επιβεβλημένο» σαν παραφράσεις για τις «συνέπειες»⁶⁴. Συνιστάται⁶⁵ «να εισαγάγουμε το «αποτέλεσμα» σαν την περιεκτικότερη έννοια των συνεπειών δικαστικής δραστηριότητας», το οποίο θα υποδιαιρείται⁶⁶ τότε σε έννομες συνέπειες και συνέπειες από την απόφαση. Στον Rottleuthner⁶⁷ απαντάται αντίθετα μια αποσαφήνιση τουλάχιστον αυτού που δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτό κάτω από την εφαρμογή του δικαίου που προσανατολίζεται προς τις συνέπειες: «Ότι η σκοπούμενη συνέπεια («η επιβεβλημένη κατάσταση Z») τελικά είναι η επιβολή της έννομης συνέπειας (που είναι απαραίτητη)» και (η άποψη σ.τ.μ.) ότι επίσης μπορούν όχι μόνο «οι λογικές και νομικές συνέπειες ή επιπτώσεις μιας επιβολής έννομης συνέπειας» να γίνουν αντιληπτές κάτω από την έννοια «Z». Σημαντική στιγμή μιας προς συνέπειες προσανατολισμένης εφαρμογής δικαίου είναι αντίθετα η παρουσίαση και εξέταση υποθέσεων σχετικά με τη συσχέτιση επιβολής μιας έννομης συνέπειας και των εμπειρικών της επιπτώσεων»⁶⁸.

Μόνο με τέτοια επιπλέον στοιχεία γίνεται η έννοια των συνεπειών ικανή για τη μεθοδολογία. «*Νόημα και σκοπός*», «οικονομικά πορίσματα» ή «επιείκεια» είναι μεγάλα καλύμματα, κάτω από τα οποία μπορούν να στεγαστούν πολυάριθμες σκέψεις, ερμηνευτικοί σκοποί και ερμηνευτικές μέθοδοι —και μάλιστα οι «γενετικές» μέθοδοι. Επίσης «*αποτελέσματα*» και «*έννομες συνέπειες*» στο βαθμό που κάτω από αυτά γίνονται αντιληπτές νομικά προδιαγεγραμμένες συνέπειες— δεν ανήκουν στην έννοια των συνεπειών όπως συλλαμβάνεται σαν τέτοια. «Ότι μία δικαϊκή απόφαση έχει σαν αποτέλεσμα τις νομικές συνέπειες και ότι έχει κάποιο αποτέλεσμα γενικά, είναι τετριμμένο»⁶⁹ και γι' αυτό ανίκανο για τον χαρακτηρισμό μιας ερμηνευτικής μεθόδου. Αποτελέσματα (και έννομες συνέπειες με

---

64. Πρβλ. Kilian, juristische Entscheidung und elektronische Datenverarbeitung, σ. 211 ff (213)· επίσης Ecker Gesetzesauslegung vom Ergebnis her, in: JZ 1967, 265.

65. Από τον Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht, σ. 100.

66. Επίσης ο Wälde, Juristische Folgenorientierung, σ. 6, ενσωματώνει και τις έννομες συνέπειες στην έννοια των συνεπειών.

67. Zur Methode einer folgenorientierten Rechtsanwendung, in: Wissenschaften und Philosophie (σμ. 16) σ. 104 ff.

68. Στο ίδιο σ. 107.

69. Αυτό το διακρίνει απολύτως ο Wälde, Juristische Folgenorientierung, σ. 6.

αυτή την έννοια) αποκτούν τότε μόνο μεθοδική - θεωρητική κριτική δύναμη, εάν κανείς προσβλέπει⁷⁰ και προς δυνατές επιπτώσεις από την προσδοκία μιας συγκεκριμένης έννομης συνέπειας (για παράδειγμα ενός δεσμευτικού όρου) για την ερμηνεία του νόμου. Με προσφορότητα μπορεί να γίνει λόγος για «εκτίμηση» συνεπειών κατά την ερμηνευτική δραστηριότητα μόνον όταν οι προσδοκώμενες συνέπειες καθορίζουν την ερμηνευτική δραστηριότητα κατά το περιεχόμενο και όχι απλώς όταν είναι γνωστό ότι η ερμηνευτική δραστηριότητα έχει (γενικά) συνέπειες.

Ακόμη συντρέχει και ένας δεύτερος περιορισμός. Μπορεί κανείς να διακρίνει⁷¹ «εσωτερικές» και «εξωτερικές» συνέπειες και σαν «εσωτερικές» συνέπειες να αντιλαμβάνεται της επιπτώσεις μιας ερμηνείας νόμου για άλλες ερμηνείες νόμου (και επίσης δογματικές θεωρίες). Παράδειγμα «εσωτερικών» συνεπειών θα ήταν για παράδειγμα οι συνέπειες από την «απόφαση του λουτήρα» για την ποινική διδασκαλία της συμμετοχής ή για την απόφαση στην υπόθεση Staschinskij⁷² ».

Προτείνω να μην συμπεριληφθούν οι «εσωτερικές» συνέπειες στην έννοια των συνεπειών όπως συλλαμβάνεται εννοιολογικά η συνεκτίμηση των συνεπειών. Πρέπει να παραδεχθούμε ότι πρόκειται κατά την έννοια για «συνέπειες» και ότι —διαφορετικά από ό,τι οι μόλις αποκλεισθείσες «έννομες συνέπειες» και «αποτελέσματα»— έχουν τη δυνατότητα σαν προσδοκώμενες επιπτώσεις μιας ερμηνείας να καθορίζουν κατά το περιεχόμενο αυτή την ερμηνεία. Έτσι μπορεί να υποθέσει κάποιος, ότι ακριβώς η νομολογία του ανώτατου δικαστηρίου καθορίζει την ερμηνευτική της δραστηριότητα στην κάθε περίπτωση επίσης σύμφωνα με τις συνέπειες, οι οποίες προσδοκούνται⁷³ σε μία συγκεκριμένη ερμηνεία για την περαιτέρω διάπλαση του δικαίου.

Παρά ταύτα η ενσωμάτωση και τέτοιων «εσωτερικών»

---

70. Γι' αυτό ήδη πιο πάνω. Γ. Ι.

71. Αυτή η διάκριση δεν είναι ταυτόσημη με ό,τι ο Alexy κατά τον Wróblewski ονομάζει «εσωτερικό και εξωτερικό λόγο άρσης του άδικου»: Alexy, *Theorie der juristischen Argumentation*, Frankfurt am Main 1978 σ. 273ff. Είναι ταυτόσημη με τη διάκριση που εισάγει ο Kilian επικαλούμενος τον Lawlor (Kilian, *Juristische Entscheidung und elektronische Datenverarbeitung* σ. 283).

72. Πρβλ. πιο πάνω και στην υποσημ. 31.

73. Περί αυτού για παράδ. Heusinger, *Rechtsfindung und Rechtsfortbildung im Spiegel richterlicher Erfahrung*, Köln usw. 1975, σ. 53 ff; Podlech, *Die Entscheidungssequenz-rechtstheoretischer Begriff und soziale Funktion*, in: Harenburg/Podlech/Schlink (ed.), *Rechtlicher Wandel durch richterliche Entscheidung*, Darmstadt 1980, σ. 225.

συνεπειών θα ρευστοποιούσε επικίνδυνα την έννοια των συνεπειών. Δια της εννοίας των «εσωτερικών» συνεπειών δηλ. θα εισάγονται αρχές και αξίες στο μοντέλο των συνεπειών που πρέπει να κρατούνται σε απόσταση από αυτό. Ερμηνευτικά - θεωρητικά δεν πρέπει ποτέ να αποκλείεται και από την άποψη της ερμηνευτικής πρακτικής πρέπει να υπολογίζεται σε πολλές περιπτώσεις, ότι «εσωτερικές» συνέπειες εισάγονται μέσω της «δικαιοσύνης ως προς τα πράγματα» του «σκοπού του νόμου» ή του «επιβεβλημένου» («Gebotensein»).

Με αυτό τον τρόπο δεν θα ήταν μόνο ανέφικτη μια σαφής έννοια των συνεπειών αλλά και αδύνατος ο διαχωρισμός ανάμεσα στη συνεκτίμηση των συνεπειών και στην τελεολογική ερμηνεία.

Αυτός ο διαχωρισμός - και μαζί του ταυτόχρονα μια αποσαφήνιση αυτού που πρέπει να αντιλαμβάνεται κανείς σαν «τελεολογική » ερμηνεία - είναι επιτεύξιμος μόνον εάν περιορίσει κανείς την έννοια των συνεπειών όπως συλλαμβάνεται σαν μοντέλο συνεκτίμησής τους στις «εξωτερικές» συνέπειες. Σαν τέτοιες πρέπει να γίνουν αντιληπτές μελλοντικές καταστάσεις, οι οποίες προσδοκούνται σαν αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ερμηνείας του νόμου και οι οποίες είναι εμπειρικά περιγράψιμες, οι οποίες λοιπόν εμφανίζονται χωροχρονικά και μπορούν να παρατηρηθούν με τα όργανα της εμπειρικής μεθοδολογίας. «Εξωτερικές» συνέπειες μιας ερμηνείας του νόμου με αυτή την έννοια δεν θα ήταν μια υποκειμενικοποίηση της διδασκαλίας περί συμμετοχής ή το επιβεβλημένο μιας συγκεκριμένης απόφασης. «Εξωτερικές» συνέπειες μιας ερμηνείας του νόμου θα ήταν η αύξηση ενός κινδύνου για τη ζωή ενός ομήρου ή για την υγεία του κατηγορουμένου, η απώλεια μιας εργασιακής θέσης ή σοβαρές συγκρούσεις στους δρόμους. Η τελεολογική ερμηνεία θα ήταν τότε αυτό το κομμάτι της «τεχνικής ερμηνείας» που έχει να κάνει με «εσωτερικές», ή έννοια των συνεπειών εκείνο που έχει να κάνει με «εξωτερικές» συνέπειες⁷⁴.

Το πρόβλημα αυτής της εννοιολογικής απόσαφήνισης βρίσκεται στο στοιχείο δυνατότητας εμπειρικής περιγραφής. Σε καταστάσεις όπως «διακινδύνευση της ασφάλειας δικαίου» ή «ενδυνάμωση της φιλελεύθερης - δημοκρατικής θεμελιώδους

---

74. Εάν βλέπω σωστά, αυτή η διάκριση ταυτίζεται στο αποτέλεσμα με αυτή που προσφέρει ο Rottleuthner: Zur Methode einer folgenorientierten Rechtsanwendung, in: Wissenschaften und Philosophie (σμ. 16). σ. 107. Το κείμενο αυτό θα αναφερθεί σύντομα στις διαφορές.

τάξεως» θα αναγνώριζε ο Rottleuthner⁷⁵ μόνο με επιφυλάξεις το κατηγορήμα «εμπειρικά διαπιστώσιμο». Αυτές οι αμφιβολίες στρέφονται επίσης προς ορισμένους τύπους συνεπειών, που επιδιώκονται από τη συνεκτίμηση των συνεπειών από άποψη ποινικού δικαίου.

Σοβαρές ταραχές στους δρόμους, η απειλή ζωής ενός ομήρου, η χειροτέρευση μιας ασθένειας, οι συνέπειες μιας ποινής για τη μελλοντική ζωή του δράστη ίσως δύσκολα μπορούν να προδικασθούν σαν μελλοντικές καταστάσεις. Τούτο όμως μόνον επειδή δεν διαθέτουμε αρκετή προγνωστική ικανότητα ή δεν είναι με σαφήνεια αξιοποιήσιμη - όχι όμως επειδή για παράδειγμα στερούμεθα την εμπειρική περιγραψιμότητα αυτών των καταστάσεων. Αυτές είναι αναμφίβολα «εξωτερικές» συνέπειες και άρα «συνεπιές» όπως τις αντιλαμβάνεται το μοντέλο των συνεπειών. Άλλες εδώ εντοπισθείσες μελλοντικές καταστάσεις, που αποτελούν αντικείμενο ποινικής συνεκτίμησης των συνεπειών, βρίσκονται αντίθετα στο όριο κανονιστικής και εμπειρικής περιγραψιμότητας: η πλούσια σε συνέπειες δεκτικότητα επίδρασης ενός δράστη ή της κοινότητας του δικαίου (στην προσανατολισμένη προς τους ποινικούς σκοπούς διδασκαλία περί ενοχής), η αναγκαιότητα και η δυνατότητα από τακτική για την υπεράσπιση της έννομης τάξης, έποψη. (Παρ. 47. 56 III Nr. 3 γερμ. Π.Κ.). Εδώ η ποινική νομολογία αφήνει να εννοηθεί, ότι δεν είναι πρόθυμη να παραδεχθεί⁷⁶ τέτοιες καταστάσεις σαν εμπειρικά περιγράψιμες.

Προτείνω (μελλοντικές) καταστάσεις να θεωρηθούν σε κάθε περίπτωση τότε σαν εμπειρικά περιγράψιμες, εάν είναι πρόσφορες⁷⁷ σε χρηστική λειτουργικότητα (Operationalisierung) μέσω παρατηρήσιμων δεικτών. Ότι η συλλογή των δεικτών είναι σε αυτές τις καταστάσεις δύσκολη, ότι πρέπει να γίνεται αναφορά σε κανόνες, δεν είναι καθοριστικό⁷⁸. Αν και

---

75. Στο ίδιο σ. 107, III f.

76. Έτσι για παράδειγμα αρνείται το OLG Celle (JR 1980, 256 με σχόλιο του Naucke, 257) να διαταξει δημοσκοπικά απόδειξη, σχετικά με την ερώτηση, εάν στην έννοια «υπεράσπιση της έννομης τάξης» κλονίζεται η εμπιστοσύνη του συνόλου προς τη δικαιοσύνη.

77. Διεξοδικότερο σχετικά το άρθρο μου:

Die Freiwilligkeit beim Rücktritt vom Versuch. Zu Alltagstheorien und Dispositionsbegriffen in der Strafrechtsdogmatik, in Lüderssen/Sack (ed.), Vom Nutzen und Nachteil der Sozialwissenschaften für das Strafrecht, Frankfurt am Main 1980, σ. 229, 243 ff.

78. Σύμφωνος κατά το αποτέλεσμα μάλλον ο Rottleuthner, Zur Methode einer

σχετικά με το ρόλο εμπειρικά περιγράψιμων φαινομένων στο Ποινικό Δίκαιο του παρόντος δεν έχει οριστικά εξαχθεί το πόρισμα⁷⁹, ωστόσο μπορεί να ισχύσει σαν γενική αρχή της μεταχείρισής τους, ότι στο βαθμό που γλωσσικά περιγράφουν καταστάσεις —όπως «διακινδύνευση της εμπιστοσύνης του συνόλου στο δίκαιο» ή «επιτυχής επανακοινωνισμός»— πρέπει να περιληφθούν σαν εμπειρικά περιγράψιμα εν αμφιβολία. Εάν δεν πράξει κανείς αυτό, τότε ευνοεί την τάση στην ποινική νομοθεσία, να εργάζεται με φαινομενικά εμπειρικό τρόπο, δηλ. να κρύβει αντικείμενα μη επιδεκτικά εμπειρικής παρατήρησης σε μια εμπειρικά «ηχούσα» γλωσσική μορφή. Σαφήνεια και διαφάνεια νομοθετικής και δικαστικής γλώσσας είναι, αντίθετα, μόνον τότε επιτεύξιμα, εάν η γλωσσική μορφή και το αντικείμενο αλληλοκαλύπτονται.

Παρατηρώντας κανείς αυτές τις διαφοροποιήσεις μπορεί να μιλήσει για «συνεκτίμηση των συνεπειών» όπως τις συλλαμβάνει το μοντέλο των συνεπειών μόνον τότε, όταν η προσδοκία μελλοντικών καταστάσεων σαν εξωτερικών συνεπειών μιας ερμηνείας νόμου καθορίζει⁸⁰ κατά το περιεχόμενο αυτήν την ερμηνεία νόμου.

II. Η δομή του μοντέλου των συνεπειών

Σε σύγκριση με τις δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεραστούν στην αποσαφήνιση της έννοιας των συνεπειών, η δομή του μοντέλου των συνεπειών είναι εύκολα διαφανής. Εδώ έχουν καταβάλει οι θεωρίες της συνεκτίμησης των συνεπειών ήδη αρκετή προεργασία.

Σύμφωνα με αυτή διακρίνει κανείς συνεκτίμηση των συνεπειών διαπλαστική των κανόνων και εκτελεστική των κανόνων. Ενώ η τελευταία εκτελεί μόνο ένα από τον νομοθέτη δεδομένο πρόγραμμα συνεπειών, κατεργάζεται η πρώτη για τον

folgenorientierten Rechtsanwendung, in: Wissenschaften und Philosophie (σμ. 16) σ. 111f.

79. Μερικές παρατηρήσεις σχετικά, στην εργασία μου *Theorie und Soziologie des Verbehens*, Frankfurt am Main 1980, σ. 98ff, 111ff.

80. Σε ανάλογες κατηγορίες περιπτώσεων μπορεί κανείς να διακρίνει περαιτέρω τέτοιες συνέπειες σε «μικρο-συνέπειες» (για τους συμμετέχοντες στη διαδικασία και το άμεσο περιβάλλον τους) και «μακρο-συνέπειες» (για την πάντοτε συνθηγομένη κοινωνική ολότητα) πρβλ. Wälde, *Juristische Folgenorientierung*, σ. 6.

Παράδειγμα για τις πρώτες θα αποτελούσε η παρ. 46 I 2 γερμ. Π.Κ., για τις τελευταίες η έννοια «προάσπιση της έννομης τάξης».

νόμο κατ' αρχήν ένα πρόγραμμα. Ενώ η τελευταία στην ουσία βρίσκεται προ του προβλήματος να διαμορφώσει μία πρόγνωση και κατόπιν να την συνεκτιμήσει κατά την ερμηνεία, είναι η πρώτη υποχρεωμένη να απαντήσει μία περαιτέρω ερώτηση: πρέπει να αξιολογήσει επιπλέον τις προγνωσθείσες συνέπειες καθώς ο νομοθέτης δεν το έχει κάνει από την πλευρά του). Η έννοια λοιπόν των συνεπειών έχει στο φιλόδοξο πρόγραμμά της τρία στάδια: πρόγνωση των συνεπειών, αξιολόγηση των συνεπειών, συνεκτίμηση των συνεπειών⁸¹.

Στο Ποινικό Δίκαιο μπορούν να θεωρούνται σαν περιπτώσεις εκτέλεσης των κανόνων η υπεράσπιση της έννομης τάξης ή η παρ. 46 I 2 γερμ. Π.Κ., σαν περιπτώσεις θέσης κανόνων ή δογματική της επιμέτρησης προ της εισαγωγής της παρ. 13 I 2 γερμ. Π.Κ. παλαιάς μορφής (παρ. 46 I 2 γερμ. Π.Κ. νέας μορφής) ή ο περιορισμός της ποινικοδικονομικής αρχής της νομιμότητας στην περίπτωση επαπειλήσεως σοβαρών αναταραχών: το ζήτημα για το εύρος της παρ. 34 γερμ. Π.Κ.⁸² στασιάζεται κατά τούτο, εάν η εφαρμογή του νόμου σε αναφορά με ευχέρειες επέμβασης με χαρακτήρα δημοσίου δικαίου θα ήταν εκτέλεση των κανόνων (όπως ισχυρίζονται οι υπέρμαχοι) ή διαμόρφωση των κανόνων (έτσι οι αντίπαλοι αυτής της εφαρμογής).

Ε.

Νομιμοποίηση της συνεκτίμησης των συνεπειών στο Ποινικό δίκαιο

Τα προβλήματα της διαδικασίας της συνεκτίμησης των συνεπειών δεν βρίσκονται στη δομή της διαδικασίας αλλά στις λεπτομέρειες, ακριβέστερα: στις προϋποθέσεις και υποδηλώσεις, που έχει το μοντέλο των συνεπειών και στη δυνατότητα πλήρωσής τους κατά την ερμηνεία των νόμων. Σε κάθε περίπτωση στο Ποινικό Δίκαιο τα προβλήματα του μοντέλου των συνεπειών είναι προβλήματα της νομιμοποίησης της συνεκτίμησής τους. Αυτό πρέπει να καταδειχθεί τελειώνοντας.

Ι. Απλοϊκότητα και υπερβολική ακρίβεια

Προτού όμως κανείς σκεφθεί σχετικά με τις λεπτομέρειες της συνεκτίμησης των συνεπειών κατά την ερμηνεία του νόμου

81. Στηρίζομαι εδώ στη σημαντική απεικόνιση του Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht, σ. 104f. Πρβλ. κατά τα λοιπά για παράδειγμα Kilian, Juristische Entscheidung und elektronische Datenverarbeitung, σ. 207ff, όπως επίσης το σχήμα επιχειρηματολογίας στον Wälde, Juristische Folgenorientierung, σ. 145.

82. Πιο πάνω Γ. II 3β.

—σε τρία τυπικά πεδία προβλημάτων— πρέπει να συνειδητοποιήσει ποια αποτελέσματα μπορεί να έχει αυτή η διάσκεψη και ποια όχι. Η μεθοδολογία διατρέχει τον κίνδυνο να εναποθέσει πολλές ελπίδες για τις επιδράσεις της στη δικαστική πράξη και επίσης ένα μοντέλο των συνεπειών πρέπει να διαβλέψει αυτο τον κίνδυνο αν θέλει να προστατευθεί αφ' ενός από την απλοϊκότητα αφ' ετέρου από την υπερακριβολογία.

Στη θεωρία της συνεκτίμησης των συνεπειών, συζητείται, εάν οι συνέπειες επιτρέπεται να έχουν επιπτώσεις για την ερμηνεία του νόμου μόνο στα όρια σημασιακών πλαισίων και υποστηρίζεται για παράδειγμα ότι η συνεκτίμηση των συνεπειών οφείλει να κινείται⁸³ «βασικά στα πλαίσια των πραγματικών κανόνων δικαίου και των έννομων συνεπειών». Στη λέξη «βασικά» συσκοτίζεται το πρόβλημα. Στο Ποινικό δίκαιο θα απαγόρευε η αρχή του κράτους του νόμου μια τέτοια σύσταση: σε κάθε περίπτωση είναι η υπέρβαση του σημασιακού πλαισίου σε βάρος του θιγόμενου όχι βασικά, αλλά πάντοτε ανεπίτρεπτη. Όμως ακόμη και το Ποινικό δίκαιο δεν μπορεί να εξασφαλίσει ότι «πραγματικά» δεν συμβαίνει υπέρβαση των ορίων: δεν «υπάρχει» το σημασιακό πλαίσιο ενός νόμου. Τα όρια του ανακαθορίζονται⁸⁴ κάθε φορά εκ νέου από την ερμηνευτική δραστηριότητα. Στοιχείο αυτής της ερμηνευτικής δραστηριότητας είναι επίσης η μέριμνα για τις συνέπειες: το μοντέλο των συνεπειών επίσης δεν οδηγεί εκτός του ερμηνευτικού κύκλου. Θα ήταν αφελές να προσδοκούμε από μία θεωρία της συνεκτίμησης των συνεπειών, ότι θα μπορούσε να οριοθετήσει αφηρημένα τα όρια των σημασιακών πλαισίων των εννοιών του νόμου και να διακρίνει ευκρινώς νόμιμες και παράνομες σταθμίσεις των συνεπειών εντεύθεν και πέραν αυτών των ορίων.

Η διαφοροποίηση μεταξύ παραγωγής και παρουσίασης των λόγων της απόφασης (μεταξύ εύρεσης του δικαίου και δικαιολόγησης ενός πορίσματος μιας ερμηνείας νόμου) όπως και η μετριοπαθής διαπίστωση ότι μπορεί κανείς ίσως να διαβάσει και αναλύσει την παρουσίαση, δεν μπορεί όμως να γνωρίζει κάτι ακριβές σχετικά με την παραγωγή, επικράτησαν⁸⁵

83. Rottleuthner, Zur Methode einer folgenorientierten Rechtsanwendung, in: Wissenschaften und Philosophie (σημ. 16), σ. 114 f.

84. Καθοριστικό σχετικά: Arthur Kaufmann, Analogie und «Natur der Sache» zugleich ein Beitrag zur Lehre von Typus, Karlsruhe 1965.

85. Πρβλ. σχετικά για παράδειγμα το βιβλίο μου: Einführung in die Grund

στη νεότερη θεωρία του δικαίου. Αυτή η διαφοροποίηση και οι συνέπειές της σημαίνουν για μία θεωρία της συνεκτίμησης των συνεπειών μια προειδοποίηση προ (υπερβολικών σ. τ. μ.) αποσαφηνίσεων, οι οποίες δεν εγγίζουν στην καλύτερη περίπτωση την πρακτική ερμηνευτική δραστηριότητα, στη χειρότερη παροτρύνουν προς φαινομενικές αιτιολογίες.

Αν και η φάση της παραγωγής εκφεύγει της αναλυτικής παρατηρήσεως, είναι ωστόσο αυτή που πρέπει κυρίως να αφορά μία θεωρία της ορθής ερμηνείας του νόμου. Διότι ερμηνεία νόμου εδώ λαμβάνει χώρα, ναυαγεί ή επιτυγχάνει, στην περιοχή της παραγωγής. Εξ αυτού συνάγεται για τη θεωρία ότι οι από αυτήν επεξεργασθέντες κανόνες ερμηνείας πρέπει να είναι για την πρακτική δραστηριότητα ερμηνείας πρόσφοροι και ακολουθήσιμοι. Για μια θεωρία της συνεκτίμησης των συνεπειών σημαίνει αυτό ότι οι οδηγίες και συστάσεις της πρέπει να είναι έτσι κατεργασμένες, ώστε η δραστηριότητα απόφασης να μπορεί να φθάσει το βαθμό σαφήνιάς τους, και ότι πρέπει να είναι έτσι κατεργασμένες, ώστε να διαφαίνεται κατά δυνατότητα στην παρουσίαση, αν αυτές οι συστάσεις καθοδήγησαν την παραγωγή. Τα θεωρητικά μοντέλα απόφασης που συνιστά ως τώρα η θεωρία της συνεκτίμησης των συνεπειών διανοίγουν δυνατότητες ή να οδηγήσουν σε σφάλμα την πρακτική ερμηνεία του νόμου, επειδή είναι πολύσύνθετα, ή να ευνοήσουν την επιστροφή της παρουσίας σε μη δεσμευτικές κοινοτοπίες όπως «δικαιοσύνη ως προς τα πράγματα» ή «επιβεβλημένο», επειδή εμφανίζονται με μία θεωρητική απαίτηση, την οποία δεν είναι σε θέση η ερμηνευτική πράξη να ικανοποιήσει λόγω των προϋποθέσεων λειτουργίας της που είναι μακροπρόθεσμα αδύνατο να αλλάξουν. Παράδειγμα τέτοιας απαίτησης είναι η προσδοκία ότι η δικαστική πράξη θα μπορούσε ήδη στο επίπεδο των πρωτοβάθμιων δικαστηρίων να συγκεντρώσει και επεξεργαστεί (umsetzen) επαρκές προγνωστικό υλικό.

*II. Εφαρμογή του κανόνα χωρίς προγνώσεις:
παρ. 46 I 2 γερμ. Π.Κ.*

Αυτό το σφάλμα όμως δεν διαπράττει μόνο η θεωρία της συνεκτίμησης των συνεπειών, το διαπράττει επίσης —και εντονότερα— ο ενδιαφερόμενος για τις συνέπειες ποινικός νομοθέτης. Απαιτεί για παράδειγμα από τον δικαστή ουσίας, ότι

αυτός πρέπει να «συνεκτιμήσει τις επιπτώσεις που πρέπει να αναμένονται από την ποινή για τη μελλοντική ζωή του δράστη στην κοινωνία» κατά την επιμέτρηση της ποινής (παρ. 46 I 2 γερμ. Π.Κ.).

Προφανώς έχουμε εδώ να κάνουμε με τον τύπο εκτελεστικής των κανόνων στάθμισης των συνεπειών, δηλ. με την καθεαυτήν πλέον αθώα μορφή συνεκτίμησης των συνεπειών⁸⁶. Βέβαια ο νόμος δεν ορίζει επακριβώς, σε ποια κατεύθυνση και ποιες προγνωσθείσες επιπτώσεις πρέπει να αξιολογηθούν κατά την επιμέτρηση της ποινής. Αυτό όμως είναι επίσης γνωστό⁸⁷ στον ευρύτερο χώρο της επιμέτρησης. Ο ποινικός νομοθέτης δεν εναποθέτει μόνο δια της επιταγής της συνεκτίμησης των συνεπειών στο δικαστή τη διατύπωση κριτηρίων, τα οποία πρέπει να καθοδηγούν την αξιολόγηση των γενικά προδιαγεγραμμένων σταθμίσεων ποινικής επιμέτρησης στην ατομική περίπτωση. Η παρ. 46 I 2 γερμ. Π.Κ. δείχνει σαν υποδειγματικό πρότυπο νόμιμης συνεκτίμησης των συνεπειών από τον ποινικό δικαστή. Ο νομοθέτης δεν τον παροτρύνει μόνο στη συνεκτίμηση των συνεπειών, επιπλέον κατονομάζει και τις κρίσιμες συνέπειες. (Επιπτώσεις της ποινής στη μελλοντική ζωή του δράστη στην κοινωνία). Βέβαια δεν αμφισβητείται ότι έτσι ο παροτρυνόμενος δικαστής νομιμοποιείται από το νόμο να συνεκτιμήσει της συνέπειες. Ερωτάται όμως εάν ο νομοθέτης επιφορτίζει εδώ τον δικαστή με ένα βάρος, που αυτός μπορεί να φέρει.

Αυτό το βάρος χωρίς αμφιβολία δεν μπορεί να το φέρει ο δικαστής. Ακόμη και ένθερμοι υπέρμαχοι του μοντέλου των συνεπειών είναι ουσιαστικά αυστηρότεροι⁸⁸ στις απαιτήσεις τους επί των προγνώσεων από τον ποινικό νομοθέτη με την απλή επιταγή περί προγνώσεων. Το «μέλλον του δράστη», ιδίως «μέσα στην κοινωνία», εξαρτάται από τόσες άγνωστες

---

86. Σε αυτό τον τύπο επιταγής συνεκτίμησης των συνεπειών ανήκει και η υποχρέωση «προάσπισης της έννομης τάξης» (παρ. 47, 56III, 59I Nr.3 γερμ. Π.Κ.): σχετικά αμέσως υπό E I I I

87. Ας παραβάλει κανείς μόνο τον κατάλογο στοιχείων της παρ. 46 II 2 γερμ. Π.Κ.

88. Ας παραβάλει κανείς μόνο Sambuc, Folgenerwägungen im Richterrecht, s. 127 ff; Wälde, Juristische Folgenorientierung σ. 62 ff; Kilian, Juristische Entscheidung und elektronische Datenverarbeitung, σ. 219 ff; καθοριστικά Schlink, Inwieweit sind juristische Entscheidungen mit entscheidungstheoretischen Modellen zu erfassen und praktisch zu bewältigen? in: Rechtstheorie als Grundlagenwissenschaft der Rechtswissenschaft. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie II, Düsseldorf 1972, σ. 322, 333 ff, 344.

παρεμβαλλόμενες μεταβλητές, ώστε ακόμη και όποιος ξέρει καλύτερα το δράστη και το μελλοντικό του περιβάλλον ή θα μπορούσε να γνωρίζει από ό,τι ο ποινικός δικαστής, δεν θα νομιμοποιείτο μεθοδολογικά για την εξαγωγή μιας τέτοιας πρόγνωσης.

Με αυτό όμως δεν έχει λυθεί το πρόβλημα. Στον ίδιο το νομοθέτη μπορούσε να έχει γίνει σαφές ότι δεν μπορεί να περιμένει μια τέτοια πρόγνωση σοβαρά από τον δικαστή της ουσίας. Τι μπορεί λοιπόν η παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. να σημαίνει και τι μπορεί να περιμένει ο ποινικός νομοθέτης λογικά;

Κατ' αρχάς εξωθεί η παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. —παρά την αδυναμία εξαγωγής ικανών προγνώσεων— τον δικαστή σε μια συμπεριφορά, την οποία ένας ποινικός νομοθέτης δεν μπορεί να απαγορεύσει στον δικαστή προσδοκώντας την υπακοή του.

Η παρ. 46 (γερμ.) Π.Κ. έχει διηθηθεί μέσα από μακρά δικαστική παράδοση και αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι ο ποινικός δικαστής κατά την επιμέτρηση της ποινής συνυπολογίζει τις επιπτώσεις της στο δράστη αν και δεν μπορεί να τις θεωρήσει συνολικά. Το αργότερο μετά από τη στροφή της δικαστικής προσοχής προς τις προληπτικές ποινικές θεωρίες δεν μπορεί ο ποινικός νομοθέτης λογικά να αναμένει από τον δικαστή της ουσίας, ότι αυτός εξοστρακίζει αυτή τη μορφή συνεκτίμησης των συνεπειών από το χώρο της φάσεως παραγωγής, μπορεί το πολύ να επιτύχει, ώστε τέτοιου είδους σταθμίσεις να μην εμφανίζονται στην παρουσίαση πλέον - μπορεί λοιπόν να εξαναγκάσει το δικαστή της ουσίας σε φαινομενικές αιτιολογίες και αυτό θα όφειλε να το παραλείψει.

Δύο πράγματα μπορεί σήμερα να σημαίνει η παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ.: ένα πρόγραμμα εξέλιξης της νομολογίας επιμέτρησης της ποινής συνολικά και έναν κανόνα απόφασης για την απόφαση επιμέτρησης στην ατομική περίπτωση.

Η νομολογία επιμέτρησης της ποινής πρέπει να προσανατολισθεί προς το μοντέλο των συνεπειών που της επεβλήθη. Πρέπει να συγκεντρώσει υλικό σχετικά με τις προγνώσεις συστηματικά και να το αξιοποιήσει. Το γεγονός ότι εν τω μεταξύ τα δικαστήρια της ουσίας συμβουλευονται «εμπειρογνώμονες προγνώσεων» σε σχέση με τις επιπτώσεις που μπορούν να αναμένονται από την ποινή, είναι ένα βήμα σε αυτή την πορεία. Η εγκληματολογία ήδη σήμερα προσφέρει πολύ περισσότερη γνώση που μπορεί να εφαρμοστεί σε ατομικές επίσης περιπτώσεις, από όση στην πράξη τίθεται σε ενέργεια

από τους δικαστές της ουσίας. Αυτή η επιφυλακτικότητα των δικαστών της ουσίας έχει όμως του λόγους της.

Η διανομή των ευθυνών (Pensen) είναι ένας από αυτούς. Χωρίς αλλαγές στην κατανομή της εργασίας και στους τρόπους εκπλήρωσης των ανατεθειμένων ευθυνών του υλικού (Pensenchlüssel) δεν θα πρέπει να αναμένεται μια τέτοια αλλαγή της πράξης της επιμέτρησης, ούτε με καλώς εννοούμενη μεθοδολογία⁸⁹.

Στον προσεχή χρόνο δεν πρέπει να αναμένεται, ότι οι προϋποθέσεις δράσεως του επιμετρούντος δικαστού της ουσίας θα βελτιωθούν τόσο εντυπωσιακά ώστε να μπορεί να συγκεντρώνει και να αξιολογεί προγνωστικό υλικό σε επαρκή για την παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. έκταση. Ό,τι κατέστησε γνωστό το *ομοσπονδιακό συνταγματικό δικαστήριο* σχετικά με τις επιπτώσεις της ισόβιας στερητικής της ελευθερίας ποινής μέσω ακροάσεως εμπειρογνομόνων και αξιολογήσεως εμπειρικών ερευνών, ίσως δεν είναι εφικτό ποτέ στον δικαστή της ουσίας για την απόφαση στην ατομική του περίπτωση.

Αν ισχύει αυτό τότε πρέπει να συναγάγει τις συνέπειες από τα κενά (και γι' αυτό και την ελαττωματικότητα) του προγνωστικού του υλικού: είναι δικαιοπολιτικά απαράδεκτο να θεμελιώνεται μια επαύξηση της άλλως πρόσφορης ποινής πάνω στο μοντέλο των συνεπειών της παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ., εάν δεν γνωρίζουμε επακριβώς για τις επιπτώσεις της ποινής που σχηματίζουν τη βάση της δυσμενέστερης μεταχείρισης. Όπως για την γενικοπροληπτική επιμέτρηση⁹⁰ ισχύει επίσης για την παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ.: ένα μοντέλο των συνεπειών δεν επιτρέπεται να οδηγεί σε αυστηρότερη μεταχείριση του θιγόμενου, εάν η εμπειρική βάση προς εξαγωγή κρίσης για τις συνέπειες είναι ανεπαρκής· στο ποινικό δίκαιο τα κενά στην εμπειρία καταστρέφουν κατά τη διεκπεραίωση εμπειρικών προγραμμάτων τη νομιμοποίηση των προγραμμάτων. Αν δεν παραδέχεται κανείς αυτό, τότε είναι υποχρεωμένος να συμβιβάζεται συστηματικά με την ανυπόφορη συνέπεια, ότι στις ατομικές περιπτώσεις οι θιγόμενοι θα πλήττονται με βάση

---

89. Στην ίδια κατεύθυνση θα μπορούσε να επενεργήσει η εισαγωγή ενός παρενθέματος της πράξης ή της ενοχής, πράγμα που στην πράξη ήδη έχει πληροφοριακά δοκιμασθεί· συνολική θεώρηση και παραπομπές στον Kleinkecht, StPo, München, 35. Auflage. 1981. § 244 Radnrn. 22-26.

90. Διεξοδικότερα για τη σχέση της νομιμοποίησης και της εμπειρίας όπως επίσης και των συνεπειών για την ποινική επιμέτρηση στην εργασία μου *Generalprävention und Strafzumessung*, in: Hassemer/Lüderssen/Naucke, *Hauptprobleme der Generalprävention*, Frankfurt am Main 1979 σ. 29, 49 ff.

προσδοκίες συνεπειών που είναι εσφαλμένες (και για το εσφαλμένο των οποίων μπορούσε κανείς μεθοδολογικά ήδη να είναι από πριν πεπεισμένος). Η νομολογία θα όφειλε λοιπόν να εφαρμόζει⁹¹ την παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. στην ατομική περίπτωση λοιπόν μόνον προς όφελος του καταδικασθέντος.

III. Επιβάρυνση λόγω άγνοιας: Η «υπεράσπιση της έννομης τάξης».

Στο μοντέλο «υπεράσπιση της έννομης τάξης» (παρ. 47, 56III, 59I Nr 3 (γερμ.)Π.Κ.) βρίσκεται ο δικαστής *μεθοδολογικά* μπροστά στο ίδιο δίλημμα όπως και στην παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. Του απαιτούνται σταθμίσεις συνεπειών και ο νομοθέτης του έχει εκτός αυτού διερμηνεύσει ποιες συνέπειες και πώς ο ίδιος θα ήθελε να έβλεπε να αξιολογούνται: απειλούν οι προσδοκώμενες συνέπειες της απόφασης την έννομη τάξη, τότε πρέπει η απόφαση να διορθωθεί με βάση αυτές (αρνητικά). Επίσης η έννοια «υπεράσπιση της έννομης τάξης». έχει στο διάστημα του χρόνου συγκεκριμενοποιηθεί⁹² δικαστικά. Προγνωστικό υλικό όμως δεν έχει ούτε εδώ ο δικαστής.

Σε αντίθεση όμως με την παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. επιδρά το μοντέλο «προάσπιση της έννομης τάξης», από πλευράς *συστηματικής του δικαίου* μόνο σε βάρος του θιγόμενου. Απαιτεί την επιβολή μιας βραχυπρόθεσμης στερητικής της ελευθερίας ποινής αντί μιας χρηματικής, απαγορεύει τη δοκιμαστική αναστολή εκτέλεσης της ποινής, και εμποδίζει μια απλή προειδοποίηση με επιφυλαξη της ποινής. Κατά συνέπειαν πρέπει άμεσα να εφαρμοσθούν σε ότι αφορά την «προάσπιση της έννομης τάξης» οι βασικοί κανόνες που έτυχαν επεξεργασίας αναφορικά με την παρ. 46 I 2. Αυτό το αποκλειστικά επιβαρυντικό για τον θιγόμενο μοντέλο των συνεπειών είναι κάτι τόσο παράνομο, όσο δεν είναι διαθέσιμο επαρκές

91. Μεθοδολογικά η δομή της παρ. 153α (γερμ.) Κ. Ποιν. Δικ. είναι συγκρίσιμη με τη δομή της παρ. 46 I 2 (γερμ.) Π.Κ. Δύο διαφορές όμως οδηγούν σε διάφορες δικαιοπολιτικές συστάσεις. Αφ' ενός μπορεί η απόφαση να ανακληθεί σε περίπτωση εσφαλμένης προγνώσεως (παρ. 153α I 3 έως 5 (γερμ.) Κ.Ποιν.Δικ.), αφ' ετέρου εξαρτάται από τη συγκατάθεση του κατηγορουμένου. Γι' αυτό πρέπει μια βελτίωση της κατάστασης, αν κανείς γενικά θέλει να διατηρήσει την παρ. 153α (γερμ.) Κ.Ποιν. Δικ., να αναζητηθεί προς την κατεύθυνση που χάραξε ο Giehring: Rechte des Beschuldigten, Handlungskompetenz und kompensatorische Strafverfolgung, in: Hassemer/Lüderssen (ed.), Sozialwissenschaften im Studium des Rechts, Band III: Strafrecht, München 1978, σ. 181.

92. Για παράδ. BGHSt 24, 40; 24, 64. Κανείς μπορεί ακόμη να παραβάσει Zipf, Die Strafzumessung, Heidelberg 1977, σ. 50 ff.

προγνωστικό υλικό σχετικά με τις επιπτώσεις για παράδειγμα μιας δοκιμαστικής αναστολής εκτέλεσης της ποινής επί της εμπιστοσύνης του συνόλου στην έννομη τάξη.

Το προγνωστικό υλικό θα ήταν μάλλον λιγότερο εύκολα προσβάσιμο και λιγότερο εύκολα αξιοποιήσιμο στην «προ-άσπιση της έννομης τάξης» από ό,τι κατά την κρίση για τις ποινικές επιπτώσεις στους καταδικασθέντες ατομικά. Θα έπρεπε για παράδειγμα να μπορούμε να απομονώσουμε παρατηρήσιμους δείκτες, οι οποίοι εκπροσωπούν την εμπιστοσύνη του πληθυσμού στην έννομη τάξη. Θα έπρεπε κανείς επιπλέον να χαράζει όρια διακυνδύνευσης και δείκτες για το πότε εγγίζονται τέτοια όρια. Θα έπρεπε να καθορίσει επίσης όρια ανοχής (διότι κάθε ποινική έννομη τάξη συναποδέχεται ορισμένες διακινδυνεύσεις —όπως για παράδειγμα δια των μέσων ενημέρωσης— πάντα και αναγκαστικά).

Θα αποτελούσε καθήκον του ποινικού νομοθέτη σε ένα σύστημα διακρίσεως εξουσιών, να προσφέρει στον ποινικό δικαστή τα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία αυτός πρέπει να υπερασπισθεί την έννομη τάξη και σε ποιες περιπτώσεις με ποια μέσα και σε τι έκταση. Χωρίς τέτοια κριτήρια πρέπει ο δικαστής να εισχωρήσει στη νομοθετική λειτουργία καθ' εαυτήν: πρέπει να εξελίξει προγράμματα απόφασης για την επιβολή της τάξεως δικαίου. Ότι αυτός δεν είναι σε θέση να το φέρει σε πέρας, έχει δειχθεί.

Η διέξοδος για τον ποινικό νομοθέτη είναι καθαρή και απλή: πρέπει να θέσει στο δικαστή σταθερά όρια, μέχρι τα οποία δικαιούται ο δικαστής να επιδιώκει την εκπλήρωση των ειδικοπροληπτικών ενδιαφερόντων που είναι διατυπωμένα στις παρ. 47, 56, 59 (γερμ.) Π.Κ. Αυτά μπορούν να είναι για παράδειγμα ανάτατα όρια ποινής, όπως συναντώνται στην παρ. 56 I,II ή παρ. 60 εδ. 2 (γερμ.) Π.Κ. Αν επιθυμεί ο νομοθέτης —πράγμα που θα μπορούσε σαν λογική επιδίωξη να βρίσκεται πίσω από το μοντέλο «προάσπιση της έννομης τάξης»— τον περιορισμό του των ειδικοπροληπτικών στόχων με το να εφιστά την προσοχή στη γενική πρόληψη, να τον διατηρεί ελαστικό τότε δεν δικαιούται να επιφορτίσει με αυτή την ελαστικότητα τον υποκείμενο στον ποινικό νόμο δικαστή, αλλά οφείλει να αναλάβει ο ίδιος την ευθύνη τέτοιων προγραμμάτων απόφασης: μπορεί να παρατηρήσει σε *ελεγχόμενα πειράματα*⁹³ αρνητικές

93. Διεξοδικότερα σχετικά στην εργασία μου: Einführung in die Grundlagen des Strafrechts, ιδίως σ. 274, 279, 281.

επιπτώσεις της ηπιότητας των ποινικών έννομων συνεπειών που υποκινείται από ειδικοπρωληπτικά κίνητρα πάνω στην έννομη τάξη και στη δεδομένη περίπτωση να διορθώσει τη χάραξη των ορίων του. Μια τέτοια διαδικασία θα ικανοποιούσε όχι μόνο το άρθρο 103 II (γερμ.) Συντάγματος και θα εντόπιζε τα προβλήματα καθοδηγήσεως της αντεγκληματικής πολιτικής στην πολιτειακά γι' αυτό αρμόδια εξουσία, αλλά θα υπέβαλλε και τη λύση των προβλημάτων σε πολιτικό έλεγχο και θα την έκαμε διαφανέστερη στους πολίτες.

IV., Λειτουργοποίηση των κανόνων: προσανατολισμοί προς τις συνέπειες στην ενοχή και στη στάθμιση των αγαθών.

Η διάπλαση της ποινικής θεωρίας δεν έχει άμεσα να κάνει με την ερμηνεία των ποινικών νόμων. Συνεπώς πρέπει τα προβλήματα που η ίδια έχει με τη συνεκτίμηση των συνεπειών μόνο να σκιαγραφηθούν⁹⁴ σύντομα.

*Η διδασκαλία περί ενοχής*⁹⁵ που μετατοπίζει το αντικείμενο της κρίσης για την ενοχή από το άλλως —δύνασθαι— πράττειν στα περιεχόμενα προληπτικών ποινικών θεωριών, αφαιρεί από την αρχή της ενοχής τη δικαιοκρατική της επένεργεια : την εξισορρόπηση των ενδιαφερόντων αντεγκληματικής πολιτικής για βελτίωση, αποθάρρυνση και σταθεροποίηση των κανόνων δικαίου (Normstabilisierung). Αυτή την αντίσταση πρέπει να φέρει και η αρχή της ενοχής για το συμφέρον του θιγόμενου, ο οποίος δικαιούται να επιστήσει την προσοχή στα όρια της επιβαλλόμενης θυσίας και στην αναλογικότητα της επέμβασης ακόμη και σε καλοπροαίρετες επεμβάσεις στα δικαιώματά του. Η «περιοριστική λειτουργία» της αρχής της ενοχής είναι μία παράφραση του κανόνα του v. Liszt, ότι το ποινικό δίκαιο πρέπει να είναι το ανυπέρβατο όριο αντεγκληματικής πολιτικής. Μια προσαρμογή της θεμελίωσης του περιορισμού και της άρσης της ενοχής στις προληπτικές ποινικές θεωρίες, ένας χειρισμός της έννοιας της ενοχής ανάλογα με τις επιθυμητές ειδικοπρωληπτικές επιπτώσεις για το δράστη και τις γενικοπρωληπτικές συνέπειες για το σύνολο λειτουργοποιεί την αρχή της ενοχής με βάση το ενδιαφέρον της αντεγκληματικής πολιτικής. Το ποινικό δίκαιο δεν είναι πλέον το όριο της αντεγκληματικής πολιτικής, αλλά το αντεγκληματικό της σύστημα. Έτσι καταρρέει το τείχος πίσω από το οποίο ο καθενας μέχρι τώρα

94. Κατά τα λοιπά το συνολικό πλέγμα παρουσιάζεται σφαιρικά στην εργασία μου: Einführung in die Grundlagen des Strafrechts, σ. 218 ff.

95. Πρβλ. ανωτέρω Γ II. 3α.

ήταν σχετικά προφυλαγμένος από ειδήμονα αλλά υπερβολική πρόνοια και δυσανάλογη καταπίεση.

«Λειτουργιοποίηση των κανόνων» είναι επίσης η λέξη που χαρακτηρίζει τις προσπάθειες, να απεικονισθεί⁹⁶ στη δικαϊκή αρχή της παρ.34 (γερμ.) Π.Κ. μια γενική βάση κρατικής επέμβασης. Η λογική αυτών των προσπαθειών έγκειται σε αυτό, να θεμελιώσει τους σεβάσμιους κανόνες της αναλογικότητας και της στάθμισης των αγαθών στο συνολικό χώρο του δημοσίου δικαίου, στο βαθμό που αυτοί ανοίγουν τα μάτια της δικαιοσύνης. Λειτουργιοποιούν το νομικά καθιερωμένο σύστημα των ευχερειών και υποχρεώσεων επεμβάσεως δημοσίου δικαίου με βάση τις συνέπειές του: η αρχή της νομιμότητας εν ονόματι της δημόσιας ασφάλειας, τα όρια απαγορευμένης ανάκρισης (παρ. 136α (γερμ.) Κ. Ποιν. Δικ.) ή το δικαίωμα πρόσβασης προς τον κατηγορούμενο του δικηγόρου (παρ. 148 γερμ. Κ. Ποιν. Δικ.) εν ονόματι της ανθρώπινης ζωής. Έχουν πάντα δίκαιο με την υπόδειξη, ότι το προστατευθέν έννομο αγαθό έναντι του θυσιασθέντος είναι μεγαλύτερης αξίας και τις περισσότερες φορές έχουν δίκαιο να πιστεύουν ότι το προγνωστικό υλικό σε ό,τι αφορά την επαγωγή της απειλούμενης συνέπειας εξαρχεί.

Εναντίον αυτής της λογικής είναι δύσκολο να επιχειρηματολογήσει κανείς σε ένα κλίμα προσανατολισμού προς τις συνέπειες. Δεν βοηθά να αναφερόμαστε στην αμφίσημη δικαιοπολιτική έννοια του προσανατολισμού προς τις συνέπειες, η οποία τη μία φορά δικαιολογεί τις επεμβάσεις στην υπόθεση Traube ή το νόμο απαγόρευσης της επικοινωνίας δικηγόρου-κατηγορουμένου και την άλλη την παραίτηση από την ποινική δίωξη των καταλήψεων σπιτιών, εάν επαπειλούνται σοβαρές ταραχές στους δρόμους. Επίσης η υπόδειξη, ότι το σύστημα του ποινικού δικαίου δεν είναι τόσο λογικά δομημένο ή δομήσιμο⁹⁷, όσο και όπως το προϋποθέτει ένα λειτουργικό μοντέλο των συνεπειών, μπορεί μόνο πρόχειρα να προβληθεί. Τον πυρήνα του προβλήματος - για την προσανατολισμένη προς τους σκοπούς της ποινής θεωρία περί ενοχής όπως και για τη συζήτηση σχετικά με το εύρος της παρ. 34 (γερμ.) Π.Κ.-εγγίζει κατ' αρχάς η θέση, ότι μια δικαιοκρατικά οργανωμένη ποινική δικαιοσύνη δεν είναι δυνατό να συλληφθεί χωρίς νόμους και

---

96. Ανωτέρω Γ II 3β.

97. Σχετικά τώρα για παράδ: Pilgram/Steinert, Plädoyer für bessere Gründe für die Abschaffung der Gefängnisse und für Besseres als die Abschaffung der Gefängnisse, in: Ortner(ed.), Freiheit statt Strafe, Frankfurt am Main 1981, σ. 133, 137 u.ff.

αρχές, που από την πλευρά τους δεν μπορούν να επιβιώσουν, εάν κατά την ερμηνεία των ποινικών νόμων λειτουργοποιούνται με βάση τις συνέπειες.

Αυτή η θέση τεκμηριώνεται εύκολα στην αρχή της νομιμότητας, σε ένα βασικό βάθρο του δικαιοκρατικού ποινικού δικαίου. Αυτή η αρχή καταστρέφεται —ολοκληρωτικά— εάν η εκτελεστική και η δικαστική εξουσία αποφασίζουν από περίπτωση σε περίπτωση, εάν θα έπρεπε προς αποφυγήν επιβλαβών συνεπειών να γίνουν εξεταστικές έρευνες και διώξεις ή όχι. Για τα όργανα της ποινικής δίωξης επιτάσσει η αρχή της νομιμότητας τυφλό αυτοματισμό στη θέση μιας έξυπνης επιδίωξης των σκοπών - ή δεν επιτάσσει απολύτως τίποτε. Περιορισμοί της αρχής της νομιμότητας τότε μόνον δεν είναι καταστροφικοί, όταν είναι καθορισμένοι νομοθετικά, δημόσιοι και ακριβείς.

Όμως η θέση γίνεται ευδιάκριτη και σε άλλους επίσης νόμους και αρχές όπως στην απαγόρευση μεθόδων ανάκρισης ή στον νομοθετικό περιορισμό ευχερειών επέμβασης. Αυτοί οι κανόνες δεν συλλαμβάνονται επαρκώς όταν κανείς τους αντιπαραθέτει μεταξύ τους στη διάζευξη: κανόνες (καθορισμού) (Bestimmungsnormen) και κανόνες αξιολόγησης (Bewertungsnormen).

Έχουν επιπλέον τη διαστολή να ανακοινώσουν δημόσια και καθαρά από ποια θεμέλια για το σύστημα δικαίου αυτού του κράτους δεν μπορεί να παραιτηθεί κανείς: ότι ακόμη και σε περιπτώσεις υψηλού ενδιαφέροντος δεν επιτρέπονται οι βασανισμοί, ότι τα όρια των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν επιτρέπεται να εγγίζονται ούτε κατά την ώρα του κινδύνου. Πίσω από αυτό δεν υποκρύπτεται η —προσανατολισμένη προς τις συνέπειες— υπόθεση ότι οι με αυτό τον τρόπο περιορισμένες ευχέρειες επέμβασης του κράτους είναι ήδη σε θέση να επιλύσουν την περίπτωση ανάγκης· αυτή η υπόθεση θα μπορούσε στην πράξη να αποδειχθεί εσφαλμένη. Πίσω από αυτό βρίσκεται αντίθετα η αντίληψη της στενότητας των νομικών δυνατοτήτων επίλυσης ατομικών και κοινωνικών προβλημάτων.

Η ερμηνεία των ποινικών νόμων είναι δυνατό να μην βλέπει πολλές από τις συνέπειές της και να κυριαρχεί σε λίγες ή για λίγες να αναλαμβάνει την ευθύνη. Αυτό που μπορεί, είναι να αποκρούει δυσανάλογες επεμβάσεις και να διανέμει επιφυλακτικά και με ίσο μέτρο τις επιβαρύνσεις. Κατά πόσο ο ποινικός νομοθέτης μπορεί να αποτρέψει ή ματαιώσει ποινικές συνέπειες δια της προσαρμογής ποινικών νόμων στις πολιτικές ανάγκες θα παραμείνει ασαφές· σίγουρο είναι, ότι μία προσαρμογή της

ερμηνείας του νόμου, που συμβιβάζεται με μία λειτουργοποίηση θεμελιωδών ποινικών αρχών, παραγνωρίζει μακροπρόθεσμα την κοινωνικοθητική αποστολή της ποινικής δικαιοσύνης.

Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η κρίση της Κανονικής Σχέσης Εργασίας

*...Γιατί ο χρόνος είναι ζωή και φωλιάζει
στην καρδιά των ανθρώπων...*

Εισαγωγή

Ο χρόνος, συστατική διάσταση της υποκειμενικής εμπειρίας και της κοινωνικής ζωής, αποτελεί από αιώνες αντικείμενο της ανθρώπινης σκέψης. Ανήκε προνομιακά στο χώρο της φιλοσοφίας. Το είναι και ο χρόνος, η σχέση της αλήθειας με το χρόνο, η δυνατότητα ύπαρξης υπερχρονικής αλήθειας, ο χρόνος σαν πυρήνας της αλήθειας είναι μερικά από τα θέματα που απασχόλησαν γνωστούς και σημαντικούς φιλοσόφους. Η λογοτεχνία επίσης υπήρξε ιδιαίτερα ευαίσθητη στο πέρασμα του χρόνου «... και τα σβηστά κεριά του που συνεχώς πληθαίνουν...».

Η ρύθμιση της βιοποριστικής εργασίας που ταυτόχρονα είναι κατ' αντανάκλαση και ρύθμιση της μη βιοποριστικής

εργασίας διαμορφώνει αναπότρεπτα τη σχέση των εργαζομένων και της κοινωνίας με το χρόνο. Διχοτομεί το χρόνο σε χρόνο εργασίας και χρόνο ζωής. Σε κάθε τρόπο παραγωγής συναντάται και μια διαφορετική έννοια του χρόνου, μια άλλη σχέση μαζί του που δομείται σε αναφορά με άλλες λειτουργίες και ρυθμίζεται με άλλα μέσα. Στις βιομηχανικές κοινωνίες —διόλου απρόσκοπτα, αρμονικά ή ανώδυνα— αποκρυσταλλώθηκε η σχέση με το χρόνο στο πλέγμα των διατάξεων που ρυθμίζουν τη διάρκεια και τη θέση της βιοποριστικής εργασίας στο χρόνο και την αμοιβή της, με ταυτόχρονη δυσμενή μεταχείριση της μη βιοποριστικής εργασίας, η κοινωνική ωφελιμότητα της οποίας δεν αμφισβητείται.

Βασικές συνιστώσεις όμως του μοντέλου ρύθμισης της σχέσης της βιοποριστικής προς τη μη βιοποριστική εργασία, καθώς και του τρόπου ρύθμισης της ίδιας της βιοποριστικής εργασίας αμφισβητούνται και μάλιστα από την οπτική γωνία διαφορετικών συμφερόντων.

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται την κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας (Κ.Σ.Ε.) σε σχέση με την ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας. Η Κ.Σ.Ε., το κανονιστικό πρότυπο προς το οποίο θα πρέπει να προσανατολίζονται οι υπαρκτές σχέσεις εργασίας, αποτελεί δομικό στοιχείο του μοντέλου ρύθμισης της βιοποριστικής εργασίας. Στο πρώτο μέρος θα παρουσιαστούν τα γνώρισματα της Κ.Σ.Ε. σαν μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας και σαν κανονιστικό πρότυπο. Στο δεύτερο μέρος θα συζητηθούν οι προϋποθέσεις γένεσης και οι όροι λειτουργίας της Κ.Σ.Ε., των οποίων η μεταβολή οδηγεί στην αμφισβήτηση και διάβρωσή της. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται τύποι σχέσεων εργασίας με κοινό γνώρισμα την ελαστικοποίηση είτε της διάρκειας είτε της θέσης εργασίας στο χρόνο, με επιλεκτική αναφορά σε προβλήματα που παρουσιάζει η καθεμιά από την άποψη του Εργ. Δικαίου. Στο τέταρτο μέρος εξετάζονται οι συνέπειες της διάβρωσης της κανονικής σχέσης εργασίας για το μοντέλο ρύθμισης της σχέσης της βιοποριστικής εργασίας με τη μη βιοποριστική και σκιαγραφούνται δυνατότητες υπέρβασής του με κατεύθυνση την αναβάθμιση της μη βιοποριστικής αλλά κοινωνικά ωφέλιμης εργασίας.

1. Η κανονική σχέση εργασίας (Κ.Σ.Ε.)

Μια σειρά από στοιχεία που αποτελούσαν αντικείμενο της συμβατικής ελευθερίας και της ρυθμιστικής λειτουργίας του

---

* Η χρήση του όρου κανονική σχέση εργασίας επιδέχεται αντιρρήσεις. Η κυριότερη ίσως είναι ότι ο χαρακτηρισμός ως σαν κανονικής είναι θετικά

μηχανισμού της αγοράς εργασίας, έγιναν, βαθμιαία και αποσπασματικά στην αρχή και συστηματικά αργότερα, αντικείμενο ρύθμισης του δικαίου. Η πρωταρχική αιτία ήταν πως η λειτουργική προϋπόθεση της ιδιωτικής αυτονομίας, η σχετική διαπραγματευτική ισοδυναμία των συμβαλλομένων —εργοδοτών και εργαζομένων στην προκειμένη περίπτωση— και η δυνατότητα ορθολογικής χρήσης της και από τις δύο πλευρές, δεν υπήρχε παρά μόνο στις ιδεολογικές κατασκευές του ατομοκεντρικού φιλελευθερισμού¹. Οι ολέθριες κοινωνικές συνέπειες και οι εκρήξεις στο χώρο της εργασίας οδήγησαν στη μερική εγκατάλειψη αυτής της ιδεολογίας, στον κρατικό παρεμβατισμό και στη νομοθετική ρύθμιση των σχέσεων εργαζομένων-εργοδοτών. Το Εργατικό Δίκαιο είναι κατ' εξοχήν αποκρυστάλλωση και προϊόν της νέας αντιμετώπισης².

Το κανονιστικό πρότυπο που ενέπνευσε τις νομοθετικές παρεμβάσεις οριοθετείται τόσο αρνητικά —τι δεν πρέπει να είναι—, μέσα από την αρνητική αξιολόγηση ορισμένων πρακτικών, συμφωνιών και όρων, όσο και θετικά, μέσω της ευνοϊκής μεταχείρισης άλλων πρακτικών. Το σύνολο των αρνητικών και θετικών αξιολογήσεων του Εργατικού Δικαίου στο επίπεδο της ατομικής σχέσης εργασίας συνιστά την Κανονική Σχέση Εργασίας (Normalarbeitsverhaelthiss). Η κανονική σχέση εργασίας ως έννοια περιγράφει ταυτόχρονα ένα κανονιστικό πρότυπο, κινούμενη στο χώρο του δέοντος, αλλά και στο βαθμό που υλοποιήθηκε, και την πραγματικότητα, κινούμενη στο χώρο του όντος^{2α}.

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κανονικής σχέσης

φορτισμένος, με αποτέλεσμα ήδη στο επίπεδο της ορολογίας να υποβάλλει αξιολογικά συμπεράσματα συκοπίζοντας, παρεμποδίζοντας τη μετά από ανάλυση αποτίμησή της. Πιο κατάλληλος θα ήταν κατ' αυτή την επιχειρηματολογία ο όρος τυπική σχέση εργασίας. Άλλωστε ο αρνητικός όρος, άτυπες σχέσεις εργασίας, είναι διεθνώς καθιερωμένος. Το αποφασιστικό επιχείρημα για την πρόκριση εν τέλει του όρου κανονική σχέση εργασίας είναι πως μ' αυτόν φωτίζεται η κανονιστική διάσταση της. Η κανονική σχέση εργασίας είναι κατά πρώτο λόγο κανονιστικό πρότυπο και κατά δεύτερο λόγο η σχέση εργασίας που εμπειρικά συνήθως συναντιέται.

1. Οι πρώτες κρατικές παρεμβάσεις αντιμετώπισαν στο νομικό επίπεδο σφοδρές αντιδράσεις γιατί ακριβώς προσέκρουαν, περιόριζαν τη βασική αρχή της συμβατικής ελευθερίας. Με πλούσια βιβλιογραφία για την εξέλιξη σε Μ. Βρετανία, Γαλλία, Αμερική βλ. *S. Simitis/1985: Zur Verrechtlichung der Arbeitsbeziehungen* σ. 75 επ. Επίσης *Κουκιάδης Γ. 1984 Εργατικό Δίκαιο* σ. 78. Για την έλλειψη διαπραγματευτικής ισοδυναμίας στο ατομικό και στο συλλογικό επίπεδο από κοινωνιολογική άποψη βλ. *Offe Cl./Wiesenthal Two logics of collective action*.

2. *Simitis/1985* σ. 74.

2α. *Mueckenberger/1985* σ. 422.

εργασίας ως έννοιας που περιγράφει την κοινωνική πραγματικότητα είναι³:

- 1) Η εργασία παρέχεται στα πλαίσια εξαρτημένης σχέσης εργασίας.
- 2) Η βιοποριστική εργασία είναι αντικείμενο των ρυθμίσεων του Εργατικού Δικαίου και του δικαίου των κοινωνικών ασφαλίσεων.
- 3) Βασικά στοιχεία της είναι η συνέχεια και η διάρκεια.
- 4) Υπάρχει σχέση εργασίας πλήρους ωραρίου.
- 5) Όρος ύπαρξης της κανονικής σχέσης εργασίας είναι η παραδοσιακή διάκριση των ρόλων άντρα και γυναίκας σε σχέση με την εργασία. Συναντιόνται συνήθως τα ζεύγη: άντρας-βιοποριστική εργασία· γυναίκα-οικιακή, αναπαραγωγική εργασία.
- 6) Η σχέση εργασίας έχει ως αποδέκτη ένα μόνο εργοδότη.
- 7) Η σχέση εργασίας επικεντρώνεται σε μία θέση εργασίας.
- 8) Προαπαιτούμενο της κανονικής σχέσης εργασίας είναι η δράση στο κοινωνικό παρασκήνιο της αναγκαιότητας προς εργασία για την εξασφάλιση των προς το ζην.

Με όρους λειτουργικούς περιγράφει την κανονική σχέση εργασίας ο Cl. Offe⁴.

- 1) Στην κανονική σχέση εργασίας υπάρχει εξάρτηση από τη βιοποριστική εργασία, δηλ. η συμμετοχή στην αγορά εργασίας είναι αναγκαία.
- 2) Η κανονική σχέση εργασίας προϋποθέτει αποδοχή και υποταγή στην ιεραρχία του εργοστασίου και
- 3) Συνοδεύεται από το διαρκή κίνδυνο απώλειας της δυνατότητας απασχόλησης.
- 4) Η βιοποριστική εργασία εκπροσωπείται από κοινωνικές οργανώσεις.
- 5) Με τη βιοποριστική εργασία συνδέεται μια ειδική στάση, ένας ψυχικός προσανατολισμός των εργαζομένων που αποδίδεται με την έννοια «υπερηφάνεια του παραγωγού» (Produzentenstolz). Τα χαρακτηριστικά αυτά σκιαγραφούν την εικόνα που έχει για την κανονική σχέση εργασίας η κοινωνία της εξαρτημένης εργασίας, της οποίας αποτελεί συστατικό δομικό στοιχείο.

Ανεξάρτητα από το αν τα κριτήρια αυτά είναι πλήρη για να περιγράψουν εμπειρικά την κανονική σχέση εργασίας, είναι χρήσιμα στο βαθμό που αποδίδουν έναν τρόπο αντίληψης που

---

3. Terriet B./1980 Die Herausforderung peripherer Erwerbsbeteiligung. Arbeit und Sozialpolitik 11/80 σ. 380 επ.

4. Offe Cl./1982 Arbeit als Schlüsselkategorie in: Matthes J. (Hg) Krise der Arbeitsgesellschaft. 21. Deutscher Soziologentag Bamberg 1982 σ. 38 επ.

αποτέλεσε θεμέλιο λίθο των ρυθμίσεων του εργατικού δικαίου⁵. Όλες οι νομοθετικές, νομολογιακές και ερμηνευτικές παρεμβάσεις στο πεδίο της βιοποριστικής εργασίας που είχαν σαν στόχο τη γενίκευση, σταθεροποίηση και τυποποίηση των συνθηκών εργασίας και των όρων διάθεσης της εργατικής δύναμης εδράζονταν σ' αυτήν την αντίληψη.

Η κανονική σχέση εργασίας μπορεί να συγκεκριμενοποιηθεί όχι τόσο ως κοινωνικό φαινόμενο αλλά ως ισχύον κανονιστικό πρότυπο με βάση τα κριτήρια από τα οποία εξαρτάται η ένταση και η έκταση της προστασίας μιας σχέσης εργασίας. Κανονική σχέση εργασίας, ως κανονιστικό πρότυπο (normatives Ideal), είναι επομένως εκείνη η οποία ανταποκρίνεται κατά τον πιο ιδανικό τρόπο στα κριτήρια με τα οποία η έννομη τάξη συνδέει ευνοϊκές ρυθμίσεις⁶. Αυτά είναι: το χρονικό διάστημα που εργάζεται κανείς σε μια επιχείρηση, η συνολική διάρκεια της απασχόλησης, η ηλικία, η παροχή εργασίας πλήρους ωραρίου, η εκτέλεση της εργασίας εντός του εργοστασίου, το μέγεθος του εργοστασίου και η θέση του εργαζομένου στην ιεραρχία του εργοστασίου.

Το κανονιστικό πρότυπο «κανονική σχέση εργασίας» αφορά ιδιαίτερα το χρόνο εργασίας. (Θα πρέπει να διακριθεί η χρονομετρική διάσταση, η διάρκεια δηλ. της εργασίας από τη χρονολογική διάσταση, δηλ. τη θέση της εργασίας στο χρόνο). Οι ιδιότητες που προωθούνται απ' όλο το πλέγμα των διατάξεων του Εργατικού Δικαίου σε σχέση με το χρόνο εργασίας είναι οι ακόλουθες: 1) Ο χρόνος εργασίας είναι συνεχής, όχι διακεκομμένος. 2) Η διάρκεια της καθημερινής εργασίας είναι σταθερή, δεν μεταβάλλεται, π.χ. τη μία μέρα 8 ώρες, την άλλη 2 και τη μεθεπόμενη 10. 3) Η θέση της εργασίας είναι σταθερή στο χρόνο, όχι δηλ. τη μία μέρα 8-4 και την άλλη 9-5. 4) Η διάρκεια της εργασίας είναι πλήρης, όχι δηλ. 3ωρη, 4ωρη εργασία. 5) Ο χρόνος εργασίας δεν μπορεί να είναι αντικείμενο διαπραγματεύσεων σε ατομικό επίπεδο, αλλά ρυθμίζεται ή από το νόμο ή από συλλογικές συμβάσεις. Η διαδικαστική πλευρά της ρύθμισης του χρόνου εργασίας είναι εξίσου σημαντική με τις ουσιαστικές ρυθμίσεις του Εργατικού Δικαίου⁷. Προς αυτό το κανονιστικό πρότυπο προσανατολίζονται οι σχέσεις εργασίας.

---

5. Mueckenberger U./1985 Die Krise des Normalarbeitsverhaeltnisses. Hat das Arbeitsrecht noch Zukunft. Ztschr. f. Sozialreform H. 7, H. 8. σ. 423.

6. Mueckenberger/1985 σ. 424-429.

7. Offe Cl./1982 Der Streit um die Zeit. Die Arbeitszeit im gesellschaftspolitischen und industriellen Streit, σ. 26 Offe Cl. (Hg.) Arbeitszeitpolitik. Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeit. Ffm. New York. 1982 Bosch G./1986 Hat das Normalarbeitsverhaeltniss eine Zukunft WSI: 3/1986 σ. 165.

2. Χρόνος εργασίας και αγορά

Προϋποθέσεις γένεσης και λειτουργίας της κανονικής σχέσης εργασίας

Το κεντρικό χαρακτηριστικό της κανονικής σχέσης εργασίας είναι ότι ο χρόνος εργασίας δεν αφήνεται να ρυθμιστεί από τους μηχανισμούς της αγοράς και τη λογική τους. Δεν αντιμετωπίζεται σαν ένα κοινό αγαθό, σαν «εμπόρευμα» το οποίο μπορεί να διατεθεί κατά βούληση. Αναγνωρίζεται έμμεσα ότι αποτελεί μέρος της υποκειμενικότητας⁸ και σαν τέτοιο, μέρος ενός χώρου διαφορετικού από το σύστημα της οικονομίας που κινείται με τη λογική της μεγέθυνσης του κέρδους και στην οποία υπακούει η χρήση, οργάνωση, κατανομή και ιεράρχηση των αγαθών-εμπορευμάτων. Ο χρόνος εργασίας είναι ταυτόχρονα και χρόνος ζωής⁹. Πλήρης επικράτηση της λογικής της αγοράς θα οδηγούσε στην αποδιοργάνωση της ίδιας της κοινωνίας, σε φυσική εξάντληση των εργαζομένων, σε ηθική και πνευματική εξαθλίωσή τους. Αυτή η φιλοσοφία, που έχει τις ρίζες της στην ιστορική εμπειρία της πρώτης φάσης της εκβιομηχάνισης, υποφώσκει πίσω από το κανονιστικό πρότυπο της κανονικής σχέσης εργασίας.

Ο κρατικός παρεμβατισμός και η νομοκοποίηση, στην οποία χρωστάει τη γέννηση και τη μορφή του το Εργατικό Δίκαιο, στράφηκαν κατ' αρχήν περιπτωσιολογικά κατά της αντιμετώπισης του χρόνου εργασίας σαν απλό εμπόρευμα. Στη Μ. Βρετανία πρώτα ρυθμίστηκε και περιορίστηκε η παιδική εργασία, κατόπιν η εργασία των γυναικών σε ορισμένους κλάδους και αργότερα ακολούθησε η συστηματική ρύθμιση του χρόνου εργασίας¹⁰. Στη Γερμανία επίσης έγινε αισθητή η ανάγκη κρατικής παρέμβασης και περιορισμού του χρόνου εργασίας μόνο όταν το ποσοστό νέων αντρών ικανών να εκπληρώσουν τη στρατιωτική τους θητεία άρχισε να μειώνεται επικίνδυνα¹¹.

---

8. *Deutschman Ch./1985 Der Weg zum Normalarbeitstag 1985 Ffm. New York σ. 16-17.*

9. *Deutschman/1982 Zeitflexibilitaet und Arbeitsmarkt σ. 41-42 in (Hg) Offe Cl. Arbeitszeitpolitik. Ffm. New York 1982.*

10. Για τη Μ. Βρετανία: *Bauer S./1923 σ. 405 Arbeiterschutzgebung in: Handwoerterbuch der Staatswissenschaften, 4. Aufl. Bd. I (Hg) L. Elster, A. Weber, F. v. Wiese, Jena Wedderburn K.W. Lord The Worker and the Law.*

11. Για την Πρωσσία βλ. *Bauer S./1923 σ. 434, Koellman W. 1981 Die Anfange der staatlichen Sozialpolitik in Preussen bis 1869 in: (Hg) E. W. Boeckenoerde: Moderne deutsche Sozialgeschichte (1815-1914). Kronberg/Ts. Για την εξέλιξη του χρόνου εργασίας που χαρακτηρίζεται από τη συνεχή μείωση, ομογενοποίηση και τυποποίηση (Standardisierung) βλ. *Deutschman/1985**

Το κανονιστικό πρότυπο της κανονικής σχέσης εργασίας δεν είναι αυτονόητη και αυτόματη συνέπεια της εκβιομηχάνισης και της εμπορευματοποίησης της εργασίας. Είναι αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών αγώνων των εργαζομένων και μιας σειράς ευρηματικών συλλήψεων της νομικής επιστήμης¹² που μετέβαλαν την κατάσταση της απόλυτης εξουσίας και αυθαιρεσίας των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, η οποία στο νομικό επίπεδο έπαιρνε την έκφραση της απεριόριστης συμβατικής ελευθερίας.

Η προστασία των εργαζομένων ήταν μόνο ένας όρος ύπαρξης της κανονικής σχέσης εργασίας και της ρύθμισης της χρονικής διάστασης, η ύπαρξή της επιτελούσε και άλλες λειτουργίες. Η εισαγωγή του φορντιστικού¹³ μοντέλου παραγωγής, «μαζική παραγωγή-μαζική κατανάλωση», με τον έντονο καταμερισμό εργασίας, που χαρακτηρίζει κυρίως το βιομηχανικό τομέα, απαιτούσε τη σύγχρονη παρουσία των εργαζομένων σ' ένα χώρο. Αυτή η αρχή της συγχρονικότητας έθετε αυστηρά όρια στη διάταξη της εργασίας το χρόνο.

Άλλος όρος λειτουργίας της Κ.Σ.Ε. ήταν η κατ' αρχήν κοινωνική αποδοχή της βιοποριστικής εργασίας στα πλαίσια του εργοστασίου. Τα ιδεολογικά και ερμηνευτικά πρότυπα (Deutungsmuster), τα βιώματα με τα οποία κρινόταν η παροχή

σ. 124 καθώς και πίνακα στη σ. 125, 1850 ——— 14-16 ώρες η καθημερινή εργασία. 1870 ——— 12 ώρες, 1881-1890 ——— 11 ώρες. Για το ρόλο του νόμου και της συλλ. σύμβασης στη ρύθμιση του χρόνου εργασίας βλ. *Mueckenberger/1982 Die Entwicklung und Funktion des Arbeitszeitrechts* ιδίως σ. 49-56 στον *Offe/1982*.

12. *Mueckenberger/1985* σ. 430.

13. Για Fordismus, την κρίση του και τη μετάβαση στον Postfordismus του οποίου ένα χαρακτηριστικό είναι ότι με την εισαγωγή της πληροφορικής —ιδιαίτερα στον τομέα των υπηρεσιών— παρουσιάζονται δυνατότητες διαφορετικής οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας. Η σχέση ανθρώπου-μηχανής και η ενότητα χώρου-χρόνου διασπάται. Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας είναι μια συνέπεια μόνο. Βλ. *Hirsch J/1985 Auf dem Wege zum Post-fordismus. Das Argument 1985*, 151, σ. 325-342, επίσης του ίδιου: *Fordismus und Post-fordismus. Pol. V. Jahresschrift 1985(26)*, επίσης *Hirsch J./Roth R./1986 Das neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Post-fordismus. Lipietz Alain/1982 Towards Global Fordism. N.L.R. 3/4 33-41*. Ειδικά για την επίδραση στην οργάνωση της παραγωγής, στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού και στο ρόλο του κράτους στις εργασιακές σχέσεις βλ. *Conference on Labour Exclusion or New Patterns of Co-operation. Frankfurt, Institut f. Sozialforschung 12-15*. Παραδειγματική ανάλυση των συνεπειών της εισαγωγής μικροϋπολογιστών στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη του καταμερισμού εργασίας κατά το πρότυπο του Taylor και μια νέα συνολικότερη λειτουργία ενός μέρους των εργαζομένων Kern H. / Schumann M. / 1986 *Das Ende der Arbeitsteilung. Δ. Τραυλός Τζαβετάτος: Επιστημονική Σκέψη 1988* τ. 40, σ. 62. Οι εργασιακές σχέσεις στη δίνη της «μικροηλεκτρονικής» καπιταλιστικής ανασυγκρότησης.

εργασίας στα πλαίσια του εργοστασίου με την αυστηρή ρύθμιση της διάστασης του χρόνου είχαν την καταγωγή τους είτε στην αγροτική ζωή είτε στις συντεχνίες, όπου και οι χρονικοί ρυθμοί και οι σχέσεις δομούνταν με βάση το συγκεκριμένο προϊόν και τον προσωπικό ρυθμό και όχι την αγορά. Η διάκριση μεταξύ ελεύθερου χρόνου και χρόνου εργασίας δεν ήταν αυστηρή. Οι αρετές της ιεραρχίας, της πειθαρχίας, της συνέπειας και του έντονου καταμερισμού εργασίας, γνωρίσματα της βιομηχανικής παραγωγής, ήταν άγνωστες¹⁴.

Η διάρκεια και η θέση της κανονικής σχέσης εργασίας προϋπέθετε και αναπαρήγαγε ταυτόχρονα ένα συγκεκριμένο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Η Κ.Σ.Ε. με τα χαρακτηριστικά της δεν επέτρεπε στη γυναίκα τη συμμετοχή της στην εργασιακή διαδικασία παρά μόνο με σημαντικά προσωπικό κόστος και σε σύγκρουση με τις προσδοκίες που συνδέονται με το ρόλο της. Αντίστροφα θα ήταν αδύνατη η συμμετοχή των αντρών στην εργασιακή διαδικασία χωρίς την ανάληψη από μέρους των γυναικών της οικιακής, αναπαραγωγικής εργασίας.

Οι προϋποθέσεις γένεσης και λειτουργίας της Κ.Σ.Ε. που την ανέδειξαν σε συστατικό στοιχείο της ρύθμισης της βιοποριστικής εργασίας αμφισβητούνται από εξελίξεις σε διάφορους τομείς. Η σημαντική εξέλιξη των δυνατοτήτων των μικροϋπολογιστών και η ευρύτατη διάδοσή τους στην εργασιακή διαδικασία επιτρέπει την εισαγωγή νέων τρόπων οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας^{15α}. Αν και προνομιούχος τομέας είναι οι υπηρεσίες, δεν υστερούν σημαντικά ούτε οι κλασικοί τομείς της μεταποίησης, όπως η αυτοκινητοβιομηχανία, χημεία, παραγωγή εργαλειομηχανών, ούτε η δημόσια διοίκηση. Ο τειλοριστικός καταμερισμός εργασίας που προϋπέθετε την ανάλυση ενός έργου σε πολλές απλές μηχανικές κινήσεις που συνεπάγεται την ταυτόχρονη παρουσία των εργαζομένων στο χώρο του εργοστασίου τείνει ν' αντικατασταθεί από τρόπους οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας με

---

14. Deutschman Chr. *Zeitflexibilitaet und Arbeitsmarkt*, in Offe Cl. (Hg)/1982 *Arbeitszeitpolitik...*, σ. 34. Ήταν χαρακτηριστική για τον προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής η έλλειψη σταθερότητας στο ρυθμό εργασίας. Η αφηρημένη έννοια του χρόνου —σαν ομογενές, διαιρετό αγαθό— ήταν άγνωστη στην προκαπιταλιστική αντίληψη της καθημερινότητας. Παράδοση και φύση επέβαλλαν τους δικούς τους ρυθμούς. Βλ. *Langfeld G./1954 The historic origin of the eight hours day. Studies in English traditionalism. Stockholm* και *Hohn H.W./1980 Arbeitsteilung-Arbeitszeit und Zeitverstaendniss. Zum Wandel sozialer Temporalstrukturen im Uebergang von der traditionellen zur industriellen Gesellschaft. Bielefeld.*

15α. *Kern H./Schumann 1986*, σ. 17.

μικρότερο καταμερισμό εργασίας όπου ομάδες εργαζομένων αναλαμβάνουν μια μεγάλη ενότητα της εργασιακής διαδικασίας^{15β}.

Η μείωση του ειδικού βάρους της βιομηχανίας (αποβιομηχανοποίηση) με την παράλληλη αύξηση του τομέα των υπηρεσιών διευρύνει το πεδίο εφαρμογής προτύπων οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας με κεντρικό στοιχείο τη μη σύγχρονη παρουσία των εργαζομένων, δηλ. την εξατομίκευση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας.

Η οικονομική κρίση και η υψηλή ανεργία θέτουν επίσης το πρόβλημα της ανακατανομής της υπάρχουσας εργασίας^{15γ}. Η μείωση του χρόνου εργασίας σαν μέσο ανακατανομής εργασίας μπορεί να συνδυασθεί με μορφές ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας.

Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας εφαρμόζεται ταυτόχρονα και σαν στρατηγική μείωσης του κόστους εργασίας. Η προσαρμογή της προσφοράς εργασίας στις διακυμάνσεις της ζήτησης εργασίας μέσω της ελαστικοποίησης του χρόνου παροχής της αναμένεται να εξοικονομήσει εργασία και επομένως να μειώσει το κόστος εργασίας^{15δ}.

Η ρύθμιση του χρόνου εργασίας γίνεται αντικείμενο αμφισβητήσεων και από άλλες κατευθύνσεις. Η μεταβολή της κλίμακας αξιών των εργαζομένων, ο προσανατολισμός προς μεταυλιστικές αξίες, τουλάχιστον στις χώρες με υψηλά ημερομίσθια, θέτει τη βιοποριστική εργασία ως αξία σε χαμηλότερη θέση. Η επιλογή λιγότερης εργασίας έστω και έναντι λιγότερων χρημάτων γίνεται όλο και πιο ελκυστική^{15ε}.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει για τη σχέση των γυναικών με την Κ.Σ.Ε. Η άκριτη αποδοχή της Κ.Σ.Ε. συνεπάγεται και αναπαραγωγή της επιλεκτικότητάς της εξαιτίας της οποίας δυσχεραίνεται ή αποκλείεται η πρόσβαση των γυναικών στην αγορά εργασίας και αναπαράγεται ο παραδοσιακός καταμερισμός εργασίας και ρόλων των δύο φύλων. Η επέκταση των υπηρεσιών, σε συνδυασμό με την επιθυμία των γυναικών να μην περιοριστούν μόνο στα οικογενειακά

15β. Kern H./Schumann 1986.

15γ. Βλ. Τρωλός - Τζανετάτος Δημ. 1986 Εργατικό Δίκαιο και Πολιτική σ. 265-270 με πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα.

15δ. Gabriel J./1985. Flexibilisierung der Arbeit und wirtschaftliche Instabilität. Muenchen. *Tou idion* 1982 Prokla 1982 H. 46 σ. 144: Neue Arbeitszeitpolitik als Resultat unternehmerischer Interessen in der Krise. Βλέπε επίσης Enqfer Uwe (Offe Cl. 1982) Arbeitszeitflexibilisierung als Rationalisierungsstrategie im Dienstleistungssektor σ. 106.

15ε. Hinrichs K. / Wiesenhal H. (Offe Cl. 1982) Arbeitswerte und Arbeitszeit. σ. 116 Struempel B. 1983 Wertveraenderung und Arbeitsmotivation I.I.M. / L.M.P. 83 WZB.

καθήκοντα αλλά να συμμετάσχουν στην κοινωνική ζωή και στην αγορά εργασίας, ενισχύουν την προσφορά εργασίας με περιορισμένο και ελαστικό ωράριο και συμβάλλουν στην αμφισβήτηση της Κ.Σ.Ε. και της εγγενούς επιλεκτικότητάς της σε σχέση με τις γυναίκες^{15ζ}.

Η αμφισβήτηση της Κ.Σ.Ε. είναι συνισταμένη δυνάμεων που εκπορεύονται από διαφορετικά συμφέροντα, προσανατολίζονται σε άλλο είδος ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας και υλοποιείται με την εμφάνιση των σχέσεων εργασίας με ελαστικό ωράριο και των άλλων άτυπων σχέσεων εργασίας. Μόνο η ανάλυση των προβλημάτων της κάθε συγκεκριμένης μορφής ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας μπορεί να επιτρέψει, ανάλογα βέβαια με τα αξιολογικά κριτήρια, την εκτίμηση των συνολικών επιπτώσεων της.

3. Βασικές μορφές ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας

3.1. Ελαστικό ωράριο

Ο θεσμός του ελαστικού ωραρίου εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στη Δ. Γερμανία ήδη το 1967, στο Messerschmitt-Boelkow-Blohm στο Ottobrun, κοντά στο Μόναχο. Στα επόμενα χρόνια έμελλε να γνωρίσει ευρύτατη διάδοση. Το ποσοστό των εργαζομένων που είχαν τη δυνατότητα να καθορίζουν την ώρα έναρξης και λήξης της καθημερινής τους εργασίας κυμαινόταν το 1985 περίπου στο 12-17%^{15η}. Το δημόσιο και ο τριτογενής τομέας λόγω της φύσης της εργασίας ήταν πιο πρόσφοροι στην εισαγωγή του ελαστικού ωραρίου. Αντίθετα, στα τμήματα που ασχολούνται άμεσα με την παραγωγή, προσκρούει σε δυσκολίες η εισαγωγή του ελαστικού ωραρίου. Η σύγχρονη (ταυτόχρονη) παρουσία όλων των εργαζομένων κάθε τμήματος —συστατικό στοιχείο του φροντιστικού τρόπου οργάνωσης της εργασιακής

15ζ. Beck U. (Oppolzer A. - Wegener H. - Zachert U. 1986) Chancen und Gefahren von Flexibilisierungsstrategien fuer Problemgruppen des Arbeitsmarktes, insbesondere Frauen σ. 80 και σ. 82 του Bertelsman K. με τον ίδιο τίτλο. Βλ. επίσης Buechtesmann Chr. / Shupp J. 1986 Zur Soziooekonomie der Teilzeitbeschaeftigung in der B.R.D. I.I.M. / LMP 86, σ. 16. Η έρευνα δείχνει ότι η μερική απασχόληση επιτρέπει τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας.

15η. Για το βαθμό διάδοσης του ελαστικού ωραρίου βλ. Burian K./Hegner F./1985. Flexible Arbeitszeiten bei Vollbeschaeftigten Infratest Muenchen/Wissenschaftszentrum Berlin σ. 401. Teriet B. Die gleitende Arbeitszeit. Zwischenbilanz ihrer bisherigen Penetration und der dabei gemachten Erfahrungen. Teil I der Schriftenreihe —Forschungsberichte des Bundesministers f. Arbeit und Sozialordnung σ. 17, 18. Hardt H./1987 Probleme der Flexibilisierung der Arbeitszeit aus Arbeitsrechtlicher Sicht. Wien σ. 20. Scheidegger U.H. Die gleitende Arbeitszeit aus der Sicht des Arbeitsrechts, σ. 83 στο Reh binder M./1987 Flexibilisierung der Arbeitszeit Bern 1987.

διαδικασίας— αποτελεί σημαντικό εμπόδιο. Με την επεκτατική τάση όμως των υπηρεσιών και την εισαγωγή νέων τρόπων οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας με βάση τις νέες δυνατότητες των μικρούπολογιστών διευρύνεται το πεδίο εισαγωγής ελαστικού ωραρίου ακόμα και στους τρόπους γέννησης και επικράτησης του φροντιστικού τρόπου οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας όπως η βιομηχανία αυτοκινήτου¹⁶.

Το ελαστικό ωράριο επιτρέπει στους εργαζόμενους να προσδιορίσουν —εντός ορισμένων πλαισίων— τη θέση της εργασίας στο χρόνο (χρονολογική διάσταση). Η διάρκεια της εργασίας (η χρονομετρική διάσταση) είναι όπως και στην κανονική σύμβαση εργασίας —Κ.Σ.Ε.— πλήρης και συνεχής. Σε σχέση με τη συνηθισμένη ημερήσια διάρκεια της Κ.Σ.Ε. μπορεί να παρουσιάζονται και αποκλίσεις. Υπάρχουν δηλ. σχέσεις εργασίας με ελαστικό ωράριο, στις οποίες το καθημερινό ωράριο υπερβαίνει ή υπολείπεται του 8ωρου (όταν αυτό είναι η συνηθισμένη διάρκεια της Κ.Σ.Ε.), αλλά σε εβδομαδιαία βάση δεν εμφανίζονται διαφορές με την Κ.Σ.Ε. ως προς τη διάρκεια.

Διάφορες μορφές ελαστικού ωραρίου¹⁷

1. Ελαστικό ωράριο χωρίς δυνατότητα συμψηφισμού: ο εργαζόμενος μπορεί να καθορίσει την ώρα έναρξης της εργασίας εντός ορισμένων ορίων —π.χ. από 7 έως 10 π.μ.— και επομένως και τη λήξη της. Η διάρκεια παραμένει σταθερή, ενώ η θέση της εργασίας είναι ελαστική.

2. Ελαστικό ωράριο με δυνατότητα συμψηφισμού σε εβδομαδιαία βάση. Σ' αυτή τη μορφή ελαστικού ωραρίου ο εργαζόμενος μπορεί να καθορίσει —εν μέρει βέβαια— όχι μόνο τη χρονική θέση της εργασίας αλλά και την ημερήσια διάρκειά της. Σταθερή παραμένει η εβδομαδιαία διάρκειά της καθώς και η ελάχιστη και ανώτατη διάρκεια της ημερήσιας εργασίας. Τυχόν επιπλέον ώρες εργασίας της μιας μέρας συμψηφίζονται με το έλλειμμα ωρών από άλλες μέρες. Το άθροισμα όμως πρέπει να ισούται με τον εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας της Κ.Σ.Ε.

3. Ελαστικό ωράριο με δυνατότητα συμψηφισμού σε

---

16. Kern/Shumann/1986 σ. 40-137 βλ. και συγκριτική μελέτη του Streeck W. Industrial change in the British, Italian and German Automobile Industry. Discussion paper I.I.M./L.M.P. 85-5 Wissenschaftszentrum Berlin.

17. Για τη συνοπτική έκθεση των διάφορων παραλλαγών ελαστικής ρύθμισης του χρόνου εργασίας, ανά ημέρα, εβδομάδα, έτος βλ. Teriet B. Neue Strukturen der Arbeitszeitentwicklung. Βλ. επίσης Burian K./Hegner F. 1985 σ. 450.

διάστημα μεγαλύτερο της εβδομάδας, συνήθως σε μηνιαία βάση. Σ' αυτή τη μορφή ελαστικού ωραρίου σταθερή παραμένει η ελάχιστη και η ανώτατη διάρκεια ημερήσιας εργασίας. Ο μηνιαίος χρόνος εργασίας πρέπει να ισούται μ' αυτόν της Κ.Σ.Ε. Ακραία εκδοχή ελαστικού ωραρίου αποτελεί η περίπτωση συμψηφισμού σε ετήσια βάση. Μοναδικό σταθερό στοιχείο μένει ο ετήσιος αριθμός ωρών εργασίας. Η θέση και η διάρκεια της εργασίας είναι ελαστικές.

Σ' όλες τις μορφές ελαστικού ωραρίου μπορεί να προβλέπεται η ύπαρξη ενός χρονικού διαστήματος κατά το οποίο είναι υποχρεωτική η παρουσία όλων των εργαζομένων, δηλ. ένας συνδυασμός σταθερού και ελαστικού ωραρίου.

Η εισαγωγή και εφαρμογή του ελαστικού ωραρίου δημιουργεί αρκετά ζητήματα από την άποψη του Εργατικού Δικαίου. Από τις συγκεκριμένες ρυθμίσεις θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό αν τα πλεονεκτήματά που παρέχει—διαφορετικά, βέβαια, από την οπτική γωνία των εργαζομένων, των εργοδοτών και από μακροοικονομική άποψη—αντισταθμίζουν τα μειονεκτήματα.

Ο τρόπος εισαγωγής του ελαστικού ωραρίου, ο τρόπος καθορισμού των υπερωριών, η ρύθμιση των διαλειμμάτων, ο έλεγχος τήρησης ορισμένων διατάξεων για την προστασία ειδικών ομάδων εργαζομένων, όπως οι γυναίκες και οι νέοι, η μετάθεση του κινδύνου καθυστέρησης στον εργαζόμενο είναι μερικά ρυθμιστέα ζητήματα. Σημαντικότερα είναι ο τρόπος θέσπισης του ελαστικού ωραρίου και η βάση καθορισμού των υπερωριών.

Τρόπος θέσπισης του ελαστικού ωραρίου

Η ατομική σύμβαση μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, η συλλογική σύμβαση με εκπροσώπους των εργαζομένων της εκμετάλλευσης και η μονομερής ρύθμιση με βάση το διευθυντικό δικαίωμα είναι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε να θεσπιστεί το ελαστικό ωράριο. Στη νομικοπολιτική συζήτηση έχουν και οι τρεις μορφές τους υποστηρικτές και τους πολέμιούς τους.

Η άποψη ότι η ατομική σύμβαση είναι το καταλληλότερο μέσο θέσπισης του ελαστικού ωραρίου, αφού η χρονική θέση της εργασίας αποτελεί ουσιαστικό μέρος της και αφού συλλογική ρύθμιση θα σήμαινε κηδεμόνευση των συμβαλλομένων, είναι ιδεολογικά πιο εύκολα αποδεκτή από το νεοφιλελεύθερο ρεύμα¹⁸.

---

18. Βλ. *Seifert H./1986 Durchsetzungsprobleme zukünftiger Arbeitsgestaltung*

Όσοι αξιολογούν αρνητικά την ίδια την ύπαρξη του συλλογικού επιπέδου διαπραγματεύσεων και το ρόλο των συνδικάτων επειδή τους αποδίδουν ευθύνη για τη διαστρεβλωμένη λειτουργία της αγοράς είναι από θέση αρχής υπέρμαχοι της απελευθέρωσης της αγοράς, της πιο έντονης ενεργοποίησης του ατομικού επιπέδου διαπραγματεύσεων και της ενίσχυσης του ρόλου της ατομικής σύμβασης.

Για να εδραιώσουν την άποψή τους όμως στενεύουν την οπτική γωνία της ανάλυσής τους μη αναφερόμενοι στην ιστορία και την αναγκαιότητα γέννησης του εργατικού δικαίου¹⁹. Παραγνωρίζουν ότι βαδίζει παράλληλα με τον περιορισμό της ελευθερίας των συμβάσεων. Αποσιωπούν επιπλέον την ύπαρξη της διαπραγματευτικής ανισότητας ανάμεσα σε εργαζόμενους και εργοδότες²⁰ που δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έπαψε να υφίσταται λόγω των παρεμβάσεων του κοινωνικού κράτους πρόνοιας²¹.

Σε σχέση με το ζήτημα της ρύθμισης του ελαστικού ωραρίου η ατομική σύμβαση επιτρέπει μεν ευέλικτες μορφές οργάνωσης, με κίνδυνο όμως να υπάρξει άνιση κατανομή των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων σε βάρος των εργαζομένων.

Ενώ η προηγούμενη άποψη επιτάσσει την αναθεώρηση θεμελιωδών διαδικασιών του υπάρχοντος μοντέλου ρύθμισης της βιοποριστικής εργασίας της οποίας η ανάγκη καταφαίνεται παραδειγματικά στην περίπτωση του ελαστικού ωραρίου, η άποψη που υποστηρίζει τη δυνατότητα ρύθμισης στο συλλογικό επίπεδο της εκμετάλλευσης βρίσκεται σε αρμονία με τις παραδοχές στις οποίες εδράζεται ολόκληρο το σύστημα του Εργατικού Δικαίου, όμως δεν παίρνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του νέου αντικειμένου ρύθμισης^{21α} που δεν επιτρέπει τη συλλογική σύμβαση —μέσο τυποποίησης και γενίκευσης

W.S.I. Mitteilungen 3/1986 σ. 222. Βλ. επίσης Frankfurter Institut f. wirtschaftspolitische Forschung. Mehr Markt im Arbeitsrecht Bd. 10 1986. Για τη νομιμότητα της εισαγωγής του ελαστικού ωραρίου με ατομική σύμβαση βλ. *Loewisch M. R.d.A.* 1984 H. 4, σ. 198.

19. Για συζήτηση και κριτική των απόψεων της «απορύθμισης», —Deregulierung— βλ. *Simitis S./1985*, σ. 104, με αναφορά στη συζήτηση στις Η.Π.Α.

20. Για τη διαπραγματευτική ανισότητα βλ. *Offe Cl./Wiesenthal H.* Two logics of collective action.

21. Για την επιρροή του κράτους πρόνοιας στην διαπραγματευτική ανισότητα βλ. *Bowles S./1982* The Post-keynesian Capital Labor Stalemate in: *Socialist Review* N. 69 σ. 51. *Offe Cl./1983* Competitive Party democracy and the keynesian welfare state in: *Policy sciences*, 5, σ. 225-246.

21α. *Offe Cl./1982* σ. 26.

συνθηκών και όρων εργασίας— να συμβάλλει στην εκπλήρωση των ακριβώς αντίθετων στόχων, δηλ. την ως ένα βαθμό ελαστικοποίηση και εξατομίκευση του χρόνου εργασίας. Ένας κατάλληλος καταμερισμός διαπραγματευτικών αρμοδιοτήτων ανάμεσα στο συλλογικό και στο ατομικό επίπεδο μπορεί να συνδυάσει αφ' ενός την εξισορροπητική παρουσία των συλλογικών διαπραγματεύσεων^{21β} και αφ' ετέρου την οργανωτική ευελιξία που προσφέρει η ατομική σύμβαση. Ιδιαίτερα ακραία ως προς τις νομικοπολιτικές συνέπειες εμφανίζεται η άποψη που υποστηρίζει ότι η θέση εργασίας στο χρόνο ανήκει στα αντικείμενα που υπάγονται στο διευθυντικό δικαίωμα. Όταν η θέση της εργασίας καθορίζεται αυτοδύναμα από τον εργαζόμενο είναι κατ' αυτήν τέτοια η ποιότητα του περιορισμού του διευθυντικού δικαιώματος, ώστε να μην υφίσταται πια σχέση εξαρτημένης εργασίας που αποτελεί προϋπόθεση εφαρμογής του εργατικού δικαίου²².

Τρόπος καθορισμού των υπερωριών: Το ζήτημα αυτό δεν προσφέρεται ιδιαίτερα σαν πεδίο αντιπαράθεσης, σαν παράδειγμα με τη βοήθεια του οποίου μπορεί να καταδειχθεί η ορθότητα της μιας ή της άλλης θέσης αρχής. Η συζήτηση επικεντρώνεται στο τι θα εκληφθεί ως βάση καθορισμού των υπερωριών.

Μια πρώτη δυνατότητα είναι να τεθεί ως βάση καθορισμού των υπερωριών ο προβλεπόμενος εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας. Όταν η παρεχόμενη εργασία υπερβαίνει το όριο αυτό, θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως υπερωρία. Δημιουργούνται όμως περιπλοκές όταν προβλέπεται δυνατότητα συμψηφισμού σε μηνιαία βάση.

Υπερωρία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακόμα κατ' άλλο τρόπο η εργασία που προσφέρει ο εργαζόμενος —ενώ δεν το επιθυμεί— μετά από υπόδειξη του εργοδότη. Όταν λείπει η υπόδειξη του εργοδότη, υπάρχει απλά οικειοθελής υπερεργασία που μπορεί να μεταφερθεί και να συμψηφιστεί στην επόμενη χρονική ενότητα. Η βάση καθορισμού των υπερωριών είναι μεγάλης πρακτικής σημασίας, καθώς ένα πλεονέκτημα του ελαστικού ωραρίου για τον εργοδότη είναι η δυνατότητα μείωσης των υπερωριών²³. Δευτερεύουσας σημασίας είναι αν η υπερωρία θα αμείβεται χρηματικά ή με ελεύθερο χρόνο.

21β. Baecker G./Seifert H./1982. Arbeitspolitische Kontroverse: Individuelle Flexibilitaet oder tarifvertragliches Regelsystem. Συζήτηση για την ανάγκη παρουσίας του συλλογικού επιπέδου και στη ρύθμιση του θέματος της ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας, σ. 248 στο Offe Cl. (Hg.)/1982.

22. Wang RdA 1985 H.1, 1-22.

23. Burian K./Hegner F./1985 σ. 453.

3.2. Μερική απασχόληση.

Η μερική απασχόληση όπως αυτή ορίζεται από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.) είναι μια σχέση εργασίας διαρκούς, εθελούσια, συμβατικά συνομολογημένη, της οποίας η διάρκεια είναι σημαντικά μικρότερη από τη διάρκεια της Κ.Σ.Ε.²⁴ Στη Δ. Γερμανία χαρακτηρίζονται στατιστικά σαν μερική απασχόληση οι σχέσεις εργασίας με διάρκεια μικρότερη των 36 ωρών την εβδομάδα. Στις Η.Π.Α. η διάρκεια δεν πρέπει να υπερβαίνει τις 34 ώρες, ενώ στη Μ. Βρετανία και Γαλλία τις 30 ώρες²⁵. Αυτές οι διακυμάνσεις του κριτηρίου χαρακτηρισμού μιας σχέσης εργασίας σαν μερικής απασχόλησης σχετικοποιούν ελαφρά αλλά δεν αναιρούν την αξία διεθνών συγκρίσεων.

Η μερική απασχόληση διαφοροποιείται έναντι της Κ.Σ.Ε. όχι μόνο ως προς τη διάρκεια αλλά και ως προς τη θέση της εργασίας στο χρόνο. Ο αριθμός των συμβατικά καθορισμένων ωρών μπορεί να κατανέμεται αναλογικά σ' όλες τις μέρες της εβδομάδας ή να συγκεντρώνεται μόνο σε ορισμένες.

Η μερική απασχόληση διακρίνεται σαφώς από τη διαθεσιμότητα, που επιβάλλεται για λόγους οικονομικούς ή οργανωτικούς, λόγους που ανήκουν αποκλειστικά στη σφαίρα της εκμετάλλευσης. Η διαθεσιμότητα δεν είναι εθελούσια αλλά επιβάλλεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις από τον εργοδότη —δεν είναι μόνιμο αλλά προσωρινό μέτρο, είναι γενική, ενώ η μερική απασχόληση αφορά πάντα ορισμένα πρόσωπα. Εξαιτίας της απουσίας των τριών αυτών εννοιολογικών γνωρισμάτων είναι ασφαλής η οριοθέτηση της μερικής απασχόλησης από τη διαθεσιμότητα με ιδιαίτερη σημασία για το πεδίο των έννομων συνεπειών²⁶.

Τα πλεονεκτήματα του οργανωτικού μέτρου της μερικής απασχόλησης είναι σημαντικά για όλες τις πλευρές²⁷. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί είναι η πιο διαδομένη μορφή ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας. Στη Δ. Γερμανία το ποσοστό των μερικώς απασχολουμένων αυξήθηκε στο διάστημα 1979-1983 από 10,1% σε 12,6%²⁸. Παρόμοια τάση εμφανίζεται στην Αυστρία και στην Ελβετία, όπου το ποσοστό ανήλθε σε 14,6%

---

24. Langkau M./Herrman/Scholten U./1986 σ. 49. Strategien zur Flexibilisierung der Arbeitszeit und zur Arbeitszeitverkuerzung.

25. Langkau/1986 σ. 49 υποσ. 2.

26. Rehbindler M./1987 σ. 36, Hardt H./1987 σ. 75.

27. Τζεκίνης Χρ./1986. Προβλήματα και προοπτικές της μερικής απασχόλησης.

28. Bosch G./1986 σ. 168.

των εργαζομένων. Η δυναμική της είναι ακόμη μεγαλύτερη²⁹ καθώς ο αριθμός αυτών που επιθυμούν να εργαστούν υπερβαίνει κατά πολύ την ανάλογη ζήτηση.

Αυτή η δυναμική³⁰, ενισχύεται από τα συμπεράσματα σχετικών μελετών που δείχνουν ότι η επιθυμία για περισσότερο ελεύθερο χρόνο κατέχει στην κλίμακα προτιμήσεων των εργαζομένων υψηλότερη θέση από την επιθυμία για υψηλότερη αμοιβή. Ένας τέτοιος μεταύλιστικός προσανατολισμός (postmaterial), τουλάχιστον για τις χώρες με υψηλά ημερομίσθια, ευνοεί την επιλογή της μερικής απασχόλησης³¹.

Μια πιο διαφοροποιημένη εξέταση δείχνει ότι η μερική απασχόληση προς το παρόν αφορά κυρίως τις γυναίκες³². Στη Δ. Γερμανία 93% των σχέσεων εργασίας με Μ.Α. αφορά γυναίκες, ενώ αντίστοιχα ψηλά είναι τα ποσοστά στη Σουηδία (85%), στην Αυστρία (87%) και την Ελβετία (87%)³³. Ιδιαίτερα συχνά εφαρμόζεται η μερική απασχόληση στις υπηρεσίες και στο εμπόριο. Αφορά κυρίως θέσεις χαμηλής ειδίκευσης, πράγμα που αναγκάζει πολλές φορές τις γυναίκες που δεν μπορούν να εργαστούν με πλήρες ωράριο να καταφεύγουν σε θέσεις κατώτερες των προσόντων τους. Η έντονη αυτή «προτίμηση» των γυναικών οφείλεται λιγότερο στις μεταύλιστικές αξίες τους και πολύ περισσότερο στον παραδοσιακό καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα και στους αντίστοιχα διαμορφωμένους ρόλους³⁴.

---

29. *Hardt H./1987* σ. 32 για Αυστρία, *Rehbinder M./1987* σ. 28. Βλ. επίσης *Landesberger M./1985* Das Missverhaeltniss zwischen Wunsch und Wirklichkeit σ. 62, όπου αναφέρεται ότι στα τέλη του 1984 στη Δ. Γερμανία είχαν δηλωθεί 236.000 άνεργοι που επιθυμούσαν να εργαστούν σε μερική απασχόληση, ενώ οι προσφερόμενες θέσεις ανέρχονταν μόνο σε 10.000. Βλ. *Schmidt T.* Das Ende der starren Zeiten.

30. *Struempel Burkhard/1988* Teilzeit Arbeitende Maenner und Hausmaenner, για Ελβετία *Rehbinder M.* σ. 28.

31. *Hinrichs K./Wiesenthal H.* Zur Pluralisierung von Wertmustern und Zeitverwendungswuenschen σ. 116-137, in *Offe/1982*.

32. *Gerzer A., Jaeckel M., Soss J.* Flexible Arbeitszeit vor allem ein Frauenthema. Die Beispiele IKEA und Kaufhaus σ. 97-128. *Beck U.* Chancen und Gefahren von Flexibilisierungsstrategien fuer Problemgruppen des Arbeitsmarktes, insbesondere Frauen, σ. 80-82 στο *Oppolzer A./Wegener H./Zachert U./1986* Flexibilisierung-Arbeitspolitik-Deregulierung. Βλ. επίσης *Kurz-Scherf I.* Zum Stellenwert der Teilzeitarbeit in einer emanzipatorischen Arbeitszeitpolitik WSI-Mitt, h. 11, 1985.

33. Για Σουηδία βλ. *Gladh L./Gustafson S.* 1981 σ. 111 Labor market policy related to women and employment in Sweden, για Αυστρία *Hardt/1987* σ. 34, για Ελβετία *Rehbinder 1987* σ. 29.

34. *Baecker G./1981* Arbeitszeitflexibilisierung. Festschreibung der Benachteiligung von Frauen in Beruf und Familie WSI-Mitt. 4, 1981, σ. 194-204.

Προβλήματα της Μ.Α. από την άποψη του Εργατικού Δικαίου

Η Μ.Α. θέτει πληθώρα προβλημάτων από την άποψη του Εργ. Δικαίου. Κατ' αρχήν πρέπει να διασφαλιστεί ότι ο εργαζόμενος την επιλέγει προαιρετικά, ότι η επιλογή του δεν είναι αποτέλεσμα μονομερούς επιβολής εκ μέρους του εργοδότη³⁵. Η ύπαρξη της συναίνεσης μπορεί να κριθεί με τυπικά νομικά κριτήρια —σ' αυτή την περίπτωση μπορεί και η σιωπή του εργαζόμενου να ερμηνευτεί ως αποδοχή της εργοδοτικής πρότασης— ή με ουσιαστικά κριτήρια³⁶. Το εύρος της προστασίας του δικαιώματος επιλογής του εργαζομένου αυξομειώνεται ανάλογα.

Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας με τη μορφή της Μ.Α. εφάπτεται και του θέματος των αποδοχών εν ευρεία εννοία. Ανακύπτει το ερώτημα αν θα υπάρξει ανάλογη μείωση των αποδοχών (αρχή της αναλογικότητας)³⁷. Αποκλίσεις σε βάρος των μερικώς απασχολουμένων προσκρούουν στην αρχή της ίσης μεταχείρισης. Μπορεί όμως να επιτραπεί ευνοϊκή μεταχείριση³⁸ όταν δεν είναι αυθαίρετη, όταν συντρέχει δηλ. πραγματικός λόγος³⁹.

Θέμα δημιουργείται και με το δικαίωμα του εργοδότη να επιβάλλει παροχή εργασίας πέραν της συνομολογηθείσης στη Μ.Α.⁴⁰. Στην περίπτωση της πλήρους απασχόλησης παρέχεται, βέβαια, αυτό το δικαίωμα στον εργοδότη. Ανάλογη εφαρμογή στη Μ.Α. θα αναιρούσε όμως την ιδιαιτερότητά της. Στο βαθμό που η περιορισμένη διάρκεια αποτελεί ελεύθερη επιλογή εναρμονίζεται με την οργάνωση των λοιπών βιοτικών

---

35. *Αλιμπράντης Ν.* Δίκαιο και πολιτική 1982 σ. 273, υποσ. 23. Στη γαλλική ρύθμιση η μη αποδοχή της μερ. απασχ. από το μισθωτό δεν αποτελεί ούτε πταίσμα ούτε λόγο απολύσεως. Η διασφάλιση της ελεύθερης επιλογής είναι ουσιαστικότερη απ' ό,τι στην ελλ. ρύθμιση.

36. *Αλιμπράντης* 1982 σ. 273, Daubler W. *Das Arbeitsrecht* 2. 1986, σ. 788.

37. *Daubler* σ. 408.

38. *Αλιμπράντης* 1982 σ. 289-291.

39. *Beschaeftigungsforderungsgesetz* Art. 1 και 2: Abs-1: Ίση μεταχείριση των μερ. απασχολουμένων. Διαφοροποίηση μόνο όταν υπάρχει λόγος. Για σχολιασμό και κριτική του νόμου βλ. *Duettman/Hinrichs/Kehram/Oberholfer: Kommentierung des BFG.* AiB 1985 σ. 67, *Herschel AuR.* 1985 σ. 265 *Gefährdung der Rechtskultur, Zacherl U.* 1986 WSI σ. 377 *Ein Jahr BFG.* Για παρουσίαση βλ. *Loewisch M.* 1985 BB. σ. 1200 *Das BFG.* *Wlotzke O.* Zum arbeitsrechtlichen Teil des Regierungsentwurfs eines BFG, για εμπορική αποτίμηση της εκπλήρωσης ή μάλλον της μη εκπλήρωσης των διακηρυγμένων στόχων βλ. *Buschmann R/Schwegler/Lorenz/1986 BB.* Foerdert das BFG. die Beschaeftigung. Eine empirische Untersuchung im privaten Dienstleistungsgewerbe.

40. *Αλιμπράντης* 1982, σ. 292, *Schaub G.* *Arbeitsrecht-Handbuch* 5. Aufl. & 44 III 2. Αντίθετα *Loewisch M.* *RdA* 1984, H. 4, σ. 201.

δραστηριοτήτων του εργαζόμενου. Μονομερής παράταση του χρόνου εργασίας θα επιδρούσε αρνητικά σ' αυτήν την ισορροπία.

Μια σειρά θεσμοί και ρυθμίσεις του Εργ. Δικαίου έχουν σαν προϋπόθεση την ύπαρξη σχέσεως εργασίας με πλήρες ωράριο. Μόλις η διάρκεια ή η θέση της εργασίας μεταβληθεί, ελαστικοποιηθεί, αναιρούνται οι προϋποθέσεις της λειτουργίας του και δημιουργούνται νέα νομικο-πολιτικά προβλήματα. Αυτό ισχύει και για τις περιπτώσεις που ήδη εξετάστηκαν αλλά και για το θεσμό της άδειας. Τόσο η διάρκειά της όσο και το ύψος της αποζημίωσης γίνονται προβληματικά⁴¹. Θα υπάρξει ανάλογη μείωση; Είναι το δικαίωμα της άδειας αδιαίρετο —ανεξάρτητο από τη διάρκεια της εργασίας, οπότε θα πρέπει να υπάρξει εξομοίωση με τους πλήρως απασχολούμενους; Η εξομοίωση αφορά τη διάρκεια της άδειας μόνο ή και το ύψος της αποζημίωσης;

Προβλήματα προκύπτουν και με τον υπολογισμό του αριθμού των απασχολούμενων σε κάθε επιχείρηση. Μια σειρά διατάξεων του Εργ. Δικαίου —σε σχέση με τις μαζικές απολύσεις (Ν. 1387/83) ή τα συνδικαλιστικά δικαιώματα (Ν. 1767/88)— προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός ορισμένου αριθμού απασχολούμενων. Οι μερικώς απασχολούμενοι προσμετρώνται στον αριθμό των απασχολούμενων κανονικά^{41α}; 'Η πρέπει να προσμετρώνται ανάλογα με το χρόνο εργασίας τους; Σ' αυτή την περίπτωση δύο εργαζόμενοι μόνο τη μισή μέρα θα θεωρηθούν ως ένας, με αποτέλεσμα να περιορίζεται το πεδίο της εφαρμογής του Εργ. Δικαίου.

3.3. «Job sharing» (από κοινού κατοχή θέσης εργασίας)

Με τον όρο «job sharing»^{41β} περιγράφεται μια σχέση εργασίας στην οποία τα καθήκοντα που απορρέουν από τη θέση εργασίας μοιράζονται και κατανέμονται εθελοντικά σε δύο ή περισσότερους εργαζόμενους. Η κατάτμηση των καθηκόντων συνεπάγεται και κατάτμηση του χρόνου εργασίας. Η διάρκεια του χρόνου εργασίας (χρονομετρική διάσταση) καθώς και η θέση της εργασίας (χρονολογική διάσταση) καθορίζονται

41. Αλιμπράντης 1982, σ. 294-295, Loewisch/1984 σ. 202.

41α. Loewisch/1984 σ. 206. Εκθέτει αναλυτικά σε ποιες όψεις της δραστηριότητας της εκμετάλλευσης μπορούν κατά τη γνώμη του να προσμετρώνται οι μερ. απασχολ. κανονικά και σε ποιές αναλογικά με τον χρόνο εργασίας τους. Daubler/986 σ. 793 υπέρ της κανονικής προσμέτρησης.

41β. Τζεκίνης σ. 21. Μεταφράζει το «job sharing» «εκούσια κατανομή θέσης εργασίας», το «job pairing» με «σύζευξη στη θέση εργασίας» και το «job splitting» με διαίρεση της θέσης εργασίας.

αυτοδύναμα από τους ίδιους τους εργαζόμενους. Με άλλα λόγια παύουν να αποτελούν αντικείμενο του διευθυντικού δικαιώματος του εργοδότη⁴². Η διάσπαση όμως των καθηκόντων και η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας δεν πρέπει να συνοδεύεται από πλημμελή εκπλήρωση των καθηκόντων που συνιστούν τη λειτουργική μονάδα της θέσης εργασίας.

Αυτό αποφεύγεται με την ανάληψη της ενοχικής υποχρέωσης από τους εργαζόμενους να αντικαθιστούν ο ένας τον άλλο σε περίπτωση αδυναμίας παροχής (job pairing)⁴³. Όταν η φύση της θέσης εργασίας επιτρέπει τη σαφή διάκριση των καθηκόντων κάθε εργαζόμενου μπορεί να μην προβλέπεται υποχρέωση αντικατάστασης (job splitting). Και στην περίπτωση αυτή παραμένει η δυνατότητα αυτοδύναμου καθορισμού του χρόνου εργασίας από τους εργαζόμενους.

Ανάλογα με τη φύση της εργασίας είναι δυνατές μορφές «job sharing» στις οποίες οι εργαζόμενοι εναλλάσσονται ανά εβδομάδα, ανά εξάμηνο (κυρίως ανάμεσα σε δασκάλους) ή κατανέμουν τις μέρες της βδομάδας ή ακόμα διαιρούν την εργάσιμη μέρα κατά βούληση.

Η πρακτική σημασία του «job sharing» στη Δ. Γερμανία και τη Μ. Βρετανία είναι ακόμα μάλλον δυσανάλογη με τη δημοσιότητα που απέκτησε⁴⁴. Ένα σημαντικό της πλεονέκτημα, όπως δείχνει η εμπειρία των Η.Π.Α., είναι ότι σε αντίθεση με τη μερική απασχόληση το «job sharing» ενδιαφέρει εργαζόμενους με υψηλό επίπεδο ειδίκευσης. Στις Η.Π.Α. 26% των απασχολουμένων σε «job sharing» ήταν δάσκαλοι, 25% ειδικοί εμπειρογνώμονες, 15% υπάλληλοι γραφείων, 13% κοινωνικοί λειτουργοί και 9% επιστήμονες τεχνικοί⁴⁵. Δημιουργούνται δηλ. δυνατότητες εργασίας μερικού χρόνου γι' αυτούς που αλλιώς θα ήταν αναγκασμένοι να απασχοληθούν σε θέσεις κατώτερες των προσόντων τους.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η δυνατότητα της από κοινού κατοχής μιας θέσης εργασίας —job sharing— ανάμεσα σε μελλοντικούς συνταξιούχους και τους διαδόχους τους, χωρίς

42. Schueren P./1983 σ. 19, «Job sharing», Arbeitsrechtliche Gestaltung unter Beruecksichtigung amerikanischer Erfahrung. Heidelberg 1983. Teriet B./1977 «job sharing»: eine neue Form des Arbeitsvertaggestaltung, Personal 6/1977 σ. 214, Rehbinde M./1987 «Job sharing» eine neue form des Arbeitsvertrages. σ. 45-55, για Αυστρία βλ. Hardt H./1987 σ. 36.

43. Schueren P. 1983 σ. 46.

44. Langkau-Herrman-Scholten/ 1986 σ. 55, για τη συζήτηση που προκάλεσε στη Δ. Γερμανία το πρότυπο σύμβασης για «job sharing» του Arbeitsring Chemie βλ. παραπομπές στον Frey H./1985 Flexible Arbeitszeit Muenchen σ. 131.

45. Schueren P./1983 σ. 43.

αρνητικές συνέπειες, φυσικά, για τους συνταξιούχους. Στη Μ. Βρετανία δοκιμάστηκε και η από κοινού κατοχή μιας θέσης εργασίας ανάμεσα σε νέους μαθητευόμενους⁴⁶.

Τα ζητήματα που προκύπτουν από την άποψη του Εργατικού Δικαίου σχετίζονται κυρίως με την υποχρέωση αντικαταστάσεως σε περίπτωση αδυναμίας παροχής εργασίας του ενός εταίρου και με το θέμα της καταγγελίας της σύμβασης για λόγους που αφορούν τη συμπεριφορά του ενός μόνο εταίρου. Το θέμα του κατάλληλου ρυθμιστικού επιπέδου —ατομικό ή συλλογικό— είναι και στην περίπτωση του job sharing αμφισβητούμενο⁴⁷.

3.4 Εργασία με ωράριο κυμαινόμενο ανάλογα με τις ανάγκες της επιχείρησης

Ενώ σ' άλλες μορφές ελαστικοποίησης του χρόνου ο εργαζόμενος αποκτά τη δυνατότητα να καθορίζει μερικά τη χρονική διάρκεια και θέση της εργασίας (*Zeitsouveraenitaet*), στην εργασία με κυμαινόμενο ωράριο προσανατολίζεται και η θέση και η διάρκεια της εργασίας στις ανάγκες της εκμετάλλευσης, όπως τις εκφράζει ο εργοδότης στα πλαίσια του διευθυντικού του δικαιώματος. Σ' αρκετούς κλάδους η ανάγκη απασχόλησης προσωπικού κυμαίνεται ανάλογα με την προσέλευση των πελατών, με αποτέλεσμα τότε να δημιουργούνται χρόνοι κενοί, οπότε ένα μέρος του προσωπικού είναι ανενεργό, και τότε στις ώρες αιχμής να μην επαρκεί το διαθέσιμο προσωπικό. Η σχέση εργασίας με κυμαινόμενο ωράριο προσφέρει στον εργοδότη το όργανο προσαρμογής του προσωπικού στο μεταβαλλόμενο όγκο εργασίας.

Η εργασία με κυμαινόμενο ωράριο είναι σχέση εργασίας αόριστου χρόνου με αμοιβαία δέσμευση των μερών να προσφέρουν και να παράσχουν εργασία χωρίς σταθερή διάρκεια, θέση και κανονικότητα, αλλά σύμφωνα με τη διακύμανση των αναγκών της επιχείρησης⁴⁸. Ενδεχόμενα συμφωνείται ελάχιστος αριθμός ωρών ανά εβδομάδα, μήνα ή

---

46. *Langkau*/1986 σ. 54.

47. Κριτική για τους κινδύνους που παρέχει αυτή η ελαστική μορφή εργασίας βλ. *Frerichs J.* —*Friess Th.* u.a. *Job sharing und individuelle Arbeitszeitflexibilisierung* WSI-Mitt. 3, 1982, σ. 175-183. Για την αναγκαιότητα και δυνατότητα συλλ. ρυθμίσεων που όμως θα αφορούν κυρίως τη διαδικασία της διαπραγμάτευσης και όχι το περιεχόμενό της βλ. *Hoff A.*/1982 *Notwendigkeit und Moeglichkeit der tarifvertraglichen Regelung flexibler Arbeitszeiten.* WSI-Mitt. 3, 1982, σ. 184 επ., *Ott E.*/1982 *Neue Arbeitszeitpolitik und job sharing* WSI-Mitt. 3, 1982 κυρίως σ. 172 και επ. για την πρακτική αντιμετώπιση του θέματος από τα αγγλικά συνδικάτα βλ. *Langkau M.*/1986 σ. 54.

48. *Frey H.*/1985 σ. 58, *Hardt H.*/1987 σ. 27, σ. 67 επ.

έτος. Χαρακτηριστικό της είναι ότι ο εργοδότης μόνος καθορίζει τη θέση και τη διάρκεια της εργασίας. Ιδιαίτερη πρακτική σημασία έχει για τις υπηρεσίες, τουρισμό ή τη λιανική πώληση. Μπορεί να εμφανίζεται με διάφορες μορφές^{48α}:

1. Ο προγραμματισμός της χρησιμοποίησης του εργαζόμενου μπορεί να γίνεται σε εβδομαδιαία ή μηνιαία βάση, οπότε ο εργαζόμενος γνωρίζει μια βδομάδα πριν πότε και πόσο θα εργαστεί.

2. Η θέση και η διάρκεια της εργασίας καθορίζεται αυτοδύναμα από τον εργαζόμενο, όμως η αμοιβή συνδέεται με το μέγεθος της απόδοσης, με το αποτέλεσμα, κι όχι μόνο με τη διάρκεια της εργασίας. Αυτό δίνει στον εργαζόμενο κίνητρο να εργαστεί στις ώρες αιχμής που συμπίπτει, βέβαια, με την πρόθεση του εργοδότη.

3. Η χρησιμοποίηση του εργαζόμενου μπορεί ν' αποφασίζεται από τον εργοδότη με ελάχιστο χρόνο προαναγγελίας. Σ' αυτή την περίπτωση η απόλυτη ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας υπέρ του εργοδότη αποτελεί υπέρμετρη δέσμευση του καταχρηστικά πια ονομαζόμενου ελεύθερου χρόνου του εργαζόμενου.

Ένα στοιχείο που δημιουργεί ακόμα περισσότερες παραλλαγές είναι η πρόβλεψη ελάχιστης και ανώτατης διάρκειας της κάθε απασχόλησης⁴⁹. Ο προσδιορισμός της υπερωρίας προϋποθέτει τον καθορισμό ελάχιστης και ανώτατης διάρκειας.

Η εργασία με κυμαινόμενο ωράριο θέτει πολλά προβλήματα από την άποψη του Εργ. Δικαίου. Σε περίπτωση που παρά τις εγγενείς της αδυναμίες νομιμοποιηθεί, ανακύπτουν αρκετά ζητήματα για ρύθμιση που, βέβαια, δεν μπορούν να τις άρουν. Η ελάχιστη διάρκεια της κάθε απασχόλησης, η πρόβλεψη επαρκούς χρόνου προαναγγελίας και ο προγραμματισμός των απασχολήσεων σε εβδομαδιαία ή μηνιαία βάση είναι μερικά.

4. Η κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας και οι συνέπειές της

Το Εργατικό Δίκαιο είναι μια όψη του συστήματος των εργασιακών σχέσεων και βρίσκεται σε αμοιβαία αλληλεπίδραση με τους άλλους παράγοντές του. Η λειτουργία του δεν μένει

48α. *Hardt H./1987 σ. 27.*

49. Κι αυτή η μορφή ελαστικής εργασίας αφορά κυρίως ανειδίκευτες γυναίκες βλ. *Bielski H./Pohlmann G. Formen der arbeitsanfallorientierten Teilzeitbeschäftigung im Dienstleistungssektor σ. 181-274 ιδίως σ. 255-257, βλ. επίσης Duran M. u.a./1982 Geteiltes Leid ist halbes Leid. Ein Binsenirrtum. Neue Formen kapazitaetsorientierter Teilzeitarbeit im Berliner Einzelhandel in ihren Auswirkungen auf die Arbeits-und Lebenssituation von Frauen. Berlin.*

ανεπηρεάστη από τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις ή από νέους τρόπους οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας. Η μαζική ανεργία, η διάσπαση της λειτουργικής και γεωγραφικής ενότητας του εργοστασίου —«απο-εργοστασιοποίηση»— που επέρχεται με την εισαγωγή και διάδοση των νέων μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής με βάση την ενσωμάτωση των μικροϋπολογιστών στην παραγωγική διαδικασία^{49α}, η τηλεργασία, η εξατομικευση των εργαζομένων και η όλο και πιο δύσκολη συλλογικοποίηση των συνεχώς διαφοροποιούμενων συνθηκών εργασίας και συμφερόντων, η εξασθένηση των συνδικάτων ακόμα και η άνθιση της παραοικονομίας είναι παράγοντες του συστήματος εργασιακών σχέσεων που επιδρούν και στο επίπεδο της εφαρμογής του Εργατικού Δικαίου. Κι αν ακόμα δεν υπάρχει αλλαγή στο νομικό επίπεδο, το Εργ. Δίκαιο δεν μπορεί να διαδραματίσει τον προστατευτικό του ρόλο μετά τη μεταβολή βασικών μεγεθών του συστήματος εργασιακών σχέσεων. Η λειτουργία του, η αποτελεσματικότητά του μεταβάλλεται ριζικά κι αν ακόμα δεν αλλάξει ούτε ένα κόμμα των νομοθετικών κειμένων.

Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας, οι εξαιτίας της δημιουργούμενες νέες μορφές απασχόλησης με τη συνδρομή και των άλλων άτυπων μορφών απασχόλησης —τηλεργασία, εργασία στο σπίτι, δάνεια εργαζομένων— οδηγούν στη διάσπαση των εργαζομένων σε δύο κατηγορίες. Σ' αυτούς που αποτελούν το *σταθερό πυρήνα* των απασχολούμενων ενός εργοστασίου με πλήρες ωράριο και πλήρη νομική προστασία (Stammebelegschaft) και τους *περιθωριακά εργαζόμενους* με επισφαλή θέση και περιορισμένη νομική προστασία^{49β} (Randbelegschaft).

Η διαφορετική κατάσταση των περιθωριακά εργαζομένων συνιστά και τη βάση διαφορετικής υποκειμενικής στάσης έναντι της βιοποριστικής εργασίας, της ιεραρχίας του εργοστασίου, των οργάνωσεων και εργαζομένων. Οι δεσμοί τους με το χώρο δουλειάς και τα προβλήματα είναι χαλαροί⁵⁰. Αισθάνονται προσωρινοί. Εύκολα καταφεύγουν στην επιλογή

49α. Παπαδημητρίου Κ. 1887: Πληροφορική, Εργασία, Εργατικό Δίκαιο σ. 89 επ. Τραυλός Τζανετάτος Δ. ΤΑ ΝΕΑ 27-11-1987 Εργασία και Πληροφορική σ. 4.

49β. Για βασικούς και περιθωριακούς εργαζόμενους βλ. Crouch C./1986 The future prospects for the trade unions in western Europe σ. 7. The political Quarterly 1986 january-march σ. 5-17 βλ. discontinuities in industrial societies (Cambridge University Press).

50. Για την αντιμετώπιση της εργασίας από τους περιθωριακούς εργαζόμενους βλ. Hoff A. Warum sind die Gewerkschaften gegen flexible Arbeitszeiten? σ. 206 στο Offe/1982.

της παραίτησης (exit) παρά στην αντιπαράθεση με στόχο τη βελτίωση των όρων εργασίας (voice)⁵¹. Γι' αυτούς τους λόγους είναι δυσκολότερα προσπελάσιμοι για τις οργανώσεις των εργαζομένων. Η τάση αύξησης του ποσοστού των περιθωριακά εργαζομένων μπορεί να έχει σαν συνέπεια τη συρρίκνωση της βάσης των συνδικάτων. Η αξιοπιστία τους και η διαπραγματευτική τους δύναμη, μεγέθη ευθέως ανάλογα με τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων, υποσκάπτονται⁵².

Η διαδικασία συλλογικοποίησης των ετερογενών συμφερόντων των εργαζομένων προσκρούει σε καινούρια εμπόδια. Η ομογενοποίησή τους, προϋπόθεση συλλογικής δράσης, χάνει με τη διάβρωση της Κ.Σ.Ε. έναν πόλο αναφοράς και ένα μέσο τυποποίησης, γενίκευσης των όρων εργασίας και αμοιβής. Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας αποτελεί μια οργανωτική πρόκληση για τα συνδικάτα, από την ορθή αντιμετώπιση της οποίας θα εξαρτηθεί ο μελλοντικός τους ρόλος σαν παράγοντας του συστήματος των εργασιακών σχέσεων⁵³.

Όχι μόνο ένας φορέας ρυθμιστικής εξουσίας —τα συνδικάτα—, αλλά και τα ρυθμιστικά μέσα —συλλ. σύμβαση, νόμος—, καθώς και η κατανομή αρμοδιοτήτων ανάμεσα στα υπάρχοντα ρυθμιστικά επίπεδα αμφισβητούνται ριζικά από την ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και τη συνακόλουθη διάβρωση της Κ.Σ.Ε. Η έντονη διαφοροποίηση των εργαζομένων και το συμφέρον των εργοδοτών και εργαζομένων για εξατομικευμένο χρόνο εργασίας καθιστούν αδύνατη τη ρύθμιση του αντικειμένου της ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας σε εθνικό ή σε κλαδικό επίπεδο με νόμο ή με συλλ. σύμβαση⁵⁴. Ρύθμιση του ουσιαστικού περιεχομένου, του τι δηλαδή, σ' αυτό

---

51. Hirschman A.O./1974 *Abwanderung und Widerspruch*.

52. Για την εξασθένιση των συνδικάτων βλ. *Crouch C.* σ. 8, αντίθετα επιχειρηματολογεί ο *Vobruba G./1982 Interessendifferenzierung und Organisationseinheit: Arbeitszeitflexibilisierung als gewerkschaftliches Organisationsproblem* σ. 231 στο *Offe/1982*.

53. Οι προϋποθέσεις μιας μελλοντικής στρατηγικής των συνδικάτων είναι κατά τον *Crouch C./1986* σ. 14. 1) ...να προσαρμοστούν σε ευρύτερο φάσμα των τύπων απασχόλησης,

2) ...να διατηρήσουν μια καλή σχέση με την εκπροσώπηση στο εργοστασιακό επίπεδο, να μη στιγματιστούν και εξοστρακιστούν σαν «ξένοι».

3) ...να γίνουν πιο αποκεντρωμένα ώστε να προσαρμοστούν στη διαφοροποιημένη εργατική δύναμη.

4) ...να μην απωλεσθεί η ικανότητα κεντρικής παρέμβασης στο πολιτικό επίπεδο, στο οποίο η προσφυγή θα είναι πιο αναγκαία.

54. *Offe Cl./1982* σ. 26, *Hoffe A./1982* στον *Offe (Hg.)/1982* σ. 211-212, τυποποίηση της διαδικασίας ρύθμισης και όχι του αποτελέσματος, *Heinze/Prasse/* σ. 13.

το επίπεδο με τα παραδοσιακά ρυθμιστικά μέσα δεν θα μπορούσε να λάβει υπόψη ούτε τις ανάγκες που ωθούν τους εργαζόμενους στην επιλογή μη κανονικού ωραρίου ούτε τις δυνατότητες που προκύπτουν στους χώρους παραγωγής και διαφοροποιούνται ανάλογα με το τμήμα ή πολλές φορές τη θέση εργασίας.

Ενώ η ρύθμιση της ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας μπορεί να αντιμετωπιστεί λειτουργικότερα στο επίπεδο του εργοστασίου, σ' αυτό ακριβώς το επίπεδο η διαπραγματευτική ισχύς των εργαζομένων και των οργανώσεών τους είναι ανεπαρκής. Χωρίς αυτή την προϋπόθεση είναι αδύνατο να επιτευχθούν συμβιβασμοί που θα αποτρέπουν τη μονομερή και μονόπλευρη ρύθμιση εκ μέρους των εργοδοτών. Η ενσωμάτωση και υποταγή της ελαστικοποίησης του χρόνου εργασίας στη στρατηγική της εξοικονόμησης εργασίας μέσω της προσαρμογής της προσφερόμενης εργασίας στις ανάγκες της εκμετάλλευσης θα ήταν αναπόφευκτη. Όλες οι δυνατότητες για αυτοδιάθεση του χρόνου εργασίας από τους εργαζόμενους που εμπεριέχονται στην ελαστικοποίηση παραμένουν θεωρητικές χωρίς την ύπαρξη ανάλογης διαπραγματευτικής ισχύος⁵⁵.

Η διεύρυνση της ρυθμιστικής εξουσίας του εργοστασιακού επιπέδου δεν μπορεί παρά να συμβαδίζει με την ενίσχυση της συλλογικής εκπροσώπησης και δράσης και του δυναμικού κυρώσεων των εργαζομένων (Sanktionspotential), καθώς και τη θέσπιση διαδικασιών και μέσων ελέγχου του περιεχομένου των συμφωνιών και της τήρησής τους σ' αυτό το επίπεδο⁵⁶. Η θεματική ανανέωση, η ελαστικοποίηση δηλ. της χρονολογικής διάστασης της εργασίας, προϋποθέτει θεσμικές καινοτομίες.

Οι «εσωτερικές» λύσεις⁵⁷, η νομοθετική ρύθμιση κάθε μορφής εργασίας με ελαστικό ωράριο ακόμα και η διεύρυνση των ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων του εργοστασιακού επιπέδου ίσως να προλάβουν ή να αμβλύνουν σ' ένα βαθμό επιμέρους προβληματικές καταστάσεις. Δεν είναι όμως σε θέση να υποβαστάζουν μόνες το άθροισμα των επιπτώσεων της πολλαπλής διάβρωσης της Κ.Σ.Ε. «Εξωτερικές» λύσεις, δηλ. εκτός του πεδίου του Εργατικού Δικαίου, και ρυθμιστικά μέσα θα πρέπει ν' αναζητηθούν.

55. Baecker G./Seifert H. στο Offe (Hg.)/1982 σ. 244.

56. Offe ·CL/1982 σ. 27.

57. Zacherl F.H./1985 Verrechtlichung im Bereich des Sozialrechts σ. 23 επ. για εσωτερικές και εξωτερικές λύσεις των κοινωνικών προβλημάτων στο Δίκαιο. Kuebler F. (Hg.) 1985 Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und soziale Solidaritaet.

Καταμερισμός εργασίας μεταξύ Εργ. Δικαίου και Κοινωνικών ασφαλίσεων σε σχέση με την κρίση της κανονικής σχέσης εργασίας

Το Εργατικό Δίκαιο και το Δίκαιο κοινωνικών ασφαλίσεων λειτουργούν συμπληρωματικά⁵⁸. Παρεμβαίνουν ρυθμιστικά στο ίδιο πεδίο —ρύθμιση του παράγοντα βιοποριστική εργασία— από διαφορετική πλευρά με διαφορετικά μέσα. Το Εργ. Δίκαιο και τα υπόλοιπα μέτρα εργατικής πολιτικής έχουν σαν στόχο την κοινωνικά ικανοποιητική λειτουργία της αγοράς εργασίας. Προϋπόθεση είναι η μερική άρση του εμπορευματικού χαρακτήρα της εργασίας μέσω του περιορισμού της αγοράς, της συμβατικής ελευθερίας και η διά νόμου ή συλλογικών συμβάσεων προστασία των εργαζομένων. Το δίκαιο κοινωνικών ασφαλίσεων προϋποθέτει την κοινωνικά ικανοποιητική λειτουργία της αγοράς εργασίας και την κατά κανόνα συμμετοχή του ασφαλισμένου σ' αυτή, έστω κι αν προσωρινά απέχει επειδή στερείται την εργασιακή ικανότητα. Όταν οι μηχανισμοί της αγοράς εργασίας, οι θεσμοί του Εργατικού Δικαίου και τα μέτρα εργατικής πολιτικής αποτυγχάνουν να παράσχουν εξασφάλιση στον εργαζόμενο μέσω του μισθού, παρεμβαίνει το κράτος με τους ανάλογους φορείς και το Δίκαιο κοινωνικών ασφαλίσεων.

Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας, οι νέες άτυπες μορφές απασχόλησης που δημιουργούνται εξαιτίας της συμβάλλουν στη διάβρωση της Κ.Σ.Ε. Ο χρόνος εργασίας, η διάρκειά της είναι συστατικό στοιχείο της Κ.Σ.Ε. και σημείο αναφοράς για τον καθορισμό του ύψους της αμοιβής που με τη σειρά της είναι βάση υπολογισμού του ύψους των ασφαλιστικών εισφορών και της έκτασης των ασφαλιστικών παροχών⁵⁹. Η κρίση της Κ.Σ.Ε., η ανικανότητα της βιοποριστικής εργασίας και της αγοράς εργασίας να παράσχουν τα μέσα διασφάλισης της αναπαραγωγής θέτουν στην κοινωνική πολιτική νέα προβλήματα.

Ο καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στο Εργ. Δίκαιο και το Δίκαιο των κοιν. ασφαλίσεων αμφισβητείται. Αυτό γίνεται ήδη *de facto* με τη διάβρωση της Κ.Σ.Ε. και τη συρρίκνωση του

---

58. Κρεμαλής Κ./1982. Η κοινωνική ασφάλιση των εργαζομένων σ. 20 για τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στο Εργατικό Δίκαιο και το Δίκαιο κοινωνικών ασφαλίσεων, σ. 30 για τις απόψεις που εντάσσουν το Εργ. Δίκαιο και το Δίκαιο κοιν. ασφαλίσεων στο Κοινωνικό Δίκαιο, υποσ. 30, 31.

59. Αν και η παροχή εργασίας πλήρους ωραρίου δεν αποτελεί προϋπόθεση ασφάλισης όπως στην Κύπρο (Κρεμαλής σ. 178), το στοιχείο της αμοιβής παίζει αποφασιστικό ρόλο για την υπαγωγή στην ασφάλιση του μισθωτού, τη διατήρησή της και τον υπολογισμό του ύψους των εισφορών και την έκταση των ασφαλιστικών παροχών Κρεμαλής Κ./1982 σ. 162-163.

πεδίου εφαρμογής του Εργ. Δικαίου. Η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η διάβρωση της Κ.Σ.Ε. είναι ως ένα βαθμό αναπότρεπτο αποτέλεσμα τεχνολογικών, οικονομικών αλλαγών και εξελίξεων στους τρόπους οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας και όχι μόνο αποτέλεσμα της πολιτικής της απορύθμισης (Deregulierung)⁶⁰ και της στρατηγικής της μείωσης του κόστους εργασίας μέσω της προσαρμογής της προσφερόμενης εργασίας στην αναγκαία και μέσω της αποσύνδεσης του χρόνου λειτουργίας του εργοστασίου από το χρόνο εργασίας που συνεπάγεται την πιο εντατική χρήση του πάγιου κεφαλαίου^{60α}. Αν ακόμα η ποσοτική ανάπτυξη της οικονομίας δεν συνεπάγεται αναγκαία και αντίστοιχη μεγέθυνση της ζήτησης εργασίας και προσκρούει ταυτόχρονα σε οικολογικά όρια, περιορίζονται ασφυκτικά οι δυνατότητες αντίδρασης στα πλαίσια του Εργ. Δικαίου και της εργατικής πολιτικής. Οι δυσόιωνες προβλέψεις και οι προφητείες για το σκοτεινό μέλλον του Εργ. Δικαίου αντλούν την αξιοπιστία τους απ' αυτές τις υποθέσεις⁶¹.

Η αποδοχή αυτής της ανάλυσης μπορεί να είναι όμως και αφετηρία μιας σειράς δημιουργικών σκέψεων και προτάσεων. Ο στόχος τους δεν θα είναι αμυντικός, να περισώσουν δηλ. την Κ.Σ.Ε. μαζί με την εγγενή της επιλεκτικότητα και το υπάρχον μοντέλο ρύθμισης της βιοποριστικής εργασίας. Φιλοδοξία τους είναι να διανοίξουν μια προοπτική αναδιοργάνωσης της κοινωνικής και εργατικής πολιτικής με ένα νέο καταμερισμό καθηκόντων μεταξύ Εργ. Δικαίου και Κοινωνικού Δικαίου, στον οποίο η αμφισβήτηση και υπέρβαση της Κ.Σ.Ε. δεν θα αποτελεί κοινωνική οπισθοδρόμηση.

60. Deregulierung: Η γέννηση της κριτικής κατά της νομοκοποίησης και το αίτημα για απελευθέρωση της αγοράς ξεκίνησε κατ' αρχήν στον τομέα των αεροπορικών επικοινωνιών στις Η.Π.Α. και έθεσε το πρόβλημα του σχηματισμού τιμών σε βάρος του καταναλωτικού κοινού. Μετατράπηκε σύντομα σε γενική κριτική των κρατικών παρεμβάσεων και μεταφέρθηκε στο χώρο του Εργ. Δικαίου. Βλ. *Simitis S.* /1985 σ. 194 υποσ. 93. Για τη συσχέτιση της αποδικαιοποίησης με την οικονομική κρίση και τους στόχους της βλ. σ. 106. Βλ. ακόμη *Voigt R.*/1983 *Abschied vom Recht* με ειδική αναφορά στις Η.Π.Α.

60α. Για την ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας σαν μέρος της επιχειρηματικής στρατηγικής βλ. *Gabriel J.*/1985 *Flexibilisierung der Arbeit und wirtschaftliche Instabilitaet* Muenchen. Και *του ίδιου* *Neue Arbeitszeitpolitik als Resultat unternehmerischer Interessen in der Krise* Prokla, H. 46/1982 σ. 144.

61. *Adomeit K.*/1985 *Das Arbeitsrecht und unsere wirtschaftliche Zukunft*. Muenchen 1985, *του ίδιου* *In Zukunft neue Mittel fuer Lohnregelungen. Es ist Zeit fuer den Abschied von der Tarifautonomie* F.A.Z. Nr. 176, 10-8-1984, *Daubler W.* 1986 *Das Arbeitsrecht der Zukunft. Eine Restgroesse*. AiB3/1986 σ. 53-54, *Mueckenberger U.*/1985 *Die Krise des Normalarbeitsverhaeltnisses. Hat das Arbeitsrecht noch Zukunft* ZfS. H. 7, 8 1985, *Beuthien*/1987 (Hg.) *Arbeitnehmer oder Arbeitsteilhaber*.

Η αποσύνδεση του εισοδήματος από τη βιοποριστική εργασία⁶² με τη θέσπιση ενός ελάχιστου κοινωνικού μισθού, η επαναξιολόγηση της βιοποριστικής εργασίας⁶³, η ποσοτική και ποιοτική μείωσή της —όταν η μείωση γίνεται με τον όρο να διατεθούν σε συγκεκριμένες δραστηριότητες, όπως για τη φροντίδα των παιδιών, για εκπαιδευτικούς σκοπούς ή κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες κ.ά.—⁶⁴ δίνουν την κατεύθυνση μιας τέτοιας υπέρβασης. Κοινό σημείο αναφοράς η προσπάθεια αναβάθμισης της κοινωνικά ωφέλιμης εργασίας που δεν μπορεί να εμπορευματοποιηθεί και να διακινηθεί με το διάμεσο (medium) του χρήματος μέσω της αγοράς.

Η μερική αποσύνδεση του εισοδήματος από τη βιοποριστική εργασία μαζί με την παρέμβαση στο επίπεδο της εργασιακής διαδικασίας με κριτήριο και αίτημα τον εξανθρωπισμό της και στο επίπεδο της διαμόρφωσης του προϊόντος με κριτήριο την κοινωνική του ωφελιμότητα είναι τα στοιχεία που σκιαγραφούν μια νέα ουτοπία —απάντηση στην κρίση της βιοποριστικής εργασίας, του υπάρχοντος μοντέλου ρύθμισής της και της κρίσης του κανονιστικού προτύπου της Κ.Σ.Ε.

Βέβαια αυτή η ουτοπία θέτει στην προσπάθεια υλοποίησής της σημαντικά προβλήματα που θίγουν το κόστος αλλά και τα μέσα υλοποίησής της. Η οικονομική κρίση του κράτους^{64α} ή η αύξηση του δημόσιου χρέους, η δομική του ανικανότητα ν' αυξήσει τα φορολογικά του έσοδα, ν' ανακατανείμει δικαιότερα το φορολογικό βάρος^{64β}, να μειώσει άλλες δαπάνες ή ν' αυξήσει τις παραγωγικές του δραστηριότητες καθώς και η κρίση νομιμοποίησής του είναι προβλήματα που θα έπρεπε να εξεταστούν στα πλαίσια μιας τέτοιας συζήτησης. Ταυτόχρονα θα έπρεπε να εξεταστεί ποιες δαπάνες θα εξοικονομούνταν σε διάφορους τομείς με την αναβάθμιση της κοινωνικά ωφέλιμης μη βιοποριστικής εργασίας.

Ακόμα θα έπρεπε ν' αντιμετωπιστούν τα ζητήματα που

62. Gorz A. *Wege ins Paradies*, Berlin 1985 σ. 69, *Mueckenberger ZSR*, 8/1985 σ. 470 επ., *Offe Cl./1984 Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven* σ. 354.

63. Για την επαναξιολόγηση της σχέσης βιοποριστικής εργασίας προς την μη βιοποριστική βλ. *Daubler W./1985 Ein neues Arbeitszeitrecht* σ. 366, *Kritische Justiz* 1985 σ. 362-378.

64. Βλ. επίσης τα σχέδια νόμων των «πράσινων» και της SPD. BT-Drucksache 10/2188-Abg. Hoss, Die Gruenen, και BT-Drucksache 10/121, Abg. Frau Fuchs, Buschfort, Egert und der SPD.

64α. *Connors J.* 1977 Η οικονομική κρίση του κράτους. Για μια πρώτη αντιμετώπιση του προβλήματος, ιδίως κεφ. 2, 3.

64β. Βλ. *Karagiorgas D.* 1973. The distribution of Tax Burden by income groups in Greece για φορολογική ανισότητα στην Ελλάδα, επίσης *Δελιβάνη Μ.Ν.* 1981 Η Ελληνική οικονομία σ. 254.

συνδέονται με τη δυνατότητα του κράτους —σαν υποσύστημα σκοπο-λογικού πράττειν (Sybssystem zweckrationales Handelns)— να οργανώνει περιοχές του βιοτικού κόσμου (Lebenswelt), οι οποίες διέπονται από τη λογική του «επικοινωνιακού πράττειν» αφήνοντάς τες αλώβητες από τη γραφειοκρατική του λογική με την τάση κηδεμόνευσης, δορυφοροποίησης και αποικιοποίησης του βιοτικού κόσμου που τη χαρακτηρίζει⁶⁴. Εκτενέστερη ενασχόληση μ' αυτές τις προβληματικές δεν είναι όμως δυνατή στα πλαίσια αυτού του άρθρου.

Αυτή η ουτοπία⁶⁵ της αναδιοργάνωσης της σχέσης της βιοποριστικής εργασίας προς τη μη βιοποριστική προϋποθέτει τον αναπροσδιορισμό των καθηκόντων του Εργ. Δικαίου και του Δίκαιου των κοινωνικών ασφαλίσεων. Προϋποθέτει την αντιμετώπιση του προβλήματος των οικονομικών ορίων του κράτους αλλά και των εγγενών ορίων των μέσων παρέμβασής του (Δίκαιο, Χρήμα), χωρίς ν' αναζητεί όμως τα κριτήρια της ορθότητας των προτάσεών της στις εξελίξεις στο οικονομικό σύστημα και στην προσαρμογή στις επιταγές της αγοράς. Θέτει απερίφραστα ξανά το θέμα της σχετικής αυτονομίας της πολιτικής και του δικαίου έναντι της οικονομίας.

64γ. *Habermas J. 1987. Theorie des kommunikativen Handelns* σ. 449-462 τόμος 1 και σ. 530 επομ. τόμος 2.

65. Η ρύθμιση της εργασίας αποτελούσε κεντρική φιλοδοξία και πηγή εμπνεύσης των διάφορων ουτοπικών συλλήψεων από την Πολιτεία του Πλάτωνα ως τον Moore και τον Marx. Βλ. *Habermas J. Die neue Unuebersichtlichkeit*.

*Κοινές θέσεις
για μια εγκληματολογική παρέμβαση
στο ζήτημα της φυλακής**

Α. Οι πρόσφατες δυναμικές κινητοποιήσεις των κρατουμένων σε μερικές ελληνικές φυλακές, οι εκδηλώσεις συμπράστασης σε πολλές άλλες και η έμπρακτη αλληλεγγύη που εκφράστηκε για τις διεκδικήσεις τους από ένα μικρό τμήμα του κοινωνικού σώματος, δημιουργούν την ανάγκη της δημόσιας τοποθέτησης μας επί του λεγόμενου σωφρονιστικού προβλήματος.

Τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα για πολλοστή φορά χωρίς ουσιαστική συμμετοχή της επιστημονικής κοινότητας και ιδίως

---

* Το κείμενο αυτό περιέχει θέσεις εγκληματολόγων, πανεπιστημιακών και μη, για το ζήτημα της φυλακής. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι αποτελεί αποτέλεσμα μιας συλλογικής προσπάθειας που για πρώτη φορά επιχειρήθηκε και μάλιστα με σημαντική επιτυχία αφού υπογράφηκε από 20 επιστήμονες με εγκληματολογικές σπουδές.

των μελών της που θεωρούνται κατά τεκμήριο αρμόδια, των εγκληματολόγων. Γενικότερα, η παρουσία του επιστημονικού κόσμου σε ανάλογες περιστάσεις έχει περιοριστεί σε συζητήσεις εσωτερικής κατανάλωσης ή στην έκφραση της αξιωματικά έγκυρης προσωπικής γνώμης καταξιωμένων αντιπροσώπων του, ποτέ όμως στο πλαίσιο κάποιας συλλογικής πρωτοβουλίας.

Β. *Ό,τι συμβαίνει στις φυλακές μας αφορά όλους*, επειδή οι φυλακές αποτελούν τον καθρέφτη στον οποίο η ευρύτερη κοινωνία αντικρύζει δικαιωμένες και παγιωμένες τις ακραίες σχέσεις εξουσίας και ανελευθερίας που η ίδια παράγει και προβάλλει με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς που διαθέτει. Με αυτό το σκεπτικό, διεκδικούμε το δικαίωμα για ενεργό συμμετοχή μας, αρχής γενομένης από το ζήτημα των ελληνικών φυλακών, στις συζητήσεις και την πιθανή διευθέτηση των προβλημάτων που σχετίζονται με την εγκληματικότητα και τον έλεγχο της.

Γ. Ενόψει των παραπάνω, θέτουμε στην κρίση κάθε ενδιαφερόμενου και της ελληνικής κοινωνίας συνολικά τα ακόλουθα βασικά σημεία σύγκλισης των απόψεων μας:

1. Από το σύνολο των δικαστικά διαπιστωμένων εγκλημάτων, τη συντριπτική πλειοψηφία (75%) αποτελούν παραβάσεις των ειδικών ποινικών νόμων (ιδίως της νομοθεσίας περί αυτοκινήτων και του αγορανομικού κώδικα). Εκτός όμως από την εγκληματικότητα που καταγράφουν τα ποινικά δικαστήρια, έχουμε την εντύπωση (η απουσία μιας έστω πανελλαδικής έρευνας μόνο για εντύπωση επιτρέπει να γίνεται λόγος) ότι η κυρίως εγκληματική δραστηριότητα στη χώρα μας έχει άμεση ή έμμεση σχέση με τη δράση κυκλωμάτων παραοικονομίας: τραπεζικές και άλλες απάτες, πλαστογραφίες, δωροδοκίες και δωροληψίες και κατά κανόνα παράνομες πράξεις στο πλαίσιο πελατειακών σχέσεων ανταλλακτικής αποκατάστασης.

Επειδή το κοινωνικό σώμα ανέχεται συνειδητά ή συμμετέχει ενεργά σε τέτοιου είδους «εγκληματικές» δραστηριότητες, σε ελάχιστες περιπτώσεις εκφράζει την αποδοκιμασία του για όσους αποκαλύπτεται ότι ενέχονται σ' αυτές. Αντίθετα, εκτονώνει το μίσος και την αποστροφή του στην ασήμαντη μειοψηφία κάποιων «αδίστακτων κακούργων» που διαπράττουν εγκλήματα βίας (τα οποία χαρακτηρίζονται από υψηλή θεατότητα). Στις περιπτώσεις αυτές ενεργοποιείται —με τη συμβολή κατά κύριο λόγο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας— ένας αλληλοτροφοδοτούμενος μηχανισμός που παράγει και

διογκώνει φόβο, πανικό και απέχθεια για τους ελάχιστους εγκληματίες που προσωποποιούν το «εγκληματικό στερεότυπο».

2. Από τον ελάχιστο αριθμό των καταδικασμένων που τελικά οδηγούνται στις ελληνικές φυλακές, η πλειοψηφία αποτελείται από δράστες ελαφρών εγκλημάτων που για οικονομικούς κυρίως λόγους δεν είναι σε θέση να αποφύγουν τον εγκλεισμό τους π.χ. με μετατροπή της βραχυχρόνιας ποινής που τους επιβάλλεται σε χρηματική. Από την άλλη πλευρά, η μειοψηφία των δραστών βιαίων εγκλημάτων, όπως άλλωστε —με αυξανόμενη ένταση τα τελευταία χρόνια— και οι χρήστες τοξικών ουσιών, ανάγονται έντεχνα σε ύψιστο κοινωνικό κίνδυνο με σκοπό και αποτέλεσμα:

— να δικαιώνεται και να συντηρείται η ύπαρξη και λειτουργία ποινικοκατασταλτικών μηχανισμών και ιδιαίτερα της φυλακής με την επίφαση της κοινωνικής προστασίας,

— να συσπειρώνονται οι «τίμιοι και νομοταγείς πολίτες» υπερασπιζόμενοι τον δικό τους «άμεμπτο και ηθικό κόσμο» από την απειλή των εγκληματιών,

— να διαχωρίζονται και να απωθούνται με τον εγκλεισμό ως κοινωνικά απόβλητα τα εξιλαστήρια θύματα ενός κοινωνικού συστήματος καταπίεσης, αδικίας και εκμετάλλευσης, που προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα.

3. Η φυλακή είναι για κάθε έγκλειστο, τόπος οδύνης και στερήσεων. Η κοινότυπη επανάληψη των αρνητικών συνεπειών και της αποτυχίας της, παρά τις αλλεπάλληλες μεταρρυθμίσεις της αποκαλύπτει τον στυγνό τιμωρητικό και βαθειά αντιφατικό χαρακτήρα της. Με τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις, τους εξευτελισμούς και τις ταπεινώσεις, με τις ταξινομήσεις και καταμετρήσεις, με την προνομιακή ή δυσμενή αντιμετώπιση των κρατουμένων ανάλογα με τη συμμόρφωση ή μη συμμόρφωσή τους στον κανονισμό λειτουργίας, την πειθαρχοποίηση, την μονότονη επανάληψη, την σχεδόν απόλυτη αποκοπή από την κοινωνική δραστηριότητα, η φυλακή όχι μόνο δεν είναι ικανή να επιτύχει το σωφρονισμό και την επανακοινωνικοποίηση των έγκλειστων εγκληματιών, όπως διακηρύσσει ο Νόμος, αλλά αντίθετα παρέχει υψηλού επιπέδου επιμόρφωση για περαιτέρω εγκληματική δραστηριότητα.

4. Η διάκριση των φυλακών σε καλές και κακές είναι πλαστική, αφού αν υπήρχαν «καλές» φυλακές, θα ήταν άδειες. Κάθε συζήτηση για λήψη μέτρων ανακούφισης των απαράδεκτων συνθηκών διαβίωσης και για φιλελευθεροποίηση του αυταρχικού καθεστώτος κράτησης, πρέπει να συσχετίζεται με την αποδυνάμωση των συστατικών όρων του εγκλεισμού, ώστε

να μην συντελεί στη σταθεροποίηση και ισχυροποίηση των τιμωρητικών μεθόδων διαχωρισμού. Αν οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις εξετάζονται υπ' αυτό το πρίσμα, είναι ικανές να οδηγήσουν στην άρση των θεμελιωδών στοιχείων του εγκλεισμού και να ενταχθούν σε μια προοπτική πλήρους αναίρεσης της φυλακής και τελικής κατάργησής της. Σ' αυτό το πλαίσιο, η αναζήτηση λύσεων υποκατάστασης της φυλακής χάνει κάθε έρεισμα, γιατί οποιαδήποτε τέτοια λύση θα αποτελέσει λειτουργικό ισοδύναμο της φυλακής και, επομένως, πρόσφορο έδαφος για την αναβίωσή της. Για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι το ερώτημα «τί προτείνετε αντί της φυλακής» είναι εξαρχής εσφαλμένο τουλάχιστον σ' αυτή τη φάση εξέλιξης της κοινωνίας μας. Το μόνο που θα μπορούσε να αντικαταστήσει τη φυλακή είναι μια άλλη φυλακή, την οποία αρνούμαστε. Η κοινωνία κάποτε θα πρέπει να παραδεχτεί ότι η ίδια παράγει τα προβλήματά της και η ίδια πρέπει να τα επιλύει αντιστρέφοντας τις διαδικασίες παραγωγής τους και όχι προσφεύγοντας σε παραμόρφωση της πραγματικότητας και σε αμήχανες λύσεις παραίτησης που συνιστούν ομολογία της αποτυχίας της.

Δ. Η ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζει το ζήτημα των φυλακών της ως έκτακτη ή τρέχουσα επικαιρότητα. Συνέπειες αυτής της μόνιμης στάσης είναι από τη μια πλευρά να μετατρέπεται κάθε σποραδική (στιγμιαία ή διαρκής) δυναμική διακοπή της καθημερινότητας των φυλακών σε εμπορεύσιμο προϊόν ευρείας κατανάλωσης και από την άλλη πλευρά να εναλλάσσονται οι τόνοι των σχετικών συζητήσεων ανάλογα με την ένταση ή την ύφεση που επικρατεί κατά περιόδους στις φυλακές. Με αυτά τα δεδομένα και με την γενικευμένη συνειδητά απάθεια της κοινωνίας μας, οι όροι διατύπωσης και ανταλλαγής απόψεων νοθεύονται και εκτρέπουν τη συζήτηση από την ουσία του προβλήματος σε επιμέρους παραμέτρους του, δημιουργώντας μια συνεχώς διογκούμενη σωφρονιστική (παρα)φιλολογία: άθλια «σωφρονιστικά καταστήματα», απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης, γνωστά και άγνωστα κυκλώματα που λυμαινόνται τις φυλακές, ανεπαρκές ποιοτικά και ποσοτικά προσωπικό που καλείται να ανταποκριθεί σε καθήκοντα ασαφώς ή καθόλου ποροσδιορισμένα, άτολμο και ελλιπές νομοθετικό πλαίσιο, ανυπαρξία «σύγχρονης σωφρονιστικής αντίληψης» κ.ά.

Ε. Αυτές οι αποσπασματικές προσεγγίσεις, υπαγορεύουν την προσφυγή σε λύσεις-παυσίπονα, χωρίς σχεδιασμό και προοπτική, που —παρά τις αυτάρεσκες ανακοινώσεις των

αρμοδίων— ακυρώνονται γρήγορα από την πραγματικότητα και προκαλούν ανακύκλωση των αντιδράσεων των κρατουμένων. Οι κινητοποιήσεις των τελευταίων από άλλες πλευρές αντιμετωπίζονται με συμπάθεια ή με «εκ περιεργείας» ενδιαφέρον, από κάποιες άλλες πλευρές χρησιμοποιούνται για στείρα αντιπολίτευση και ως αφορμή αυτοπροβολής, ενώ από άλλους θεωρούνται από αδικαιολόγητες, παρορμητικές αντιδράσεις έως ύποπτες, υποκινούμενες (και πολιτικά) ενέργειες. Σε πολλές περιπτώσεις γίνεται δεκτό ότι τα περισσότερα από τα αιτήματα των κρατουμένων είναι δίκαια. Στο άλλο άκρο επιχειρείται να εξουδετερωθεί το μήνυμα που προσπαθούν να στείλουν οι κρατούμενοι στο υπόλοιπο κοινωνικό σώμα, να δυσφημιστεί ο αγώνας τους, να διασπαστεί η ενότητά τους και να διοχετευτεί στο «φιλήσυχο κοινό» η εντύπωση ότι η ασφάλειά του απειλείται από τους εξεγερμένους έγκλειστους. Το Κράτος διαμηνύει επίσημα ότι αυτοί που βρίσκονται στη φυλακή επειδή δεν σεβάστηκαν τους νόμους «δεν δικαιούνται να ομιλούν» παρά μόνο για τις υποβαθμισμένες συνθήκες διαβίωσής τους. Οι μόνοι που μπορούν να παραβιάζουν τους νόμους χωρίς συνέπειες είναι εκείνοι που τους θεσπίζουν και εκείνοι που αναλαμβάνουν την τήρησή τους!

ΣΤ. Υπό αυτές τις συνθήκες σχεδόν ποτέ δεν έχει τεθεί προς εξέταση η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τις φυλακές της. Φαίνεται ότι οι φυλακές παραμένουν ένα νόθο παιδί της κοινωνίας μας που κανείς δεν επιθυμεί να αναγνωρίσει.

Αποφασίσαμε λοιπόν να θίξουμε αυτά τα ζητήματα για να συνεισφέρουμε έμπρακτα σε έναν ευρύ, γνήσιο και ειλικρινή διάλογο μεταξύ όλων των ενδιαφερομένων κοινωνικών, πολιτικών κ.ά. ομάδων χωρίς όρους και περιορισμούς. Η έναρξη αυτού του διαλόγου αποτελεί για εμάς θέμα ύψιστης σημασίας και προτεραιότητας. Γι' αυτό θα τον επιδιώξουμε και θα επιμείνουμε σ' αυτόν

Αθήνα, 17.12.1990

Σοφία Βιδάλη, υποψήφια Διδάκτωρ Εγκληματολογίας Νομικής Σχολής Θράκης

Γιώργος Γαλάνης, Διδάκτωρ Φιλοσοφίας, Πτυχιούχος Ψυχολόγος και Πτυχιούχος Εγκληματολόγος Πανεπιστημίου Αμβούργου, Ειδικός Συνεργάτης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ηρώ Δασκαλάκη, Επιστημονική Συνεργάτις Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Δικηγόρος-Εγκληματολόγος

- Σαλώμη Δερμάτη, κάτοχος Πιστοποιητικού Εγκληματολογικών
Επιστημών Πανεπιστημίου Παρισιού ΙΙ, Δικηγόρος
- Χαράλαμπος Δημόπουλος, Λέκτορας Εγκληματολογίας Νομικής
Σχολής Θράκης
- Βασίλης Καρυδής, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας Νομικής Σχολής
Θράκης, Δικηγόρος
- Νίκος Κουλούρης, Μεταπτυχιακός Υπότροφος Εγκληματολογίας
Νομικής Σχολής Αθήνας
- Βιολέττα Κριτσιλή, Διπλωματούχος Μεταπτυχιακού Τμήματος
Ποινικών και Εγκληματολογικών Επιστημών Νομικής
Σχολής Θεσσαλονίκης, Δικηγόρος
- Γαρυφαλλιά Μασούρη, Μ.Α. Εγκληματολογίας Πανεπιστημίου
Χάλλ, Δικηγόρος
- Φωτεινή Μηλιώνη, Διπλωματούχος Ευρωπαϊκών Σπουδών
(Συγκριτική Εγκληματολογία) Πανεπιστημίου Ρέντινγκ,
Δικηγόρος
- Γιάννης Πανούσης, Καθηγητής Εγκληματολογίας Νομικής
Σχολής Θράκης
- Παναγιώτα Παπαδοπούλου, Ερευνήτρια Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών
Ερευνών
- Θεόδωρος Παπαθεοδώρου, υποψήφιος Διδάκτωρ Ποινικών και
Εγκληματολογικών Επιστημών Πανεπιστημίου Πουατιέ,
Δικηγόρος
- Ηρακλεία Γ. Πέπλα, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας Πανεπιστημίου
Λομονόσοφ Μόσχας, Δικηγόρος
- Περικλής Ποτόλιας, Ειδικός Μεταπτυχιακός Υπότροφος Εγκληματολογίας
Νομικής Σχολής Θράκης
- Μαρία Ταβουλάρη, υποψήφια Διδάκτωρ Εγκληματολογίας Παντείου
Πανεπιστημίου
- Γιάννης Τζώρτζης, L.L.M. Ποινικού Δικαίου και Εγκληματολογίας
Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών Λονδίνου,
Δικηγόρος
- Τούλα Τσαμπαρλή, Α. Επιστήμων Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών
Ερευνών, Ερευνήτρια
- Χρήστος Τσουραμάνης, Διδάκτωρ Εγκληματολογίας Νομικής
Σχολής Θράκης, Δικηγόρος
- Έμμη Φρονίμου, Α. Επιστήμων Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών
Ερευνών, Εγκληματολόγος

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

● *Kurt Lenk*, Πολιτική κοινωνιολογία. Δομές και μορφές ενσωμάτωσης της κοινωνίας. Επιμέλεια-πρόλογος: Ηλίας Κατσούλης. Δίκαιο και Πολιτική 16, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990. σελ. 242.

Στο βιβλίο αυτό ο K. Lenk [γνωστός στην ελληνική πανεπιστημιακή κοινότητα και από τη μετάφραση του συλλογικού έργου: Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη, τόμοι 2, Παρατηρητής, 1985, που έγραψε μαζί με τον W. Abendroth το 1968] επιχειρεί το [1982] μια προσέγγιση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παράδοσης, παρέχοντας έτσι τα εναύσματα και τους προσανατολισμούς για την έρευνα και τη διδασκαλία στον κλάδο των κοινωνικών επιστημών.

Η διάρθρωση του βιβλίου: Εισαγωγή - Πολιτική Κοινωνιολογία - Γένεση και αντικείμενο - Έννοια της πολιτικής. Κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα - Α) Κοινωνικές δομές: Εξουσία - Πολιτική Εξουσία - Γραφειοκρατία - Ελίτ. Β) Μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης: Δημοκρατία - Πολιτικά κόμματα - Κοινή γνώμη - Πολιτική απάθεια και συμμετοχή - Νοοτροπία και ιδεολογία.

● *Γεώργιος Ι. Ράλλης*: Πολιτικές εκμυστηρεύσεις, 1950-1989. Αποκαλυπτικές μαρτυρίες για κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής. Ιστορική καταγραφή-επιμέλεια Π. Πετρίδη, Προσκήνιο, 1990, σελ. 399.

Ένα εκτενές και ορισμένες φορές αποκαλυπτικό πρωτογενές υλικό από τις εκμυστηρεύσεις-έρευνες απαντήσεις των Γ. Ράλλη σε κρίσιμα ερωτήματα που καλύπτουν τις πιο σημαντικές φάσεις της ελληνικής πολιτικής ζωής ως τις μέρες μας, πλαισιωμένες με περικοπές από το ανέκδοτο ημερολόγιό του της δικτατορίας και με χρήσιμες υποσημειώσεις.

Το βιβλίο κατανέμεται σε έξι μέρη: *Το πρώτο*: Από την είσοδο στην πολιτική ως την ένταξη στην ΕΡΕ (1950-1958). *Το δεύτερο*: Από την ήττα της ΕΡΕ στη νίκη της Ένωσης Κέντρου (1959-1967). *Το τρίτο*: Η δικτατορία της 21ης Απριλίου (1967-1974). *Το τέταρτο*: Από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας στις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας (1974-1980). *Το πέμπτο*: Η δεκαεπτάμηνη πρωθυπουργία (1980-81) και *το έκτο*: Οι πολιτικές εξελίξεις μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία (1981-1989).

Περιέχεται επίσης στην έκδοση παράρτημα ανέκδοτων κειμένων, χρονολόγιο και ευρετήριο.

Δημήτρης Χαραλάμπης, Πελαταιακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Εξάντας 1989, σελ. 342.

Μια προσπάθεια και μια πρόταση κατανόησης των διαδικασιών κοινωνικής συναίνεσης από την εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτικού συστήματος στη χώρα μας μέχρι σήμερα, καθώς και του πλαισίου διαμόρφωσης των ειδικών όρων διαπλοκής κοινωνικού και πολιτικού καθώς και εκσυγχρονισμού-εξορθολογισμού στη διαχρονική πορεία του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Το βιβλίο διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια: 1) Οι ιδιαιτερότητες του ελληνικού πολιτικού συστήματος από τον συνταγματικό κοινοβουλευτισμό του 19ου αιώνα στο μεσοπόλεμο. 2) Από τον παραδοσιακό στο σύγχρονο κρατισμό: εκσυγχρονισμός και παλινδρόμηση στο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα. 3) Οι αρνητικές καταβολές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας και τα νέα αδιέξοδα.

Γ. Αναστασιάδης - Π. Πετρίδης (επιμ.): Γεώργιος Παπανδρέου: Η κρίση του θεσμού, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος. (Μεσοπόλεμος, Απελευθέρωση, Μεταπολεμικά χρόνια, Δικτατορία), 1915-1968. Εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 400.

Ο τόμος περιέχει 17 κείμενα που ταξινομήθηκαν ανάλογα με τη θεματική τους σε 4 ενότητες: *Στην πρώτη*: τα κείμενα που αναφέρονται στην πολιτική σκέψη και στον πολιτικό λόγο του Γ. Παπανδρέου και επιχειρούν μια διαχρονική προσέγγιση και αποτίμηση της παρουσίας του στην πολιτική και συνταγματική μας ιστορία. *Στη δεύτερη*: τα κείμενα του εξετάζουν την πολιτική σκέψη και πράξη του Γ. Παπανδρέου στις κρίσιμότερες φάσεις της νεότερης πολιτικής μας ιστορίας. *Στη τρίτη*: τα κείμενα που διερευνούν την κομματική συγκρότηση και τη λειτουργία του «κεντρώου» πολιτικού χώρου και στη *τέταρτη* τα κείμενα που αναλύουν την εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου και του Γ. Παπανδρέου.

Οι συγγραφείς του τόμου (κατά αλφαβητική σειρά): Γ. Αναστασιάδης, Θ. Διαμαντόπουλος, Κρ. Ιωάννου, Κ. Καλλιγιάς, Σ. Καραγιάννης, Σ. Λιναρδάτος, Σ. Μανωλκίδης, Η. Νικολακόπουλος, Ν. Παπαχρήστου, Σ. Περράκης, Π. Πετρίδης, Α. Ρήγος, Γ. Στεφανίδης, Δ. Συμεωνίδης, Δ. Τσάτσος, Χ. Τυροβούζης, Δ. Χαραλάμπης.

● *Η πολιτική ζωή και οι θεσμοί*: (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) «Τα Νέα» - Παρατηρητής, 1989, σελ. 189. Περιέχονται τα σχετικά άρθρα των Χ. Αργυρόπουλου, Ε. Βενιζέλου, Γ. Κοντογιώργη, Α. Μανιτάκη, Μ. Νικολινάκου, Π. Παπαγιάννη, Θ. Παπαχρίστου, Ν. Σιδέρη, Γ. Τζώρτζη, Α. Φιλιππάτου που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα «Τα Νέα».

● *Δίκαιο και Κοινωνία* (επιμ. Γ. Κοντογιώργη), «Τα Νέα» - Παρατηρητής, 1989, σελ. 209. Περιέχονται τα σχετικά άρθρα των Α. Αργυριάδη, Χρ. Αργυρόπουλου, Ε. Βενιζέλου, Μ. Δασκαλάκη, Θ. Λιακοπούλου, Α. Μανιτάκη, Ι. Μανωλεδάκη, Ε. Μπιτσάκη, Ν. Παπαντωνίου, Θ. Παπαχρίστου, Δ. Τραυλού-Τζανετάτου και Ν. Φραγκάκη.

● *Μιχάλης Σπουρδαλάκης*, Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων. Εξάντας 1990, σελ. 243.

Το βιβλίο επιχειρεί να δώσει στον αναγνώστη ένα πλαίσιο προσέγγισης των κλασικών αναλύσεων και ταξινομήσεων.

Η διάρθρωση του βιβλίου: Εισαγωγή - Γένεση και εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων - Παρακμή των κομμάτων - Η συντηρητική εξέλιξη των εργατικών και αριστερών κομμάτων. - Κόμμα και κοινωνία - Κόμμα και (κρατική) εξουσία - Κόμμα και (πολιτική) κουλτούρα - Το «αίνιγμα» της συγκρότησης της κομματικής πολιτικής - Τα αριστερά κόμματα στην εξουσία - Πολιτικά κόμματα και δημοκρατία - ή φεμινιστική πρόκληση.

● *Νομική τεκμηρίωση*, βιβλιογραφική και αρθρογραφική 1987/1988/1989: 3000 βιβλία, άρθρα, γνωμοδοτήσεις, σχόλια, παρατηρήσεις. Ευρετήρια Θεματικό/Αλφαβητικό. Εποπτεία: Προκόπη Παυλόπουλου. Επιμέλεια: Β. Ανδρουλάκη, Δ. Αύφαντή, Κ. Καφτάνη, Ν. Σακελλαριάδου, Γ. Τράντα. Εκδ. Α. Μαθιουδάκη, Π. Ανδρονόπουλου, Αθήνα 1990, σελ. 213.

Χρήσιμο εργαλείο για την ενημέρωση και διευκόλυνση των ενδιαφερομένων.

● *Κορνήλιος Καστοριάδης* Οι ομιλίες στην Ελλάδα, Ύψιλον 1990, σελ. 167.

Περιέχει τα κείμενα: «Το τέλος της φιλοσοφίας; - Εξουσία Πολιτική αυτονομία - Η ψυχανάλυση και το πρόταγμα της αυτονομίας - Τι σημαίνει επανάσταση; - Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα - η τεχνοεπιστήμη.

● *Παύλος Σούρλας* Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Εκδ. Α. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σελ. 240.

Η μελέτη αρθρώθηκε με αφετηρία θεωρητικά ερωτήματα γύρω από τις διάφορες εκφάνσεις του νομικού θετικισμού σε σχέση με το κράτος δικαίου.

Από τα περιεχόμενα: Ο νομικός θετικισμός του 19ου αιώνα και ο χωρισμός δικαίου και πολιτικής - Η διάδοση της τεχνολογικής μεθόδου και η ανασύνδεση δικαίου και πολιτικής - Διακριτική ευχέρεια του δικαστή; Η διαμάχη μεταξύ Hart και Dworkin - Νομικές και πολιτικές αποφάσεις του επιχειρηματία - Δημοκρατία, δικαιοκός χώρος και καθήκον θεμελιώσεως - Φιλοσοφικά προαιτούμενα και ιστορικότητα της θεμελιώσεως των νομικών κρίσεων.

● *Γιώργος Αναστασιάδης*, Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών. Το αντικείμενο, οι πηγές και η σημασία του κλάδου: Επισημάνσεις και προσανατολισμοί. Πρόλογος Δ. Τσάτσου. Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 109.

Το βιβλίο αυτό, μια σύντομη και περιεκτική εισαγωγή που συναρθρώνει πληροφορίες και προβληματισμούς για το αντικείμενο, τις πηγές και τη σημασία του κλάδου της Ιστορίας των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών, αποτελεί χρήσιμο βοήθημα για την έρευνα και την επιστημονική σκέψη και όχι μόνο στο πλαίσιο της συγκεκριμένης πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Η διάρθρωση της μελέτης: Περιεχόμενο, ιδιαιτερότητα και αυτονομία του κλάδου της Ιστορίας των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών - Η διδακτική διαδικασία και οι δυσκολίες πρόσληψης του γνωστικού αντικειμένου της - Διαφορετικές προσεγγίσεις - Η ιστορία του «παρόντος» - Ο ρόλος του οικονομικού παράγοντα - Οι πηγές και οι έρευνές τους - Η συγγραφή και η τεκμηρίωση της επιστημονικής εργασίας στην π.σ.θ. Η χρησιμότητα και η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών. (Παράρτημα: Η εξέλιξη των νεοελληνικών πολιτικών και συνταγματικών θεσμών: 10 πίνακες).

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Theo Stammen (επιμέλεια), *Die Weimarer Republik. Das schwere Erbe 1918-1923*, Band I, Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, München 1987, σ. 352

«Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης» είναι η θεματική του έργου που φιλοδοξεί να καλύψει σε τρεις τόμους την κρίσιμη περίοδο της μεσοπολεμικής Γερμανίας, από το 1918 μέχρι το 1933 (άνοδος των εθνικοσοσιαλιστών στην εξουσία). Τον πρώτο τόμο του έργου αυτού¹ με τον εύστοχο τίτλο: «Η βαριά κληρονομιά 1918-1923» θα παρουσιάσουμε κατά το δυνατό τρόπο σε γενικές γραμμές στους φιλόστορους Έλληνες αναγνώστες.

Το όνομα της μικρής γερμανικής πόλης της Βαϊμάρης είναι συνδεδεμένο στην ιστορική μας μνήμη με ονόματα κλασικών πνευματικών δημιουργών, όπως του Goethe και του Schiller, και στα νεότερα χρόνια απόλυτα ταυτισμένο με την προσπάθεια θεμελίωσης της πρώτης δημοκρατίας στη Γερμανία αμέσως μετά τον α' παγκόσμιο πόλεμο. Παράλληλα, στα ίδια περίπου χρόνια, αλλά σε διαφορετικό γεωπολιτικό χώρο, στην Ελλάδα, γινόταν ένας εξίσου σημαντικός αγώνας για τη θεσμοθέτηση της δεύτερης ελληνικής δημοκρατίας (1924-1935), η οποία ήταν πολυδιάστατα καθοριστική για τα πολιτικά ήθη του τόπου μας. Αφετηρία άλλωστε που μας έδωσε τα κίνητρα για την αναγνώριση και μελέτη του ίδιου «δημοκρατικού πειράματος» που λάβαινε χώρα σε διαφορετικό από το δικό μας «πολιτικό μήκος και πλάτος», σ' αυτό δηλαδή της Γερμανίας. Η συγκριτική αυτή εκτίμηση των πολιτειακών δοκιμών των δύο εθνών είναι εκείνη που θα μας βοηθήσει αναμφίβολα στη συναγωγή συμπερασμάτων, που είναι χρήσιμα για την πλουραλιστική παιδεία της σημερινής ευρωπαϊκής κοινωνίας. Επίσης, θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφέραμε και την καινοτομία της εργασίας αυτής που συνίσταται στο γεγονός ότι οι συγγραφείς της δεν στηρίχθηκαν αποκλειστικά και μόνο στην έρευνα των κλασικών γραπτών κειμένων αλλά βασίστηκαν και στο υπάρχον μαγνητοφωνημένο και μαγνητοσκοπημένο υλικό της εποχής (φωτογραφίες, φιλμς, δίσκους) έξυπνα και αρχιτεκτονικά.

1. Στη σειρά αυτή πρόκειται να εκδοθούν:

α') το 1989 ο δεύτερος τόμος: *Die guten Jahre 1924-1929* και

β') το 1991 ο τρίτος τόμος: *Republik ohne Republikaner 1930-1933*.

Το έργο αυτό που είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας έξι επιστημόνων, των W. L. Bernecker, E. Holtmann, G. Jasper, G. Niedhardt, D. Berg-Schlosser και T. Stammen, αποτελείται από εννέα κεφάλαια που εντάσσονται σε τρία μέρη. Στο πρώτο, που περιλαμβάνει το πρώτο μόνο κεφάλαιο: In Glanz und Gloria. Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918 του T. Stammen, γίνεται λόγος για τη Γερμανική αυτοκρατορία (1871-1918), που είναι η πρόδρομη πολιτικοκοινωνική κατάσταση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Αναλύονται μεθοδικά και τεκμηριωμένα οι «πολιτικοί όροι» της βισμαρκιανής και βιλχελμινιανής περιόδου και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στους θεσμούς (στρατό, διοίκηση, κόμματα, συνδικάτα, εκκλησία, εκπαίδευση) που υπηρέτησαν πιστά το «αριστοκρατικό-μοναρχικό» αυτό καθεστώς. Βέβαια, όλες αυτές οι πολιτικές πτυχές προσεγγίζονται μέσα από την προοπτική της θέσης: κατά πόσο η αυτοκρατορία του Βίσμαρκ και του Γουλιέλμου Β΄ προκαθόρισε και επιβάρυνε ουσιαστικά τις επιλογές της πρώτης γερμανικής δημοκρατίας. Άποψη που δικαιολογεί σε μεγάλο βαθμό το σύντομο διάστημα ζωής της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.

Στο δεύτερο μέρος, όπου ανήκουν τα επόμενα πέντε κεφάλαια των W. L. Bernecker και G. Jasper, γίνεται αναφορά στην επανάσταση του Νοεμβρίου του 1918 (στάση του γερμανικού στόλου στη Βόρεια Θάλασσα - πτώση της μοναρχίας), η οποία είναι μία από τις σημαντικότερες τομές της νεότερης γερμανικής ιστορίας. Αφ' ενός γιατί κλείνει οριστικά το κεφάλαιο της μοναρχίας μετά το άδοξο και καταστρεπτικό τέλος του α΄ παγκοσμίου πολέμου² και αφ' ετέρου γιατί ανοίγει με μία πρωτόγνωρη δυναμική το κεφάλαιο της θεμελίωσης δημοκρατικού πολιτεύματος στη Γερμανία, με αρχή το Σύνταγμα και τέλος το Κοινοβούλιο³. Επίσης, περιγράφονται ρεαλιστικά οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες της εποχής και τεκμηριώνεται η θέση ότι η επανάσταση του 1918 ήταν το αποτέλεσμα της ήττας στον πόλεμο και όχι η αυθόρμητη εκδήλωση ενός λαϊκού δημοκρατικού κινήματος. Ακόμα διαγράφονται παραστατικά οι διαφωνίες σύγκλισης των κομμάτων σε ένα κοινό και ξεκαθαρισμένο πλαίσιο συντάγματος, όσον αφορά την πηγή και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Έτσι, η ιδεολογική σύγχυση και η πολιτική επιβάρυνση του πρόσφατου παρελθόντος αντικαθρεπτίστηκαν πιστά στις γραμμές του πολιτειακού χάρτη των Γερμανών.

2. Βλ. γενικά το δεύτερο κεφάλαιο: Die Revolution 1918/19 Von der Monarchie zur Republick.

3. Βλ. γενικά το τρίτο κεφάλαιο: Improvisierte Demokratie? Die Entstehung der Weimarer Verfassung.

Στο τέταρτο κεφάλαιο: Der «Geist von Weimar». Die Grundentscheidungen der Weimarer Verfassung und ihre Bewährung του G. Jaspen αναλύεται συστηματικά το «πνεύμα της Βαϊμάρης», του συντάγματος δηλ. που γεννήθηκε από τις συγκεκριμένες συγκυρίες. Ενώ στο πέμπτο κεφάλαιο: Der Parteienstaat. Konstituierung des Weimarer Parteiensystems του G. Jasper, γίνεται λόγος για τη σύνθεση και τη λειτουργικότητα των κομμάτων στα πλαίσια που τους προδιέγραψε ο κοινοβουλευτισμός. Σημαντικές και χαρακτηριστικές είναι οι αντιδράσεις των πολιτικών ομάδων απέναντι σε όλα αυτά τα προνόμια που τους προσφέρθηκαν. Ορισμένες επιδοκίμασαν το σύνταγμα, λέγοντας ότι η Γερμανία έγινε «η δημοκρατικότερη δημοκρατία του κόσμου» και άλλες το κατακεραύνωσαν, δηλώνοντας ότι είναι «ένα σύνταγμα χωρίς αποφασιστικότητα». Μία ιστορική πραγματικότητα ιδιαίτερα κρίσιμη, εφόσον με το γεμάτο αντιφάσεις αυτό σύνταγμα οι Γερμανοί κυβερνήθηκαν δημοκρατικά για 14 συνεχή χρόνια.

Στο έκτο κεφάλαιο: Unruhen, Streiks, Fememorde. Die innenpolitische Entwicklung του W. L. Bernecker, αναφέρονται οι αντιδράσεις προς τη νέα κατάσταση πραγμάτων. Προέρχονται δε αυτές και από τον άκρα δεξιό, αλλά και από τον άκρα αριστερό χώρο και επιδιώκουν μέσα από απεργίες, ταραχές και στάσεις (αποτυχημένο πραξικόπημα του Χίτλερ στο Μόναχο το Νοέμβριο του 1923) να επιβάλλουν ένα ολοκληρωτικό καθεστώς.

Στο τρίτο μέρος που ανήκουν τα τρία τελευταία κεφάλαια⁴ των E. Holtman, G. Niedhardt και D. Berg-Schlosser θίγεται η κοινωνικοοικονομική διάσταση των όρων της περιόδου 1918-23, όπου τα πρώτα χρόνια ρυθμίζονται ικανοποιητικά τα αιτήματα των εργαζομένων (οκτάωρο εργασίας, δικαίωμα απεργίας και συνεταιρίζεσθαι) και ανυψώνεται το βιοτικό επίπεδο με την αύξηση των μισθών και την παροχή κοινωνικής ασφάλισης. Με την οικονομική κρίση όμως του 1923 οι εργατικές κατακτήσεις ματαιώνονται, η αγορά εργασίας δέχεται θανάσιμα κτυπήματα και οι εργαζόμενοι διεκδικούν τα δίκια τους με απεργίες.

Ένα πολιτικο-στρατιωτικό γεγονός αυτή τη φορά, η κατάληψη της περιοχής του Ρουρ από τους Γάλλους (Ιανουάριος 1923) εμπλέκει ακόμα περισσότερο τα πράγματα. Οι γερμανικές κυβερνήσεις αναγκάζονται να ακολουθήσουν άλλοτε την πολιτική αποζημίωσης των πολεμικών καταστρο-

---

4. Βλ. γενικά το έβδομο κεφάλαιο: Zwischen Revolution und Inflation. Arbeitsbeziehungen, Sozialpolitik, soziale Lage. Το όγδοο: Ultimaten, Konferenzen, Repressalien. Deutschland und die Siegermächte. Και το ένατο: Im Strudel von Inflation und Reparationen. Wirtschaftsordnung und Wirtschaftsentwicklung.

φών που προξένησαν στους Γάλλους και άλλοτε την πολιτική διαπραγματεύσεων για την αποπληρωμή των χρεών αυτών. Έτσι, η κατάσταση αυτή οδηγεί τη χώρα στον πληθωρισμό και στην αναγκαιότητα διευθέτησης της γερμανογαλλικής διαφοράς μέσω της διπλωματικής οδού. Το πρόβλημα επιλύεται και η Γερμανία ξεπερνά σταδιακά την κρίση της μετά το 1923. Οπότε το καθεστώς της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης περνά στη δεύτερη φάση, στην περίοδο της σχετικής σταθεροποίησης (1924-1929) και αμέσως μετά στην τρίτη, στην περίοδο διάλυσης (1930-1933).

Γενικά θα μπορούσε κανείς να πει ότι η Δημοκρατία της Βαϊμάρης στη Γερμανία (1919-1933) ολοκλήρωσε τον κύκλο της δίνοντας δυναμικά, μέσα από τις αντιφάσεις και τα θετικά της, ό,τι είχε να προσφέρει στους πολίτες που την υπηρέτησαν. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι έδωσε πολλές ιδέες και προστάτευσε από πολλά ατοπήματα το δεύτερο ξεκίνημα αναγέννησης και θεσμοποίησης της δημοκρατίας στη Γερμανία μετά το 1945. Γι' αυτό κανείς παρατηρεί ότι η δεύτερη γερμανική δημοκρατία είναι η γόνιμη αντίδραση στην πρώτη, ότι είναι ο καρπός επεξεργασίας του συλλογικού «πολιτικού γίνεσθαι» της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Στοιχεία και προοπτικές που έδωσε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο η μελέτη αυτή που επιμελήθηκε ο Theo Stammen.

J. H. Wolfe, G. Heinritz, R. Hilf, L. Kellner, Zypern. Macht oder Land teilen? στη σειρά: «Zeitfragen» του δημόσιου εκδοτικού φορέα του ομόσπονδου κρατιδίου της Βαυαρίας, Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, München 1987, σ. 96.

Στις άρτια επιμελημένες κρατικές εκδόσεις της Βαυαρίας της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας δημοσιεύθηκε το 1987, στη σειρά Zeitfragen (Σύγχρονα ζητήματα) το πολύ καλά και αντικειμενικά πληροφορημένο πόνημα των παραπάνω με τίτλο: «Κύπρος. Διαμοιρασμός της Εξουσίας ή της Χώρας;». Το έργο αυτό αποτελείται από τρεις συναφείς μελέτες για το «Κυπριακό ζήτημα», των L. Kellner, G. Heinritz και J. H. Wolfe, που αναλύουν το όλο πρόβλημα ως επίκαιρη πολιτική υπόθεση, κοιταγμένη μέσα στην ιστορική προοπτική εμφάνισης και εξέλιξής της, και, προπαντός, συνδεδεμένη με τις σημερινές διεθνείς πολιτικές συγκυρίες επίλυσής της.

Προτάσσεται των ειδικότερων τριών μελετών εισαγωγή (σ. 6-11) του R. Hilf, ο οποίος παρατηρεί ότι από το 1974 η Κύπρος

έχει σχεδόν εξαφανιστεί από την αρθρογραφία του διεθνούς τύπου και τα τηλεοπτικά ρεπορτάζ των Ευρωπαίων και μόνο κάποιες γενικές πληροφορίες αραιά και πού φθάνουν στην παγκόσμια ειδησεογραφία, σχετικά με τις διαπραγματεύσεις του «Κυπριακού». Παρά την έλλειψη προβολής της στο προσκήνιο, η «Κυπριακή υπόθεση» υφίσταται και παραμένει ακόμα άλυτη, ταλαιπωρώντας δυστυχώς μέχρι σήμερα τον ηρωικό λαό της. Την από πολλούς δυσμενώς επικριμένη άποψη «ότι για την πλειοψηφία των ανθρώπων της Δύσης ένα πολιτικό ζήτημα υπάρχει μόνο όταν προβάλλεται εμφαντικά από την τηλεόραση», αναφέρει και ο Hilf, για να μαρτυρήσει έμμεσα το λόγο που έσπρωξε στη συγκεκριμένη πρωτοβουλία τους τέσσερις αυτούς μελετητές της σύγχρονης πολιτικής ιστορίας να παρουσιάσουν στη γερμανική κοινή γνώμη τις εργασίες τους με τον εντυπωσιακά προκλητικό τίτλο: «Κύπρος, Διαμοιρασμός της Εξουσίας ή της Χώρας;».

Ακολουθώντας ο Hilf σχολιάζει τη στρατηγική θέση της Κύπρου και τον από τεσσάρων αιώνων ανταγωνισμό των εθνικών ομάδων, Ελλήνων και Τούρκων. Προτείνει, μάλιστα, ότι η ιδανικότερη λύση της διένεξης αυτής είναι η ειρηνική συμβίωση των δύο αυτών εθνικών συνόλων με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, μέσα στα πλαίσια μιας πραγματικής δημοκρατίας. Οποιαδήποτε άλλη λύση θα είναι κοσταδικασμένη σε αποτυχία με απρόβλεπτες συνέπειες για το Status quo δυνάμεων της Ανατολικής Μεσογείου.

Στη συνέχεια η πρώτη μελέτη: «Η ιστορική εξέλιξη» (σ. 12-52) του L. Kellner παρουσιάζει με τρόπο λιτό και παραστατικό το ιστορικό περίγραμμα του νησιού, διάρκειας τρισημίσι περίπου χιλιετιών.

Σαν πρώτη φάση ορίζει ο Kellner την περίοδο που ξεκινά με τον αποικισμό της Κύπρου από τους Αρκάδες τον 14ο με 12ο π.Χ. αιώνα και τους Αχαιούς από το 1184 π.Χ. και συνεχίζεται με την κυριαρχία του νησιού από τους Φοίνικες, Ασσύριους, Αιγύπτιους, Πέρσες, Έλληνες με το Μ. Αλέξανδρο, Πτολεμαίους, σταυροφόρους και καταλήγει στους Οθωμανούς από το 1571 μ.Χ. μέχρι την 4η Ιανουαρίου 1878. Αυτό είναι και το χρονικό σημείο που ο σουλτάνος, μέσα στα πλαίσια των διπλωματικών επαφών του Συνεδρίου του Βερολίνου, παραχωρεί την Κύπρο στους Άγγλους έναντι κάποιου ετήσιου μισθώματος και κάποιων εγγυήσεων των συνόρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Κατόπιν ο Kellner ρίχνει το βάρος της μελέτης του στη δεύτερη φάση, που διαρκεί από το 1878 μέχρι τις 16.8.1960 (Ανακήρυξη της ανεξάρτητης Δημοκρατίας της Κύπρου), που είναι ουσιαστικά το διάστημα της αγγλικής κατοχής στο νησί.

Διακρίνει βέβαια κάποιες υποπεριόδους στη χρονική διάρκεια των 82 χρόνων, που η καθεμιά έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Η πρώτη υποπερίοδος διαρκεί μέχρι το 1914. Σ' αυτήν οι Βρετανοί διοικούν με βάση ένα «αποικιοκρατικό σύνταγμα» και έναν Επίτροπο, ο οποίος έχει την εκτελεστική εξουσία στα χέρια του. Στον α' παγκόσμιο πόλεμο για να προσελκύσει η Αγγλία με το μέρος της την Ελλάδα, της προσφέρει σε αντάλλαγμα την Κύπρο. Η Ελλάδα όμως δεν αποδέχεται την προσφορά αυτή με το αιτιολογικό της στρατιωτικής της αδυναμίας. Έτσι, με το νομικό κύρος μίας συνθήκης της 5.11.1914, η Κύπρος περνά καθ' ολοκληρίαν στην επικυριαρχία της Μ. Βρετανίας (σ. 19-20).

Στην επόμενη υποπερίοδο από το 1914 μέχρι το 1940 το αίτημα της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα παίρνει δραματικές διαστάσεις με αποκορύφωμα τις ταραχές του 1931 (σ. 21-23), που έχουν σαν αποτέλεσμα τη συντηρητικοποίηση και τον αυταρχισμό της βρετανικής διοίκησης. Με τον β' παγκόσμιο πόλεμο, μπαίνουμε στην τελευταία υποπερίοδο που χαρακτηρίζεται από τη χαλάρωση και φιλελευθεροποίηση της επικυριαρχίας, τη δημιουργία κομμάτων και τη νέα απαίτηση των Κυπρίων (23.8.1946) για ένωση με την Ελλάδα που τελικά δεν εισακούεται. Με το δημοψήφισμα που διενεργείται στην Κύπρο στις 15-22.1.1950 και το συντριπτικό αποτέλεσμα του 96% «Ναι» στην Ένωση και τη γνωστοποίησή του στην παγκόσμια κοινή γνώμη, το κυπριακό ζήτημα διεθνοποιείται (σ. 22-24). Τον Ιούνιο του 1950 γίνεται Αρχιεπίσκοπος Κύπρου ο Μακάριος III, μία δυναμική πολιτική φυσιογνωμία του τόπου που ηγείται του διπλωματικού αγώνα για την αυτοδιάθεση του νησιού. Μετά δέκα περίπου χρόνια σκληρού διπλωματικού και ανταρτικού αγώνα με την ΕΟΚΑ και το Γρίβα (Προτάσεις MacMillan, Σχέδια Harding, συζητήσεις στον ΟΗΕ το 1954) και αφού μεσολαβεί με την επιθυμία των Άγγλων και η ανάμιξη των Τούρκων στις διαπραγματεύσεις, φθάνουμε στις Συνθήκες Ζυρίχης και Λονδίνου το Φεβρουάριο του 1959 (σ. 24-45). Οι Συνθήκες αυτές υπογράφονται από τη Μ. Βρετανία, Ελλάδα και Τουρκία και προβλέπουν τη δημιουργία της ανεξάρτητης Δημοκρατίας της Κύπρου με την εγγύηση των Δυνάμεων αυτών (σ. 46-49).

Στη δεύτερη μελέτη τιτλοφορούμενη: «Χώρος και Πληθυσμός» (σ. 53-65) ο G. Heinritz πραγματεύεται παραμέτρους που ήδη προαναφέρθηκαν: το χώρο δηλαδή και τον πληθυσμό στη συνάφεια που ονομάζεται «Κυπριακή υπόθεση» στα χρονικά πλαίσια από το 1960 μέχρι το 1982. Ο εν λόγω μελετητής εξετάζει συστηματικά τον πληθυσμό των δύο εθνικών ομάδων και τη μεταξύ τους αναλογία σε σχέση με τον τόπο

εγκατάστασης (αστικός, μη αστικός, πεδινός, ορεινός, παραθαλάσσιος χώρος), καθώς και τις παραγωγικές δυνατότητες καθεμιάς ομάδας χωριστά, βγάζοντας συμπεράσματα για την κοινωνική διαφοροποίηση και τις μεταξύ τους κοινωνικές τριβές. Φυσικά οι μετρήσεις αυτές και σε δεύτερο πλάνο και συγκρίσεις, γίνονται πρώτα στην περίοδο 1960-1974 και μετά στην περίοδο 1974-1982.

Και για να γίνουμε πιο σαφείς, ας πάρουμε την πρώτη περίοδο: σ' αυτήν βλέπουμε ότι οι Ελληνοκύπριοι ελέγχουν το εμπόριο, είναι εγκαταστημένοι περισσότερο σε πεδινούς κόμβους, εκμηχανίζουν γρήγορα την αγροτική καλλιέργεια, δεν συγκεντρώνονται στα αστικά κέντρα και παρ' όλα αυτά, εξαιτίας της καλής τους παιδείας στελεχώνουν και ελέγχουν τη διοίκηση. Σε αντίθεση οι Τουρκοκύπριοι συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα και μάλιστα απομονώνονται στα γκέτο τους τροφοδοτώντας τις βιοτεχνίες και τις ελάχιστες βιομηχανίες με εργάτες, δεν ασχολούνται με το εμπόριο και τη διοίκηση και αρκετοί απ' αυτούς συντηρούν και κάποια στοιχειώδη κτηνοτροφία. Τα ίδια μεγέθη με κάποιες αυξομειώσεις επαναλαμβάνονται και στη δεύτερη περίοδο 1974-1982, με αποτέλεσμα το ένα μέρος, το νότιο, να ανθεί οικονομικά, ενώ το βόρειο να βρίσκεται σε παρακμή παρόλο που έχει στην κατοχή του τα πιο πλούσια εδάφη.

Η τρίτη μελέτη με τον τίτλο: «Γεννιέται ένα νέο Σύνταγμα; Η αναζήτηση μίας δομικής λύσης» (σ. 66-96) του J. H. Wolf, κινείται στο επίπεδο διαγραφής κάποιων θεωρητικών πολιτικών λύσεων του Κυπριακού ζητήματος, ενώ στη συνέχεια προχωρά στα συγκεκριμένα συνταγματικά δεδομένα της Δημοκρατίας της Κύπρου από το 1960 μέχρι το 1987. Με αφετηρία ότι οι αρχές του Συντάγματος του 1960 (σ. 66) δεν ήταν οι κατάλληλες για το ξεπέρασμα της κρίσης του 1963 (σ. 70-71), αναλύει την αποτυχημένη προσπάθεια του Μακαρίου τον ίδιο χρόνο να αναθεωρήσει το Σύνταγμα (σ. 71), περνά στην εναλλακτική λύση του Σχεδίου Acheson το 1964 (σ. 71) και της έκθεσης του Galo Plaza το 1965 (σ. 72) και φθάνει στα τετελεσμένα γεγονότα του καλοκαιριού του 1974 (σ. 73).

Αμέσως μετά παρατηρεί ότι στο διάστημα 1975-78 έχουμε έξι κύκλους διακοινοτικών διαπραγματεύσεων με προτάσεις και αντιπροτάσεις Συνταγμάτων για τη διοίκηση της Κύπρου. Καρπός του έκτου κύκλου (31.3.-7.4.1977) των συναντήσεων αυτών είναι οι κατευθυντήριες γραμμές Μακαρίου - Ντεκτάς, οι οποίες προσανατολίζουν τις επιδιώξεις των δύο πλευρών σε ομοσπονδιακή λύση (σ. 74-77). Το πρόβλημα που προκύπτει τώρα είναι η διαφορετική ερμηνεία που δίνουν στο θέμα της ομοσπονδίας οι δύο πλευρές: ένα ενιαίο ομοσπονδιακό κράτος

με ισχυρή κεντρική κυβέρνηση θέλουν οι Ελληνοκύπριοι, ενώ δύο ξεχωριστά ισχυρά κράτη στα πλαίσια μιας συμπολιτείας, με μία τυπική κεντρική κυβέρνηση θέλουν οι Τουρκοκύπριοι. Δέκα διαφορετικά σημεία των δύο αυτών σχεδίων αναλύει συστηματικά ο Wolfe (σ. 79-84) και αφού σχολιάσει τις πολιτικές αλλαγές στην Τουρκία (στρατιωτική επιβολή του στρατηγού Κενάν Εβρέν στις 11.9.1980) και στην Ελλάδα (άνοδος σοσιαλιστικής κυβέρνησης στην εξουσία στις 18.10.1981) αναφέρει τις αντιδράσεις που προκάλεσε σε διεθνές επίπεδο η ανακήρυξη της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» «σαν» ανεξάρτητο κράτος (15.11.1983) (σ. 84-87). Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τη σοβιετική πρόταση (Ιανουάριος 1986), η οποία πρόβλεπε διεθνή συνδιάσκεψη για την επίλυση του Κυπριακού (σ. 89) και τέλος κλείνει με το νέο σχέδιο του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ στις 29.3.1986 (σ. 89-90).

Γενικά θα μπορούσε να πει κανείς για το έργο αυτό ότι παρουσιάζει τις κυριότερες πλευρές της «Κυπριακής υπόθεσης» αντικειμενικά και ρεαλιστικά. Το γεγονός ότι λείπει ο παράγοντας της εθνικής φόρτισης —στοιχείο θετικό και αρνητικό μαζί—, εφόσον οι ερευνητές είναι ξένοι, επαυξάνει το ειδικό βάρος των παρατηρήσεών τους, τόσο στη θεματική της ιστορικής εξέλιξης και των κοινωνικοοικονομικών δυνατοτήτων της κάθε εθνικής ομάδας, όσο και στη θεματική βιώσιμων προτάσεων πολιτικής επίλυσης του ζητήματος.

Ακόμα πρέπει να σημειωθεί ότι στην εργασία αυτή δεν γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί το δίκαιο στη μία πλευρά και το άδικο στην άλλη, αλλά καταβάλλεται προσπάθεια να αναταμεί η ιστορική αλήθεια, όσο το δυνατόν πιο βαθιά και απροκατάληπτα με απώτερο στόχο το ξεπέρασμα των αδιεξόδων.

X.Θ.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ (ΚΑΙ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑΣ)
ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
[ΙΔΙΩΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ
ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ]

Επιμέλεια: Γιώργος Αναστασιάδης

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν.*, Κράτος και ραδιοτηλεόραση. Η θεσμική διάσταση. Εκδ. Α. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 112.
- BENIZEΛΟΣ Ευ.*, Η ραδιοτηλεοπτική έκρηξη. Συνταγματικά πλαίσια και νομοθετικές επιλογές. Από το κρατικό μονοπώλιο στην τοπική ραδιοφωνία και τη δορυφορική τηλεόραση. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 324.
- CASENEUVE J.*, Κοινωνιολογία της Ραδιοτηλεοράσεως, Ζαχαρόπουλος, Αθήναι, 1968, [Τι ξέρω; Que sais-je?] σελ. 141.
- CASENEUVE J.*, Ο άνθρωπος - τηλεθεατής. Η Τ.Υ. σαν κοινωνικό φαινόμενο πύλης 1979, σελ. 271.
- ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π.*, Ραδιοτηλεόραση και Σύνταγμα. (Τέταρτη έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη). Εκδ. Α. Σάκκουλα, 1989, σελ. 359.
- «ΔΙΑΒΑΖΩ» Μέσα μαζικής επικοινωνίας (22.6.1988) και Ραδιόφωνο και Τηλεόραση, τχ.215, 10.5.1989, σελ. 80 [όπου και σχετική βιβλιογραφία].
- ECO U.*, Κήνσορες και θεράποντες. Θεωρία και ιδεολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας, «Γνώση», 1987, σελ. 476.
- Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης*: Ραδιόφωνο και τοπική αυτοδιοίκηση. Η συμβολή της τοπικής αυτοδιοίκησης στην ίδρυση και λειτουργία τοπικών ραδιοφωνικών σταθμών, Αθήνα 1988, σελ. 291.
- ENZENSBERGER H.*, Για μια θεωρία των μέσων επικοινωνίας, Επίκουρος, 1981, σελ. 60.
- ΚΑΡΖΗΣ Θ.*, Η ελληνική τηλεόραση. Προβλήματα και λύσεις. Κάκτος, 1981, σ. 136.
- ΚΑΡΤΕΡ Γ.*, Δοκιμές για την τηλεόραση. Δωδάνη (1976).
- ΚΟΜΝΗΝΟΥ Μ. - ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ Χ.* (επιμ.), Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας. Θεωρία και πράξη (Συλλογή κειμένων). Β' έκδοση βελτιωμένη, 1989, σελ. 402.
- ΚΟΡΣΟΣ Δ.*, Τύπος και ραδιοτηλεόραση (Τα άρθρα 14 και 15 του Συντάγματος, ο νέος. ν.1730/1987 περί ΕΡΤ. Α.Ε. ΦΕΚ Α, 145/18.8.87), Α. Σάκκουλα, 1987, σελ. 85.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Κ. και ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ Τ.* (επιμ.), Το μήνυμα του

μέσου. Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας. Συλλογή κειμένων. Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1989, σελ. 278.

ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ Μ., Ελεύθερη ραδιοφωνία-τηλεόραση. Κέντρο Ελεύθερων-Φιλοσοφικών-Κοινωνικών σπουδών, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 309.

ΜΑΝΘΟΥΛΗΣ Ρ., Το κράτος της τηλεόρασης. Θεμέλιο, 1981, σελ. 333.

ΝΑΥΡΙΔΗΣ Κ., ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ ΓΡ., Τηλεόραση και επι-κοινωνία. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988.

ΠΕΠΟΝΗΣ Α., Η μεγάλη επικοινωνία. Απ' το πανάρχαιο φαινόμενο στο σημερινό πρόβλημα. Ίκαρος, 1984, σελ. 174.

ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ Ε., Ελεύθερη κυκλοφορία τηλεοπτικών υπηρεσιών στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Εκδ. Σάκουλα, 1990, σ. 285.

ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ Μ., Κοινωνιολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Ο ρόλος των μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού. Gutenberg, 1987.

«ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ», Μέσα ενημέρωσης, τχ. 24, Ιαν-Μαρτ. 1985.

ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ Ρ., Ο «ξενόφερτος». Χρονικό μιας ελεύθερης τηλεόρασης. Ιούλιος-Αύγουστος 1989. «Εστία», 1990, σελ. 202.

Σημείωση 1η: Όπως φαίνεται και από τις χρονολογίες εκδόσεως των βιβλίων η εκδοτική έκρηξη γύρω από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (κυρίως ραδιοφωνία και τηλεόραση) συντελέστηκε μεταξύ των ετών 1987-1990. Ωστόσο απομένει ακόμη να εκδοθούν και να μεταφραστούν αρκετοί τίτλοι για να υπάρξει μια επαρκής βιβλιογραφία ιδίως για την ελληνική πραγματικότητα των μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Σημείωση 2η: Την τελευταία ιδίως τριετία, 1988-1989-1990, είδαν το φως της δημοσιότητας ορισμένα δημοσιογραφικά κυρίως άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά που θ' άξιζε να καταγραφούν και να συμπεριληφθούν κι αυτά στο βιβλιογραφικό κατάλογο.

Αναφέρω ενδεικτικά τα κείμενα της *Φ. Τουπαλγίκη*, Το ραδιόφωνο αντεπιτίθεται. Η προϊστορία, το παρόν και οι προοπτικές του (Ελευθεροτυπία 7.11. '88). Του *Ν. Λακόπουλου*, Οι δρόμοι του ραδιοφώνου (π. Τετράδια, Άνοιξη-καλοκαίρι '89, σ. 51-57). Του *Γ. Αναστασιάδη*, Ραδιοφωνία και ιστορική έρευνα (Πρώτη, 15.11.88). Του *Κ. Χατζηδουλή*, Αφιέρωμα στην ιστορία του ελληνικού ραδιοφώνου (Ελευθεροτυπία, Ιούνιος

1988). Του *Κ. Μπέη*, 50 χρόνια ελληνικής ραδιοφωνίας (Ελευθεροτυπία 12.10.88) του *Γ. Λακόπουλου*, Ο μαγικός κόσμος των ερτζιανών, οδοιπορικό στον λαβύρινθο της ιδιωτικής ραδιοφωνίας (Το Βήμα, 6.8.89) και στο περιοδικό «τετράδια», 25, 1990, τα άρθρα του *Γ. Τζανετάκου*, Ραδιοσταθμοί και κοινό: το διαλεκτικό ζεύγος, του *Δ. Δεληολάνη*, Από το μονοπώλιο στο σποτ, *Π. Νεράντζη*, Ιχνηλατώντας τα ερτζιανά και *Ernensberger H.* Μέσα μαζικής επικοινωνίας Το απόλυτο μηδέν.

Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε ότι ενδιαφέρον και χρήσιμο υλικό για το ρόλο, τη σημασία και τη νομική ρύθμιση της κρατικής και ιδιωτικής ραδιοφωνίας στην Ελλάδα περιέχεται στα αδημοσίευτα ακόμη πρακτικά του Ιου διεθνούς συνεδρίου ραδιοφωνίας: «Ο πρώτος χρόνος της πρόκλησης», που έγινε στη Θεσσαλονίκη, στις 14-15-16 Οκτωβρίου 1988.

Να σημειωθεί και η εκδήλωση της Πανελλήνιας Πολιτιστικής κίνησης στη Θεσσαλονίκη, 20.3. 88, όπου ενδιαφερόσες αλλά αδημοσίευτες εισηγήσεις ανέπτυξαν οι *Γ. Χουρμούζιάδης*, *Μ. Χαρίτου*, *Γ. Ζώτος* και *Χ. Παππάς*. Παραθέτουμε τέλος και τα επιστημονικά άρθρα (και τις γνωμοδοτήσεις) για το νομικό καθεστώς της Ραδιοτηλεόρασης.

Αλιβιζάτος Ν., Τα «συνταγματικά» της ραδιοτηλεόρασης. Προσωρινός απολογισμός μιας συνεχιζόμενης συζήτησης: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 1988, σελ. 361 επ.

Αλιβιζάτος Ν., Κράτος και ραδιοτηλεόραση: ο ιδιότυπος κρατικός έλεγχος του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντ. και η δύσκολη θεσμοθέτηση του (Σύμμεικτα προς τιμήν *Γ. Βεγλερή*, 1988, σ. 33-109.

Αναγνώστου Δ., Βασικές αρχές της νομολογίας του Conseil Constitutionnel για τον τύπο και τα μέσα επικοινωνίας (αποφ. 86-217 της 18.9.86) ΤοΣ, 1987, σ. 97 επ.

Αναγνώστου Δ., Το συνταγματικό καθεστώς της ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής. ΝοΒ, 1988, σ. 360 επ.

Αναγνώστου Δ., Τα συνταγματικά όρια της κρατικής επέμβασης στη ραδιοτηλεόραση (Σ.τ.Ε. 5040/87) ΤοΣ, 1987, σ. 719-726.

Ανδρουτσόπουλος Ν., Η αντικειμενικότητα της πληροφόρησης και η αξία του ανθρώπου, ΝοΒ, 1985, σ. 959 επ.

Αργυρόπουλος Χ. Ραδιοτηλεόραση: Πολιτικοί μύθοι καινοτομική πραγματικότητα, ΝοΒ, 36/1988, σ. 719-720.

Βενιζέλος Ευ., Οι αμήχανες πρωτοβουλίες της εγχώριας ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας στο πλαίσιο του άρθρου 15 παρ. 2 Συντ. (1987-89) Ε.Ε.Ευ.Δ., 2 (1989) σ. 207 επ.

Βενιζέλος Ευ., Η μη κρατική ραδιοτηλεόραση στην εφήμερη

«όαση» της νομικής απορρύθμισης («Τετράδια», τχ. 25, 1990, σ. 31 επ).

Βέρος Ε., Η απ' ευθείας εκπομπή τηλεοπτικών προγραμμάτων μέσω δορυφόρου και οι προκύπτουσες νομικοί επιπλοκαί κλπ. ΝοΒ, 1984, σ. 11 επ.

Γιόκαρης Α., Η λήψη και αναμετάδοση στο εσωτερικό του κράτους δορυφορικών τηλεοπτικών προγραμμάτων. Όρια και περιορισμοί από τις διεθνείς ρυθμίσεις περί ραδιοεπικοινωνιών (γνωμοδότηση) ΝοΒ, 1988, σ. 68 επ.

Ζέρη Π., Τηλεόραση χωρίς σύνορα Από την ελευθερία της επικοινωνίας στην οικονομική ελευθερία της παροχής υπηρεσιών και της εγκατάστασης, ΝοΒ 37 (1989) σ. 695 επ.

Ιωάννου Κρ., Η ραδιοτηλεόραση μεταξύ Συντάγματος και διεθνούς προστασίας. Η εφαρμογή του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα. ΕΕΕυρΔ, 1989, σ. 253-309.

Καλαβρός Κ., Πνευματική ιδιοκτησία και ραδιοτηλεόραση ΕΕΕυρΔ, 1989, σ. 221-234.

Καστανός Η., Βασικές αρχές του νομικού καθεστώτος της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης στη Γαλλία και Γερμανία, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 1988, σ. 413 επ.

Κιντή Γ., Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία και νομολογία σχετικά με το άρθρο 10 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ΝοΒ, 1988, σ. 697 επ.

Κιντή Γ., Σταθερά βήματα προς ενιαία ρύθμιση για την κοινοτική τηλεόραση: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 1988, σ. 406 επ.

Κοζύρης Φ., Ελευθερία και έλεγχος της ραδιοτηλεόρασης: μαθήματα από την αμερικανική εμπειρία ΕΕΕυρΔ, 1989, σ. 235-251.

Κόρσος Δ., Υπάρχει συνταγματική εγγύηση υπέρ της ελεύθερης λειτουργίας ραδιοτηλεοπτικών σταθμών: Ελληνική Δικαιοσύνη, 1987, σ. 1179-1184.

Σκουρής Β., Μια ελευθερία υπό τον άμεσο έλεγχο του κράτους; ΕΕΕΔ (1989) σ. 193 επ.

Τσεβάς Δ., Το συνταγματικό πλαίσιο λειτουργίας της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης, ΤοΣ, 1987, σ. 705 επ.

Φατούρος Α., Προϋποθέσεις για μια ελεύθερη διασυνοριακή τηλεόραση: η οδηγία της ΕΟΚ και η σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, ΕΕΕυρΔ, 1989, σ. 311-330.

Φλογαΐτης Σ., Παρουσίαση της 225/74 απόφασης του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, ΤοΣ, 1989, σ. 429 επ.

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ-ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

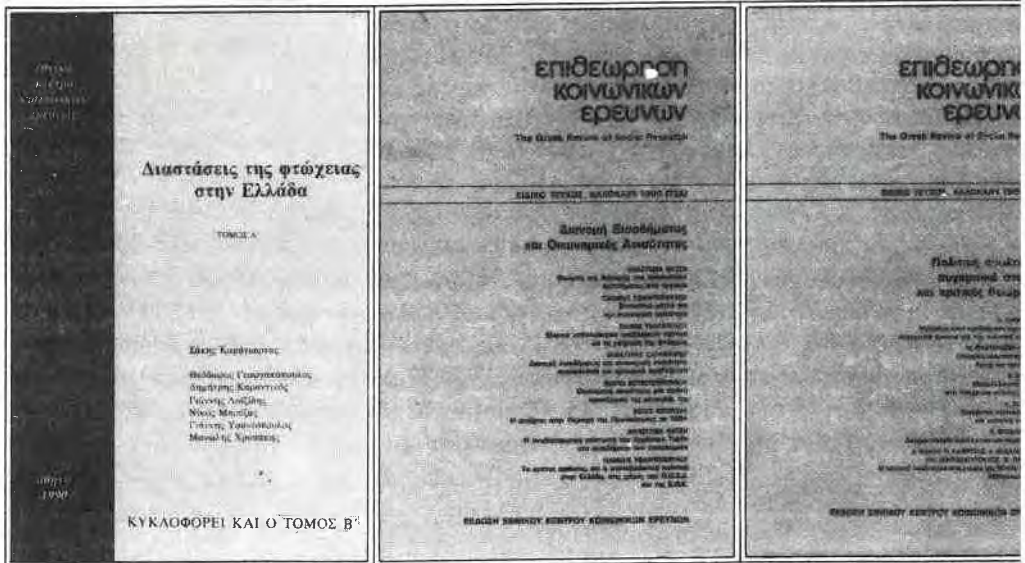
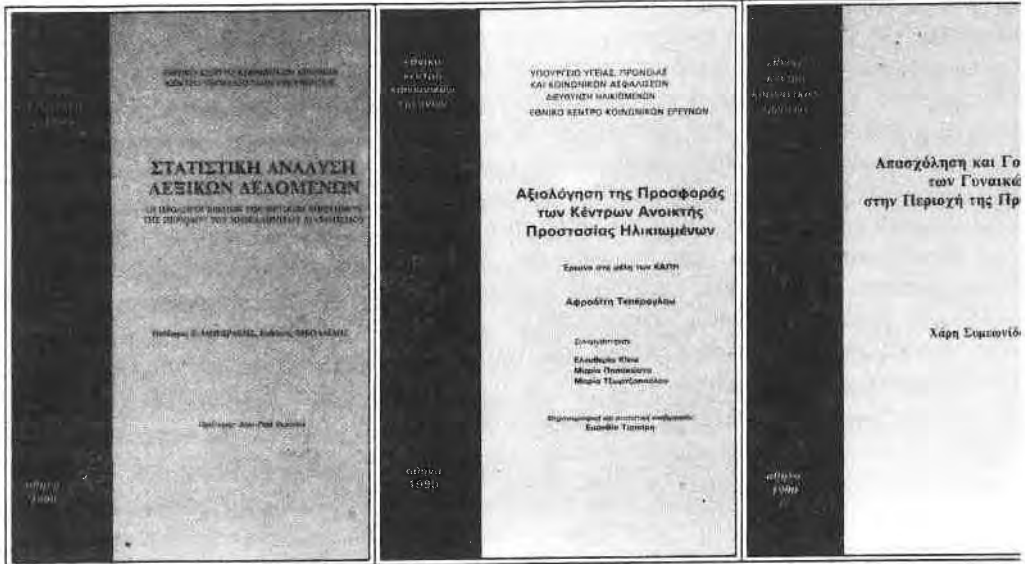
Ο Τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης του Τμήματος Νομικής του ΑΠΘ αποφάσισε ομόφωνα να τιμήσει τη μακρόχρονη και κατάξιωμένη επιστημονική προσφορά του ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, *Αριστόβουλου Μάνεση*, διοργανώνοντας το Μάρτιο του 1991 διήμερο επιστημονικό συμπόσιο στη Θεσσαλονίκη με θέμα: «Κράτος, Σύνταγμα και Δημοκρατία στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση». Στην επιστημονική αυτή εκδήλωση προς τιμήν του Αρ. Μάνεση (που σφράγισε με το επιστημονικό του έργο και την ακαδημαϊκή αρετή και τόλμη του, την εξέλιξη του Συνταγματικού Δικαίου και ενέπνευσε τις νεότερες γενιές των Ελλήνων νομικών) έχουν προσκληθεί να συμμετάσχουν επιστήμονες απ' όλους τους κλάδους του Δημοσίου Δικαίου και των Πολιτικών Επιστημών.

Οι επιστημονικές εισηγήσεις θα συμπεριληφθούν σε ειδική έκδοση που θα κυκλοφορήσει μετά το συμπόσιο, ενώ παράλληλα θ' αρχίσει και η διαδικασία για την έκδοση ξεχωριστού τιμητικού τόμου.

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 50 χρόνων από τη φασιστική επίθεση κατά της Ελλάδας, στις 28 Οκτωβρίου 1940, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου οργανώνει στη Θεσσαλονίκη διεθνές επιστημονικό συνέδριο από τις 29 Οκτωβρίου ως την 1η Νοεμβρίου 1990 με θέμα: «Η Ελλάδα και ο πόλεμος στα Βαλκάνια, 1940-1941.» Τα θέματα της εισήγησης θα καλύπτουν την περίοδο που οριοθετείται από την ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδας ως την πτώση της Κρήτης.

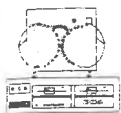
Τη διοργάνωση ελληνοπολωνικής εβδομάδας Συνταγματικού Δικαίου στη Βαρσοβία έχουν προτείνει στην Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων οι Πολωνοί καθηγητές. Τα αμφιλεγόμενα θέματα που θα αποτελέσουν αντικείμενο εξηγήσεων και συζητήσεων, καθώς η Πολωνία βρίσκεται στην τελευταία φάση της προπαρασκευής του Συντάγματος, είναι: η δομή της πολιτικής εξουσίας, οι εξουσίες του Προέδρου της Δημοκρατίας και ο βαθμός εξάρτησης της κυβέρνησης από τη βουλή.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Βιβλιοπωλείο ΕΚΚΕ, Σοφοκλέους 5, 105 59 Αθήνα, Τηλ. 32 12 889

ΟΛΑ ΤΑ ΔΙΚΟΓΡΑΦΑ ΣΕ ΜΙΑ ΔΙΣΚΕΤΑ...

Όλα τα δικόγραφα που χρησιμοποιούνται σ' ένα δικηγορικό γραφείο είναι πλέον καταχωρημένα σε μια δισκέτα ηλεκτρονικού υπολογιστή.

Η μόνη εργασία που έχει να κάνει ο δικηγόρος που έχει στο γραφείο του υπολογιστή, είναι να συμπληρώσει τα ονόματα και όποια άλλα στοιχεία θέλει και να εκτυπώσει αμέσως, έτοιμο με τα στοιχεία του, το δικόγραφο.

Ακόμα όμως και για τα δικηγορικά γραφεία που δεν έχουν ηλεκτρονικό υπολογιστή υπάρχει *άμεση και πρακτική λύση*: αγοράζοντας από την ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ-ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ έναν άριστο υπολογιστή, σε πολύ λογική τιμή, ύστερα από ΔΩΡΕΑΝ εκπαίδευση μίας εβδομάδας, είστε έτοιμοι να τον χρησιμοποιήσετε στο δικηγορικό σας γραφείο. Εύκολα και υπεύθυνα με την εγγύηση της ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ-ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ.

Η δισκέτα των δικογράφων συντάχθηκε με την επιστημονική ευθύνη και

επιμέλεια του καθηγητή του Εμπορικού Δικαίου Λευτέρη Σκαλίδη και περιέχει ανάμεσα στα άλλα τα εξής κεφάλαια:

- ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ
- ΔΙΚΟΓΡΑΦΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
- ΔΙΚΟΓΡΑΦΑ ΚΩΔΙΚΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
- ΕΚΟΥΣΙΑ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΠΟΛΥΜΕΛΟΥΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟΥ
- ΕΚΟΥΣΙΑ ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΜΟΝΟΜΕΛΟΥΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟΥ
- ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
- ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΜΙΣΘΩΤΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ
- ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΙΣΤΩΤΙΚΩΝ ΤΙΤΛΩΝ
- ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ
- ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
- ΤΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ
- ΕΝΔΙΚΑ ΜΕΣΑ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Πληροφορίες:

ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ-ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ,

Αλ. Σταύρου 15, Θεσσαλονίκη 54644, τηλ. 031.938427, 031.927685, tlx 410749, fax 935922